

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

**SOĞANLI VADİSİ ÖRNEĞİNDE KAPPADOKİA BÖLGESİNDE
GÜÇLÜLER VE ARİSTOKRATLAR**

Hüsniye Ceylan KARACA

Doktora Tezi

Ankara, 2019

SOĞANLI VADİSİ ÖRNEĞİNDE KAPPADOKİA BÖLGESİNDE GÜÇLÜLER VE
ARİSTOKRATLAR

Hüsniye Ceylan Karaca

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Hüsniye Ceylan Karaca tarafından hazırlanan "Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüer ve Aristokratlar" başlıklı bu çalışma, 14.06.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Sacit Pekak (Başkan) (Danışman)

Prof. Dr. Nilay Çorağan (Üye)

Prof. Dr. Zeynep Mercangöz (Üye)

Doç. Dr. B. Tolga Uyar (Üye)

Doç. Dr. V. Macit Tekinalp (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Musa Yaşar Sağlam

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- o Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren 6 ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- o Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

13.07.2019

Hüsnüye Ceylan KARACA

¹"**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkartan veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. M. Sacit PEKAK danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Arş. Gör. Hüshiyé Ceylan KARACA

TEŞEKKÜR

Tez çalışmasını üç yıl boyunca büyük bir zevk, istek ve merakla yürüttüm; benim için bu üç yıl zor olduğu kadar eğlenceli de bir süreçti. Bunda, doktora eğitimimi ve tez yazım sürecimi birlikte geçirdiğim insanların payı çok fazla.

Desteğini ve sevgisini her zaman hissettiğim çok değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. M. Sacit Pekak'a, doktora eğitimimi birbirinden farklı ve güzel konular üzerinde çalışarak bitirmemi sağlayan hocam Doç. Dr. V. Macit Tekinalp'e çok teşekkür ederim.

Görüş ve önerilerini hep dile getirerek ilerlememi sağlayan jüri üyeleri Doç. Dr. B. Tolga Uyar, Prof. Dr. Nilay Çorağan ve Prof. Dr. Zeynep Mercangöz'e,

Üniversite hayatımızda çok şey paylaştığımız, tez ve çalışmalarımız üzerine çok şey tartıştığımız arkadaşlarım Derya Aydın, Özge Gençel, Hatice Özdoğan Türkyılmaz, Begüm Sönmez, Bilge Bahar, Fulya Seviç, Can Erpek, Hülya Şahna, Murat Gül, Ünal Araç, Heval Şimşek Özel ve Bora Gürdaş'a çok teşekkür ederim.

Soğanlı Vadisinin belgelenmesi sırasında birlikte çalıştığımız, sonrasında da bana hep destek veren arkadaşım Harita Müh. Bora Yavuz'a,

Araştırmamı 5 aylık bir 'doktora sırası araştırma bursu' ile destekleyen TÜBİTAK'a,

Freiburg'da tanışma imkanı bulduğum ve tezin belli bölümlerinde emekleri olan Prof. Dr. Rainer Warland, Dr. Fabian Stroth ve Prof. Dr. Przemyslaw Marciniak'a,

Soğanlı Vadisine yaptığım ziyaretleri daha güzel hale getiren Fevzi Ablak ve ailesine çok teşekkür ederim.

Nasıl teşekkür edeceğimi bilemediğim başta canım annem Feyza Karaca, babam Yunus Karaca, ablam Alev Şahin ve eşi Galip abi, iyi ki varsınız.

ÖZET

KARACA, Hüsniye Ceylan. *Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar*, Doktora Tezi, Ankara, 2019.

Tez kapsamında, Soğanlı Vadisi özelinde ve Kappadokia bölgesi genelinde *dynatoi*, dönemin tarihi metinleri, dönemin askeri metinleri, arazi üzerindeki arkeolojik veriler ve üç boyutlu lazer tarama yöntemi kullanılarak irdelenmiştir. Tezin çıkış noktası olan, bölgenin yerel aristokrasisine ait ve *dynatos*ların unvanlarını veren üç bani yazıtı, Soğanlı Vadisindeki üç ayrı kompleksin kiliselerinde yer alır. Vadideki “el değiştirmişlik” olgusunu tartışabilmek amacıyla, bu unvanların legal anlamları ve bölgede ne ifade ettikleri, buldukları kiliselerin ne tür komplekslere ait oldukları incelenmiştir. Azize Barbara, Geyikli ve Karabaş kompleksleri, mimari ayrıntıları, duvar resimlerinin üslup-ikonografisi, vadi içindeki konumları, kendi içlerindeki işlevleri ve birbirleriyle olan olası bağları da değerlendirilerek ele alınmıştır. Soğanlı Vadisinin kronolojisine ilişkin bu yolla yapılan bir değerlendirme, hem vadinin bir Bizans köyü olarak sahip olduğu rolün, hem de imparatorluk toprak politikasına bağlı olarak 11. yüzyılda değişen rolünün görülmesini sağlamıştır. Bunun yanı sıra *dynatos*ların, içinde buldukları yerleşime (ve yerleşimin coğrafi konumunun *dynatos*un o noktaya yerleştirilmesine) nasıl etki ettiği görülmeye çalışılmış, *dynatos*ların din ve sanatla olan ilişkisi de incelenmiştir. Güçlü unvanlarının bölgede görüldüğü diğer kiliseler de kısaca ele alınmış, bu tür kiliselerin ne tür yerleşimler içinde yer aldıkları, bu yerleşimlerin Soğanlı Vadisiyle aynı legal anlama sahip olup olmadıkları, bölgede *dynatos*ların territoryalarının çizilip çizilemeyeceği gibi sorular irdelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Kappadokia, *dynatoi*, imparatorluk toprak politikası, Soğanlı Vadisi, unvan ve güç

ABSTRACT

KARACA, Hüsniye Ceylan. *The Powerful and the Aristocracy in Cappadocia as in the Example of the Soğanlı Valley*, PhD Thesis, Ankara, 2019.

Dynatoi in the Soğanlı Valley in particular and in the Cappadocia region in general is examined through the analysis of several historical primary texts, primary strategical writings, archeological data in the field and three dimensional laser scanning of the monuments. The churches of three separate complexes in the valley, one of which is completely lost, bear three patron inscriptions that directly display the titles of the local *dynatoi*. By taking these inscriptions as the starting point of the dissertation that aims to deal with the phenomenon of “changing hands”, we handled the legal meanings of the inscriptions, what they mean within the concept of a border region, and what kind of complexes these churches were attached to. In this respect, the complexes of St. Barbara, Geyikli and Karabaş were primarily examined through their architectural details, the style and iconography of their wall paintings, their location in the topography of the valley, and their functions/types and possible relations between eachother. Such an assessment on the chronology of the Soğanlı Valley allowed us to understand the role of the valley as a Byzantine village in the 10th century and the role of it in the 11th century that changed with the land and military policy of the empire. We tried to understand the impact of the *dynatoi* on their very settlement (and the impact of the geographical location of the settlement on the insertion of the *dynatoi* into it); in addition to this, the connection of the *dynatoi* to the religion and art is also examined. The other churches in the region which bear the titles of the powerful are briefly handled. The aim was to see in what type of settlements these churches are located, whether these settlements have the same legal meaning with the Soğanlı Valley, and whether the territorial boundaries of the powerful could be specified.

Keywords

Cappadocia, *dynatoi*, emperial land policy, the Soğanlı Valley, title and power

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: SOĞANLI VADİSİNDE BANİ YAZITLARI VE <i>DYNATOSLAR</i>	5
1.1. AZİZE BARBARA KİLİSESİ.....	5
1.1.1. Basileios.....	6
1.2. GEYİKLİ KİLİSE.....	10
1.2.1. Ioannes Skepides.....	11
1.3. KARABAŞ 1 NO.LU KİLİSE.....	12
1.3.1. Mikhael Skepides ve Skepides Ailesi.....	14
1.4. İMPARATORLUKTA UNVANLAR, GELİRLERİ VE SKEPİDES AİLESİ.....	19
1.5. EUSTATHİOS BOİLAS'IN VASIYETNAMESİ VE IOANNES SKEPİDES.....	20
2. BÖLÜM: TARİHİ BAĞLAM.....	22

2.1. KAPPADOKİA TARİHÇESİ, SINIRLAR VE YOLLAR.....	22
3. BÖLÜM: ORTAÇAĞDA KAPPADOKİA'DA SOSYAL YAŞAM, YERLEŞİMLER VE MADDİ KÜLTÜR.....	51
3.1. BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA TOPRAK, TOPRAK SAHİPLİĞİ, TOPRAĞA VE UNVANA BAĞLI GÜÇ.....	55
3.1.1. <i>Askeri Topraklar (Stratitotika Ktemata/Στρατιωτικά Κτήματα)</i>	55
3.1.2. Köy Toplumunu ve <i>Dynatoi</i>	59
3.1.3. <i>Oikos</i> , Aristokratik <i>Oikos</i> ve <i>Dynatoi</i>	62
3.1.4. Toprak, Manastır ve <i>Dynatoi</i>	71
3.1.5. <i>Pronoia</i> ve 11. Yüzyıl.....	74
3.1.6. <i>Themalarda</i> Savaş, Asker ve Köy.....	77
3.2. KAPPADOKİA'DAKİ ORTAÇAĞ YERLEŞİMLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ARAZİ ÇALIŞMALARI.....	79
4. BÖLÜM: ORTAÇAĞDA KAPPADOKİA'DA <i>DYNATOI</i> VE BANİLİKLERİ.....	102
5. BÖLÜM: SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİ DUVAR RESMİ KATALOĞU.....	146
5.1. AZİZE BARBARA KOMPLEKSİ KİLİSESİ.....	146
5.1.1. Duvar Resimleri.....	148
5.1.2. Üslup Değerlendirmesi.....	155
5.2. GEYİKLİ KOMPLEKSİ KİLİSESİ.....	158
5.2.1. Duvar Resimleri.....	160
5.2.2. Üslup Değerlendirmesi.....	161

5.3. GEYİKLİ KOMPLEKSİ YAKININDAKİ KİLİSELER VE MEZARLAR.....	162
5.4. ANONİM KİLİSE 1.....	163
5.5. SOĞANLI 1 NO.LU VE SOĞANLI 2 NO.LU KİLİSELER.....	164
5.6. KARABAŞ KOMPLEKSİ KİLİSESİ.....	166
5.6.1. Duvar Resimleri (1060 – 1061).....	169
5.6.2. Duvar Resimleri (1060 – 1061 Öncesi).....	182
5.6.3. Üslup Değerlendirmesi.....	186
5.7. CANAVAR KOMPLEKSİ KİLİSESİ.....	190
5.7.1. Duvar Resimleri.....	191
5.7.2. Üslup Değerlendirmesi.....	196
5.8. SOĞANLI 26 NO.LU VE SOĞANLI 27 NO.LU KİLİSELER.....	198
5.9. BANİ ŞAPELİ.....	200
5.9.1. Duvar Resimleri.....	201
5.9.2. Üslup Değerlendirmesi.....	204
5.10. 29, 30, 31 VE 32 NO.LU KİLİSELER.....	206
5.11. KÜÇÜK GEYİKLİ KİLİSE.....	209
5.11.1. Duvar Resimleri.....	210
5.11.2. Üslup Değerlendirmesi.....	212
5.12. KUBBELİ KİLİSELER - KUBBELİ I ÜST KİLİSE.....	213
5.12.1. Duvar Resimleri.....	213
5.12.2. Üslup Değerlendirmesi.....	214

5.13. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ I ALT KİLİSE.....	215
5.13.1. Duvar Resimleri.....	216
5.13.2. Üslup Değerlendirmesi.....	223
5.14. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ II ÜST KİLİSE.....	225
5.14.1. Duvar Resimleri.....	227
5.14.2. Üslup Değerlendirmesi.....	235
5.15. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ II ALT KİLİSE.....	237
5.16. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ III KİLİSE.....	239
5.16.1. Duvar Resimleri.....	240
5.16.2. Üslup Değerlendirmesi.....	243
5.17. SOĞANLI 27A NO.LU KİLİSE.....	245
5.18. ANONİM KİLİSE 2 VE KUBBELİ KİLİSELER TOPLULUĞU MEZARLIĞI.....	246
5.19. YILANLI ŞAPEL.....	247
5.19.1. Duvar Resimleri.....	248
5.20. SOĞANLI HAN KOMPLEKSİ KİLİSELERİ.....	249
6. BÖLÜM: SOĞANLI VADİSİ KRONOLOJİSİ VE VADİNİN MİKRO TARİHİ.....	251
7. BÖLÜM: DEĞERLENDİRME.....	279
7.1. SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİ MİMARİ DEĞERLENDİRME.....	279
7.2. SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİNDE DUVAR RESİMLERİ VE STATIONAL LİTURJİ.....	285

SONUÇ.....	290
KAYNAKÇA.....	300
EK 1a. ERKEN DÖNEM BİR STRATEJİ METNİNİN BAZI BÖLÜMLERİNİN ÇEVİRİSİ/A.....	329
EK 1b. ERKEN DÖNEM BİR STRATEJİ METNİNİN BAZI BÖLÜMLERİNİN ÇEVİRİSİ/B.....	331
EK 2. ORTAÇAĞ'DA KAPPADOKİA'DA <i>DYNATOİ</i> VE BANİLİKLERİ.....	334
EK 3. KAPPADOKİA VE KHARSİANON <i>THEMALARI STRATEGOSLARI</i>.....	335
EK 4. SÖZLÜK.....	338
Tez Orijinallik Raporu.....	424
Etik Kurul Muafiyet Formu.....	425

GİRİŞ

Çalışmanın çıkış noktasını Kappadokia bölgesi Soğanlı Vadisinde üç kilisede yer alan bani yazıtları ve bu yazıtların vadinin aynı yüzyıl içerisinde belli kişiler arasında el değiştirdiğini göstermesi oluşturmuştur. Azize Barbara Kilisesindeki yazıt bani *domestikos* Basileios'un, Geyikli Kilisesindeki yazıt bani *Khrysotriklinion protospathariosu*, *hypatos* ve *strategos* Ioannes Skepides'in, Karabaş 1 no.lu kilisedeki yazıt bani *protospatharios* Mikhael Skepides ve ailesinden birkaç kişinin daha ismini vermektedir. Duvar resimleriyle aynı sıva tabakası üzerindeki bu yazıtlardan ikisi, resimlerin – ve dolayısıyla banilerin vadideki varlıklarını – kesin olarak 11. yüzyıla tarihlenir. *Domestikos* Basileios'un banisi olduğu Azize Barbara Kilisesinin duvar resimleri 1006 – 1021 yılları arasında, *protospatharios* Mikhael Skepides'in banisi olduğu Karabaş 1 no.lu kilisenin duvar resimleri 1060 – 1061 yıllarına tarihlenir. Anlaşıldığı gibi, 11. yüzyılın başında ve ortasında iki farklı aristokrat hane vadidedir.

Bu durumun ortaya çıkardığı soru, vadideki güç dengesinin hangi noktada değiştiğidir. Banilerin vadideki varlıkları, imparatorluk eliyle kendilerine yapılan toprak bağışı sonucu olmalıdır. Tarafımızca hepsi bölgenin yerlisi olduğu düşünülen baniler, bir durumda toprak bağışı kazanmış ve olasılıkla bölgede zaten sahip oldukları topraklarını böylece genişletmiş olmalıdırlar. Banilerin unvanları da toprak bağışıyla birlikte, görev unvanı bağışı ve imparatorluktan unvan satın alma olgularının da söz konusu olduğunu göstermektedir; özellikle asker banilerin vadiye yerleştirilme olasılığı da soru olarak ortaya çıkmıştır.

Sahip oldukları unvanlar nedeniyle vadideki baniler, Bizans imparatorluğu toprak yönetimine ilişkin dönem metinlerinde sıkça okunan ve hemen her zaman 'imparatorluk ve küçük köylüler için tehdit' olarak nitelenen *dynatoi* (güçlüler) zümresinin üyeleridirler. Hem tehdit olarak algılanıp hem de imparatorluğun sosyo-ekonomik ve askeri yapısı içerisinde devamlı var olmak, aslında 'işe yarama' olgusunun bir sonucudur; bu olgu Soğanlı Vadisinde ve tüm Kappadokia bölgesinde geçerli olmalıdır. Vadiye olasılıkla 11. yüzyılın yarısından önce giren Skepides hanesinin de bu 'işe yarama' olgusunun bir parçası olduğu düşünülmüş, ailenin nerede yaşadığı ve nereyi kontrol ettiği sorusu ortaya çıkmıştır.

Bu soru Soğanlı Vadisinin hem bölgedeki yerini hem de vadinin nasıl bir yerleşim olduğunu irdelemeyi gerektirmiştir. Vadi, merkezinde bir Bizans köyünü barındırmaktadır; bu nedenle küçük bir mali birimin yerine getirmesi gereken yükümlülükleri ve sakinlerinin belli bir yaşayış biçimi olmalıdır. 11. yüzyılın başında vadiye bir *dynatosun* girmesi ve yüzyılın ortasında vadinin *dynatoslar* arasında el değiştirmesi söz konusudur; vergilerini imparatorluğa ödeyen ve kendi topraklarının sahibi özgür köylüler, yerlerini, vergilerin olasılıkla büyük toprak sahibine ödendiği bir sisteme bırakmıştır. Vadide hem köy yerleşiminin izlerinin görülmesi, hem de 11. yüzyılda aynı dönemlerde işleyen birden fazla manastırın varlığı, Soğanlı'da 10. yüzyılda ne vardı ve 11. yüzyılda ne oldu sorusunu doğurmuştur. Birçok kilisenin ve manastır olarak tanımlanan birçok oluşumun bir arada bulunması, Soğanlı yerleşiminde dini işleyişin nasıl gerçekleştiğinin de sorulmasını gerektirmiştir.

Tezin çıkış noktasını oluşturan bani yazıtları bugün oldukça kötü durumdadır; yazıtlar bir bütün olarak tarafımızca tam anlamıyla seçilememiştir. Bu nedenle, 20. yüzyıl başında yazıtları okuyan ve bölgede çalışan araştırmacıların okumaları kullanılmış, yazıtların doğru bir şekilde Türkçeye çevrilmesi hedeflenmiştir. Bu yazıtlar Bizans İmparatorluğunun 'güçlüler' zümresine mensup banilerin unvanlarını da içerdiğinden, bu unvanların tanımları, tarihsel anlamları ve kullanımları, çeşitli dönem kaynakları kullanılarak irdelenmeye çalışılmıştır. Dönem kaynakları, kişilerce satın alınan veya imparatorluk tarafından kişiye bağışlanan bazı unvanların harcamaları ve kazançlarını da aktarmaktadır; böylece Soğanlı Vadisindeki banilerin ne derece 'zengin' olduklarının da örneklerle görülmesi hedeflenmiştir.

Kappadokia, Bizans İmparatorluğunun taşrası ve bir dönemki sınır bölgesidir. Tez çalışmasında bölge tarihesinin yazımı, taşrada toprak sahibi olduğu için yerleşik olan, veya imparator tarafından unvan (ve toprak) ile taşrada görevlendirilen kimselerin izlerinin sürülmesine yönelik ilerlemiştir. İlk, imparatorluğun bölgedeki askeri düzenlenişinin önemli göstergelerinden olan kaleler ve kontrol noktaları gibi yerleşmelerin bulunduğu noktalar saptanmaya çalışılmıştır. Daha sonra bu noktaların hangi stratejik rotaya hakim olduğunun ve bu rotaları korumak – kontrol etmek için birilerinin yerleştirilip yerleştirilmediğinin görülmesi hedeflenmiştir. Olasılıkla Skepides ailesinin Soğanlı Vadisindeki ilk üyesi Ioannes'in ve ondan önce *domestikos*

Basileios'un unvanları, asker olduklarını gösterir; vadinin yaklaşık 7,00 km doğusunda bulunan Kyzistra (Karahisar) Kalesi de önemli bir rota üzerinde – Kayseri-Pozantı hattında – bulunmaktadır. Önceki bölümde söz edilen 'güçlülerin işe yaraması' olgusunu daha iyi görebilmek amacıyla da, bölgenin ağırlıklı olarak savaş tarihi üzerinde durulmuştur. Bu konuda kullanılan yöntem, dönemin askeri metinlerinin, kurşun mühürlerin, bölgede çoğunluğu asker adı ve unvanı veren bani yazıt ve portrelerinin incelenmesidir.

Bu inceleme, çoğunluğunda bu verilerin bulunduğu kiliselerin işlevlerine – dolayısıyla parçası oldukları yerleşimle ilişkilerine – bakılmasını gerektirmiştir. Bu nedenle, içlerinde Soğanlı Vadisi kiliselerinin de bulunduğu on sekiz kilise ele alınmıştır. Bu yapılara unvan vermeyen bani yazıt ve portreleri bulunan kiliseler de – örneğin Göreme Tokalı, Göreme Çarıklı Kilise, İhlara Karagedik Kilise, Soğanlı Bani Şapeli gibi – de dahil edilmiştir. Nedeni, buldukları noktadaki diğer kiliselerle olan bağlantılarını anlayabilmek ve yapıların işlevleri konusunda öneri getirebilmektir.

Soğanlı Vadisinde 10. yüzyılda ne vardı ve 11. yüzyılda ne oldu sorusu, arazideki yazıt, duvar resmi, mimari verilerinin yanı sıra imparatorluk toprak politikaları ve köy düzenine ilişkin dönem metinlerinin sağladığı mikro düzeyde örnekler ile birlikte ele alınmaya çalışılmıştır. Soğanlı'nın 11. yüzyılda güçlülere barındıran 'eskiden kalma bir köy' olması, *domestikos* Basileios *oikosu* ve Skepides *oikosunun* izinin sınırlı olarak görülebilmesi, imparatorlukta toprak sahipliği ve güç kavramlarının irdelenmesini gerektirmiştir. Bu anlamda kullanılan yöntem, askeri metinler ve tarih metinlerinin okunması ve amaç doğrultusunda değerlendirilmesidir.

Soğanlı Vadisinin belgelenmesinde iki yöntem kullanılmıştır. 2016 – 2018 yıllarında T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınan izinlerle vadede arazi çalışmaları yürütülmüş, yapı kompleksleri ve kompleksten bağımsız kiliseler ziyaret edilmiş, fotoğraflanmış ve yerinde tasvir edilmiştir. Komplekslerin ve kiliselerin mimari plan ve duvar resimlerinin kısa tasvirleri ve üslup değerlendirmeleri yapılmıştır. Duvar resimleri, önceki bölümde sözü edilen 'dini işleyiş' sorusunu ele almakta da kullanılmıştır. Bu amaçla dini Bayram sahnelerinin ne sıklıkla hangi kiliselerde betimlendiği derlenmiş, kente ait bir liturji olan '*stational* liturji'nin üzerinde durularak vadiye uygulanabilirliği görülmeye çalışılmıştır. Vadinin

belgelenmesinde kullanılan diğer yöntem mümkün olduğunca çok yapı kompleksi ve kilisenin 3 boyutlu lazer tarayıcı ile taranması, yapıların plan, kesit ve görünüşlerinin ortografik görüntü çıktısının elde edilmesi, hava fotoğrafı çekimi ve topografya/arazi modeli çıkartılmasıdır. Bunun için kullanılan yersel lazer tarayıcı, Leica C10'dur; tarama, verilerin Autocad'e işlenmesi, zemin planlarının Autocad'de çizilmesi ve hava fotoğraflarının çekimi LiTech Mühendislik Şirketi tarafından gerçekleştirilmiştir. Yalnızca zemin planları Autocad'de çizilmiş, kesit ve görünüşler tarafımızca ölçeklendirilerek ortografik görüntü çıktıları kullanılmıştır.

Bu soru ve yöntemler üç yıl boyunca, arazi çalışmaları ve kütüphane taramaları yoluyla cevaplanmaya ve uygulanmaya çalışılmıştır. Arazi çalışmaları, Soğanlı Vadisi başta olmak üzere Kayseri, Nevşehir ve Aksaray illerinde yapılan çalışmalardan oluşmuştur. Eylül 2018 – Şubat 2019 tarihleri arasında, TÜBİTAK tarafından sağlanan 2214 A II. Dönem Doktora Sırası Araştırma Bursu aracılığıyla Almanya Freiburg im Breisgau Albert Ludwig Üniversitesi Hristiyan Arkeolojisi ve Bizans Sanat Tarihi Bölümü'nde araştırma yürütülmüştür. Bu araştırma, kütüphane taraması, farklı disiplinlerden araştırmacılar ile yapılan görüşmeleri kapsamıştır. Bununla birlikte Ankara, İstanbul ve Almanya'da çeşitli üniversite, enstitü ve arşiv katalogları incelenmiştir.

1. BÖLÜM

SOĞANLI VADİSİNDE BANİ YAZITLARI

1.1. AZİZE BARBARA KİLİSESİ

1- “ [Ανεκαινίσθη-Εκαλλιεργήθη ὁ πάνσεπτος ναὸς τῆς ἁγίας Βαρβά]ρας ἐπὶ βασιλείας Κω[νστ]αντίνου [καὶ Β]ασ[ιλεί]ου ..... Μη(ὸς) Μαΐου .... ε’ διὰ συνδρομῆς Βασιλείου διοδεσπ[ότ]ου καὶ .... θ αναγι(γ)νώσκοντες εὐχεσθε υπὲρ αὐτοῖ διὰ τὸ(ν) Κ(ύριο)ν.” (Rott, 1908, s. 146)

“Azize Barbara’nın çok kutsal kilisesi imparatorlar Konstantinos ve Basileios döneminde ... Mayıs ayında, 5. günde, diodespotes ve ... Basileios’un bağışıyla boyanmıştır. Okuyan onun için Tanrı’ya dua etsin”.

2- “ [Ἐκαλλιεργήθη ὁ ναὸς] τ[ῆς] ἁγίας [Βαρβά]ρας ἐπὶ βασιλείας Κο[νστα]ντίνου [καὶ Β]ασ[ιλεί]ου ἔ[τ]ος ἐ[ξ]ά[κι]σ (καὶ) ..... μη(νὶ) μαΐου ἡς <ἡς> τὰς ε’ δηὰ συνδρομῆς Βασιλείου διομεστ[ί]κου κ(αὶ) ἐπὶ θ[έ]ματος Χαρσιανοῦ? ὁ ἀναγι[ν]ώσκο[ν]τες εὐχεσθε υπὲρ αὐτ(οῦ) δι[ὰ] τὸν Κ[ύριον].” (Grégoire, 1909, s. 103)

“Azize Barbara’nın kilisesi imparatorlar Konstantinos ve Basileios’un hükümdarlıkları döneminde, 65.. yılında, Mayıs ayında, 5. günde, Kharsianon themasının domestikosu Basileios’un bağışıyla boyanmıştır. Okuyan onun için Tanrı’ya dua etsin”.

3- “[Ἐκαλιεργ]ίθη [ο ναὸς οὐτ]ος τῆς ἁγίας βαρβ[α]ρας, ἐπὶ βασιλείας Κω[νστα]ντίνου (καὶ) [β]ασ[ιλεί]ου, ε[τ]ους εξακας φ[ιδ]’ ? κ[ε] ηδ[ι]κ[τη]νονος δ’, κε μη(νὶ) Μαΐου, ἡς <ἡς> τὰς ε’, δηὰ συνδρομῆς βασιλείου διομεστ[ί]κου κ(αὶ) ἐπὶ θυ[ρον] ὁ ἀναγινοσκοντες εὐχεσθε υπερ αυ[τ]ου δι[α] τον Κ(υριο)ν.” (Jerphanion, 1925-1942, II, s. 311)

“Azize Barbara’nın bu kilisesi imparatorlar Konstantinos ve Basileios’un hükümdarlıkları döneminde, 6[514 veya 529] yılında, indiksiyon 4’te ve Mayıs ayında, 5. günde, Kapılardan Sorumlu domestikos Basileios’un bağışıyla boyanmıştır. Okuyan onun için Tanrı’ya dua etsin”.

1.1.1. Basileios

Azize Barbara Kompleksi, birbirine bağlantılı biçimde konumlandırılmış, doğu-batı doğrultusunda uzanan, ikisi de beşik tonoz örtülü kuzey ve güney kiliselere sahiptir¹. Yazıt, güney kilise naosunda, kapının üzerindeki silmede bulunmaktadır. Duvar resimlerinin tarihlenmesini sağlayan yazıtta göre kilise, imparatorlar Konstantinos ve Basileios döneminde, Mayıs ayında, Basileios isimli baninin başışı ile boyanmıştır.

Yazıtta bir tarih ve indiksiyon okumayan Rott, duvar resimlerinin, adı geçen imparatorların ortak hükümdarlıkları döneminde – 976 – 1028 yılları arasında – yapıldığını öne sürer (1908, s. 146). Araştırmacıya göre yazıt, bani Basileios'un *diodespotes* olduğunu söylemektedir; yazıtta baninin olasılıkla 'th/θ' ile başlayan diğer unvanının yerinde bulunan boşluk için herhangi bir öneri getirmez.

Yazıtı okuyan diğer araştırmacı Grégoire, '*diomestikos*' kelimesinin bir kısmını okumuş, bunun devamında gördüğü 'th/θ' harfi nedeniyle, Rott tarafından önerilen '*diodespotes*' yerine baninin unvanının 'Kharsianon *theması diomestikosu* [*domestikos*]' olduğunu önermiştir. Bunun yanı sıra fark ettiği ve tarih belirten 'ἔ[τ]ος ἐ[ξ]ά[κι]σ (καὶ) ...../altı bin ...' ibaresinin imparator isimlerinden dolayı 'altı bin beş yüz ...' biçiminde ilerletilebileceğini yazar.

'*Diomestikos*' kelimesinin bir kısmını okuyan Jerphanion ise 'th ve i/θ' harflerini görerek baninin 'Kapılardan sorumlu *domestikos* [*domestikos*]' unvanına sahip olduğunu düşünür. Araştırmacının 'ἔτος ἐξάκις'ten sonra fark ettiği 'φ/tarihin yüzler basamağındaki 5 sayısı' ile 'ἡδι[κ]τήνοος δ'/indiksiyon 4' ibaresi, tarihin bugün görülemeyen bölümünün '514 – 529/1006 - 1021' olarak tamamlanabileceğini gösterir².

¹ Bu bölümde sözü edilen kiliselerin plan tiplerine ve plan tiplerine, çalışmanın 'Katalog' ve 'Mimari Değerlendirme' bölümlerinde daha ayrıntılı değinilecektir. .

² Restle kendi okumasını Jerphanion'un okumasıyla tamamlamaktadır: "[ΕΚΑΛΙΕΡΓΙΘΙ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΕΠΗ ΒΑΣΗΛΙΑΣ ΚΩ[ΣΤΑ]ΝΤΗΝΟΥ [Κ Β]ΑΣ[ΙΛΕΙ]ΟΥ [ΕΤΟΥΣ ΕΞΑΚΑΣ ΦΚΘ ΚΕ ΗΔΙΚΤΗΝΟΟΣ Δ ΚΕ] ΜΗ(ΝΙ) ΜΑΗΟΥ ΗΣ <ΗΣ> ΤΑΣ Ε ΔΗΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΒΑΣΗΛΕΙΟΥ ΔΙΟ[ΜΕΣΤΙΚΟΥ Κ ΕΠΥ ΘΥΡΟΝ Υ ΑΝΑΓΗΝΟΣΚΟΝ]ΤΕΣ ΕΥΧΕΣΤΕ ΥΠΕΡ ΑΥ[Τ]ΟΥ ΔΙ[Α] ΤΟΝ ΚΝ.", Restle, 1969, I, s. 161. Rodley ise Jerphanion'un okumasını alıntılar: "[Ἐκαλιεργ]ίθι [ὁ ναός οὗτος [τῆς] ἀγίας Βα[ρβ]άρας. Ἐπὶ βασιλῆας Κω[στα]ντῆνου (καὶ) [β]ασ[ι]λείου / ε[τ]οὺς ἐξακας φ[. κ]ε ἡδι[κ]τήνοος δ' κε μη(νὶ) Μαῖου. Ἡς <ῆς> τὰς ε', δηὰ συνδρόμης βασιλείου διο/μεστι[κ]οῦ κ(αὶ) ἐπὶ ΘΥ[... ὁ] ἀναγηνόσκοντες εὐχεστε ὑπὲρ αὐτ[ο]ῦ δι[α] τὸν Κ(ύριον).", Rodley, 1985, s. 206.

Yazıtta adı okunan imparatorlar Konstantinos ve Basileios, 976 – 1025 yıllarında ortak imparatorluk yapmışlar, II. Basileios’un 1025’teki ölümünden sonra VIII. Konstantinos 1028’e kadar tek başına tahtta kalmıştır.

Yukarıdaki araştırmacılarca bani Basileios’un unvanına ilişkin farklı okumalar yapılmıştır. Rott’un okuduğu ‘*diodespotes*’ unvanına rastlanmamakla beraber ‘*despotes*’ kişinin adına farklı anlamlarda eşlik eden bir *sıfat* gibidir. *Despotes* veya *oikodespotes* bir hanenin başı anlamına geliyordu (Neville, 2004, s. 69). *Oikodespotesin*, köy topraklarının kullanımına dair yapılan şikayet toplantılarında sıkça yer aldığı, dolayısıyla köy topluluğunun temsilcisi olarak seçildiği bilinmektedir (Neville, 2013). Brand, *Fiscal Treatise*’de (*Mali Tez*) geçen *despotes* kelimesini ‘*themanın başı*’ biçiminde tanımlar (Brand, 1969, s. 52). Bunun yanı sıra imparator Aleksios Komnenos’a karşı ayaklanan Nikephoros Melissenos’un mühründe görülen ve imparator veya oğulları için kullanılan *despotes* unvanı tahtı ele geçirmek istediği sırada üstlendiği unvanlardan biridir³.

‘*Domestikos*’ sivil, dini veya askeri olmak üzere çeşitli alanlarda görevli kişilere verilen bir unvandı (Konstantinos Porphyrogenetos [2012, II, s. 829]). Kelime, unvana sahip olan kişinin görevini tanımlayıcı bir eke sahip olsa da, mühür ve dönem kaynakları incelendiğinde bu eklerin her zaman kullanılmadığı görülmektedir⁴.

Askeri bir taktik ve organizasyon metninde *domestikosa* şöyle değinilir:

“[kamp alanında] imparatorun koruma birliğinin ilerisinde, her iki yöne yerleşen *Skholen tagması* çadırlarını her iki kanata kurmalıdır. Sağda, on beş adet *banda* birliğinin ortasında, *topoteretes* olacaktır. Solda, diğer on beş adet *banda* birliği ile *khartularios* yerini almalıdır. Her iki yanda yaklaşık sekiz *komes*, altlarındaki *domestikoi* ile birlikte doğuya doğru düzenli bir biçimde çadırlarını kuracaktır. Her *komesin* çadırı kendi *domestikoisinin* tam ortasında yer almalıdır.” (*Anonymous Book of Tactics* [1985, s. 251, 1.144 – 142]).

³ Mühür için bkz. Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS.1958.106.5425. <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5425/view>

⁴ Örneğin mührü 10. yüzyıla tarihlenen Petronas adında bir ‘imparatorluk rahibi/βασιλικῷ κληρικῷ’nin diğer unvanı ‘*domestikos/δομestικῷ*’tur. Bununla kast edilen olasılıkla, aşağıda da değinilecek olan, ‘kapılardan sorumlu *domestikos/δομestικῷ τῶν θυρῶν*’dur. Mühür için bkz. Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS.1955.1.4772. <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4772/view>

Bu metinden *topoteretesin*, *domestikosa* yardım eden ve *Skholen tagmasının* yerel birliklerini komuta eden bir asker olduğu anlaşılmaktadır. *Topoteretesin* hemen altında *khartularios* bulunuyordu; bu kişi *Skholenlerin* bir kısmına komuta ediyordu. Her *komes* bir *bandona* komuta ederdi; *komesin* altındaysa *bandonun* bölümlerine komuta eden *domestikos* yer alırdı. Bu metnin bir bölümünün II. Basileios'un imparatorluk döneminde, dönemin komutanlarından Nikephoros Ouranos tarafından Bulgarlar, Peçenekler ve Ruslar ile yapılan askeri çatışmalar için yazıldığı düşünülmektedir. Yukarıdaki anlatı *Skholen tagmasının* kamp alanındaki düzenlenişini anlatan bölümün parçasıdır. Metne göre *domestikoi*, *tagmanın* komutanı olan *Skholenlerin domestikosunun* emri altında bulunan alt kademedeki askerlerdi.

10. yüzyılda, bir çatışma sırasında *strategosun* maiyetinde bulunan belirli görevlilerin arasında *thema domestikosu* (Θέματος δομέστικον) da sayılmaktadır (VI. Leon [2010, s. 54, IV.32]). Bu kişi, olasılıkla *strategosa* bağlı, dolayısıyla kendisi de yerel bir memur olan bir askeri görevliydi. İmparator sefer sırasında bir *themadan* geçerken onu karşılayan *thema* ordusunun görevlileri arasında *strategos*, *tourmarkhes*, *komes*, *khartoularios* ve *thema domestikosu* (ὁ δομέστικος τοῦ θέματος) vardır (Konstantinos Porphyrogenetos [2012, I, s. 482]). Bu metne göre, bir imparator *thema* birliklerinin toplandığı yere yaklaşırken tüm bu kişiler atlarından inerek onu karşılar. Bu kısmın sefer dönemine ait bir anlatıda geçmesi, *thema domestikosunun* askeri yönüne ve *Taktika* metnindeki ile aynı yerel asker tipinden bahsedildiğine işaret eder.

Themanın mali işlerinden sorumlu olan kısmen düşük kademedeki sivil memura da bazen *thema domestikosu* (ὁ τῶν θεμάτων δομέστικος), bazense (ὁ δομέστικος/ὁ ἄρχων τῆς θυμέλης) unvanı verilmekteydi (Oikonomidés, 1972, s. 315 □ Kazhdan, 1991, s. 646). İmparatorluk görevlilerinin arasında 'domestikos tes trapezes/δομεστίκου τῆς τραπέζης' veya 'domestikos tes hypourgias/δομεστικῶ τῆς ὑπουργίας' unvanlarını taşıyan sivil memurlar imparatora yemek masasında eşlik etmekle görevliydi (Pseudo-Kodinos [2013, s. 115 ve s. 93]).

İmparatorluk ordusu (*tagmata*) erken dönemlerden itibaren dört *tagmadan* oluşuyordu⁵; her *tagmanın* başında bir *domestikos* bulunuyordu (Guilland, 1950, s. 5)⁶. Bizans

⁵ Bunlar, Scholarii, Excubitores, Arithmos, Hikanatoi'dir, ayrıntı için bkz. Bury, 1911, s. 47 – 48.

⁶ Örneğin bkz., *Törenler Kitabı, I*, Dennis, 2012, s. 287 [R287]: μεγάλοις δομεστικοῖς τῶν ταγμάτων.

ordusunun Doğu ve Batı adı altındaki iki bölümünden her birinin başkomutanı olan *Skholenlerin domestikosu* Doğu *Skholenlerinin domestikosu* (ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Ανατλής) ve *Batı Skholenlerinin domestikosu* (ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως) olarak anılırdı (Le Taktikon de L’Escorial [1972, s. 263]). Bu bölümlenme 10. yüzyılın ikinci yarısında Romanos II. döneminde (959 – 963) gerçekleşmiştir; ancak bundan önce ve sonra askeri metinlerde *Skholenlerin domestikosu*, Anatolikon *theması strategosunun* her zaman altında ve diğer *strategoinin* üzerinde yer almıştır (Kazhdan, 1991, s. 647 – 648).

Domestikos ton teicheon (Ὁ δομέστικος τῶν τευχέων) unvanına sahip askeri bir görevli ise kötü durumda olan bir kale veya suru onartmak ya da yeniden yaptırmakla görevliydi (Pseudo-Kodinos [2013, s. 111]).

Azize Barbara Kilisesindeki yazıtı ‘θυ[ρον/*thyron*’ biçiminde tamamlayan Jerphanion’a göre, epigrafik nedenlerin yanı sıra, Kappadokia’da karşılaşılan bani yazıtlarının büyük çoğunluğunun dini görevlilere/kilise mensuplarına ait olması, Basileios’u dini bir görevli olarak kabul etmek için diğer bir nedendir (1925-1942, II, s. 311)⁷. ‘Οἱ δομέστικοι τῶν θυρῶν’ gibi bir unvan ile, *Kuropolates Kodinos*’un saray ve kilisedeki memurların sivil veya dini görevleriyle ilgili metninde karşılaşılr; bu unvan, ‘kilise ile ilgili görevler/Tὰ ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια ἔχουσιν οὕτως’ arasında ‘dokuzuncu beş/ Ἡ ἐννάτη πεντάς’ içinde sayılmaktadır (Kuropolates Kodinos [1839, s. 6) ve kilisede kapılardan sorumlu olan dini görevli *domestikos* anlamına gelmektedir⁸. ‘Οἱ δομέστικοι τῶν θυρῶν’ unvanıyla tanımlamasa da İmparator VII. Konstantinos, İsa’nın doğumu bayramında Triklinium’da salonun her iki yanında durarak, askeri ve sivil memurlardan oluşan davetlilerin yemeği sırasında mezmurların söylenmesi görevini yerine getiren, Ayasofya’nın iki büyük *domestikosundan* söz eder (Konstantinos Porphyrogenetos [2012, I, s. 748]); ki farklı yüzyıllardaki bu iki *domestikos* aynı görevde bulunmuş olmalıdır.

⁷ Ancak Kappadokia’da 8. – 13. yüzyıl arasında dini alandan elli bir bani; din dışı alandan yüz on yedi bani belirlenmiştir, bkz. Teteriatnikov, 1996.

⁸ Yazıtta *domestikos* kelimesinden sonra *kai/ve* bağlacı kullanılmıştır, ancak bu, iki farklı unvanın yer aldığı anlamına gelmemektedir, Jerphanion, 1925 – 1942, s. 310. Jerphanion, bağlacın iyelik ekinin yerini tuttuğunu vurgular; böylece kendinden önceki okumada öne sürülen ‘διομεστικού και ἐπὶ θέματος Χαρσιανοῦ’, ‘δομεστικοῦ τῶν θεμάτων’ ile aynı anlamı vermesi için kullanılmıştır, dolayısıyla kendisinin öne sürdüğü ‘διομεστικού και ἐπο θυρον’ da ‘δομέστικοῦ τῶν θυρῶν’ ile aynı anlamdadır.

Azize Barbara Kilisesinin yazıtını okuyabilen araştırmacılardan Rott ‘διοδεσπ...ου’ harflerini görerek unvanı *diodespotes* biçiminde tamamlamıştır. Grégoire ve Jerphanion ise ‘διομεσπ...ου’ harflerini görerek unvanı *domestikos* şeklinde tamamlar. Yazıt ve unvan tarafımızca okunamamıştır; ancak Basileios’un *domestikos* unvanına sahip olduğunu düşünmekteyiz. Yukarıdaki tartışmalardan yola çıkarak 11. yüzyılda vadide yaşayan baninin unvan ve görevi için söylenebilecek olanlar şunlardır: *bandon* komutanı olan, *Skholenlerin domestikosu* altında hizmet veren bir *domestikos*; askeri veya finansal konularda sorumlu yerel bir *thema domestikosu* ve kapılardan sorumlu *domestikos*. Hem güney kilisenin asker banilerin yoğunlukta olduğu resim programı hem de daha sonra değinileceği gibi vadiye Basileios’tan hemen sonra, görev unvanı *strategos* olan bir baninin ve *oikosunun* girmesi, burada 11. yüzyılın başında da güçlü bir asker olduğunu düşündürür; buna göre Basileios olasılıkla bir *thema domestikosudur*.

1.2. GEYİKLİ KİLİSE

1- “[K](ύρι)ε φύλαττε τὸ(ν) σὸ(ν) δοῦ(λον) Ἰω(άννην) (πρωτο)σπαθάριο(ν) ἐπὶ τ(οῦ) χρε(οφυλακίου) ὑπατο(ν) καὶ στρατηγὸν τὸν Σκεπίδην (?).” (Rott, 1908, s. 144).

“Tanrım hizmetkarın khreopylakionun protospathariosu, hypatos ve strategos Ioannes Skepides’e merhamet et.”

2- “φοίλατε τὸ σὸ δού(λο) Ἰω(άννην) (πρωτο)σπαθαρήο ἐπὶ τοῦ (χρυσοτρικλίνου) ὑπάτο κὲ στρατηγᾶ τ[ὸ]ν Σκεπίδην.” (Grégoire, 1909, s. 98)

“Hizmetkarın khrysotriklinionun protospathariosu, hypatos ve strategos Ioannes Skepides’e merhamet et.”

3- “[Υε Θ(εο)υ φιλανθρω]πε φοίλατε το σω δου(λω) Ιω(αννη) (πρωτο)σπαθαρηο επι του χρε(ωφυλακιου) υπατο κε στρατιγον τον Σκεπιδην.” (Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 372)

“Tanrım hizmetkarın khreophylakionun protospathariosu, hypatos ve strategos Ioannes Skepides’e merhamet et.”

1.2.1. Ioannes Skepides

Geyikli Kilise Kompleksi, birbirine bitişik olarak konumlandırılmış, doğu-batı doğrultusunda uzanan kuzey ve güney kiliselere sahiptir. Tarafımızca kuzey kilisenin naosuna dahil olmadığı ve ayrı bir *arkosolium* olarak görüldüğü düşünülen düzensiz dikdörtgen planlı mekan, kuzey kilisenin batısında bulunur. Bani yazıtı mekanın batı duvarında bugün kötü durumda korunmuş olan Geyiğin aziz Eustathios'a Görünmesi sahnesinde yer almaktaydı⁹. Tasvirde sağdaki kayalıkların üzerinde duran ve boynuzları arasında İsa'nın başını taşıyan geyik, başını arkaya çevirmiştir. Arkada, başka bir kaya kütesinin üzerinde Eustathios'un atı görülür. Yazıt, tasviri yukarıda sınırlandıran kırmızı çerçevenin hemen altındadır.

Bani Ioannes Skepides'in *hypatos* ve *strategos* unvan ve görevinin kesin olmasının yanı sıra, *protospatharios* unvanını hangi görevin takip ettiği konusunda farklı okumalar yapılmıştır. Fotoğraflardan yola çıkarak tarafımızca yapılan okumada yazıtın bu kısmında '...ᾰζπαθαριο επι τ(ου) χρ(...) νπατο κε στρατιγ...' yazmaktadır. Rott ve Jerphanion, Ioannes Skepides'in (*proto*)*spatharios epi tou khreophylakion/khreophylakionun protospathariosu* olduğunu önerirken, Grégoire'a göre (*proto*)*spatharios epi tou khrysotriklinion/khrysotriklinionun protospathariosudur*.

Khrysotriklinionun protospathariosu, İstanbul'da Büyük Saray'ın törenler için kullanılan kabul ve taht salonu olan Khrysotriklinos'tan sorumlu kimseler için kullanılan önemli bir unvandı (Kazhdan, 1991, s. 456)¹⁰. *Strategosluk* görev unvanı bulunan askerlere de *protospatharios epi tou khrysotriklinion* unvanı verildiği bilinmektedir. Örneğin 11. yüzyılda *Khrysotriklinionun protospathariosu* Theodorokanos, aynı zamanda Artah *strategosudur*¹¹. Halep seferinde IV. Romanos

⁹ Tasvirin kısmen daha iyi durumdayken çekilmiş fotoğrafları için bkz. Strzygowski, 1903, s. 203; Jerphanion, 1925 – 1942, levha 200.1; Thierry, 1991, s. 49. Geyik ile aziz arasında, İsa'nın Eustathios'a [Placidus] söylediği “ὦ Πλακίδα, τί με διώκεις; ἴδου ενεκέν σου παρεἴμι ἐν τῷ ζῳῷ τοῦτῳ ὀφθῆναι σοι/Placidus beni neden takip ediyorsun? Sana görünebilmek için bu yaratığın içine girdim.” dizesi okunur, Jerphanion, 1925 - 1942, s. 371. Bu dize kaynağını doğrudan *Acta Sanctorum Septembris*'ten [Tomus Sextus, s. 124] alır.

¹⁰ Benzer görevi yürüten (olasılıkla daha alt düzeyde ve daha az ücretli) *spatharokandidatos* (οἱ σπαθαροκανδιδᾰτοι τοῦ Χρυσοτρκλίνου), *spatharios* (οἱ σπαθαριοι τοῦ Χρυσοτρκλίνου) *stratores* (στράτωρες) unvanlı görevliler de bulunmaktaydı, Oikonomidès, 1972, s. 149, 155.

¹¹ “Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ θεοδωροκάνῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρκλίνου καὶ στρατηγῷ τοῦ Ἀρτάχ/Tanrım hizmetkarım *Khrysotriklinionun protospathariosu* ve Artah *strategosu* Theodorokanos'a yardım et.” Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS.1951.31.5.2093 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2093/view>.

Diogenes (1068 – 1071) Antakya'nın 40,00 km doğusundaki Artah kalesine ulaştığında, burası Türklerin kontrolündedir; ancak “önceden başına *strategos*/στρατηγόν atanarak garnizon/*phrouria*/φρουράν) ve yetenekli adamların oturduğu yerleşim (κώμη) tarafından korunan bir kale olduğu vurgulanır (Attaleiates [2012, s. 217, 17.18]). Metne göre imparator burayı aldıktan sonra başına yine bir *strategos* ve garnizon görevlendirir. Anlaşıldığı üzere Artah bir *thema* değil, bir sınır kalesidir; başında bırakılan *strategos* da *themanın* idari ve askeri yöneticisi değil daha yerel, ve askeri tüm sorumluluğu taşıyan bir asker olmalıdır. Ancak Soğanlı, 10. yüzyılda imparatorluğun sınırlarında oluşturulan ve 11. yüzyılda da varlığını sürdüren bu *doukheslik* ve *katepanlıklardan* farklı bir konumda bulunmaktadır. İleride de değinileceği gibi, tarafımızca Soğanlı'nın Kharsianon *theması* sınırları içerisinde yer aldığı düşünülmektedir.

Hypatos, bürokratik ve mali görevleri bir kişiye verilen onursal unvan ve görev unvanıydı (Kazdan, 1991, s. 964). *Strategos* görev unvanı ile *hypatos* unvanını birlikte taşıyan askerlerin 8. yüzyıldan beri var oldukları mühürler aracılığıyla bilinmektedir ve bireyin devlete yaptığı ödeme yoluyla kazandığı bir unvan olarak düşünülmelidir.

1.3. KARABAŞ 1 NO.LU KİLİSE

1- “ Έκαλιεργήθη ὁ ναὸς οὗτος διὰ συνδρομῆς Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρίου .... καὶ Ἐκατερίνης μοναχ(ῆς) καὶ Νήφονος (μον)α(χοῦ) ἐπὶ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Δοῦκα ἔτους, ς[φνθ'] ἰνδικτιῶνος ἰδ'. Οἱ ἀν(α)γι(γ)νώσκοντες εὐχεσθε αὐτοὺς διὰ τὸν Κ(ύριο)ν. ἀμήν.” (Rott, 1908, s. 136)

“Bu kilise protospatharios Mikhael'in ve rahibe Katerina'nın ve keşiş Nyphonos'un harcamalarıyla, imparator Konstantinos Dukas'ın hükümdarlığı döneminde, 6[559] yılında, indiksiyon 14'te boyanmıştır. Bunu okuyan, onlar için Tanrıya dua etsin. Amin”.

2- “ Έκαλιεργήθη ὁ ναὸς οὗτος δηὰ συνδρομῆς Μιχαὴλ πρωτοσπαθαρ[ίου ....] καὶ Ἐκατερίνης μοναχ[ῆς] καὶ Νύφονος (μον)α(χοῦ) ἐπὶ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Δούκα ἔτος, ςψξθ' ἰνδικτιηόνος ἰδ'. ὁ ἀναγιγνώσκωντες εὐχεσθε αὐτοὺς δηὰ τὸ(ν) Κ(ύριο)ν. Ἀμήν.” (Grégoire, 1909, s. 96)

“Bu kilise protospatharios Mikhael’in ve rahibe Katerina’nın ve keşiş Nyphonos’un harcamalarıyla, imparator Konstantinos Dukas’ın hükümdarlığı döneminde, 6769 yılında, indiksiyon 14’te boyanmıştır. Bunu okuyan, onlar için Tanrıya dua etsin. Amin”.

3- “Ἐκαλιεργήθι ο ναος ουτος δηα συνδρομις Μιχαηλ προτοσπαθαριου του Σκεπιδι κε Εκατερινις μοναχ(ης) κε Νυφονος (μον)αχ(ου), επι βασιλεος Κωνσταντινου του Δουκα’ ετος, ςφξθ’, ηνδικτηνονος ιδ’. υ αναγηνοσκωντες ευχεσθε αυτους δηα τω Κ(υριο)ν. Αμην.” (Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 334)

“Bu kilise protospatharios Mikhael Skepides’in ve rahibe Katerina’nın ve keşiş Nyphonos’un harcamalarıyla, imparator Konstantinos Dukas’ın hükümdarlığı döneminde, 6569 yılında, indiksiyon 14’te boyanmıştır. Bunu okuyan, onlar için Tanrıya dua etsin. Amin”.

4- “ΕΚΑΛΙΕΡΓΗΘΙ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΔΗΑ ΣΥΝΔΡΟΜΙΣ ΜΙΧΑΗΛ Π[ΡΟ]ΤΟΠΑΘ[ΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΣΚΕΠ]ΙΔΙ ΚΕ ΚΑΤΕΡΙΝΙΣ ΜΟΝΑΧ ΚΕ ΝΥΦΟΝΟC ΑΧ ΕΠΙ ΒΑCΙΛΕΟC ΚΩΝCΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΔΟΥΚΑ ΕΤΟC ςΦΞΘ ΗΝΔΙΚΤΗΝΟΝΟC ΙΔ Υ ΑΝΑΓΗΝΟCΚΩΝΤΕC ΕΥΧΕCΘΕ ΑΥΤΟΥC ΔΗΑ ΤΩ ΚΝ ΑΜΗΝ.” (Restle, 1969, I, s. 164)

“Bu kilise protospatharios Mikhael Skepides’in ve rahibe Katerina’nın ve keşiş Nyphonos’un harcamalarıyla, imparator Konstantinos Dukas’ın hükümdarlığı döneminde, 6569 yılında, indiksiyon 14’te boyanmıştır. Bunu okuyan, onlar için Tanrıya dua etsin. Amin”.

5- “Ἐκαλ(λ)ιεργήθ(η) ὁ ναὸς οὗτος δ(ι)ὰ συνδρομ(ῆ)ς Μιχαῆλ πρ(ω)τοσπαθαρίου τοῦ Σκεπίδι κ(αὶ) Ἐκατερίν(η)ς μοναχ(ῆ)ς κ(αὶ) Νύφονος (μον)αχ(οῦ) ἐπὶ βασιλέ(ω)ς Κ(ω)νσταντίνου τοῦ Δοῦκα ἔτους ς[ΦΞΘ] (ι)νδικτιῶνος ιδ’ ὁὶ ἀναγ(ι)ν(ώ)σκ(ο)ντες εὔχεσθε αὐτοὺς δ(ι)ὰ τ(ὸν) Κ(ύριο)ν. Ἀμ(ή)ν.” (Epstein, 1979, s. 33 dn. 19)

“Bu kilise protospatharios Mikhael Skepides’in ve rahibe Katerina’nın ve keşiş Nyphonos’un harcamalarıyla, imparator Konstantinos Dukas’ın hükümdarlığı döneminde, 6569 yılında, indiksiyon 14’te boyanmıştır. Bunu okuyan, onlar için Tanrıya dua etsin. Amin”.

1.3.1. Mikhael Skepides ve Skepides ailesi

Karabaş Kompleksi, birbirine bitişik olarak konumlandırılmış, doğu-batı doğrultusunda uzanan dört kiliseye sahiptir (kiliseler tarafımızca kuzeyden güneye ‘1 no.lu, 2 no.lu, 3 no.lu ve 4 no.lu kiliseler’ biçiminde numaralandırılmıştır). Yazıt, 1 no.lu kilisede, kapının üzerindeki silmede yer alır. Duvar resimlerinin tarihlendirilmesini sağlayan yazıtta göre kilise, 1059 – 1067 yılları arasında imparator olan X. Konstantinos Dukas’ın hükümdarlığı döneminde, üç kişinin bağışı ile boyanmıştır. Bu kişiler *protospatharios* Mikhael Skepides, rahibe Katerina ve keşiş Nyphonos’tur.

Protospatharios Mikhael’in soyadı – Skepides – ilk kez Jerphanion tarafından görülebilmektedir. Kilisenin indiksiyon 14’te boyandığına dair okumalar aynı olsa da yazıttaki tarih üzerine yapılan okumalar farklılık göstermektedir. Rott, tarihi Ϛ[φνθ]/6559/M.S. 1051, Grégoire tarihi Ϛψξθ/6769/M.S 1271, Jerphanion tarihi Ϛφξθ/6569/1061, Restle tarihi Ϛφξθ/6569/1061 olarak okumuştur¹².

Yazıttaki tarihe yönelik önerisi 1051 olsa da Rott, imparator X. Konstantinos’un imparatorluk döneminin 1059 – 1067 yılları arası olduğuna ayrıca dikkat çekmiştir. Jerphanion rakamlardan bazılarının eski rakamların üzerine yazıldığını not eder; bunun yazıtın yazılması sırasındaki bir hatadan kaynaklandığını ve kısa süre içerisinde değiştirilmiş olduğunu düşünür. Araştırmacıya göre önceki rakamlar [Ϛ]ψν[.]’dir ve 675[0]/1242 yılına denk gelmektedir; daha sonra bunun üzerine 1061 tarihi yazılmıştır. Restle’ye göre Ϛφξθ tarihinin altında Ϛψπ[.] rakamları vardır ve 6780/1272 yılına rastlamaktadır (Restle, 1970). Araştırmacıya göre 1272 yılı, 11. yüzyılda X. Konstantinos Doukas döneminde boyanan duvar resimlerinin restorasyonunun ve yazıtta adı okunan banilerin tasvirlerinin eklenmesinin gerçekleştirildiği dönemdir. Bu fikre katılan Warland’a göre üslup ve ikonografi “ünlü atalarının anısını bilinçli olarak yaşatmaya çalışan bir ailenin 13. yüzyıldaki varlığını göstermektedir (Warland, 2013, s. 110 – 116).

Spatharios özellikle 7. yüzyılda imparator tarafından bizzat seçilen küçük çaplı bir koruma birliğiydi. Hemen hemen aynı yüzyıl içerisinde yaratılan *emperial spatharios*

¹² Yazıtı okuyan Epstein, Jerphanion’un gördüğü tarihi önermektedir; Rodley ise Jerphanion’un okumasını alıntılar: “Ἐκατεργήθη ὁ ναὸς οὗτος δηὰ συνδρομῆς Μιχαὴλ προτοσπαθαρίου τοῦ Σκεπιδι καὶ Ἐκατερίνης μοναχ(ῆς) καὶ Νυφονος (μον)αχ(οῦ), ἐπὶ βασιλείας Κων/σταντίνου τοῦ Δοῦκα ἔτος, Ϛφξθ ἡνδικτήονος ιδ’. ὁ ἀναγεννόςκωντες εὐχεσθε αὐτοὺς δηὰ τῷ Κ(ύρι)ν. Ἀμήν.”, bkz. 1985, s. 198.

unvanı, bizzat imparatorun katıldığı bir çarpışmada ona eşlik eden imparatorluk müfrezesi üyelerine verilmekteydi. Bu *spathariinin* askeri eğitiminden sorumlu askeri memuru niteleyen *emperyal protospatharios* unvanı da yine o dönemde verilmeye başlamıştır (Haldon, 1984, s. 186). 8. yüzyılın sonlarına doğru *spathariosun*, askeri görevinden farklı olarak, mektup gönderme, vergi sorununu çözme gibi sivil memuriyetlerle de görevlendirildiği görülmektedir. Özellikle 10. yüzyılda ‘sakallı’ ve ‘hadım’ olmak üzere iki gruba ayrılan *protospatharios* unvanı (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, s. 833]), 10. yüzyıldan sonra *thema* komutanlarına bağışlanan yüksek bir unvan haline gelmiştir. 10. ve 11. yüzyıllarda *protospatharios* ve *strategos* unvanlarını bir arada taşıyan kişilerin varlığı mühürlere ve dönem kaynaklarından bilinmektedir¹³.

Karabaş kuzey kilisede, yazıtta adı okunan ‘keşiş Nyphonos’, kuzey duvarın merkezindeki nişin kuzey duvarında tasvir edilen Başmelek Mikhael’in ayakları dibinde görülür. Yazıtta adı okunmayan Eudokia adında rahibe olmayan bir kadın, keşiş Nyphonos’un karşısında, Başmelek’in ayağı dibindedir. Yazıtta ismi bulunan ‘rahibe Katerina’, kuzey duvarda eksenin batısındaki nişin batı duvarında ellerini göğsüne kaldırmış, hafifçe soluna dönmüştür; nişin kuzey duvarındaki Azize Katerina’ya yakarmaktadır. Azize Katerina’nın iki yanında Irene ve Maria, başlarını hafifçe azizeye dönmüş halde tasvir edilmiştir¹⁴. Nişin doğu duvarında, yazıtta adı okunmayan bir asker görülür; asker azize Katerina’ya yakarış halinde değildir. Yazıtta adı okunmayan ama kilisenin banilerinden olduğu anlaşılan bir rahip – rahip Basileios – *prothesis* nişinin batı duvarında, nişin kuzey duvarında bulunan Meryem ve Çocuk İsa’ya yakarır.

Banilerin *protospatharios* Mikhael Skepides ile olan akrabalık bağları üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır. Yukarıda sözü edilen kimliği belirsiz askerin yazıtta adı okunan *protospatharios* Mikhael Skepides olduğu önerilmiştir (Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 336); aynı zamanda başka bir asker naosun güney duvarında eksenin doğusundaki kemer açıklığının batı duvarında, başının üzerinde ‘(proto)spatharios Skepides/Δέησις

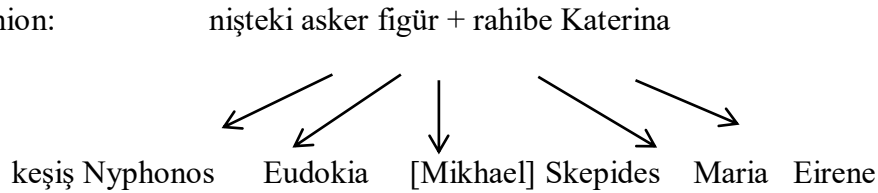
¹³ *Emperyal protospatharios* ve *protospatharios* unvanları, Kharsianon ve Kappadokia *strategos*larının bu unvanlarının yanına aldıkları diğer unvanlardan yalnızca ikisidir. Dönem kaynakları ve prosopografik çalışmalarda karşılaşılan bu *strategos*ların *emperyal spatharios*, *anthypatos*, *patrikos*, *emperyal spatharokandidatos* gibi unvanlara da sahip oldukları görülür.

¹⁴ Jerphanion, duvardaki açıklık oluşturulmadan önce azizeyi ve her iki yanındaki bani figürlerini görmüş, soldaki figürün başının üzerinde “EPINH [δουλη χυ]” ve sağdaki figürün başının üzerinde “MAPIA [δουλη χυ]” yazıtlarını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 337.

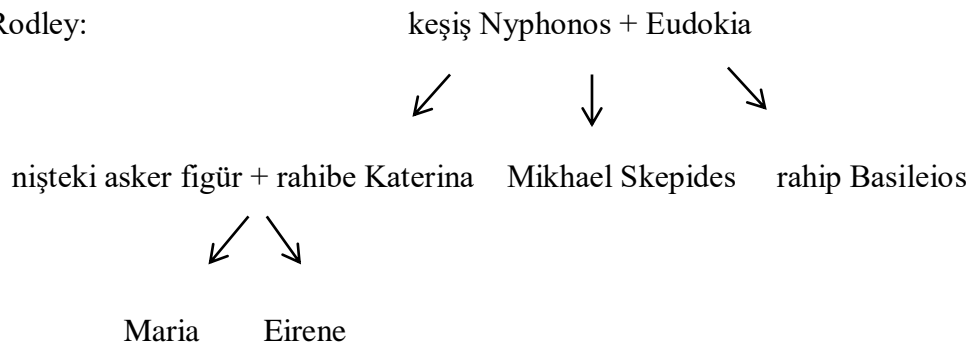
τοῦ [δούλου τοῦ θε(εο)ῦ ἁσ]παθαρίου τοῦ Σκεπιδη/Tanrı hizmetkarı *spatharios* Skepides'in yakarışı' yazıtı ile tasvir edilmiştir. Bu askerin de Mikhael Skepides olabileceği ihtimalini tamamen göz ardı etmeyen Jerphanion'a göre, baninin naosta iki defa betimlenmiş olması pek mümkün değildir□ ona göre, kemer içindeki Skepides'in vadide adı okunan diğer üye Ioannes Skepides olması olasıdır. Jerphanion'un banilerin akrabalık bağları üzerine görüşü şu şekildedir: Mikhael Skepides (araştırmacının Skepides olarak kabul ettiği kimliği bilinmeyen asker) ve rahibe Katerina evlidir, Nyphonos ve Eudokia ise onların çocuklarıdır. Jerphanion, kocası Mikhael Skepides hayattayken Katerina'nın rahibe olmayı seçtiğini, Nyphonos ve Eudokia'nın da annelerinin izinden giderek manastır yaşamını benimsediklerini düşünür. Rodley'nin görüşü ise şu şekildedir: Nyphonos ve Eudokia evlidir□ rahibe Katerina, kemer içindeki Skepides ve *prothesis* nişi kemerindeki rahip Basileios, Nyphonos ve Eudokia'nın çocuklarıdır□ rahibe Katerina ile kimliği bilinmeyen asker evlidir□ Maria ve Eirene, Katerina ve askerin çocuklarıdır (Rodley, 1985, s. 200).

Buna dayanarak Karabaş kompleksi kilisesinde isimleri okunan aile üyelerinin akrabalık bağları üzerine olan görüşler şöyle özetlenebilir:

Jerphanion:

Rodley:

Skepides ailesinin başka bir üyesinin adı 1042 yılında İtalya'daki bir yasal metinde okunmaktadır. Bir manastırın keşişi ve rahibi olan kardeşler, annelerinden miras

kaldığını ancak amcalarının alıkoyduğunu söyledikleri üzüm bağı fidelerinden paylarını almak için şikayetçi olmuşlar; delil toplanması, tanıkların dinlenmesi ve anlaşmazlığın çözümünün sağlanması güney İtalya’da Lukania’nın *strategos*u Eustathios Skepides’e düşmüştür (Guillou, 1965). Söz konusu bağların çoğu, Lukania *theması*nın *tourmalarından* biri olan Merkurion ve onun müstahkem mevki/kalesi dolaylarında bulunmaktaydı. 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın ilk yarısında *strategos* unvanı bir kalenin garnizonunu komuta eden askeri bir görevli için de kullanılıyordu (Glykatzi Ahrweiler, 1960, s. 90 ve 92). Guillou’ya göre Eustathios Skepides’in Lukania’daki bir kalenin komutanı olabileceği ihtimali bulunmamaktadır; o, *tourmai* ve *bandaya* sahip olan Lukania *theması*nın *strategos*udur: “Εύσταθιος στρατηγός Λουκανίας ὁ Σκεπηδης. Bu metnin yazıldığı yılda Bizans imparatoru, ya V. Mikhael (1042) ya da IX. Konstantinos Monomakhos’tur (1042 – 1055). VIII. Konstantinos’un 1028’deki ölümünden sonra Monomakhos dahil dört imparatorun tahta çıkmaları, VIII. Konstantinos’un kızı Zoe ile evlenmeleri nedeniyle gerçekleşmişti; çünkü Zoe tahtın tek yasal varisiydi. Güney İtalya Ioannes Tzimiskes döneminde *katapanlık* haline getirilmiş, üç *themata* halinde düzenlenmişti: bunlar, başkenti Reggio olan Calabria *theması*, başkenti Bari olan Longobardia *theması* ve başkenti Toursikon olan Lukania *theması*ydı ve *katapanlık*ın başkenti de Bari’ydi (Guillou, 1965 □ Guillou, 1966). *Katapanlık*ın komutasına *strategos autokrator* olarak 1038’de *protospatharios* Georgios Maniakes atanmıştır; bu atamayı gerçekleştiren, imparatoriçe Zoe ve IV. Mikhael’dır (1034 – 1041). Maniakes’in görevlendirilmesinin birincil amacının Sicilya adasının ele geçirilmesi olduğu düşünülmektedir (D’Amato, 2005, s. 2); zaten bundan önce *patrikios* Maniakes’in ismi 1031 – 1032 yıllarında Urfa ve Vaspurakan dolaylarında imparatorluk için çalışan bir asker ve *strategos* olarak anılır (Skylitzes [2010, s. 374, 19.6]). Bundan yola çıkarak Maniakes’in, imparatoriçe Zoe’nin ve daha önceki kocası III. Romanos Argyros’un (1028 – 1034) güvendiği bir asker olduğu, IV. Mikhael’in imparatorluğunda da imparatoriçenin güvenine sahip olmayı sürdürdüğü görülmektedir. 1038’de güney İtalya’da yapılan böyle bir görevlendirme, Sicilya adasının alınması gibi yeni bir hedefin varlığı ve bu tarihin Eustathios Skepides’in metnine tarih olarak çok yakın olduğu dikkat çeker. Eustathios’un da olasılıkla imparatoriçenin güvenini daha önce kazanmış ve Maniakes ile birbirine yakın zamanlarda aynı bölgede görevlendirilen bir asker olduğunu, Skepides ailesinin de imparatorluk nezdinde bu dönemlerde önemli bir

aile olarak tanındığını öne sürmek yanlış olmaz. Aile ya, babası VIII. Konstantinos'un ölümünden sonra tahtın tek yasal varisi olarak kalan Zoe döneminde güçlenmiş ya da II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un imparatorlukları döneminde veya öncesinde tanınmış ve önem kazanmıştır. Maniakes, IV. Mikhael ve Zoe'ye 1040 dolaylarında hizmet ederken imparatorluğa karşı ihanetle suçlanarak başkente gönderilip hapsedilmiştir□ ancak Zoe'nin bir sonraki eşi V. Mikhael (1042) tarafından affedilerek *magistros* unvanıyla yeniden İtalya'ya gönderilmesi de 1042'ye rastlar ve imparatoriçe nezdinde güvenilir bir asker ve 'hazır güç' olduğu önerimizi destekler. Maniakes'in yine Sicilya'yı alma amacıyla İtalya'ya gönderildiği düşünüldüğünde Lukania *theması strategosu* Eustathios Skepides ile çağdaş olduğu görülmektedir. İmparatoriçenin diğer eşi IX. Konstantinos Monomakhos tarafından *magistros* unvanının alınmasıyla Georgios Maniakes 1043'te ayaklanır ve öldürülür. Psellos, Maniakes'in sadece askerlik çağındaki gençlerden değil deneyimli yaşlı adamlardan da oluşan bir ordu topladığını söyler□ Attaleiates de Maniakes'in, İtalya'da emrinde olan Bizans askerleri ve İlliryalılarından oluşan bir orduyla ayaklandığını söyler (Attaleiates [2012, s. 31]). Bizans askerlerinin güney İtalya'daki birliklerden oluştuğu söylenebilse de *katapanlığın* ve altındaki *themaların* yöneticilerinin – örneğin Eustathios Skepides'in – ayaklanmaya ne derece dahil olduğu kesin olarak söylenemez. Yine Psellos'un anlatısına göre, Maniakes'in yenilgisinden sonra İstanbul'da yapılan geçit töreninde asi ordunun üyeleri aşağılansa da bazıları imparatorluk hizmetini sürdürmüş olsa gerektir (Theotokis, 2012, s. 142). Yine de Eustathios Skepides isyana destek vermiş olsaydı olasılıkla imparatorluk hizmetinde kalmaya devam edemez ve imparatorluğun doğu sınırında etkin bir aile olarak kalmayı sürdüremezdi. Bu noktada sorulacak sorular, Eustathios Skepides'in Lukania'daki *strategosluğunun*, Ioannes Skepides'in doğudaki *strategosluğuyla* aynı dönemde gerçekleşip gerçekleşmediği, Maniakes'in isyanına destek vermemenin Skepides ailesine doğuda yapılan bir toprak bağışına yol açıp açmadığıdır.

1.4. İMPARATORLUKTA UNVANLAR, GELİRLERİ VE SKEPİDES AİLESİ

Bizans İmparatorluğunun idari kademelenmesinde, ‘soyluluk unvanı’ ve ‘görev unvanı’ arasında ayırım bulunmaktaydı. Buna göre, görev (ὀφφίκια), bireyin imparatorluk yönetimi içerisindeki görev konumunu ifade ediyorken, unvan (ἀξία διὰ βραβεΐου) bireye ömürlük verilen bir unvanı anlatıyordu (McGeer ve diğerleri, 2005, s. 198). Kişi, devlete belli miktarda bir para ödeyerek yıllık geliri olan bir unvan satın alabilmekteydi. Bu şekilde yalnızca belli unvanlar için satın alınabiliyordu □ örneğin, *kandidatos*, *spatharios*, *spatharokandidatos*, *protospatharios* gibi unvanlar devlete yapılan ödemelerle satın alınabiliyorken, *patrikios*, *magistros*, *anthypatos* gibi unvanlar ödemeye satın alınamazdı (Oikonomidès, 1997, s. 205) □ *strategos* da bu unvanlar arasında bulunmalıdır. Satın alınan unvandan maaş alabilmek için kişinin ödemesi gereken tutar ise şu şekildeydi: *kandidatos* 3 libre, *spatharios* 5 libre, *spatharokandidatos* 6 libre, *protospatharios* 12-18 libre arasında (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, II, s. 692]). Kişinin, 1056 yılı dolaylarında *protospatharios* olmak için devlete ödemesi gereken miktar 20 libreye çıkartılmıştı (Oikonomidès, 1997, s. 208).

Törenler Kitabı’nda VII. Konstantinos (913 – 959), VI. Leon’un imparatorluğundan beri (886 – 912) *strategos*lara ödenen maaşlarla ilgili bilgi verir; bunların içerisinde sayılan Kappadokia *strategosu* yılda 20 libre, Kharsianon *strategosu* yılda 20 libre alır (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, s. 696]). Bu yüzyılda, 1 Bizans libresinin ağırlığı yaklaşık 320 grama, değeri 72 *nomismataya* denk gelmekteydi. *Strategosun* aldığı 20 libre altın sikke bu nedenle, 6400 gram ağırlığında altın sikke ve 1440 *nomismata* ediyor olmalıydı¹⁵. Toprak sahibi ve askeri yükümlülüğe sahip *thema* askerinin aldığı maaş ise daha düzensizdi. VII. Konstantinos şöyle yazar: “Biliniz ki *themataya* eskilerin geleneklerine göre her dört yılda bir ödeme yapılır: ilk yıl Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion’a; diğer yıl Opsikion, Boukellarion, Kappadokia’ya; sonraki yıl Kharsianon, Koloneia ve Paphlagonia’ya; ve ondan sonraki yıl da Thrakeia, Makedonia ve Khaldia’ya. Dört yıl geçince *themataya* bir kez daha bu şekilde ödeme yapılır” (Konstantinos Porphyrogennetos [1990, s. 135, C.626 – 655]).

¹⁵ Ayrıntı için bkz. Schilbach, 1991, s. 1238. Bir önceki yüzyılda – imparator Theophilos döneminde (829 – 842) – bu miktar 1728 *nomismataydı*, Treadgold, 1995, s. 122.

Bununla kast edilen *strategos*ların [ve dolayısıyla diğer yüksek görevlilerin] değil, *themanın* ve askerlerinin maaşları olmalıdır, zaten bu askerlerin temel geçimleri de ettikleri topraklardan sağlanıyordu (Oikonomidès, 1988, s. 122)¹⁶. VII. Mikhael (1065 – 1078) dönemine atfedilen şu hiyerarşik sıralama ve yıllık maaş dağılımı da, 11. yüzyılın ikinci yarısına ilişkin önemli veriler sunar: *patrikios* 288, *hypatos* 144, *protospatharios* 72, *spatharokandidatos* 36 *nomismata* almaktadır (Cheynet, 1983, s. 469 – 470).

1.5. EUSTATHİOS BOİLAS'IN VASIYETNAMESİ VE IOANNES SKEPİDES

Eustathios Boilas, 10. ve 11. yüzyıllarda imparatorlar I. Romanos Lekapenos ve IX. Konstantinos Monomakhos'a karşı sürekli ayaklanan veya darbe hazırlığında olan, imparatorluk sarayında önemli görevlere sahip ve Kappadokia *themasında* toprakları bulunan bir aileden geliyordu. Eustathios Boilas, olasılıkla 1050'lerin başında, Kappadokia'dan Iberia *themasına* gönderilmişti (Vasiliev, 1957, s. 275).

Eustathios Boilas'ın 1059 yılına ait vasiyetnamesinde okunan unvanları *Khrysotriklinionun protospathariosu* ve *hypatostur*. Bu unvanlar, Soğanlı Vadisinde Geyikli Manastırı Kilisesinde yazıtı bulunan bani Ioannes Skepides'in unvanları ile karşılaştırılabilir; Skepides'in bu iki unvanın yanı sıra *strategos* görevi de bulunmaktadır. Kaplan, hem servetinin boyutu hem de emrinde çalışan kişilerin sayısı göz önüne alındığında Boilas'ın *fazlasıyla* zengin ve *çok* güçlü bir kişi olmadığını anlaşıldığını söyler (1992b, s. 336). Aşağıda değinileceği gibi, Ioannes Skepides'in üç unvandan kazandığı yıllık gelir olan 1656 *nomismataya* karşılık, Eustathios Boilas'ın yıllık geliri ortalama 216 *nomismata* olmalıdır; *strategos* unvanının getirdiği gelir olan en az 1440 *nomismatadan* yoksundur. Iberia'ya giderken beraberinde, kendisine ne kadar para ve mal kalmışsa götürmüştür. Bununla birlikte, gönderildiği yerde bir toprak edinmiştir. Boilas yaşamını hem düzenli yıllık gelirinden hem de sahip olduğu taşınmaz mülklerden ve bunların işlenmesiyle elde edilen toprak gelirlerinden sağlıyor olmalıdır.

¹⁶ İmparator Theophilos döneminde *thema tourmarkhesinin* ve *tagmata topoteretesinin* maaşları 216'şar *nomismata*, *skribonun* ve *thema domestikosunun* maaşları 144'er *nomismata*dır.

Vasiyetnameye göre çok kötü durumda olan toprakları ihya eden Boilas, Iberia'da ev, kiliseler, otlaklar, bağlar, bahçeler, su kemerleri, değirmenler yapmıştır. *Dynatos*, vasiyetnamesinde on bir yer adı sayar; bunlardan bazılarını köy (*χωρίων*), bazılarını *proasteion* (*προάστειον*), bazılarını *monidion* (*μονίδιον*) biçiminde, bazılarınıysa yalnızca ismiyle değinir. Babasının memleketi olan Kappadokia *themasında* annesi tarafından yaptırılan Üç Piskopos (kastedilen Büyük Basileios, Ioannes Khrysostomos ve Nazianzlı Gregorios olmalıdır) Kilisesi adında bir kilise, Iberia *themasında* Theotokos Kilisesi vasiyetnamede adı okunan yapılardır□ yine Iberia *themasındaki* Azize Barbara Kilisesi ise çoktan ölmüş olan annesinin, oğlunun ve karısının gömü yerleri olarak işlev görmektedir, *dynatosun* kendisi de ölünce buraya gömülecektir. Bu anlatılara bakıldığında kendisine bağışlanan toprağın miktarı ile birlikte burada harcadığı para da oldukça fazla olmalıdır. Bununla birlikte *dynatosun* bu mülklerden elde ettiği kazancın da yüksek olduğu söylenebilir; örneğin Boilas kızlarından birine çeyiz olarak *proasteionlarından* birinin kirasını bağışlar, bu kira yıllık 80 *nomismata*dır.

Vasiyetnamede önemli bir başka bölüm Eustathios'un Theotokos Kilisesinin rahibi ve diyakozlarına yıllık 26 *nomismata* maaş ödenmesini, kiliseye mum ve kandillerin yakılması için 20 *nomismata* verilmesini istemesidir. Ailenin gömü şapeli olarak kullanılan Azize Barbara Kilisesine de ayinin yürütülmesi, ölümlerin anılması, kilisenin bakımı için yıllık 20 *nomismata* sağlanacaktır□ ayrıca Eustathios Boilas, bir köyünden elde edilen 200 *modios* tahıl, 32 kilo şarap ve olabildiğince meyve de bu kiliseye verilecektir.

2. BÖLÜM:

TARİHİ BAĞLAM

2.1. KAPPADOKİA TARİHÇESİ, SINIRLAR VE YOLLAR

Orta ve güney Kappadokia, Küçük Asya iletişim ağında önemli bir bağlantı noktası oluşturmuş, özellikle bu bölgedeki yol sistemi antik dönemden itibaren sürekliliğini korumuş; Bizans döneminde de aktif biçimde kullanılmış; bu yol ağı üzerinde bulunan üç yerleşim ‘ideal üçgenin’ parçalarını oluşturmuştur (Turchetto, 2015, s. 179 – 201)¹⁷. Bu üç yerleşimin – Konya (Ikonium), Kayseri (Caesarea) ve Pozantı (Podandos) – sunduğu arkeolojik ve topografik veriler de askeri ve ekonomik alanlardaki stratejik önemini gösterir. Üçgenin üç kolunu oluşturan güzergahların tümü – Aksaray’dan (Koloneia Arkhelais) Kayseri’ye giden yol; Gülek Boğazı (Pylai Kilikias) ve Pozantı yoluyla Kayseri’ye giden yol; Konya’dan Pozantı’ya giden yol – bu rotaların etkin kullanımına ilişkin izler taşımaktadır. Örneğin Aksaray – Kayseri arasındaki güzergahta çok sayıda kervansaray bulunması, Bizans yolunun Acıgöl’ün kuzeyinden – Tatların ve Gülşehir’i de içine alan bir rota üzerinden – Avanos’a ulaşıyor olmasını sorgulatmaktadır. Turchetto, Acıgöl’den kuzeye çıkmaksızın Nevşehir yoluyla Avanos’a ulaşan başka bir rotanın daha kısa ve daha olası olduğunu düşünmektedir. Hild’in, rotanın Tatların ve Gülşehir yoluyla Avanos’a ulaştıktan sonra Suvermez Dağı Süksün Köyünü de dolaşarak, Kayseri’ye kuzeybatıdan varıldığı hipotezine karşın Turchetto, Avanos’tan doğuya doğru devam yolun, Pozantı’dan Tyana yoluyla Kayseri’ye giden yol üzerinde yer alan Örenşehir’de kesiştiğini belirtir. Hild, Örenşehir’de Bizans döneminde de kullanılmış olan eski bir kente ait olması gereken nekropol kalıntılarından söz eder ki, bu, Örenşehir noktasının etkin biçimde kullanılan bir güzergah üzerinde bulunduğunu göstermektedir (Hild, 1977, s. 118).

Bugün olduğu gibi, Pozantı’dan Kemerhisar’a (Tyana) doğru ilerlenmek istendiğinde iki rota ile karşılaşılır. Bunlardan kuzeydeki rotada bulunan Lulon kalesi, 9. yüzyılda Toros bölgesinde bulunan ve bölgenin *kleisouralarını* – zorlu dağ geçitlerini – oluşturan üç müstahkem kaleden biridir; aşağıda daha ayrıntılı değinileceği üzere bunlar, Lulon ile

¹⁷ Kayseri’den doğuya ve güneye giden Roma yolları ve önemleri ile bu rotalar üzerinde gerçekleşen Bizans dönemi seferlerinden bazıları için bkz., Anderson, 1897, s. 22 – 44.

birlikte, Rodandos kalesi ve Podandos'tur (Honigmann, 1970, s. 41). Kalenin kuzeyinde bugünkü Başmakçı köyü, eski bir Roma kolonisi olan ve piskoposluk listelerinde adı yardımcı piskoposluk olarak geçen Faustinopolis'in lokalize edildiği yerdir (Hild ve Restle, 1981, s. 258)¹⁸. Bu rotada kuzeye ilerlenilmeyip batıya, Çakıt Suyu Vadisine ilerlendiğinde bugünkü Porsuk ve Beyağıl köylerinin arasında al-Şafşaf denilen başka bir kalenin kalıntıları bulunmaktadır¹⁹. Bu kalenin adı henüz 8. yüzyılın sonlarında, Abbasi halifesi Harun ar-Reşid'in Bizans topraklarına yaptığı saldırılarda anılmaktadır. Örneğin halife, 797'de al-Şafşaf kalesini ele geçirir ve içerilere doğru ilerler (Tabarî [1985, 30, s. 165]). 807'de Abbasiler hala al-Şafşaf yoluyla Bizans topraklarına girmektedir. Lulon kalesinin adı ise 9. yüzyılda anılmaya başlar. Arap askerleri Mutasım'ın 838'de Amorion'a düzenlediği sefer sırasında 'Bizans topraklarına girip açık arazide ilerlemek için' Lulon kalesine geldiğinde kale olasılıkla yaklaşık altı yıldır Abbasilerin elinde bulunuyordu (Bury, 1909, s. 121)²⁰.

Kemerhisar'dan kuzeye doğru ilerlendiğinde stratejik öneme sahip diğer bir kale olan Kyzistra Kalesi (resim 1), Mavrucan Deresi Vadisi ile Pozantı-Kayseri ana arterinin kesişim noktasındadır; dolayısıyla kale Aksaray, Mamasun/Gökçe, Nazianzus, Başköy, Güzelöz ve Soğanlı gibi yerleşimlerin Kayseri'ye veya Tyana'ya giden rotaları üzerindedir. Soğanlı Vadisi (Soandos), Kyzistra'nın yaklaşık 7,00 km. batısında yer alır. Vadi bu konumuyla, tıpkı bölgenin diğer yerleşimleri gibi, Bizans İmparatorluğunun doğu politikası ve dini politikasından etkilenmiştir.

İmparator Valens (364 – 378) Kappadokia bölgesini 371/372 kışında ziyaret etmiş; Bizans yönetsel politikalarının ve Kappadokia sivil organizasyonunun gerektirdikleri nedeniyle Kappadokia'yı iki yönetim bölgesine bölmüştür; bölünmenin imparator Valens'in Kayseri'yi ve metropolit Büyük Basileios'u ziyaretinden sonra gerçekleşen bir 'sivil kriz' olarak algılandığı düşünülür (Kopeček, 1974b, s. 293 – 303). Kappadokia

¹⁸ Turchetto ve Salemi (2013) sözü edilen yolun sarp ve kayalık yapısına karşı daha rahat ilerlenebilecek olan, batıdaki Çakıt Suyu Vadisini izledikten sonra Porsuk noktasından kuzeye döndüğünü öne sürmekte; vadi boyunca, sıklıkla kullanılmış bir rotaya dair izler bulunduğunu belirtmekte ve Faustinopolis'i bu rota üzerine yerleştirmektedir. Bu lokalizasyon için ayrıca bkz. Ramsay, 1903, s. 396.

¹⁹ Kalıntıları gören Ramsay, kalenin Lulon kalesi olduğunu düşünmüş ve bu bölgeye 'Lulon vadisi' demiştir, 1903, s. 403. Bu kalenin bulunduğu noktanın Arap kaynaklarında okunan al-Şafşaf kalesi için uygun olduğunu ve Lulon kalesinin buraya lokalize edilemeyeceği düşünülmektedir, Hild, 1977, s. 53.

²⁰ Forrer, Lulon kalesinin yakınlarında bir kilise görmüş ve kilisenin kaleye ait olması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak araştırmacının bahsettiği bu kale, Ramsay'in Lulon olarak kabul ettiği ancak bugün al-Şafşaf olduğu kabul edilen diğer kaledir., 1937, s. 149.

I ve Kappadokia II olarak gerçekleşen bu ayrılma, sonuçları açısından kilise babaları ve piskoposlar tarafından farklı biçimlerde değerlendirilmiştir²¹. Büyük Basileios, Kappadokialı bir saray görevlisi olan Martinianus'a yazdığı mektupta, bölgesinin, tekrar ve tekrar bölünerek, "şeytanlar tarafından parçalara ayrılan Pentheus gibi acı çektiğini" söylemektedir²²; başka bir mektubunda kentlerinin neredeyse tamamı Podandos'a devredildiğinden, bölgenin bir çöle benzediğini yazmaktadır²³. Nazianzlı Gregorius, Büyük Basileios'a yazdığı mektupta, bu bölünme sonrası gerçekleşenlerin Basileios'a ve yönetim alanına duyulan kıskançlığın sonucu olduğunu söyler; örneğin Kappadokia II'nin metropolisi olan Tyana piskoposu Anthimus, bu sivil [yönetimsel] bölünmenin dini bölünmeyi de beraberinde getirmesini ve kendisine 'Metropolit' statüsü verilmesini istiyor ve bölgenin diğer piskoposları tarafından da bu konuda destekleniyordu²⁴.

Bu bölünmenin 'sivil bir kriz' yarattığı, yukarıda alıntılanan metinlerin yanı sıra hem Kappadokia piskoposlarının sosyal statüleri hem de bölgenin sosyal durumu dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilir. Valens'in politik nedenlerin yanı sıra ekonomik ve dini nedenlerden dolayı gerçekleştirdiği bölünme, çok sayıda aristokratın ve sivil görevlinin bir metropolitlikten ötekine – Kayseri'den Pozanti'ya²⁵ – gitmesine neden olmuş, Kayseri'deki tüm kent konseyi sınıfı²⁶ mensupları ayaklanmış, bazıları kenti terk ederek kırsaldaki mülklerine çekilmişlerdi; bu krizin çözümü için piskoposa gelen ilk kişiler de kentin bu aristokratlarıydı (Streza, 2013, s. 39). Büyük çoğunluğu artık Kappadokia II'nin yönetim alanına giren kentlerin aristokrat kent konseyi sınıfının,

²¹ 325 yılında Kappadokia'nın metropolitliği Kayseri, yardımcı piskoposlukları Nazianz, Aksaray, Kemerhisar, Ereğli (Kybistra) ve Şar'dır (Komana). 4. yüzyılın sonunda Kappadokia I'in metropolitliği Kayseri, yardımcı piskoposluğu Nyssa'dır □ Kappadokia II'nin metropolitliği Kemerhisar, yardımcı piskoposlukları Nazianz, Aksaray, Ereğli, Parnassos, Doara, Sasima'dır. 5. yüzyılın ortalarında Kappadokia I'e Therma yardımcı piskoposluğu, Kappadokia II'ye Faustinopolis yardımcı piskoposluğu eklenmiştir. Iustinianos I. (527 – 565) tarafından 536 yılından önce Kappadokia II dini yönetim bölgesi altında Mokissos metropolitliği kurulmuştur; yardımcı piskoposlukları Aksaray, Nazianz, Parnassos ve Doara'dır. Ayrıntılı değerlendirme ve dönem kaynakları için bkz. Métivier, 2005, s. 40 – 43, s. 440 – 442.

²² Mektup 74, Jackson, 1895, s. 423 - 424. Kopeček, sözü edilen 'tekrar tekrar bölünmenin', Armenia II'nin 312/314'ten sonra ve 371/72'den önce Kappadokia'dan ayrılmasına yapılan bir atf olabileceğini belirtir, 1974a, s. 321.

²³ Mektup 75, Jackson, 1895, s. 426.

²⁴ Mektup 47, Schaff, t.y., s. 890.

²⁵ Pozanti, Kemerhisar'dan önce çok kısa bir süre için Kappadokia II'nin metropolitliği olmuştu, Hild ve Restle, 1981, s. 262.

²⁶ Geç antik dönemde kentleri yöneten, yerel gelir-gider dengesini kontrol eden, vergi toplayan kent konseyi (βουλή), kamu hizmetlerinin sürekliliğinden sorumluydu. Bu gibi önemli görevlerinden dolayı, aristokrat bu üyelerin (βουλευται), I. Konstantinos senatör, askeri görevli veya din adamı gibi statü değişikliklerine gitmelerini; I. Theodosios ise topraklarını ve köylülerini satmalarını yasaklamıştır, bkz. Foss, 1991, s. 564 ve Kazhdan, 1991, s. 564.

Podandos'a gitmek ve kırsaldaki mülklerine çekilmek gibi iki seçeneklerinin olduğu açıktır²⁷. Büyük Basileios, bölünmeden sonraki mektuplarında Pozantı'ya gitmek yerine görevlerini bırakan aristokratları eleştirmekten çok, bu sınıfın 'Kappadokia'nın adil olmayan bölünüşü' sebebiyle karşılaşacağı – vergi düzenlemeleri ile içinde kent konseyi üyelerinin de bulunduğu toprak sahibi sınıfların yükümlü olacağı yüksek vergiler gibi – zorlukları anlatır²⁸.

Literatürde, 'kent konseyine mensup sınıfın kaçışı' şeklinde adlandırılan kavram da bu sınıf üyelerinin, bu yükümlülüklerini üzerlerinden atmak amacıyla – bölünmenin öncesinde ya da sonrasında – sosyal statülerini değiştirmeleri anlamına gelmektedir²⁹. Kent konseyi üyelerinin kent içindeki önemli görevlerinden biri varlık ve toprak vergilerini (*capitatio-jugatio*) toplamaktı; ayrıca bu üyelerin toprak sahibi olmaları, bu sayede komşularının ödeyemedikleri bu vergilerin geçici olarak kendileri tarafından ödeneceğinin garanti görülmesi sebebiyle önemliydi (Sarris, 2008, s. 96). 4. yüzyılda Anadolu'da aristokrat aileye mensup olmayan bir piskopos bilinmemektedir (Lloyd-Moffett, 2005, s. 32 dn. 8). Kaisareialı Büyük Basileios, Nyssalı Gregorios, Nazianzlı Gregorios ise kent konseyi üyesi yönetici sınıfa mensup ailelerden gelmekle birlikte, geç antik dönemde var olan bir çoğunluğa – kökeni yönetici aristokrat sınıfa dayanan piskoposlara – dahildiler³⁰.

²⁷ Dolayısıyla, 371/372 yılından önceki Kappadokia'nın kent konseyi üyelerinin topraklarının çoğunun artık Kappadokia II'ya ait olan kentlerin sınırlarına dahil olduğu söylenebilir. Bizans devleti, Kaesarealı bu aristokratları Kappadokia II'nin zaten var olan kentlerine yerleştirmektense, onlara yeni bir lokasyon bulmanın yönetsel olarak kolaylık sağlayacağını düşünmüştür. Bu tür bir hareket, yerleşik olan üyelerle yeni gelen üyeler arasındaki sürtüşmeleri de önleyecekti, bkz. Kopeček, 1974a, s. 323. Bu sıralarda henüz bir kent olmayan Podandos, kendine ait kent konseyine sahip olacak bir kent adayıydı.

²⁸ Kopeček, 1974a, s. 299; Streza, 2013, s. 40. Kopeček, Hierokles'in 6. yüzyıla tarihlenen *Synekdemos* adlı metninde, Podandos'un kent yerine 'regio/bölge' olarak listelendiğini belirterek Kaesarealı yönetim sınıfının Podandos'a taşınmasına yönelik direncin buranın bir kent statüsüne ulaşmasını engellemiş olabileceğini öne sürer. Hatırlanacağı gibi, 10. yüzyıl *De Thematibus* adlı metinde de Podandos, 'Regepodandos' olarak anılmaktaydı.

²⁹ Rapp, bunun senatöryal bir ünvan edinme [devlet kademesinde farklı bir görev üstlenme], evlilik, bir manastıra katılma veya din adamı statüsüne geçme gibi çeşitli yollarla gerçekleştirilebildiğini belirtir ve bu konu ile ilgili kanunlara dikkat çeker, bkz. Rapp, 2000, s. 390, dn. 25 ve 26. *Codex Theodosianus*'ta okunan 361 yılı sonrası bu kanunların, daha önce sözü edilen I. Konstantinos dönemi yasaklarını kaldırdığı; toprak sahibi bu ailelere, statü değişikliği durumunda mallarının bir kısmını aile üyelerine devretmelerini şart koştuğu görülmektedir. Büyük Basileios'un başpiskoposluğu döneminde, sözü edilen yükümlülüklerinden kaçmak için statü değişikliğini tercih ederek ordu, kilise gibi kurumlara giren kişiler bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için, Kopeček, 1974a, s. 319 – 342.

³⁰ Rapp, bu piskoposları eğitimleri, seküler dünyadan ve kariyerden vaz geçişleri, kilise hizmetine kendilerini adanışlıkları ile de farklı bir konuma, Musa örneğini takip eden ideal piskopos konumuna yerleştirir., 2005, s. 186.

7. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul patrikliğinin yönetimi altındaki piskoposların Anadolu'daki durumları ve İmparatorluk dini coğrafyasında 7. yüzyılda Arap istilaları ile gerçekleşen değişim, dönem kaynakları yoluyla da izlenmektedir. Örneğin Jankowiak, İstanbul'da 662'de toplanan Monothelitizm yanlısı konsile katılan piskoposlukları da not eden *Notitia 1* ile burada 681'de toplanan Monothelitizm karşıtı konsilin piskopos katılım listesini karşılaştırmıştır; çalışmada 681'de Balkanlar ve güneybatı Anadolu'nun katılımının çok az olduğu veya hiç olmadığı görülmektedir (Jankowiak, 2013, s. 435 – 461). Muaviye'nin imparatorluğa karşı her yıl gerçekleştireceği akınlardan yeniden başladığı dönem olan 662'lerdeki toplantı ile bu akınlardan gerilediği 680'lerdeki toplantı arasındaki katılım farklılığının, Anadolu'daki dini ve sivil ağın büyük tahribata uğraması ve sözü edilen bölge piskoposluklarının bu istilalar nedeniyle neredeyse veya tamamen boş olmasından kaynaklandığı düşünülür³¹.

Bu düşünce, Arap akınları sırasında bölgeyi terk eden keşişlerin hikayeleriyle de karşılaştırıldığında olası görünmektedir. Örneğin İstanbul'daki Evergetinos Manastırı kurucusu Pavlus, Kappadokialı başkeşiş Pavlos'un, Kappadokia Arapların istilasını altındayken, manastırlarından kovularak dağıtıldıklarını anlattığından bahseder³². Başkeşiş İstanbul'a vardikten sonra gemi yoluyla İskenderiye'ye gitmiş; Nitria keşişlerine katılarak bir süre onlarla yaşamıştır. Başkeşiş Pavlos, 7. yüzyılın ortalarında Arap akınları nedeniyle Anadolu'yu terk etmeye zorlanan Kappadokialı bir keşiştir (Métivier, 2005, s. 385). Bu nedenle, Anadolu'daki 'dini ağın' önemli parçasını oluşturan manastırların dağıtılması ve keşişlerinin kaçması, piskoposluk kiliselerinin ve piskoposların da aynı konumda olduklarını düşündürmektedir³³.

Kappadokia'nın *thema* statüsü kazandığı tarih konusunda farklı düşünceler bulunur. Bazı araştırmacılar bunun imparator Theophilos (829 – 842) döneminde gerçekleştiğini

³¹ Jankowiak, aynı çalışmada 690 (?) Trullo (Quinisext) Konsili'ne katılımı da Anadolu'nun o dönemki Arap istilaları sırasındaki durumunu değerlendirmek amacıyla aynı yöntemle inceler. Araştırmacılar konsilin bazı maddelerinin, kentlerini terk eden din adamlarına ve bu nedenle karşılaşılan sorunlara yönelik olduğunun altını çizer, Jankowiak, 2013; Haldon ve Kennedy, 1980, s. 96.

³² Pavlos Evergetinos'un *Synagoge* adlı metninden aktaran Métivier, 2005, s. 385.

³³ Jankowiak'ın, çalışmasında oluşturduğu konsil katılım haritasına bakıldığında, *Notitia 1*'de listelenen ancak 681 konsiline katılan Kappadokia II'nin piskoposluklarının oranı %43, Kappadokia I'in piskoposluklarının oranı %60'tır. 787'deki 7. Ekümenik Konsile bakıldığında, konsile katılan Kappadokia II piskoposlarının oranı yeniden %43'e düşerken, Kappadokia I'in piskoposlarının oranı %80'dir. Bu olgu, Kappadokia II gibi, katılım oranının %50'nin altında kaldığı, Lykia, Pamphylia ve Lykaonia bölgelerinin de 8. yüzyılda sınır bölgesi konumunda olmalarıyla açıklanabilir, Jankowiak, 2013, s. 458. 680 ile 693 arası dönem hariç, 660'lardan 717/718'in sonlarına kadar Bizans güçleri de tamamiyle çökme noktasına yaklaşmıştı, Haldon ve Kennedy, 1980, s. 83.

düşünür (Treadgold, 1988, s. 322); kimi araştırmacılara göre bu, olasılıkla Anatolikon *theması strategosu* Bardanes Tourkos'un 803'te imparator I. Nikephoros'a (802 – 811) karşı başlattığı ayaklanmanın bir sonucudur (Métivier, 2008, s. 444)³⁴. 9. yüzyılın başında, 803-804 yıllarında, Abbasi halifesi Kasım ve ordusunun bölge kalelerinden, önce Koron sonra Sinan kalelerini kuşatarak Bizanslıları, burada esir tutulan Müslümanları teslim etmeye zorlaması, Anatolikon *strategosu* Bardanes Tourkos'un bu ayaklanmasıyla aynı döneme denk gelir. Bu nedenle iki sorunla birden karşılaşan I. Nikephoros'un, Kappadokia *kleisourasına thema* statüsü vererek buraya yeni askeri ve mali yatırımlar sağlaması tabii ki beklenirdi (Métivier, 2008, s. 444). İmparator Theophilos döneminde ve en geç 838'de Kappadokia'nın *thema* statüsünde bulunduğu kesindir³⁵. Kharsianon ise *thema* statüsünü 9. yüzyılın sonlarına doğru kazanmıştır; 843'e tarihlenen *Taktikon Uspenskiy*'de bölge yöneticisi, 'Kharsianon *kleisourarkhesi*' olarak anılır (Oikonomidès, 1972, s. 45 ve 55). VII. Konstantinos (913 – 959) tarafından yazılan *De Administrando Imperio* adlı metne göre ise imparator VI. Leon döneminde (886-912), Kharsianon *themasına* Bukellarion ve Armeniakon *themalarından* askeri birliklerin kaydırılmasının yanı sıra, Kappadokia *themasından* da Kase *tourması*³⁶ (τούρμα Κασής) ve Kaisareia ile birlikte Nyssa *topoteresiası* (τοποτηρησία Νύσσης μετὰ τῆς Καισαρείας) aktarılmıştır (Konstantinos Porphyrogennetos [1967, s. 236 – 237, 50.100]). Aynı metne göre, Kappadokia *themasına* da Bukellarion ve Anatolikon *themalarından* birlikler kaydırılmıştır (Konstantinos Porphyrogennetos [1967, s. 236 –

³⁴ Métivier'e göre bu, imparatorun hücum ve savunma politikası ile de çelişmemektedir. I. Nikephoros, Selanik, Pelopones gibi geri kazanılan bölgelerin korunması için Balkanlar'da yeni *themalar* (Pelopones, Kephallenia) kurduğunu, bu *themalara* yönelik göç ve toprak politikaları ile demografik yapıyı şekillendirmiştir, bu konuda ayrıca bkz. Treadgold, 1988, s. 161 – 163. Theophanes Confessor'ın anlatısına göre, Anadolu *themaları* tarafından imparator ilan edilen Bardanes, sonrasında fazla destek bulamayınca imparatorun af dilemiş ve Bithynia'da bir manastıra kapanmıştır. Yine de I. Nikephoros, tüm *themata*daki görevli ve toprak sahiplerine zulmetmiş (mallarına el koymuş?), ordusu ödemesiz bırakmıştır, s. 657 – 658 [AM 6295]. Anlaşıldığı kadarıyla bu çabuk sonlanan bir isyandı ama imparator ve *themata* için etkileri büyüktü.

³⁵ Ioannes Skylitzes'in anlatısına göre, 838 yılında Mutasım'ın Amorion üzerine yaptığı akının başlarında imparator Theophilos'un yanında yer alan, daha sonra Kappadokialıların iftiralalarıyla cezalandırılacağından korktuğu için Abbasi ordusuna katılan ordu komutanı Manuel, Kappadokia *theması strategosuna*, Kappadokialılardan intikam alma niyetinde olduğunu açıklar., Skylitzes [2010, s. 71 – 73, 4.18-19]. Manuel, Kappadokia *themasına* Adata Geçidi yoluyla girmiştir. Bu geçit (Hadath Geçidi), Germanikeia (Maraş), Elbistan ve Afşin (Arabissos) bölgelerinden Suriye, Kommagene ve Mezopotamya'ya geçişi sağlayan, Toroslar ve Antitoroslar arasındaki önemli geçitlerden biriydi, bkz. Kaegi, 1992, s. 240.

³⁶ 3000 kişiden oluşan askeri birlik, bkz. A. Kazhdan, 1991, s. 2100. Kase, bugün Bağyurdu veya Gesi, Kayseri'nin 19 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır; 830 yılı dolaylarında Kappadokia *themasının* kuzeydoğudaki sınırını oluşturmaktaydı, bkz. Hild ve Restle, 1981, s. 75 ve 202.

237, 50.100]). Zaten var olan *themalara* birliklerin aktarılması söz konusu gibi görüldüğünden, metinde söz konusu olan, Kharsianon *themasının* ilk defa VI. Leon tarafından oluşturulması değil, 886'da onun tarafından güçlendirilmesidir.

VII. Konstantinos'a atfedilen diğer bir metin *De Thematibus*, 10. yüzyılda bu *themaların* kentlerini ayrıntıyla yazar: Kharsianon *themasının* 'dört önemli kenti, metropolis Kaisareia, Nyssa, Therma ve Regepodandos'tur ['Podandos bölgesi' anlamındadır]. Kappadokia *themasının* sekiz önemli kenti ise Tyana, Faustinopolis, Kybistra, Nazianzus, Sasima, Parnassos, Regedora ['Dora bölgesi' anlamındadır], Mokissos ile Koron denen kaledir (s. 65 [II.60-65])³⁷.

Bu nedenle, Kharsianon *themasının*, Kappadokia I'in dini yönetim alanını; Kappadokia *themasının*, Kappadokia II'nin dini yönetim alanını kapsadığı söylenebilir. Vadinin hemen kuzeyinde bulunan Ürgüp (Hagios Prokopios) ve Şahinefendi (Sobesos), Notitia 7'de Kaisarea Kappadokiasının yardımcı piskoposlukları arasında sayılmakta, dolayısıyla Kappadokia I/Kharsianon *theması* yönetim sınırları içerisinde yer almaktaydılar. İsmi *Notitialarda* yer almasa da, Kharsianon *themasının* önemli kentleri arasında bulunan [rege]Podandos da Kaisarea Kappadokiasının dini yönetimine tabi olmalıdır. Bu nedenle Hagios Prokopios, Sobesos ve Podandos hattının üzerinde bulunan Soğanlı da ihtimalle Kharsianon *theması* sınırları içerisinde, Kappadokia I yönetim bölgesinin dini piskoposluk alanında bulunmaktaydı³⁸.

Bizans İmparatorluğunun, doğu sınırı için duyduğu endişe Arap sınırı boyunca oluşturulan ve sonradan *thema* statüsüne yükseltilecek olan Seleukeia, Küçük-Kappadokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi bir "kleisouralar/κλεισούρα zinciri/dağ geçit bölgeleri zinciri" yaratmıştır (Honigmann, 1970, s. 40). Kappadokia *themasının* oluşturulması sırasında (10. yüzyıl başları) Toros bölgesinde bulunan üç

³⁷ Koron'un Kappadokia'nın askeri karargahı olarak belirlenmiş olması konusunda bkz. Haldon ve Kennedy, 1980, s. 87. Buna göre, 371/372'de imparator Valens (364-378) tarafından bölünmesi sonucu oluşan iki dini yönetim bölgesinden biri olan Kappadokia I, Kharsianon *theması* sınırları içerisinde kalmıştır. Kappadokia I'in metropolitliği olan Kaisareia, 9. yüzyılın sonunda artık Kharsianon *themasının* metropolitliği; Kappadokia II'nin metropolisi Tyana ise 9. yüzyılda Kappadokia *themasının* kenti haline gelmiştir. Kappadokia *themasının* 'sekiz kenti'nden, Tyana, Faustinopolis, Kybistra ve Sasima, *Notitia Episcopatum 7*'de 'Kappadokia Tyanası'nın (τή Τυανῶν Καππαδοκίας) yardımcı piskoposlukları olarak anılmaktadır; *themanın* diğer kentlerinden Nazianzos ve Parnassos ise *Notitia Episcopatum 7*'de 'Kappadokia Mokissosu'nun (τή Μωκισώ Καππαδοκίας) yardımcı piskoposlukları olarak anılır., bkz. Darrouzès, 1981, s. 278 ve 283.

³⁸ Ayrıca bkz. Lamesa, 2015, öz. s. 191 – 195. Bununla birlikte Şahinefendi ve Ürgüp'ün isimlerinin (Tzamandos ve Siriha gibi) piskoposluk listelerinde yalnızca bir kere – *Notitia 7*'de – geçmesi ilginçtir.

kalenin *kleisoura* olarak ayrıldığı düşünülmektedir; bunlar, Rodandos kalesi (Ροδανδός), Lulon kalesi (Λουλον) ve Podandos'tur (Ποδανδός) (Grégoire, 1909, s. 116 – 126; Honigmann, 1970, s. 41). *De Thematibus*'da Küçük Kappadokia'nın (Kappadokia *themasının*) sekiz önemli kentinin Tyana, Faustinopolis, Kybistra, Nazianzus, Sasima, Parnassos, Regedora, Mokisos ile Koron denen kale olduğunu yazan imparator VII. Konstantinos, *themanın* doğuda Rodandos'a, Lulon denen kaleye ve Podandos'a varınca sonlandığını yazar (s. 64 ve 65 [II.37-40 ve II.60-64]). Böylece, *De Thematibus*'da Kharsianon *theması* içinde anılan Regepodandos (Podandos bölgesi) gibi Rodandos ve Lulon'un da Kappadokia *theması* içinde yer almadığı düşünülmelidir³⁹.

Kappadokia *kleisourarkhesi* Koron/Kura/Kurra Kalesinde oturmaktaydı; 9. yüzyıl sonu Arap kaynaklarında, bu kalede oturan *kleisourarkhesin* (*Khisliyug*), ordusunda dört bin askerin bulunduğu okunmaktadır (Brooks, 1901, s. 67 – 77, öz. s. 75)⁴⁰. Kalenin, Kappadokia'nın askeri karargahı olduğunu anlaşıldığını söyleyen Haldon ve Kennedy'göre, buranın bölgenin 'yönetimsel başkenti' olduğu da düşünülebilir (1980, 19, s. 86). Yukarıda sözü edilen kaynak, İbn al-Fakih'in 10. yüzyılın hemen başında yazdığı düşünülen coğrafya metnidir; dolayısıyla yazıldığı sırada hem Kappadokia hem de Kharsianon *thema* statüsündedir. Yine de coğrafyacı Koron kalesinde Kappadokia'nın *kleisourarkhesinin* bulunduğunu belirtir. Bu kişi gerçekte *strategos* olmalıdır; Haldon ve Kennedy'nin 'yönetimsel başkent' önerisi de bu nedenle akla yatkındır.

838 yılında Abbasi halifesi Mutasım'ın Ankara'yı (Ankyra) hedeflediği Amorion seferinde, Koron ile birlikte bölge kalelerinin çoğunun adı okunur. Bu tarihte Kappadokia *theması* çoktan oluşturulduğu için bu kaleler '*thema* kaleleri' olarak kabul edilmelidir. Mutasım bu tarihte komutan Aşnas'a, imparator Theophilos ve ordusunun konumu ve durumunu öğrenmesi için birkaç adamını görevlendirmesini emreder; bu

³⁹ Bununla birlikte Pozantı'ya 1068 ve 1071 yıllarında hala '*kleisoura*' biçiminde değinilir. 1068 seferinde IV. Romanos Diogenes ve Mikhael Attaleiates, *kleisoura* Podandos'un (Ποδανδοῦ κλεισοῦρας) arkasında Gypsarion adlı köye gider. Attaleiates, *The History*, s. 221 [17.22]. Gypsarion, Çakıt Suyu Vadisinin yükseklerinde, bugün Anahşa Kalesi adıyla bilinen kale ve eteklerindeki köy yerleşimiydi. Hild ve Restle, 1981, s. 185.

⁴⁰ Kaesarea'dan Sebasteia'ya (Sivas) giden askeri yol üzerinde bulunan bugünkü Müşalim kalesinin, Kharsianon *themasının* savunmasında merkezi bir nokta olduğunu söyleyen Ramsay'e göre bu *themanın* askeri karargahı da bu kaleydi, Ramsay, 1890, s. 265.

amaçla Koron'a giden iki yüz Arap atlısı, Koron ve Doara (Qurrah ve Durrah) arasındaki büyük dağın eteğinde Koron kalesinin komutanı tarafından pusuya düşürülür (Tabarî [1991, 33, s. 100 – 101]). Sözü edilen bu büyük dağın Hasan Dağı (Argaios) olduğu düşünülmüş, Koron kalesi dağın güneydoğu eteklerindeki kale kalıntısının bulunduğu noktaya lokalize edilmiştir (Bury, 1909, s. 123; Hild ve Restle, 1981, s. 216). Aynı metinde okunan Durrah ise, Kappadokia II dini yönetim merkezinin yardımcı piskoposluğu olan ve Kappadokia *themasının* kentleri arasında sayılan Duvarlı'dır (Doara).

Tıpkı Kappadokia *theması* gibi Kharsianon da askeri bir karargaha sahip olmalıdır. Olasılıkla 870'lere doğru, öldürülen Malatya emirinin oğlu Malatya taraflarında Kharsianon *themasının* *kleisourarkhesi* tarafından pusuya düşürülür (Skylitzes [2010, s. 101, 5.13]). Yukarıda Kappadokia *themasında* karşılaşılan durum gibi, Kharsianon'a hem *thema* olarak değinilmekte, hem de *kleisourarkhesinden* söz edilmektedir. Bir 'Kharsianon kalesi'ne ilişkin e erken atıflardan biri 8. yüzyıla aittir. Theophanes Confessor'ın anlatısında Emevi komutanı Mesleme 729 – 730 yılında, yani Kappadokia iki ayrı yönetim bölgesi halinde değilken, Kappadokia'ya gelir ve Kharsianon kalesini alır (Theophanes Confessor [1997, s. 567, AM 6222]). Dolayısıyla, 'dağ geçidi zincirinin' bir parçası olan Kharsianon'un *kleisourarkhesinin* oturduğu kale, *thema* statüsünden sonra da *strategos* tarafından tutulmuş olmalıdır. Ramsay'ın belirttiği gibi, *kleisouranın* ve *themanın* askeri karargahı olan bir kalenin, İstanbul'dan Sivas'a (Sebasteia) ve Şebinkarahisar'a (Koloneia) giden askeri yol üzerinde/stratejik bir noktada olması gereklidir (1890, s. 265). Bu nedenle araştırmacı, Kharsianon kalesini bugün Yozgat sınırları içindeki Muşalıköy'e konumlandırmaktadır. Bununla birlikte kale Sebasteia'nın kuzeydoğusundaki İpsala/Hypsele'ye de lokalize edilmiştir, ancak Koloneia *theması* sınırları içindeki bir kalenin bu *themaya* ait olması artık kabul görmeyen bir görüştür (Honigmann, 1970, s. 47, dn. 10, Hild ve Restle, 1981, s. 163). Beldiceanu Steinherr ise Kharsianon kalesinin, Kayseri'nin Molu ve Amarat köyleri arasındaki herhangi bir noktada bulunduğunu düşünmektedir. *Notitia 7*'de Kaesarea Kappadokiası metropolitliği (Kharsianon *theması* idari sınırları) içerisinde anılan Siriha (Σιριχᾶ) yardımcı piskoposluğu da yine Kayseri'nin sınırları içinde bulunan bugünkü Özvatan köyüne konumlandırılır. Siriha'nın adı en erken 904'te Melitene'deki mülküne kaçan isyancı Samonas'ın Kızılırmak'ı (Halys) geçerek Siriha'daki Kutsal Haç

manastırına dua etmek için gelmesi sırasında geçer (Skylitzes [2010, s. 178, 7.25]). Aynı zamanda Siriha, Seyfüddevle'nin 950'lerdeki akınları sırasında Tzamandos ve Kharsianon kaleleri ile birlikte anılmaktadır. Kappadokia ve Kharsianon üzerine sefer düzenleyen Seyfüddevle önce Tzamandos'u geçerek Kharsianon ve Sariha dolaylarını ateşe verir, buradaki *domestikos* Bardas Phokas'ı bozguna uğratar. Bardas Phokas'ın Tzamandos kalesini tuttuğu anlaşılmaktadır, çünkü emir 951'de Phokas tarafından dikkatle korunan Tzamandos kalesini geçememiştir (Canard, 1973, s. 100 – 101). Sözü edilen noktaların birbirine bu denli yakın olması nedeniyle, Kharsianon kalesinin lokalizasyonuna dair Beldiceanu Steinherr'in getirdiği öneriye katılmaktayız.

Çalışmamızda daha önce sözü edildiği gibi, 9. yüzyıl başında Kappadokia *themasının* oluşturulmasından önce, stratejik Toros (Tauros) bölgesindeki üç *kleisoura*, Rodandos, Lulon ve Podandos'tur (resim 2); bu *kleisourai*, *thema* oluşturulmasından sonra da, Kharsianon *theması* içerisinde kalan ve aslında tek başlarına *kleisouralar* olarak önemlerini korumaya devam eden noktalardır. 778-779 yıllarına ait olduğu düşünülen ve bugün Kayseri sınırları içindeki Çamlıca köyünde bulunan ve bir taş üzerine yazılmış olan yazıta göre imparatorluk *spathariosu* Simeon, imparatorlar Leon ve Konstantinos döneminde Rodandos kalesini yaptırmış veya güçlendirmiştir⁴¹. 1021 – 1022 yıllarında ise Gürcistan seferine çıkmakta olan II. Basileios'un (976 – 1025), ardında bıraktığı *patrikios* Nikephoros Phokas (imparator II. Nikephoros'un yeğeni) ve *patrikios* Nikephoros Xiphias, Kappadokia, Rodandos ve çevredeki bölgelerden toplayabildikleri kadar asker toplayarak ayaklanmışlardır (Skylitzes [2010, s. 346, 16.45]). Bu ayaklanmaya ilişkin anlatılarda hiçbir askeri ailenin adının anılmaması, ayaklanmanın bölge askeri aristokrasisi arasında çok fazla destek görmemesiyle açıklanmaktadır (Kamer, 1983, s. 140). Skylitzes iki Nikephoros'a da '*patrikios*' biçiminde değinir; o sırada Anatolikon *theması strategosu* olan Nikephoros Xiphias'a bu şekilde değinilmesi, Nikephoros Phokas'ın da *strategos* unvanına sahip olabileceğini düşündürse de aşağıda değinileceği gibi o dönemde Kappadokia *strategosu* olasılıkla

⁴¹ Grégoire yazıtı şu şekilde okumuştur: “[K](ύρι)ε βοήθ[ε]ι βασιλεῦσ[ι] [Ἐπὶ Λέον]τος κ(αι) Κοσταντίνου [τῶν μεγ]άλων βασιλέων ἀπελύθη Συμεὸν βασιλικὸς σπαθάριος ἢ(ς) σύστασιν κάστρου Ῥοδανδοῦ. Ἐκ[αθ]άρισ]εν τ[ῆ]ν πέτραν/Tanrım, imparatorlara yardım et. Büyük imparatorlar Leon ve Konstantinos zamanında imparatorluk *spatharios*'u Simeon, Rodandos kalesini inşa etmekle görevlendirildi. Bu taşı o cilaladı.”, 1909, s. 120. Araştırmacı, imparatorların IV. Leon (775 – 780) ve onun imparatorluğunun ilk yıllarında taç giydirerek ortak imparator yaptığı ve doğu seferine götürdüğü oğlu VI. Konstantinos (780 – 797) olduğunu düşünür.

farklıdır. Bununla birlikte, Nikephoros Xiphias'ın mülkleri büyük olasılıkla Rodandos'tadır; metinde geçen 'Kappadokia'dan ve Rodandos'tan askerler toplanması' gibi genel bir tabir, Nikephoros Phokas *oikosunun* bölgedeki mülkleri ile açıklanabilir. O dönemde sahip olduğu *kleisoura* kimliğiyle bir *themaya* (olasılıkla Kharsianon *themasına*) dahil olan ama belli bir özerkliği de bulunan Rodandos'un ve kalesinin kendi *kleisourarkhesi*yle birlikte Xiphias ailesi tarafından tutulduğunu öne sürebiliriz. Skylitzes'in anlatısına göre, bu isyandan sonra isyana katılanların mallarına el konulmuştur. Ayrıca, Xiphias'ın bölgedeki mülkleri de hemen sonrasında el değiştirmiş görünmektedir⁴². Kappadokia ve Rodandos'tan topladığı askerlerin, Anatolikon *strategosu* Nikephoros Xiphias'ın komutanlık yaptığı orduya ait olmaması önemlidir; isyancı Nikephoros Phokas'ın görev unvanı tam bilinemediği için kesin olarak bir şey söylemek ise zordur. Ancak bu iki figür de 'güçlüdür'; güçleri, yalnızca topraklarına değil, kontrol ettikleri orduya ve görevlerine de dayanmaktadır.

Hatırlanacağı gibi Pozantı'nın adı, hem 4. yüzyılda Kemerhisar yerine kısa süreliğine metropolitlik olarak, hem de Kharsianon *themasının* bir kenti olarak anılmıştır. 8. yüzyılda, hem Kappadokia hem de Kharsianon *themalarının* oluşturulmasından önce Pozantı, Arapların Bizans imparatorluğu içlerine ilerlemeleri için geçmek zorunda oldukları bir 'yer'dir; 788'de Bizans *strategosları* bu yerde birleşir ve Araplarla savaşır (Theophanes Confessor [1997, s. 637, AM 6281]). Lulon kalesi, Gülek Boğazı ve Pozantı'dan Kemerhisar'a ilerleyen rotaya hakim konumdaydı. "Arapların ani saldırılarla köy ve kırsalda yaşayanları esir alıp topraklarını ele geçirememeleri amacıyla Gülek Boğazı'nın stratejik öneme sahip bir noktasında", III. Mikhael'den (842

⁴² 'Rodandos' adı okunan beş kurşun mühürden 10.-11. yüzyıllara tarihlenen bir mühürde "Κ(ύρι)ε β[ο]ήθη τὸν σὸν δ(ούλον) Δαμιαν(όν) κουβουκλήσ(ιον) [(καὶ)] ἐπισ[κ]επτί(την) [τ(ὸν)] β(ασιλικῶν) κτιμ(άτων) [Ρ]οδανδ(οῦ) (?) [τ(ὸν)] Ἀβράμ(ιον)/Tanrım, *kouboukleisios* ve Rodandos'taki imparatorluk mülklerinin *episkeptites*i hizmetkarın Damianos Abramios'a yardım et." yazmaktadır. 11. yüzyıla tarihlenen diğer mühürlere birinde "Ἐπιφάνιος βασιλικὸς ἐπισκεπτίτης Ῥοδαντοῦ ὁ τοῦ Κατακάλου/Rodandos'un emperyal *episkeptites*'i Eriphanios Katakalos"; diğer üçünde "Κωνσταντῖνος σπαθαροκανδιᾶτος, χαρτουλάριος καὶ ἐπισκεπτίτης Ῥοδαντοῦ ὁ Κατάκαλος/*spatharokandidatos, khartoularios* ve Rodandos'un *episkeptites*i Konstantinos Katakalos" yazar, Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu: BZS.1955.1.3092, BZS.1951.31.5.1867, BZS.1955.1.3089, BZS.1955.1.3090, BZS.1958.106.5572. Bu mühürlere yola çıkarak, Xiphias (ve ailesinin?) imparatorluk tarafından el konulan topraklarının yönetiminin ilk önce Damianos Abramios'a; daha sonra Katakalos ailesine devredildiği söylenebilir. Konstantinos Katakalos'un *episkeptites* unvanına eklenen *spatharokandidatos* ve *khartoularios* unvanlarının, ona bölge coğrafyasından dolayı verilmiş olması da olasıdır; çünkü *khartoularios* 10. yüzyılın sonundan itibaren savaş alanında komutanlık da yapabiliyordu, Kazhdan, 1991, s. 416; Dennis, 1985, s. 252 (252.138). Nikephoros Xiphias, isyandan sonra İstanbul Studios Manastırında keşiş olmuştur, Skylitzes [2010, s. 355, 17.4].

– 867) önceki imparatorlar tarafından inşa edilmişti (Skylitzes [2010, s. 180 – 109, 5.19]). 859 yılında imparator III. Mikhael'in adı kaleyi neredeyse kaybeden imparator olarak anılır. Bizanslıların elindeki Lulon'da ikamet edenlerin ayaklanmasından sonra imparator, Lulon'a bir *patrikios-Logothete* göndermiş ve burada ikamet edenlerin her birine kaleyi ona bırakmaları şartıyla bin dinar vadetmiştir (Tabarî [1989, 34, s. 165]). Bu vaad gerçekleşikten sonraysa topluluk, Abbasi komutanına Lulon'u ve *patrikiosu* teslim etmiştir. Kalenin yeniden imparatorluk kontrolüne geçmesi imparator I. Basileios (867 – 886) dönemini, 878 yılını bulmuştur; aradan geçen on yedi yıldan sonra, Tabarî, Slavların Lulon kalesini I. Basileios'a teslim ettiğini anlatır (Tabarî [1992, 36, s. 188]). Anlaşıldığı kadarıyla, 860 yılında kaleyi Araplara teslim edenler Slavlardır; çünkü o dönemki imparator III. Mikhael'e elçilerini göndererek Hıristiyanlığı kabul etmek istediklerini bildirerek imparatorun Kilikia'daki Arap tehlikesini bir süreliğine görmezden gelmesine neden olurlar (Vasiliev, 1935, s. 238 – 239). Kaleyi yeniden Bizans hakimiyetine bırakanlar da Slavlardır; demek ki kale on dokuz yıl Slav yerleşiminde ve dolaylı olarak Abbasi hakimiyetinde kalmıştır. Yeniden Bizans hakimiyetine geçmesinden hemen sonra, 879'da, Philippos adlı bir Lulon piskoposundan söz edilmektedir (Mansi, 1767, 17/2, s. 376); bu kişinin olasılıkla yakındaki Faustinopolis'in piskoposu olduğu ve Arap akınları nedeniyle Lulon kalesine sığındığı düşünülür (Hild ve Restle, 1981, s. 223). Faustinopolis, Kappadokia *themasının* bir kenti olarak adı sürekli okunan ve Kappadokia II'nin yardımcı piskoposluğu olan bir yerleşimdir. Philippos'un adının okunduğu metin bir konsil metnidir; bu nedenle, *Notitia* listelerinden anlaşıldığı kadarıyla Faustinopolis yardımcı piskoposluk olmaya devam etse de, Philippos, Lulon piskoposu olarak en az bir sinoda katılmıştır⁴³. Lulon kalesinin tarihinde var olan bu on dokuz yıllık ara, Gülek Boğazı'na doğru olan bölgeler, ve dolayısıyla Podandos için de geçerli olmalıdır. Abbasilerin Lulon'a Pozantı yoluyla girmiş olmaları gerekir; bu süre içinde Bizans kontrolünde olmayan bir kaleye yaklaşık 30,00 km. uzaklıktaki ve stratejik öneme sahip başka bir mevkinin Bizans kontrolünde olması zordur. Gerçekten de yaklaşık yirmi yıllık bir aradan sonra Pozantı'nın adı 878'de I. Basileios'un komutanı İskit Andreas'ın, Tarsus

⁴³ Bu tür taşımalar 9. yüzyıl içerisinde aynı tehlikeler nedeniyle gerçekleşmiştir. Örneğin 831'de halife Memun komutanlığında Abbasilerin Kappadokia II'nin metropolisi Kemerhisar'ı almalarından sonra kent bir türlü yeniden toparlanamamış, buradaki iskan daha iyi korunan Niğde'ye (Nahida, Majidah) taşınmıştır, Hild ve Restle, 1981, s. 299.

üzerine yürümesi sırasında geçer; Pozantı denen yere geldiğinde Andreas, Arapları Bizans ordusunu beklerken bulur (Theophanes Continuatus [2011, s. 181, 50.25-30]). İleride yeniden değinileceği gibi, geç 10. - erken 11. yüzyıla ait olduğu düşünülen ve ‘Lulon’ adı okunan bir kurşun mühürde “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μουνσοῦρ τῷ τοῦ Μεγάλου Λούλου/Tanrım hizmetkarın, Büyük Lulon’un Mounsour’u [veya Büyük Lulon’dan Mounsour’a] yardım et” yazar⁴⁴.

Kappadokia ve Kharsianon *themaların* sınır bölgeleri olma özellikleri, imparatorluk doğu sınırının bu konudaki önemli ve “duruma uygun” yapısını da etkilemiştir. Yukarıda sözü edildiği gibi, nüfusların gereklilik halinde yakındaki daha korunaklı bir noktaya kaydırıldığı, dönem metinlerinde yardımcı piskoposluk ve *thema* kentlerinden çok kalelerin ve köy yerleşimlerinin isimlerinin anıldığı görülmektedir. Bu haliyle imparatorluğun doğu sınırının kent yerleşimleri olmaktan öte daha çok kale veya köy yerleşimlerinden oluştuğu görülmektedir (Haldon ve Kennedy, 1981, s. 97). Askeri merkez veya yönetim merkezi olarak, Kappadokia I ve II’nin metropolitliklerinin – Kayseri veya Kemerhisar’ın – yerine, Koron’un seçilmiş olmasının nedenleri üzerinde duran Haldon ve Kennedy, Bizans kentinin özellikle 7. ve 8. yüzyıllardaki değişen rolünü tartışır. Bizans kenti, ekonomik ve sosyal anlamda bir ‘güç’ olma kimliğini yitirmiştir ve bunda kent ile devlet arasındaki yönetim dengesi dağılımındaki farklılaşmanın da rolü vardır (Haldon ve Kennedy, 1980, öz. s. 87 – 93)⁴⁵. Kentlerin ekonomik ve politik bağımsızlıklarını kaybetmesiyle de idari yapı, hala varlığını sürdüren kent konseyi üyelerinin yanı sıra kentteki piskoposlar ve din adamları, imparatorluk tarafından atanmış mali görevliler ve yerel toprak sahiplerinden oluşuyordu (Haldon, 1997, s. 92 – 98). Devamlı akınlara maruz kalan bir bölgede, özellikle 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra sivil ve askeri görevlilerin gerekli hale gelen varlıkları, hem bu görevlilerin güç ve etkinliklerini daha fazla arttırmalarını hem de nüfus içerisindeki toplumsal refahlarını yükseltmelerini sağlamıştır. Özellikle 10. yüzyılda gerçekleşen büyük askeri başarılarından sonra, bölgede yerleşik askeri

⁴⁴ Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS.1951.31.5.227. Mounsour’un, 1016 – 1030 arasında Antakya’da sürgünde yaşayan *magistros* Abu Nasr al-Mansur b. Lu’lu’ olabileceği de düşünülmüştür. Ancak Mensour adında bir *strategos* ve *protospatharios* daha bilinmektedir: “Μενσοῦρ (vi)ός τοῦ Μουσοῦτου πρωτοσπαθάριος καὶ στρατ(η)γός/Mousoutes’in oğlu *protospatharios* ve *strategos* Mensour”, Zacos, II, 1972, s. 290, no. 573.

⁴⁵ Araştırmacılar, 8. – 9. yüzyıllarda özellikle Bizans sınır kentinin – fiziksel olarak varlığını sürdürmekle birlikte – yönetim merkezi olma özelliğini büyük ölçüde kaybettiğini belirtir.

aristokrasi taşınmaz mülklerini arttırma şansı kazanmış, kentler ve kaleler de, bu taşınmaz mülklerin yerini tutabilmiştir (Haldon ve Kennedy, 1980, s. 98 ve dipnot 66).

10. yüzyılın başlarında da, sınır korumasındaki bazı stratejik nokta ve geçitler, imparator VI. Leon (886 – 912) tarafından *kleisouralığa*, yüzyılın sonuna doğru da *thema*lığa yükseltilmiştir. Örneğin Podandos, 971 – 975 yıllarında *thema* olduğu bilinen stratejik bir noktadır (Oikonomidès, 1972, s. 132). Kayseri'nin kuzeydoğusunda, başka bir zorlu dağ geçidi olan Zamantı (Tzamandos), sınır korumasına bu yüzyılda dahil edilmiştir. 909 – 910 yıllarında, Euphrateia *tourmarkhesi* Ermeni Melias, buradan ilk önce 'Lykandos denen eski bir kent'e gelerek burayı bir kale ile berkitmiş; Lykandos'tan Tzamandos dağına geçip burada da bir kale – bugünkü Kuşkalesini – inşa etmiştir (resim 3). Bu iki nokta da sınırdaki *kleisouralar* halini almıştır; Lykandos daha sonra *thema* statüsüne yükseldiğinde ilk *strategosu* olarak, Tzamandos'un *kleisourarkhesi* Melias görevlendirilmiştir (Konstantinos Porphyrogennetos [1967, s. 240, 50.155-165]). Böylece Kayseri'nin kuzeyi ve doğusuna Ermenilerin yerleştirilmesinin 10. yüzyıl başında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. 954 – 955 yıllarında Seyfüddevle, Tzamandos ve Lykandos kalelerini ele geçirdiğinde, bu kalelerin *patrikiosu*, gelecekteki imparator Nikephoros Phokas'ın eniştesi ve imparator II. Romanos'un yeğeni olan Theodoros'tur (Honigmann, 1970, s. 67). Özellikle 10. yüzyıl sonu ve 11. yüzyıl başında Tzamandos ve çevresi oldukça zengin görünmektedir. 976'da II. Basileios'a karşı ayaklanmış olan Bardas Skleros, Lykandos yönünden Tzamandos'a ulaşarak burayı almış; burada yaşayanlar büyük miktarlarda para toplayarak Skleros'a katılmış ve yerleşimi teslim etmişlerdir (Zonaras [1986, s. 44, kitap 17, 5.541])⁴⁶. Sakinlerin para toplaması ve burayı teslim etmesinin, yerleşimin kalesinin *patrikiosunun* bilgisi dışında gerçekleşmiş olmadığı düşünülmelidir. Bundan çok kısa bir süre öncesine tarihlenen bir kurşun mühürde Γεώργ(ιος) ἁ σπαθάρ(ιος) β(ασιλικος) στρατ(ηγος) Μαμίστρ(ας) Αναβάρζ(ου) Τζαμαν(δού) ὁ Μεληίας/Mamistra, Anazarbos, Tzamandos'un emperyal *strategosu* *spatharios* Georgios Melias" yazar (Schlumberger, 1884, s. 272 – 275). Tzamandos'la birlikte, henüz 965'te II. Nikephoros Phokas tarafından alınan Mamistra ve Anazarbos'un da *strategosu* Ermeni Georgios

⁴⁶ Ayrıca Georgios Kedrenos da kayalıkların ortasında kurulmuş Tzamandos kentinin kalabalık ve zengin olduğunu söyler., Kedrenos [t.y., II, s. 423, P688.1-25].

Melias'tır⁴⁷. 'Tzamandoslu/Tzamandos kökenli' olsun veya olmasın, Ermeni Melias *oikosunun* Tzamandos'ta da topraklarının olageldiği düşünülmelidir. 1021 – 1022'de Nikephoros Xiphias ile ayaklanan Nikephoros Phokas, Senekerim'in oğlu Davit tarafından öldürülmüş; Davit'e Tzamandos, Kayseri ve Develi (Gabadonia) bölgeleri verilmişti (Honigmann, 1970, s. 171)⁴⁸; ayrıca Davit, bastırdığı bu isyandan önce olasılıkla Kappadokia *theması strategosluğuyla* da görevlendirilmişti (Seibt, 1978, s. 56; Greenwood, 2016, s. 6). Daha önce söz edildiği gibi, bu ayaklanma sırasında Nikephoros Xiphias Anatolikon *theması strategosuydu*; Nikephoros Phokas'ın görev unvanı bilinmese de "Kappadokia'dan ve Rodandos'tan asker toplayabilecek" kadar güçlüydü. Anlaşıldığı kadarıyla Davit bu isyanı, Kappadokia *strategosu* olarak bastırılmış, Anatolikon *strategosuna* ve bölgedeki güçlü Phokas *oikosuna* karşı zafer kazanmıştır. Aynı dönemde diğer isyancı Nikephoros Xiphias'ın da Rodandos'taki topraklarının alınarak önce Abramios'a sonra Katalalos ailesine verildiği anımsanacaktır.

Çalışmamızda bu noktaya kadar, Kappadokia ve Kharsianon *themalarının* askeri karargahları olduğu düşünülen kaleleri ve her iki *themaya* da dahil olmayan sınır *kleisouraları* üzerinde durulmuştur. İbn Hurdadbih tarafından sıralanan Kappadokia bölgesi kalelerinin içinde Koron'un yanı sıra, Kyzistra, Antigus, Argos ve Wadi Salamun da vardır (de Goeje, 1967, s. 80 [14]) (resim 4)⁴⁹. İmparatorluk doğu sınırının

⁴⁷ 965'teki bu zafer sonrasında Mamistra ve Anazarbos'a "*strategos'un* oturduğu yer/*strategosluk*' olarak değinilir; bununla birlikte ayrı *themalar* olarak atıf yapılmaz, bkz. Oikonomidès, 1972, s. 359; McGeer, Nesbitt ve Oikonomidès, 2005, s. 3 – 4.

⁴⁸ 1018 – 1019 yıllarında Senekerim zaten kendi topraklarını Sivas (Sebasteia) ve çevre kentleri karşılığında imparator II. Basileios'a bırakmıştı ve burada Ermeni varlığı söz konusuydu, Urfalı Mattheus [1993, s. 45, I.49].

⁴⁹ İbn Hurdadbih şöyle yazar: Kappadokia'nın kaleleri arasında Koron, Sasima, Antigus, Argos, ve Dhou'l-Kilâ vardır. Sonuncusu, kalelerle taçlanmış bir dağdır; Araplar ona Dhou-l Kilâ derler ... ama asıl adı Djosastaroun [Kyzistra]dır, ve "yıldızlara yakın" anlamına gelir. Bunlara ek olarak Matamir bölgesinde Macida, Balisa, Malandasa, Quniya, Malakopea, Andabalis, Orbada ve Salamun bulunur", de Goeje, 1967, s. 80 [14]. Sasima (Σάσιμα) Niğde'nin 28 km kuzeyinde, bugünkü Hasanköy/Hasaköy'; Antigus (Αντιγούς) Niğde'nin 26 km batısında, bugünkü Altunhisar/Ortaköy; Argos (Αργος έρμμα) bugünkü Keçikalesidir, Hild ve Restle, 1981. İbn Hurdadbih'de okunan 'al-Matamir', Kemerhisar'ın kuzeyinde 'gizli/yeraltı kaleleriyle öne çıkan' bir bölgedir, Bury, 1909, s. 121. Matamir bölgesindeki, Macida/Magida, bugünkü Niğde/Nakida; Balisa (Βάλβισσα) Niğde'nin 14 km. kuzeyinde, bugünkü Yaylayolu/Veliisa; Malandasa, Melendiz Ovasının kuzeybatı istikametinde, bugünkü Ovalıbağ/Karamelendiz; Malakopea (Μαλακοπέα) Niğde'nin 45 km kuzeybatısında, bugünkü Derinkuyu/Melegübü; Andabalis, Niğde'nin 10 km kuzeydoğusunda, bugünkü Andaval/Eski Andaval; Orbada (Ορβάδων κόμη) Niğde'nin 2 km batısında, bugünkü Kumluca/Aravan; Salamun, Aksaray'ın 25 km güneydoğusunda, İhlara vadisinde bulunan Selime Kalesi olarak lokalize edilmektedir, bkz. Hild ve Restle, 1981. Hild ve Restle, Quniya'nın Niğde'nin 15 km kuzeyinde, Melendiz Dağı'ndaki Gönye

ve sınır yönetiminin 9. yüzyıl içinde yeniden düzenlenmesinde bu kalelerin de etkilendiği Abbasi saldırıları büyük önem taşır.

İmparator II. Nikephoros Phokas'ın yeğeni Bardas Phokas, 970 yılında Ioannes Tzimiskes'e (969 – 976) karşı ayaklandığında, isyanı bastırması için Kappadokia'ya gönderilen Bardas Skleros'tan kaçarak, 'Antigos denen kaleye' gitmiştir⁵⁰. Phokas'ın, işlerin ters gitme ihtimaline karşı uzun zamandır bakliyat ve her türlü hayvan yemi ile güçlendirdiği bu kale ve çevresinin Phokas ailesinin mülkü olduğu düşünülebilir⁵¹.

802 yılının sonlarına doğru imparatoriçe Irene (797 – 802) sırasıyla Koron ve Akhisar (Hisn Sinan) kalelerini kuşatan Abbasi halifeliği ve komutanıyla, Müslüman tutsakların iadesi ve belli bir miktar karşılığında anlaşma yapar; bu anlaşma, sonraki imparator I. Nikephoros (802 – 811) tarafından imparatorluğunun ilk yıllarında bozulur (Tabarî [1985, 30, s. 239]). Anlaşmanın bozulmasının uzun vadeli sonuçlarından biri, Harun ar-Reşid'in 806 yılında, komutanlarını Kyzistra'ya, al-Şafşaf'a ve Malakopeia'ya göndermesidir. Bunun sonucunda yeniden yapılan anlaşmada imparator, Harun ar-Reşid'ten Kyzistra, Akhisar ve Semalous (bugün Çayağzı'nda kale) kalelerini yakıp yıkmamasını ister ve halifeden, 806'da ele geçirdiği Herakleia'ya Müslüman nüfus yerleştirmeyeceği ve burayı kale ile berkitmeyeceği sözünü alır (Tabarî [1985, 30, s. 261 – 264]). Çalışmamızda daha önce söz ettiğimiz gibi, Kappadokia *themasının* kurulması da I. Nikephoros dönemine ve bu mücadeleler zamanına rastlamalıdır.

830 yılının yazında Abbasi halifesi Memun Bizans topraklarına ilk seferlerini düzenler. Abbasiler Bizans sınırına iki ayrı koldan saldırmıştır; halife Memun, Antakya ve kuzeyindeki Mopsuestia'yı geçtikten sonra Adana yoluyla Tarsus'a ilerleyerek Kilikya Geçidini aşar; oğlu Abbas ise Malatya'dan Bizans topraklarına doğru yola çıkmıştır

---

olduğunu; Grégoire, Quniya'nın Karbia olarak da okunabileceğini ve buranın bugünkü Gelveri/Karbala olabileceğini düşünmektedir, Grégoire, 1909, s. 140.

⁵⁰ Diyakoz Leo [2005, s. 169 – 170, Kitap 7]. Metinde kaleye “τὸ τῶν Τυράννων φρούριον, ὃ Ἀντιγούς κέκληται” biçiminde değinilmiştir. Kalenin 'Tyana'da olduğu da değerlendirilmiş, ancak 'Antigos denen, tiranların kalesi' anlamında kullanıldığı, bunun diyakoz Leo'nun Bardas Phokas için kullandığı bir kelime olduğu kabul görmüştür.

⁵¹ 976 yılında II. Basileios'a karşı ayaklanan Bardas Skleros, o dönemde Antakya *doukhesi* olan Mikhael Bourtzes'i bozguna uğratmıştır□ bunun üzerine Bourtzes Anatolikon *themasındaki* 'kalelerinden biri'ne sığınmıştır, Yahya b. Said'den aktaran Cheynet ve Vannier, 1986, s. 16 dn. 6. Cheynet, Bourtzes'in o sırada bu *themanın strategosu* olmadığını vurgulayarak sözü edilen kalenin Bourtzes'in emrindeki kalelerden biri olamayacağını, onun şahsi mülkü olması gerektiğini düşünür. Bu dönem tanıklıkları, ailelere kale de bağışlanabildiğini göstermesi açısından önemlidir.

(Tabarî [1987, 32, s. 185]). Halife ilk önce Niğde kalesini, ardından Koron kalesini kuşatır. Memun, komutanı Aşnas'ı kuzeydoğudaki Sundus kalesine [Soandos/Soğanlı], diğer komutanlarını kuzeybatıdaki Akhisar kalesine göndermiştir (Tabarî [1987, 32, s. 186]). Metinde okunan 'Sundus kalesi', aşağıda yeniden değinilecek olan Soğanlı ile Mavrucan arasındaki kontrol noktası ie bağdaştırılır (Hild ve Restle, 1981, s. 282; Signes Codoñer, 2014, s. 215); bununla birlikte bahsedilen kalenin Nevşehir kalesi olduğu da önerilmiştir (Turchetto, 2012). Bu kalelerin komutanlarının halifeye getirilerek itaat ettiklerini anlatan Tabari, Bizans topraklarına doğru Melitene'den yola çıkan Abbas'ın seferi ve rotası ile ilgili detaylı bilgi vermemektedir. Bununla birlikte Abbas aynı yılın Ekim ve Kasım aylarında Adata geçidi yoluyla Bizans topraklarına girmiş, ele geçirdiği kalelerin başına komutan olarak Manuel adında bir Ermeni'yi atamıştır⁵².

Abbasilerin bu seferinde Gülek Boğazından askeri karargah Koron'a kadar olan Pozantı, Lulon ve Kemerhisar gibi önemli noktaların isimleri anılmamaktadır. Halife 831 yılında gerçekleştirdiği ikinci saldırısında⁵³ Altunhisar (Antigus) kalesini zapt etmiş, kendisi Ereğli'ye giderken komutanı Kemerhisar'dan yola çıkararak birçok yeri yakıp yıkmış, daha sonra ana ordunun başına dönmüştür. Tabarî'nin bu anlatısı, Kemerhisar'ın 831 seferinde zapt edildiğini ve Abbasi ordusunun burada beklemiş olabileceğini düşündürmenin yanı sıra 830 seferinde adının neden anılmadığını açıklamamaktadır. Halifenin 830'daki seferi gibi bu seferde de adı anılmayan Lulon kalesinden ilk kez, Memun'un diğer seferinde (Şubat 832 – Ocak 833) söz edilir (*Kitab-al-Uyun*'dan aktaran Vasiliev, I, 1935, s. 371; Tabarî [1987, 32, s. 194]). Tarihi anlatılara göre, halife güçlü asker ve silahlarla donatılmış Lulon kalesini bir süre/yüz gün kuşatmış ama alamamıştır. Bunun üzerine kalenin yakınlarına iki müstahkem mevki inşa ederek bunların başına komutanını bırakmış, kendisi ayrılmıştır. Theophilos'un yerel askerlere gönderdiği ek kuvvet gecikmiş, daha sonra bu kuvvet başarısız olmuş ve

⁵² Ibn-Taifur'dan aktaran Vasiliev, 1935, I, s. 392. Ibn-Tayfur, al-Abbas'ın oradan ayrılmasından sonra Manuel'in hemen ihanet ettiğini, al-Abbas'ın kendisiyle birlikte bıraktığı Müslümanların silahlarını alarak imparator Theophilos'un tarafına geçtiğini yazar.

⁵³ Sözü edilen bu seferi, kronolojik problemler barındırdığı düşüncesiyle Şubat 832 – Ocak 833 aralığına tarihleyen araştırmacılar da bulunmaktadır, Signes Codoñer, 2014, s. 224 – 229. Araştırmacı, yalnızca VII. Konstantinos Porphyrogenetos'un bahsettiği, Theophilos'un 831 yılında Abbasilere karşı kazandığı ve İstanbul'da coşkuyla kutlanan zaferin hemen ertesinde yine Abbasilerce gerçekleştirilen bir seferi olası görmez, ona göre Memun'un 832 – 833 yılında Kappadokia'ya düzenlediği sefer, imparatorun 831 yılında kazandığı zafere cevap olarak düzenlenmiştir. Theophilos'un Kappadokia zaferi için bkz., Haldon, 1990, s. 147 ve devamı.

burada yaşayanlar Abbasi komutanına teslim olmuştur. Memun'un, yerine komutanını bıraktıktan sonra nereye gittiğinin belirtilmemesi dikkat çekicidir⁵⁴. Salaghus'a ister hemen, ister seferin hemen sonunda gitsin, halife ve ordusunun Lulon'dan sonra Kappadokia içlerine ilerlememesi dikkat çeken diğer noktadır. Kalenin 830 seferinde [ve sonrasında] adının geçmemesi, Lulon'un 831 yılında ilk kez bir kale ile berkitilmesi ile açıklanmıştır (Signes Codoñer, 2014, s. 231). Signes Codoñer, bu berkitmenin Theophilos'un 831 yılındaki, zafer ile sonlanan seferi sırasında ve sonrasında gerçekleştiğini düşünmektedir. Bunun yanı sıra araştırmacı Lulon kuşatmasının, 832 – 833 yılına tarihlediği halifenin ikinci seferinin bir parçası olduğunu öne sürer. Gerçekten de bu öneri hem Lulon gibi stratejik bir noktanın neden ilk sefer anlatısında sözünün edilmediğini, hem de son seferde Lulon'dan kuzeye neden ilerlenilmediğini açıklığa kavuşturmaktadır. Anlaşılan o ki, imparator zafer ile biten seferi sırasında – 831 yılında – Lulon kalesini [yeniden] berkitmiş, bu kale halifenin Altunhisar kalesi, Ereğli, Matamir ve Kemerhisar gibi noktaların alınmasıyla devam eden 832 – 833 seferinin ilk ayaklarından birini oluşturmuştur.

833 yılının başlarında halife, oğlu Abbas'ı kentte bir inşa programı başlatması için Kemerhisar'da uzun süre konaklamaya gönderir (Tabarî [1985, 32, s. 198]); daha önceden buraya işçiler ve askeri birlikler göndermiş olması Kemerhisar'ın önceki sefer sırasında kesin olarak alındığını ve halife tarafından belki de ilerideki saldırıların önemli bir karargahı olarak düşünüldüğünü gösterir. Gerçekten de Memun 833 yılında yeniden Tarsus ve Gülek Boğazı yoluyla Bizans topraklarına girer; ancak Kappadokia içlerine ilerleyemeden ve Lulon kalesi yolunda, Çakıt Suyu Vadisinde ölür (*Kitab-al-Uyun*'dan aktaran Vasiliev, I, 1935, s. 372; Yakubî'den aktaran Vasiliev, I, 1935, s. 275). Mutasım'ın halifeliğinde, halifenin Kemerhisar'a örülen sur duvarının yapımını durdurması ve sonrasında duvarı yıktırması, 838 yılındaki Amorion kuşatmasına kadar Kappadokia içlerine ilerlenilen hiçbir seferin yapılmadığını, Kemerhisar ve Lulon başta olmak üzere adı geçen tüm kalelerin yeniden imparatorluğun elinde olduğunu düşündürür.

⁵⁴ Tabarî, halifenin Salaghus kalesine gittiğini söyler, ancak bu, Lulon anlatısından çok sonra, bölüm sonunda yer almaktadır. *Kitab-al-Uyun*' da ise halifenin, yerine Ujayf'ı bıraktıktan sonra Salaghus'a doğru yola çıktığını yazar.

Amorion seferine başlandığında Bizans topraklarına girerek, önce Ankara'ya ardından Amorion'a ilerleyecek üç birlik vardır; komutan Afşin, Adata geçidi yoluyla Sivas'a ve Ankara'ya ilerleyecek, Aşnas, Tarsus'tan kuzeye ilerleyecektir. Halife Mutasım da Kappadokia'ya Gülek Boğazı yoluyla girmeyi planlamış, Aşnas'a kendisini Lulon kalesinde beklemesini söylemiştir. Halifenin Nazianzos ve Nyssa arasındaki düzlük olan Marj-al-Üsküf'te bulunan Aşnas'ı, Kızılırmak'ın kuzeyinde kamp kurmuş olan Theophilos ve ordusuna karşı uyarması, Aşnas'ın bu kadar kuzeye çıkarken yol üzerindeki önemli noktalar olan Lulon, Tyana ve Majida'yı ele geçirdiğini gösterir. Bu uyarı üzerine Aşnas, emrindeki bazı birlikleri imparatorun stratejisi konusunda Bizans askerlerinden bilgi almak için Koron'a (bulunduğu noktanın güneyi) gönderir. Kalenin Bizanslı komutanının, kaledeki atlılarla kaçarak Hasan Dağı'nın eteklerine sığınması, *themanın* askeri karargahına o ana kadar uğranılmadığını, Aşnas'ın kuzeye giderken oradan geçmediğini gösterir. Bu sırada Adata geçidinden Bizans topraklarına girerek Sebasteia'ya ulaşan ve burada Malatya emiri ve Ermeni birlikleriyle buluşan Afşin'in birlikleri Dazimon'daki Anzes'e ulaşmıştı⁵⁵. Kuzeydoğuya ilerleyen ve Anzes'e ulaşan Theophilos da bu birlikler tarafından Anzes'te yenilgiye uğratılmıştır. 839 – 840 yıllarında da, olasılıkla bu seferin bir devamı olarak, halifenin komutanlarından Said, “Bizans sınır birliklerinin üzerine saldırarak”, Kyzistra ve Aksuta kalelerini ele geçirmiş ve yakmıştır (Abu Tammam'dan aktaran Vasiliev, 1935, I, s. 399).

878 yılında Abbasiler Kilikya Geçidi'nin aşp kuzeye ilerlerken Pozantı'da, Silifke, Pisidia, Koron, Kawkab (Kyzistra?), ve Kharsianon'un ordu komutanları (*patrikioi*) tarafından kuşatılmış; Abbasi komutan, Bizanslılar tarafından önce Lulon kalesine, daha sonra yakınlardaki I. Basileios'a götürülmüştür (Tabarî [1992, 36, s. 190])⁵⁶. II. Nikephoros Phokas'ın büyük babası Nikephoros Phokas'ın, 885 yılından önce Kharsianon *theması strategosu* görevinde olduğu düşünüldüğünde, bu ordu komutanlarının içinde büyükbaba Phokas'ın da olduğu veya komutanlarından birini gönderdiği düşünülebilir. Tabarî'nin, Abbasi komutanlarından Yazaman al-Kadim'in, 883'te Tarsus yakınlarında Andrayas'ın (Andreas) başkomutanlığında ('baş

⁵⁵ Dazimon, Tephrike ve Bathryryax'ın kuzeyinde bir *apleton*'du. Bu *apleton* imparatorun doğu seferi sırasında Sebasteia'ya giderken Armeniakon *thema*'sı birliklerinin toplandığı ve imparator birliklerine Batyrrhyax'ta katıldıkları noktadır, Vryonis, 1971, s. 32.

⁵⁶ Kawkab'ın Kyzistra olabileceğini önerilmiştir, Hild ve Restle, 1981, s. 82, s. 203. Daha önce değinildiği gibi bu olay, Lulon kalesinin 860 – 878 yılları arasındaki dolaylı Arap hakimiyetinin bitimine denk gelir.

patrikios'/kastedilen *strategos* olmalıdır) ve 'diğer dördünün eşliğinde' birkaç yüz bin kişiyle kamp kurmuş olan Bizanslılara saldırdığına yönelik anlatısı, bu seferde de yukarıda sözü edilen beş ordu komutanının varlığını düşündürmektedir. Bu saldırıda Andreas ile birlikte Kappadokia ve Anatolikon'un başkomutanları (baş *patrikioslar*) öldürülmüş; Koron'un komutanı (*patrikios*) ağır yaralı kaçmıştır (Tabarî [1987, 37, s. 144]).

10. yüzyıla gelindiğinde Bizans askeri politikasında ve sınır (özellikle doğu sınırı) korumasında bazı değişiklikler olduğu görülür. Bu dönemde yeni veya yeniden kazanılan toprakların ve sınır oluşturan bölgelerin (daha çok kalelerin ve kentlerin) küçük yeni *themalar* (μικροί θέματα) şeklinde düzenlendiği görülür. Doğuda Bizans ile Müslüman sınırı arasında tampon bölge konumundaki bu sınır *themalarına* (ἀκρῆτικὰ θέματα), nüfuslarının çoğunluğunu Ermeni göçmenler oluşturduğu için ἀρμενικὰ θέματα da deniyor, buraya yerleşenlere askeri hizmetlerini yerine getirebilmeleri, asker besleyebilmeleri ve gereklilik anında hızlıca harekete geçebilmelerini sağlayacak donanımına sahip olabilmeleri için yeterli miktarda arazi parçası veriliyordu (McGeer, 1995a, s. 199 – 200)⁵⁷.

960'lı yılların sonundan itibaren bu küçük askeri bölgelere *doukhes* veya *katepanos* unvanı taşıyan yöneticilerin yerleştirilmesi söz konusudur (Oikonomidès, 1972, s. 344). İmparatorluğun o bölgedeki otoritesini temsil eden bu kişilerin komuta ettikleri birlikler imparatorluk ordusundan seçilmekteydi (Holmes, 2005, s. 301 – 302)⁵⁸; komutanlar yerel *thema* yönetiminden bağımsızlardı ve bu *strategoslardan* da yeri geldiğinde üstünlerdi (Haldon, 2003, s. 62). Bu uygulamayla birlikte, *thema* ordusunun yanında konuşlanmış olan paralı birlikler savunma ve karşı hücumu yönelik dahat hızlı hareket edebilmelerinin yanı sıra, imparatorluk için uzun vadede daha düşük maliyetli olabiliyordu. Belki de bu düzenlemeyle başa baş giden bir reformdan daha söz edilmelidir. Aynı yüzyılın ilk yarısında, o zamana kadar İstanbul ve çevresinde yerleşik

⁵⁷ İmparator II. Nikephoros Phokas'ın ilk toprak kanunu da özellikle Ermeni askerleri/*stratiotaiye* yöneliktir, bkz. McGeer, 1995b, s. 123 – 137.

⁵⁸ Holmes bu kişilerin askeri ve sivil otoriteyi de kendilerinde topladıklarını vurgular. Bu oluşumların 'küçük *thema*'lar oldukları düşünüldüğünde bu mantıklıdır. Bununla birlikte *doukhes* veya *katepanosun* komuta ettiği bir birlik, komutanlarla birlikte bölgeye gelen askerlerce oluşturulmuş olmaya da bilir. İleride değinileceği gibi, bu oluşumlar genellikle amaca yönelik/kısa süreliydi. Bu açıdan düşünüldüğünde hizmetleri sona eren geçici birliklerin varlığı daha olası görünebilir; ancak görevlerin komutanlar arasında el değiştirdiği de göz önüne alındığında, hizmet sona erse de o bölgede yaşamaya devam eden/öncesinde zaten orada yaşayan köylü askerlerin varlığını kabul etmek daha mantıklıdır.

atlı birlikler olan *tagmata* sınır bölgelerine kaydırılmış, böylece ani bir gereklilik sırasında hazır bulunmaları hedeflenmişti. Bu, imparatorluğun sınırlara daha çok adam yığması anlamına gelmektedir.

10. yüzyıldaki bu ‘ani gereklilik’, yüzyıl içerisinde yoğun olarak yaşanan toprak kaybetme ve yeniden kazanma, iç savaş ve ayaklanma ihtimali gibi dinamikler nedeniyle gerçekleşmiştir. II. Basileios’un (976 – 1025) imparatorluğunun ilk yıllarında doğuda zaten var olan veya onun tarafından yeni şekillendirilen üç *katapanlığın* oluşumu – Antakya *katapanlığı*, Khaldia *katapanlığı* ve Mezopotamya *katapanlığı* – doğu sınırının yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Toroslar ve Antitoroslara kadar genişletilmesinin sonucudur. 944 – 969 yılları arasında imparatorluk için önde gelen tehdidi oluşturan Halep (Aleppo) Hamdani Hanedanlığı Suriye Antakya’sı ve Kilikya’yı elinde bulunduruyordu. İmparatorluk 934’te Malatya’yı, 958’de Samsat’ı (Samosata) aldıktan sonra, 962 – 965 yılları arasında Tarsus, Mopsuestia, Adana, Anazarbos gibi, Abbasi ordularınca Bizans’a sınır olması için kurulmuş ve 9. yüzyılda Bizans topraklarına yapılan akınlarda önemli üsler olarak kullanılmış olan Kilikya kentlerini alır; 969’da ise Suriye Antakya’sı alınır (Holmes, 2005, s. 303 v.d; Garrood, 2008)⁵⁹.

969’da Antakya’nın ilk komutanı, Maleinos ailesinin bir üyesi olan Eustathios’tur; taşıdığı unvanlar ise *anthypatos*, *patrikios*, Lykandos ve Antakya’nın *strategosudur*. 976 yılı dolaylarında imparator II. Basileios tarafından Mezopotamia *doukhesi* olarak Musul Hamdanilerine karşı görevlendirilen ilk isim ise Bardas Skleros’tur (Skylitzes [2010, s. 299, 16.1]). Skylitzes, Skleros bu göreve getirildiği sırada Mikhael Bourtzes’in de Antakya *doukhesi* olarak görevlendirildiğini söyler; Bourtzes’in 969’da Kahire’de gücü ellerine geçiren ve kendilerini Hamdanilerin halefleri olarak gören Fatimilere karşı savunma ve hücumu yönetmesi hedeflenmişti⁶⁰. Bardas Skleros aynı yıl Mesopotamya *doukhesi* olarak ayaklandığında imparator, Bourtzes’e Antakya’dan ayrılarak Eustathios Maleinos’un birliklerine katılması emrini göndermiştir. Yahya bin Said, Maleinos’un o dönemde Tarsus *patrikiosu* olduğunu söyler; o dönemde Tarsus küçük *thema* statüsünde

⁵⁹ Dédéyan bu geri alımlar sırasında Ermeni rolünün önemine değinir., ayrıntı için bkz., Dédéyan, 1993. Örneğin Nikephoros Phokas, imparatorluğunun ikinci yılında [964 - 965] Kilikya üzerine Romalıların müttefikleri olan Ermeniler ve İberyalılar’dan oluşan büyük bir orduyla gider; yanına aldığı karısı Theophano ve iki oğlunu Drizion kalesinde bırakarak Kilikya, Adana ve Anazarba’ya ilerler. Kış nedeniyle Tarsus ve Mopsuestia’ya ilerlemeyi göze alamayarak kışı Kappadokia karargahında [Koron?] geçirir., Kedrenos [t.y., s. 361 – 362,P654.1-25].

⁶⁰ Hamdani ve Fatimi orduları için bkz., McGeer, 1995a.

olmalıdır, böylece Toroslarda üs kuran Bizans kuvvetleri, Mezopotamya'dan (Anti Toroslardan) içeriye ilerleyecek olan Skleros ve birliklerini engelleyecekti (Yahya bin Said [1932, s. 372])⁶¹.

985'te Melissenos ailesinden Leontios'un adı Antakya *doukhesi* olarak anılmaktadır; Melissenos, Fatımiler tarafından alınan Balanias kıyı kentini geri almak için bu göreve getirilmişti (Yahya bin Said [1932, s. 416]). Balanias'ın kaybedilmesinden sonra Leontios Maleinos imparator tarafından, hem gözden düştüğü için hem de Bulgaristan'da yeni bir seferde görevlendirilmek üzere başkente çağrılmıştır (Holmes, 2016). İmparatorun Melissenos'u yanına alarak, Antakya *doukesliği* görevine Phokas ailesinden Bardas'ı seçmesi, hem deneyimli bir askerin yerine başka bir deneyimli askeri hareketli güneydoğu sınırında bırakma isteğini, hem de sınır yönetiminin ne kadar hızlı el değiştirebildiğini göstermektedir.

Bundan yaklaşık yedi yıl sonra, 991 – 992'de, 976'da Antakya *doukesliği* görevindeki Mikhael Bourtzes'in yeniden aynı görevde olduğu görülür; Fatımilerin komutanı Antakya'ya saldırı düzenlediğinde imparator II. Basileios'un Burtzes'in yardımına gönderdiği kişi *magistros* Leontios Melissenos'tur (Yahya bin Said [1932, s. 440 – 441]). 11. yüzyılın başlarında da Antakya *doukhesliği* 'kurumunun' devam ettiği görülür. 999 yılında, Fatımiler ile yapılan ateşkesten sonra yeniden Bulgarlar üzerine yönelen II. Basileios, Antakya *doukhesi* olarak Nikephoros Ouranos'u görevlendirir⁶²; bu seferki tehdit iki Arap kabilesinin Aşağı Suriye ve Antakya'ya saldırmasıdır (Skylitzes [2010, s. 327, 16.29])⁶³.

⁶¹ Eustathios Maleinos'un 969'daki unvanlarından, o dönem Antakya'ya da küçük *thema* statüsünün verildiği anlaşılmaktadır.

⁶² Nikephoros Ouranos'un bir kurşun mühüründe “Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ μαγίστρῳ τῷ κρατοῦντι τῆς Ἀνατολῆς τῷ Οὐρανῷ/Theotokos, hizmetkarın *magistros* ve Doğu'nun efendisi Nikephoros Ouranos'a yardım et” yazar. Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS 1951.31.5.1576. Ouranos'a '*doukhes*' yerine bu unvanlarla değinilmesi, imparatorluğun doğu sınırında üstlendiği geniş rol ile açıklanmaktadır. Yahya bin Said, anlatısında imparatorun Nikephoros Ouranos'u Damianos Dalassenos yerine *magistros* ve Doğu'nun *doukhesi* olarak görevlendirdiğini ve Antakya'ya gönderdiğini söyler. Mühürdeki 'Doğunun efendisi' unvanı Ouranos'un hem *doukheslik* görevini hem de Iberia ve Mezopotamya'da bastırıldığı ve katıldığı isyan ve savaşlardaki aktif görevlerini anlatıyor olabilir. Bu görevler için bkz., Yahya bin Said [1932, s. 466 – 469].

⁶³ Dalassenos ailesinden Konstantinos'un adı, 1024 yılında Antakya *katapanosu* olarak geçer, Yahya bin Said [1932, s. 401]. Aynı aileden Theophylaktos ise 1033 – 1034 yıllarında *anthypatos*, *patrikios*, Vaspourakan *katapanosu* ve Antakya *doukhesidir*.

11. yüzyılın ikinci yarısında – 1054 yılından önce – Skleros ailesinden Romanos’un Antakya *doukhesliği* görevinde olduğu görülür⁶⁴. Holmes, Skleros’un unvanlarındaki bu çeşitlenme ve artışın hem o dönemde artan Türk akınlarından hem de Romanos’un VI. Mikhael’e karşı ayaklanan Isaakios Komnenos’a verdiği destekten kaynaklandığını belirtir (Holmes, 2005, s. 359)⁶⁵.

10. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan *katepanlık* ve *doukheslik* kurumunun dönemin politik ve askeri dinamikleriyle başa baş ilerlediği görülür. II. Basileios’un imparatorluğunun ilk dönemlerinde Mezopotamya ve Antakya *doukhesliğine* atadığı Bardas Skleros ve Mikhael Bourtzes’in, o dönem imparatorluğun güney-güneydoğusunda tehdit oluşturan Fatımiler ve Hamdaniler’e karşı görevlendirildiği anlaşılmaktadır. İlk Khaldia *doukhesi* olan Bardas Phokas’ın 970’te Tzimiskes tarafından görevden uzaklaştırılmasından sonra en az kırk yıl süreyle bu göreve kimsenin getirilmemesi ise, *doukheslik* ve *katepanlık* mevkilerinin sürekli olmayışı ve ‘anlık, duruma ve şartlara bağlı’ oluşu ile açıklanmaktadır (Holmes, 2016). Benzer şekilde II. Basileios tarafından, ayaklandığı için görevden alınan Mezopotamya *doukhesi* Bardas Skleros’un yerine uzun bir süre *doukhes* veya *katepanos* görevlendirilmemesi⁶⁶, 969’da alınan Antakya’nın ilk *doukhesinin* 976’da – yedi yıl sonra – görevlendirilmesi de önemlidir.

638’de Arap ordularınca alınan Antakya’nın 969’da II. Nikephoros Phokas tarafından yeniden imparatorluğa katılmasına kadar geçen süre içerisinde kentte yerel bir askeri (ve hatta yönetimsel) kuvvetin var olma olasılığı oldukça düşüktür. Bu nedenle merkezi yönetimin, ani bir gereklilik durumunda Torosların kuzeyinde zaten var olan güçleri

⁶⁴ Romanos’un en geç 1054’e tarihlenen bir kurşun mühüründe “Κύριε βοήθει Ῥωμανῶ μαγίστρῳ καὶ δουκὶ Ἀντιοχίας τῷ Σκληρῷ/ Tanrım, *magistros* ve Antakya *doukhesi* Romanos Skleros’a yardım et” yazar, Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS 1951.31.5.49 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.49/view>. Aynı Skleros’un birkaç yıl içerisindeki diğer unvanları *proedros*, *stratopedarkhes* ve hala Antakya *doukhesidir.*, bkz. Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS 1958.106.5699 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5699/view>.

⁶⁵ Attaleiates, ‘doğuda çok saygı gören’ Isaakios Komnenos’un (1057 – 1059) 1057’de başlattığı isyanda, başlarda isyana katılan askerlerin çoğunluğunun sonradan VI. Mikhael’in tarafına geçtiğini, Isaakios’un yanında yalnızca doğulu askerlerin kaldığını yazar., Attaleiates [2012, s. 99, 11.4-5]. Skylitzes, isyanın başında Isaakios’un yanında olan doğulu askerlerin bazılarının adını sayar; bunlar Romanos Skleros, Mikhael Bourtzes, Nikephoros Botaneiates, Basileios Argyros’un oğullarıdır. Katakalon Kekaumenos ise sonradan imparatorun safına geçer ve Nikephoros Bryennios kör edilir., Skylitzes [2010, s. 455, 23.6].

⁶⁶ Dönem kaynaklarında 10. yüzyılın sonlarında bu unvanı taşıyan bir görevli tarafımızca bulunamamıştır. Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonunda bu unvana sahip kişilerin mühürlerinin tümü 11. yüzyıla aittir.

yeni sınırlara kaydardıkları, böylece belirli bir sürekliliği olmayan, ancak anlık askeri ve bazen de siyasi baskıları savunma ve hücum yoluyla hafifletecek görevliler yarattıkları anlaşılmaktadır.

Doukhes olarak karşılaşılan askerlerin, hem o döneme kadar çeşitli durumlarda imparatorluk ordusunda görev almış askerler oldukları hem de doğunun bilinen ailelerinin üyesi oldukları dikkat çeker; bu da bir ‘hazır güç’ olasılığını yeniden güçlendirir. Örneğin II. Basileios tarafından Mezopotamya *doukhesi* olarak görevlendirilen ilk kişi olan Skleros ailesinden Bardas, 970’te Ruslar ile çatışmalara girmiş ve imparator Nikephoros’un yeğeni Bardas Phokas’ın isyanını bastırmıştı. Aynı Bardas Phokas, Tzimiskes’e karşı ayaklanmadan önce, dayısı II. Nikephoros Phokas tarafından Khaldia ve Koloneia sınır bölgesinin *doukhesi* olarak görevlendirilmişti; Skleros’un 976’daki isyanı sırasında da isyanı bastırma konusunda imparatorun aklına ilk olarak bu ismin gelmesi de hem daha önceki görevlerinden hem de Kappadokia’daki topraklarından kaynaklanmış olmalıdır⁶⁷. 969’dan 976’ya kadar çeşitli aralıklarla Antakya, Lykandos, Tarsus gibi *thema* ve küçük *themaların strategosluğunu* yapan Eustathios Maleinos ve ailesi de Kappadokialıydı ve Kharsianon’da ve Bithynia’da toprakları vardı. Ailenin bir üyesi ve olasılıkla Eustathios’un babası, Konstantinos Maleinos, 10. yüzyılda Kappadokia *strategosluğu* ve *protospathariosluk* yapmıştır⁶⁸. 989 yılı civarında Bardas Phokas’ın imparator ilan edilmesi de Eustathios Maleinos’un Kharsianon *themasındaki* mülkünde gerçekleşmiştir. 998 yılında II. Basileios’un bu mülkte ağırlandıktan sonra Eustathios’u yanında İstanbul’a götürmesi ve mülklerine ölümünden sonra el konulması örneği, bu kişilerin sınırda üstlendikleri görev sırasında mülklerinin geri alınmadığını, bu süre içerisinde sınırı oluşturan bölgelerin arasında – kabaca Kappadokia’da – ne olduğunu ve verilen görevlerin değişken ve anlık doğasını yansıtır.

1038 – 1054 yılları arasında Türkler ile imparatorluk arasındaki ilk karşılaşmaların hem sınırdaki yerel komutanların kendi aralarındaki taktiksel konularda, hem de merkezi yönetim ile yerel askeri yönetim arasındaki koordinasyonda var olan anlaşmazlıkları

⁶⁷ Bardas Phokas’ın Kayseri’deki aile topraklarında isyanı bastırmak amacıyla topladığı birlik, Skleros’unkinin yanında oldukça küçüktü., Shephard, 1999, s. 596.

⁶⁸ Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonunda bulunan bir mühürün bu kişiye ait olabileceği düşünülür., BZS.1951.31.5.3114 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3114/view>.

gün yüzüne çıkardığı vurgulanır (Beihammer, 2017, s. 83)⁶⁹. 1057 yılının sonuna doğru, Selçuklu emiri Dinar, Malatya'yı yağmalamak amacıyla ve VI. Mikhael ile Isaakios Komnenos arasındaki iç savaştan da yararlanarak Anadolu'ya akın düzenlemiş, sur ile korunmayan Malatya'yı almıştır (Dostourian, 1972, s. 149 – 150); 1059 yılında da üç Selçuklu emiri büyük bir orduyla Sivas'ı yağmalamıştır (Dostourian, 1972, s. 156). Anlaşılan bu saldırılar sınır koruması konusunda belli bir boşluğa işaret eder; örneğin sınırdaki *thema* askerleri, iki taraftan birine – VI. Mikhael'e veya Isaakios Komnenos'a – verdikleri destek nedeniyle görevlerini ihmal ederek tüm güçlerini iç savaşa yöneltmişlerdi (Beihammer, 2017, s. 103 – 104). Urfalı Mattheus'a göre, emirlerin akıllarındaki Senekerim'in oğulları Atom ve Ebu Sahl'ı esir almaktı. Emirlerin yaklaştığını duyan Atom ve Ebu Sahl ise Sivas'ı terk ederek Develi'ye (Gabadonia) sığınır. Hatırlanacağı gibi 1021 – 1022'de Senekerim'in, II. Basileios'un emriyle Nikephoros Phokas'ı öldüren oğlu Davit'e Tzamandos, Kayseri ve Develi bölgeleri verilmişti.

Kayseri'nin adı Türklerin 1067'de, Euphrates yakınındaki Bizans birliğine saldırdıktan sonra Anadolu'nun içlerine yaptıkları saldırılarda yeniden anılır. Kente girdikten sonra Aziz Basileios kilisesine de saldırmışlar, Kilikya'ya giden dar geçitleri aşmışlardır (Attaleiates [2012, s. 173, 16.4]). Kayseri'den doğruca aşağı inen Türkler büyük olasılıkla Yeşilhisar hattını kullanmıştır. Attaleiates, Türklerin buradan Halep ve Antakya'ya saldırdıklarını, Antakya *doukhesi magistros* Botaneiates'in komutasına bir grup gençten derlenen bir birlik verildiğini ancak bu birliğin önemli hiçbir şey yapamadığını yazar. Ayrıca Attaleiates'in, güneye ilerlerken ve dar geçitleri aşarken Türklerin geldiğinden kimsenin haberinin olmadığını söylemesi de, kaleler ve kontrol noktaları arasındaki iletişimin neredeyse sonlanmış olduğunu düşündürür.

11. yüzyılın ikinci yarısında doğu sınırında düzenli bir yerel ordunun tamamen ortadan kalkmamakla birlikte gücünü kaybetmiş olmasına ilişkin bazı ipuçlarına dönem kaynaklarında rastlanmaktadır. Örneğin yine Attaleiates, X. Konstantinos Doukas'ın (1059 – 1067) döneminde kendilerinden sayıca üstün Türk ordusunun düzenli Bizans ordusunu nasıl alt ettiğinden, o zamana kadar Bizans ordusunun ihmal edilmiş olduğundan bahseder (Attaleiates [2012, s. 143 – 145, 14.1]). Attaleiates'e göre

⁶⁹ Bu dönemdeki karşılaşmalar için özellikle bkz., Beihammer, 2017, s. 62 – 84.

tamamıyla ihmalden kaynaklanan bu yıkımlar Iberia ile birlikte, Mesopotamia, Khaldia, Melitene ve Koloneia bölgelerinde etkili olmuş, Türklerin üzerine ordunun en kötü kısmı gönderilmişti; Psellos'a göre ise Doukas'a düşmanın güçlendiği bir sırada orduyu küçültmesi yönünde kötü tavsiyeler verilmişti (Kaldellis, 2017, s. 232). Buna benzer bir 'suçlamanın', imparatorluğu döneminde IX. Konstantinos Monomakhos'a da yöneltildiği görülür. *Strateianın* (toprağa bağlı askeri hizmet), toprak karşılığında zorunlu olmaktan çıkması, bunun yerine vergilerin tamamının devlet tarafından alınması, devletin bu vergilerle *tagmataya*/tam zamanlı profesyonel askerlere yatırım yapması, gereklilik anında düzenli bir yerel ordunun toplanmasını engellemekteydi (Kaldellis, 2017, s. 212). Araştırmacıya göre, Skylitzes'in 1054'te Tuğrul Bey'in Iberia üzerine yaptığı saldırıda buradaki herkesin kendilerini ve ihtiyaçları olan her şeyi kalelerde güvenlik altına aldıklarına ilişkin anlatısı (Skylitzes [2010, s. 432, 21.19]), tüm nüfusun kalelere çekilmesine yönelik bir savunma düzeninin benimsendiğini, çünkü saldırı düzenine geçecek yerel bir ordunun olmadığını göstermektedir⁷⁰.

1071'de Malazgirt Savaşını kaybeden IV. Romanos Diogenes'in Selçuklu Türkleri ile yaptığı para ödenmesine dayalı anlaşmalar, Diogenes'in öldürülmesinden sonra imparator VII. Mikhael Doukas tarafından askıya alınmış, bu askıya alma ise Türklerin Anadolu içlerine yeniden akınlar düzenlemesine neden olmuştur⁷¹. 1073 yılında Kayseri'ye de saldıran Türklere karşı Bizans birlikleri bu kez Antakya *doukhesi* Isaakios Komnenos'un komutası altındadır. İmparator VII. Mikhael Doukas tarafından, Kayseri'ye saldıran Türklerin üzerine gönderilen Isaakios ve Aleksios Komnenos'un mücadeleleri yenilgiyle biter ve Isaakios esir alınır (Nikephoros Bryennios [1975, s. 151 – 154, II, 5 – 8]). Türklerin üzerine saldırı planladığı sırada askerlerinin çoğunun kaçmasından sonra Aleksios, Didymon Tepesi (πρόποδος τῶν Διδύμων, bugün Ali Dağı) yoluyla Develi'ye sığınır⁷². Kayseri'de mücadeleye girişen Aleksios'un doğrudan

⁷⁰ Aslında 11. yüzyılın ikinci yarısından sonraki başarısız savunma ve hücumlar, kararlı düşmanlar, ordunun zayıf morali, ödeme yapılmaması ve liderlerin zayıflığı, kendine ve askere güvensizliği gibi nedenlerin bir birleşimidir, Haldon, 2003, s. 60.

⁷¹ Bryennios'un anlatısına göre Diogenes'in başına gelenlerden haberdar olan Türkler de yaptıkları tüm anlaşmaları ihlal ederek tüm doğuyu yakıp yıkmış, yağlamıştır., Nikephoros Bryennios [1975, s. 144, II, 1 – 3].

⁷² Umar, Aleksios Komnenos'un bu çatışmaya Şar'da (Komana) giriştiğini ve askerlerin ihaneti sırasında Şar'dan dönmekte olduğunu düşünür. Bu nedenle dağın, Gezbeli Geçidinden ulaşılan Sövagen Dağı olduğunu söyler. Ancak, Bryennios'un anlatısına göre, Isaakios'un tutsak alınması ve Bizans ordusunun dağılmasından sonra Türkler 'karargaha' – yani Kayseri'deki karargaha – saldırı düzenlemiş, Aleksios'un karşı saldırısı da burada – Kayseri'de – komuta edilmeye devam etmiş görünüyor. Bu nedenle,

aşağıya inmemesi, yakınlardaki bir kaleye sığınmak yerine, Ali Dağı'nı aşarak Develi'ye gitmesi ilginçtir. Develi'de Ermeni varlığı söz konusu olabilir; bu nedenle sığınmak için doğru bir nokta olduğu söylenebilir⁷³. Ancak Erciyes Dağı'nın diğer yanına sığınılmaması, orada bir “güçlü”/kaleyi tutan herhangi bir askerin var olmama olasılığını veya zor durumda olduğunu düşündürmektedir.

VII. Mikhael Doukas tarafından kendi askerleriyle birlikte Komnenos kardeşlere destek için gönderilen Frank asker Roussel'in Konya'da isyan ederek Malatya'ya gitmesi; ardından Galatia ve Lykaonia'daki köyleri işgal ederek para toplaması; Türklerin, esir aldıkları Isaakios Komnenos'u Ankara'ya götürmeleri; Aleksios ve Isaakios Komnenos'un İzmit (Nikomedia) yakınlarında bir köyde oradaki Türk birlikleri tarafından pusuya düşürülmeleri, Türklerin Anadolu içlerindeki, belki de süreklilik ve yerleşiklikten uzak, varlığını gösterir. Aynı zamanda merkezi yönetim ile iç bölgelerin arasındaki iletişim yokluğunu da örnekler (Beihammer, 2017, s. 209).

1079 – 1080 yıllarında Kyzistra kalesi ve civarı Bizans kontrolünde olsa gerektir. Ermeni kralı II. Gagik, bin adamıyla Arzhakhas düzlüğüne, ‘Kighistday’ denen kaleye gelmiştir; bu kalenin muhafızları ‘Romalı Mantale’nin oğulları, nüfuz sahibi [güçlü] üç kardeştir (Urfalı Mattheus [1993, s. 144 – 145, II.74])⁷⁴. Gagik bu üç kardeş tarafından esir alınmış, ipe boğulmuş, bir tam gün boyunca sur duvarlarında asılı bırakılmıştır. Aynı metne göre 1111 – 1112’de Kndroskawis/Kondroskawis denen kalede yaşayan ve Gagik’in katilleri olan bu üç kardeş, Ermeni krallığı ile olan sınır üzerinde bulunan bu kaleyi Ermeni prensi Toros’a vermeyi kabul etmiştir; ancak üç kardeş daha sonra bu kalenin “babalarından miras kalan evleri” olduğunu söyleyerek fikir değiştirir. Toros, “bölgenin tüm gümüş ve altınının toplanıp tutulduğu bu kaleyi” aynı yıl ele geçirmiş, bu

---

Aleksios’un Gabadonia’ya aşağıdan (Tufanbeyli ve Sövagen yoluyla) değil, yukarıdan (Ali Tepesi yoluyla) sığındığının düşünülmesi daha akla yatkındır.

⁷³ 1065’te Kars kralı Gagik’e X. Konstantinos Doukas tarafından Amasya (Amaseia) , Şar, Larissa, Develi, Tzamandos, Kayseri, ve çevredeki 100’e yakın *proasteion* (köy) verilmişti, Dédéyan, 1975, s. 83 – 84.

⁷⁴ Urfalı Mattheus’un bu anlatısına yer veren yazmaların bazılarında düzlüğün adı ‘Arzias’ [Erciyes], kalenin adı ‘Kizistra’ biçiminde geçmektedir, Dostourian, s. 323, dn. 3 ve 4. Grousset, ‘Mantale’nin ‘Pantaleon’ un bozulmuş hali olduğunu düşünür, bkz. Grousset, 1973, s. 632. Bu olayı Dédéyan 1073 yılına tarihler, 1975, s. 92.

kaledeki tüm zenginliklerle birlikte sağ kalan tek kardeşi yanında Vakha kalesine götürmüştür (Urfalı Mattheus [1993, s. 208 – 209, III.53])⁷⁵.

Bundan birkaç yıl sonra, 1084 – 1085 dolaylarında Süleyman bin Kutalmış, Antakya'yı almak için İznik'ten ayrıldığında, burayı Ebu'l Kasım'a, Kappadokia'yı ve tüm Asya'yı da çeşitli Beylere bırakmıştı (Anna Komnena [1996, s. 197, X.1]). Bunun yanı sıra o dönemde Antakya'nın yöneticisi, VII. Mikhael döneminde ayaklanarak gücü eline geçiren Ermeni Philaretos Brakhamios'tu ve Antakya'ya yapılan saldırı, Philaretos'un oğlunun Süleyman ile yaptığı ittifak sonucunda gerçekleşmişti. Bu kişi, önceki imparator III. Nikephoros Botaneiates'in süzerenliğini tanımıştı, ama Komnenoslar ile olan bağı zayıftı (Beihammer, 2017, s. 232). Bu nedenle artık bir Antakya *doukhesinden* söz edilemeyeceği açıktır.

Malatya ise o dönemde Ermeni Philaretus'un görevlendirdiği Bizanslı *ἡγεμὼν* Gabriel'in yönetimi altındaydı; başka bir deyişle Dânişmend Melik Gazi 1100 – 1101'de Malatya üzerine akın düzenlediğinde Gabriel en geç 1085 yılından beri kentteydi; bununla birlikte Süryani Mikhael'in anlatısına göre Muhammet Gümüştekin Dânişmend, 1085 yılında Kappadokia'yı istila etmiş, Sivas, Kayseri ve kuzeydeki bazı yerlerde daha hüküm sürmüştü (Süryani Mikhael [1905, III, s. 173,XV.IV]).

Yine de Malatya emiri Dânişmendli Emir Gazi'nin ölümünden sonra Melik olan oğlu Emir Muhammet, Kayseri'de imar faaliyetleri gerçekleştirmek istediğinde kent uzun süredir harap halde olmalıdır. Süryani Mikhael, Muhammet'in uzun süredir yıkık halde olan Kayseri'yi mevcut kiliselerden söktürdüğü mermer parçalarla yeniden inşa ettirdiğini yazar (Süryani Mikhael [1905, III, s. 237, XVI.VI]).

Muhammet Gazi'nin 1142 yılındaki ölümünden sonra ve özellikle II. Kılıç Arslan'ın sultanlığının başlarında (1156 – 1192) Kappadokia'nın yeniden Danişmendli ve Selçuklu arasındaki güç dengesi içerisinde yer aldığı görülür. Sultan Mesut ölümünden hemen önce topraklarını üç oğlu ve damatları arasında paylaşmıştı. Khoniates'e göre, Konya ile buraya bağlı olan bölgeyi oğlu Kılıç Arslan'a, Kappadokia ve bütün civar yöreleriyle birlikte Amasya ve Ankara'yı damadı Yağı-Basan'a, Kayseri ve Sivas şehirlerini diğer damadı Dadunes'e (Zünnûn) vermişti (Niketas Khoniates (1995, s. 80,

⁷⁵ Kondroskawis'in Kyzistra olabileceği düşünülür, Hild ve Restle, 1981, s. 219.

III.152]). Bununla birlikte Mesut, bir diğ er oğ luna da Ç ankırı (Gangra) ve Ankara'yı vermiş olmalıdır; ç ünkü bu kardeş, II. Kılıç Arslan sultan olduktan sonra ondan korkup 'kendi müstahkem kentleri' olan Ç ankırı ve Ankara'ya kaç mıştır (Urfalı Mattheus [1993, s. 265, II.30]). II. Kılıç Arslan'ın Zünnûn'dan Kayseri ve Tzamandos'u (ve olasılıkla Sivas'ı), kardeşi Ş ehinş ah'tan Ankara ve Ç ankırı'yı alması ise 1169 – 1171 yılları arasında gerçekleş ir⁷⁶. Böylece genişleyen topraklarını da 1187'de oğ ulları ve kardeşi arasında paylaş tırmıştır⁷⁷.

---

⁷⁶ Sultanın, Aksaray'ı, bu kentlerin fethi için seç tiğ i ve burayı tesis ettiğ i düşünülür., Aksaray'den aktaran Mecit, 2017, s. 140 – 142. Ayrıca bkz., Niketas Khoniates [1995, s. 83 – 84].

⁷⁷ Tokat (Rükneddin Süleymanş ah), Niksar (Nasıraddin Berkyarukş ah), Sivas ve Aksaray (Kutbeddin Melikş ah), Malatya Mu'izeddin Kayserş ah), Niğ de (Arslanş ah), Ankara (Muhyiddin Mesudş ah), Burgulu (Gıyaseddin Keyhüsrev), Konya Ereğ lisi (Sencerş ah), Amasya (Nizameddin Argunş ah)., Cahen, 2000, s. 55.

3. BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KAPPADOKİA'DA SOSYAL YAŞAM, YERLEŞİMLER VE MADDİ KÜLTÜR

3.1. BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA TOPRAK, TOPRAK SAHİPLİĞİ, TOPRAĞA VE UNVANA BAĞLI GÜÇ

Bizans askeri ve kültürel genişlemesinin en yoğun dönemlerinden biri kabul edilen 10. yüzyıl, Makedonya hanedanı imparatorlarının, yükselmekte olan yerel aristokraziyle 'mücadele' içine girdikleri bir zaman dilimini de kapsar. İmparatorlarca yazdırılıp uygulanan ve 922 – 996 yılları arasını kapsayan *novellalar*, vergi bölgeleri sistemi, toprak sahipleri ve bu toprak sahiplerinin kimler olduğu gibi konuların ana ayaklarından birçoğunu oluşturur⁷⁸.

Tüm endüstri öncesi toplumlarda olduğu gibi toprak erken Bizans döneminde de önemli bir varlık kaynağı ve yatırım aracıdır; imparatorluk arazilerinden beklenen vergi ve diğer olası getiriler, imparatorluk için sürekli bir ana hedef olmuştur (Sarris, 2009, s. 92 – 112). Erken Bizans döneminde, bir kent içerisindeki kent konseyi üyelerinin çeşitli sosyal sorumluluklarının yanı sıra toprak ve varlık vergilerini de toplama gibi bir görevlerinin olduğu, ve bu üyelerin toprak sahibi olmalarının/toprak sahibi olanların kent konseyi üyesi olmalarının zorunlu tutulduğundan çalışmamızda daha önce söz edilmişti. Sarris, geç 5. ve erken 6. yüzyılda, yerel toprak sahiplerinin konsey üyeliğinden çok Senato üyeliğine seçildiklerini ve böylece imparatorluk bürokrasisine dahil olduklarını belirtir (Sarris, 2009, s. 97 ve 98). Bu nedenle, toprak ve devlet içinde edinilen gücün bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Toprak bağıışı emperyal otoritenin toplumu düzenlemek amacıyla bilinçli bir şekilde kullandığı bir araç olmuş, bu kontrollü ödüllendirme sistemi ile imparatorluk kendi *gücünü* ifade etmenin yolunu bulmuştur (Frankopan, 2009, s. 112 – 143). Buna göre, bağımsızlığı, statüyü ve gücü

⁷⁸ Literatüre 'Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak politikaları' olarak geçen ve askeri topraklar, köy toprakları, manastır toprakları gibi ayrı konuları kapsayan bu yönetmelikler söz konusu olduğunda, karşılaşılan iki terim 'novel/νερά/novella' ve 'rescript/λύσις/rescriptum'dur. 'Ferman' veya 'tebliğ' olarak çevrilebilecek bu terimler, amaç ve öz olarak benzer olsa da form olarak farklılık gösterebileceklerinden, araştırmacılarca, bu imparatorların hükümlerini sınıflandırmak için kullanılmıştır, özellikle bkz. McGeer, 2000. Morris, üslup, içerik ve yazılış nedeni açısından birbirinden farklı üç metin grubundan söz edilebileceğini söyler, bkz. Morris, 1976, s. 6. Tez çalışması bu metinleri formatif olarak incelemeyi hedeflemediğinden çalışma boyunca '*novella*' terimi kullanılacaktır.

getiren emperyal lütuftur; bu lütfun yokluğu ise ‘zayıflık’ demektir. Dolayısıyla sözü edilen emperyal otorite kendilerine toprak bağışlanmayan kişiler için de bir şekilde işlemektedir. Toprak politikası kanunlarının ise merkezi ve yerel güç arasındaki dengeyi sağlamaya yönelik oldukları anlaşılmaktadır.

Toplumun önemli bir parçasını oluşturan güçlüler/*dynatoi*’nin anlamı, kapsamı ve 10. yüzyılda ne ifade ettiği, I. Romanos Lekapenos’un (920-944) 922 veya 928 yılına tarihlenen birinci *novellasında* dolaysız olarak okunmaktadır. Metne göre *dynatoi*, “doğrudan olmasa bile bağlantılı oldukları bilinen etkili kişilerin aracılığı ile satıcıların gözünü korkutan ve onları kâr sözüyle ikna edenler ve kandıranlardır.” (Romanos Lekapenos’tan aktaran McGeer, 2000, s. 46). Ousterhout, bu kanunu örnek göstererek ‘*dynatoinin* yıldırma ve korkutma becerilerinden dolayı güçlü’ olduklarını söyler (2017, s. 275). Dönem metni, bu kişilerin, ‘entrikaları’nın tespit edilmesi halinde mülklerinden mahrum edileceklerini ve ederini hazineye ödeyeceklerini karara bağlamıştır. Metnin vurguladığı, satılık olan toprağın, diğer köylüler ve akrabalar tarafından satın alınmadıkları takdirde *dynatoinin* alımına açık olacaktır; bununla birlikte, alıcı *dynatos* satıcının ya akrabası olmalı ya da toprağın bulunduğu vergi alanında mülk sahibi olmalıdır.

I. Romanos Lekapenos’un 934 tarihli ikinci *novellasına* göre “... artık şanlı *magistros* veya *patrikios*lardan, çeşitli görevler veya sivil ya da askeri unvanlarla onurlandırılanlardan, Senato üyelerinden, *themalarda* eskiden veya şu an görevli olanlardan, dini bütün metropolitler, başpiskoposlar, piskoposlar, *hegümenler*, dini görevlilerden, imparatorluğa bağlı dini kuruluşların yöneticilerinden – emperyal veya dini mülkün başında imparatorluk adına bulunsalar da – hiçbiri kendiliklerinden veya bir aracı vasıtasıyla, satın alma, bağış ve miras amacıyla bir köyü tamamen veya kısmi olarak işgal edemeyeceklerdir” (Romanos Lekapenos’tan aktaran McGeer, 2000, s. 55). İkinci metinde imparator, ilk metninde suçladığı *dynatoinin* kim olduğunu ikinci metinde açıkça dile getirmektedir. Buna göre *magistros* ve *patrikios*lar, sivil ve askeri unvan sahipleri, sivil ve askeri görev unvanı sahipleri, *themalarda* görevli olan askeri ve sivil memurlar, saygın din adamları ve *hegümenler* 10. yüzyıl toprak politikasında kendilerine karşı önlem alınmasını gerektirecek ölçüde torak alımı, satımı ve işletmesinde bulunuyor olmalıdırlar.

Haldon, erken dönemde ‘sosyal elit’ ve ‘politik elit’ olarak tanımladığı grubun üyelerini şu şekilde tanımlamıştır: dini ve din dışı yerel seçkinler, senatöryel seçkinler, güçlü klanlar (soylu aileler) ve merkezi yönetim kademelerindeki bireyler (2016, s. 159). Bu kişiler imparatorluğa yönetsel ve askeri hizmet sağlıyor, sahip oldukları görevler nedeniyle kendilerine yapılan maaş ödemeleri, satın aldıkları ek unvanlar ve bu şekilde kazandıkları ayrıcalıklar, güçlerini korumalarına hizmet ediyordu; bu şekilde ortaya iyi sağlanmış bir denge çıkıyordu. Bu dengenin bir ayağını, devletin en yüksek sivil ve askeri kademelerini dolduran, imparatorluk sarayında askeri, mali ve hukuki alanlarda etkin olan grup oluşturmaktaydı. Haldon’ın ‘güç eliti’ olarak adlandırdığı bu grubun içerisinde eğitimi veya mensup olduğu ailenin ününden faydalananlar, yetenekleri ile tanınan askeri komutanlar, ve imparatorluğun diğer bölgelerinden gelen, tanınırlıklarını banilik ve çeşitli bağlantılarla arttırarak yükselmiş kişiler bulunuyordu.

Bahsedilen bu son grup, bünyesinde barındırdığı kişiler ve çoğunlukla köklü aileler, imparatorluğun başkent dışındaki ‘yerel elit’ katmanını oluşturmuştur. Etkin oldukları bölgede toprak sahibi olan bu katman yerel yönetime önde gelen sivil ve askeri üyelerini sağlıyordu. 7. yüzyılın ikinci yarısında, askeri tehdit ile karşı karşıya olan bölgelere – ki bu anlamda öne çıkan örnek imparatorluğun doğu sınırındadır – gerektiğinde asker olarak kullanılan insan gücünün yığılması, elitlerin de askerleşmesini beraberinde getirmiştir (Haldon, 2016, s. 172). Böyle bir çerçeve içerisinde Haldon yerel elitlerin, üretimi sağlamak, vergi ödemek, orduya insan gücü sağlamak, toprakların etkili biçimde idaresini sağlamak gibi, merkezi otoritenin kırsalda sağlamayı isteyeceği çoğu şeyi kontrol eden bir güç olduğunun altını çizer; merkezin bu kişileri ödüllendirme, cezalandırma ve bir şekilde onurlandırma gücü de yerel güçlülere devletin otoritesine bağlı kılmaktadır (Haldon, 2016, s. 191).

Chitwood, başkent dışında ve kırsalda karşılaşılan toplumsal sınıf yapılanmasına eklenebilecek bir kavram daha – alt sınıflar kavramı – önerir (2012, s. 81; Sarris, 2009, s. 98 – 99)⁷⁹. Erken Bizans döneminde bu şekilde bir örgütlenme yapısının çatısının, daha önce sözü edilen toprak sahibi kent konseyi üyeleri ile veya artık çoğunlukla

⁷⁹ Bizans’ta sosyal grup profilleri üzerine yazan Ragia, özellikle geç Antik dönemde sözü edilebilecek olan ve ‘devlet’ olgusu içerisindeki insanlar topluluğu için kullanılan *πολιτεία/polity* (kelime kökü *πόλις*) teriminden söz eder. Araştırmacıya göre belli gruplara mensup her kişinin *politeia* içerisinde belli bir rolü vardır; bu çerçevede kişilerin tanımlayıcı özelliklerini ‘sınıf’ aidiyetinden çok toplum içerisindeki rolleri belirler, Ragia, 2016, s. 309 – 372.

Senato üyesi olan emperyal bürokrat/aristokrat sınıf üyeleri ile oluştuğu görülmektedir. Bu grubun altında ise sırasıyla köy-düzeyinde elitler/küçük mülk (toprak) sahipleri, grup üyelerinin topraklarını kiraladıkları kiracı çiftçiler, ve topraksız köylüler/toprak işçileri/*georgoi* bulunur.

McGeer, 10. yüzyıl toprak kanunu metinlerinde, imparatorlar tarafından açıkça tanımlanan askeri, sivil ve dini *dynatoiye* mensup olmayanların dolaylı yoldan ‘fakirler [*ptôchoi*]’ sınıfına ait görüldüklerini öne sürer; bunun yanında 927-928 yılındaki kıtlık döneminde zarara uğrayan ‘zavallılar’dan söz etmek için de dolaysız olarak *ptôchoi* kelimesi kullanılmıştır (2000, s. 27)⁸⁰. 9. yüzyılın sonuna tarihlenen *Prochiron* adlı metinde, 50 *nomismata*dan az edere sahip mülkü bulunan kişilere ‘fakirler’ biçiminde değinilmekte ve ‘fakirlerin’ tanık olarak kabul edilmeyecekleri belirtilmektedir; 11. yüzyılda *Peira* adlı metinde ise 50 *nomismata* ederindeki mülke alternatif olarak, ya bir unvanı ya kendi toprağı/*strateia* ya da kendi işi olmayan bir kişinin ‘fakir’ sayıldığı ve şahitlik edemeyeceği belirtilir (metinlerden aktaran Chitwood, 2012, s. 82)⁸¹.

İmparatorlar yerel toplulukları düzenlemede ve kontrol etmede fazlasıyla aktif olmamakla birlikte, yerel figürlerin emperyal otoriteye alternatif oluşturma girişimleri de olabildiğince bastırılmışlardır; çeşitli sosyal ve ekonomik nedenleri olsa da, 10. yüzyılda imparatorluk toprak politikası üzerine yapılan yoğun değişiklik ve kısıtlamaların nedenlerinden birinin de bu olduğu düşünülmelidir. Toprak sahipliği ve güç arasındaki doğru orantı da araştırmacılar tarafından vurgulanmıştır. Aynı zamanda imparatorluk, köyün ve köylünün büyük mülk sahiplerinden bağımsız olmasını sağlamada kendi topraklarına sahip köylüleri önemli bir ‘ortak’ olarak kabul eder (Sarris, 2009, s. 105). Küçük toprak sahibi köylülerin de *güçleri*, kendi topraklarının sahibi olmaları ve bu toprağı çalıştırmalarıdır. Bu nedenle kanun metinlerinde *dynatos* olarak tanımlanan ve toprak ve köylüler ile farklı bir etkileşim içinde bulunan kişiler düşünüldüğünde, bu grubun dışında kalanları ‘güçsüz’ veya ‘fakir’ yerine ‘alt katman’

⁸⁰ Dini çağrışımları ile *ptochoi* ve *penes* terimleri, Büyük Basileios’un sosyal adalet üzerine verdiği vaazlarda kullanılmış, piskoposun bu vaazlarının ardındaki nedenlere uygun olarak fakirler ‘toplumun mali dengesinin bir ayağını’ oluşturmuştur. Vaazların değerlendirilmesi ve o dönemki sosyal durum için bkz., Holman, 2001, öz. s. 99 – 135. Holman, bu vaazlarda zenginlerin *kurbanı* olarak anılan fakirlerin, tıpkı aç bir bedenin vücudun kendi doğası üzerinde *güç* sahibi olmaması gibi, piyasa üzerinde herhangi bir *güç* sahibi olmaktan yoksun olarak resmedildiğini söyler.

⁸¹ *Procheiros Nomos*’un (*Πρόχειρος Νόμος*) 872’de yazıldığı, VI. Leon tarafından 907’de yazdırılan *Epanagoge* adlı metinde büyük oranda tekrar edildiği düşünülmektedir, Schminck, 1990, s. 1725; Vryonis, 1974, s. 279 – 285.

olarak adlandırmak daha doğru görünmektedir. Aynı zamanda, aşağıda yeniden değinileceği üzere, gücü elinde bulunduran her zaman yalnızca toprak sahibi değil, unvan sahibidir.

3.1.1. Askeri Topraklar (*Stratiotika Ktemata/Στρατιωτικά Κτήματα*)

Aynı zamanda köylü de olan asker, Makedonya hanedanı imparatorlarının korumak için uğraştığı, kendi toprağını ekip biçen ve vergi veren özgür köylü topluluğunun da bir parçasıydı.

Askeri bölgeler sisteminde babadan oğula geçecek askeri hizmetini yürütebilmesi amacıyla bir askere askeri toprak/asker arazisi bağışlanıyordu⁸². Askeri hizmet yükümlülüğü kalıtsal olduğu için, kişinin bu hizmeti yerine getirmesini ve bir şekilde gelir elde edebilmesini sağlayacak arazi de kalıtsaldı. Devletin, askerleri zaten boşalan veya kullanılmaz olan topraklara yerleştirdiği yönündeki görüşlerin yanı sıra imparator Herakleios'un (610 – 641) askerlere, o süre içerisinde hala kullanımda olan ve üretime yarayan imparatorluk mülkündeki toprakları bağışladığı yönünde değerlendirmeler de vardır (Lilie, 1976, öz. s. 311 – 314; Treadgold, 1983, s. 629).

VI. Leon (886 – 912) 905 dolayına tarihlenen *Taktika* adlı metinde, savaş hazırlığı yapan bir *strategosa* şöyle der:

“Başlangıçtaki uygulamalara da uygun olarak size, ... emriniz altındaki *themanın* tümünden, oğlan çocuklarını veya yaşlıları değil, cesur, hevesli, gözü pek, ve ekonomik açıdan iyi durumda olanları seçmenizi emrediyoruz. Bu kişiler seferde kendi askeri hizmetleriyle meşgullerken veya orduda toplanma halindelerken, hanelerinde (οἶκος) kalıp toprak işlerini (γεωργοῦντας) yürütecek ve bir askerin teçhizat ve silahlandırılması için gerekli malzemeleri sağlayabilecek kişilere sahip olmalıdırlar. Bu demektir ki, bu hanelerin başındakiler devlete karşı diğer tüm hizmetlerden muaftırlar. Çünkü asker kardeşimizin ... yalnızca hazineye borçlu olduğu vergiden (δημοσίου) muaf olmasını değil, diğer yükümlülüklerle de uğraşmamasını istiyoruz” (VI. Leon, [2010, s. 46 – 47, 4.1]).

⁸² Sistem kökenlerini 6. yüzyılda bulmuş, 7. yüzyılın başında tamamıyla kurumsallaşmıştır. 5.-6. yüzyıllarda *limitanei* denilen kalıcı sınır birlikleri, Pers saldırılarıyla uğraşan doğu sınırında özellikle yoğunlaştırılıyordu., bu konuda bkz., Haldon, 1997, s. 208 – 211. Arap istilalarına karşı yerel bir askeri yönetim sağlama ve var olan savunma güçlerini yeniden organize etme gerekliliği de, toprakların sürekli kazanılıp kaybedildiği bu dönemde ortaya çıkmıştır, McGeer, 2000, s. 15 – 21.

Atlı ve piyadelerden oluşan bir *themada* toprağa bağlı köylü-asker (*stratiotes*) gereklilik durumunda, *themanın* askeri ve sivil yöneticisi olan *strategos* tarafından orduya çağrıldığı zaman, kendine ait mühimmat, silah ve kendine ait at ile katılmakla yükümlüydü. Kendisinden beklenen bu askeri hizmeti (*strateia*), hem kendisine devlet tarafından bağışlanan arazi sayesinde hem de devlet tarafından verilen belli vergi muafiyetleri sayesinde yürütebiliyordu. Bununla birlikte askeri toprağa sahip bir kişi veya aile, askerlik görevini bizzat yerine getirmediği zaman kendisinden beklenen mühimmat ve hayvanı ile orduya katılacak başka bir askeri desteklemek zorundaydı⁸³. Yukarıdaki alıntıda imparatorun seçilmesini önerdiği ‘ekonomik yönden iyi’ olan asker-köylü olasılıkla kendi mühimmatını yanında getirebilme gücü olan köylüydü. Bu güce sahip olmayan köylülerin de var olduğu düşünülebilir; çünkü bu kişiler yoksullaştıklarında, askeri yükümlülüklerini yerine getirebilsinler diye mali destekçilerden (*syndotai/συνδóται*) yardım almaları bekleniyordu (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, s. 695, 49.R695]). Bu kişiler köylü ile aynı topluluk içinde bulunanlar, olasılıkla komşulardı (McGeer, 1990, s. 1992; Glykatzi-Ahrweiler, 1960, s. 1 – 111, öz. s. 5 – 6). [Asgari olarak] varlıklı askerlerin mühimmat sağlama konusunda diğer askerlere yardım etmesinin her zaman beklenildiği anlaşılmaktadır. Metinde yazılan, köylü asker orduya katıldığı sırada ‘gerideki toprak işlerini halledecek kişiler’ ile kastedilenin ise akrabalar, kiracılar, kiralık işçiler veya köleler olduğu düşünülür (Treadgold, 1983, s. 623). Böylece yerel bir ordunun (*themanın*) popülasyonunun silah ve mühimmatını kendi imkanları ile sağlayan askerler ile bu gereçleri askeri otoriteler aracılığıyla sağlanan askerlerden oluştuğu görülür.

10. yüzyılda bir atlı asker belli miktar taşınmaza, yani 4 veya 5 libre ağırlığında altın sikke ederinde (288 veya 360 *nomismata*) toprağa sahip olmalıydı (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, s. 695, 94.R695]). Bununla birlikte, toprağı kendisi sefere

⁸³ “[Strategos], askerleri mühimmatsız kalırsa, iyi durumda olan ama sefere gitmeyen kişilere, savaşa gitmek istemiyorlarsa her birinin kendileri yerine bir adam ve bir at sağlamak zorunda olduklarını bildirmelidir. Böylece hem yiğit fakirler (τε πένητες άνδρες) silahlanacak hem de korkak zenginler (τε πλούσιοι άνανδροι) gerçekten savaşanlar ile eşit şartlarda hizmet edecektir”, VI. Leon [2010, s. 611, 20.205].

gittiğinde geride kalanların çalışmasına gerek olacak kadar geniş olan askerlerin de olduğu anlaşılmaktadır⁸⁴.

Bu miktar aynı Konstantinos Porphyrogennetos'un *novellasında* da yinelenmiştir. *Stratitika ktemata* kurumu ile ilgili bugüne ulaşabilen en erken kayıtlardan biri olan ve 947 dolaylarına tarihlenen bu *novellanın* amacı, 'askeri toprakları, bu toprakların sahiplerini, görevlerini kötüye kullanan *güçlülerden* korumak'tı (Konstantinos Porphyrogennetos'tan aktaran McGeer, 2000, s. 68 – 76). Metnin, askeri toprakların satışı ve devredilmesi ile ilgili düzenlemelerle birlikte askeri toprak sahipleri ve güçlüler arasındaki ilişki konularını da içerdiği görülmektedir.

Thema sistemiyle birlikte askeri topraklar kurumu da Arap istilalarına karşı bölgesel askeri yönetimi güçlendirmek ve savunma sistemini yeniden düzenlemek amacını taşıyordu; ancak 10. yüzyıldaki yoğun toprak kanunlarından öncesine giden bir askeri toprak yasasının bilinmemesi, asker arazilerinin bu tarihten önce kanun ile korunmadığını, kendilerine özgü yasal statüye sahip olmadıklarını düşündürmüştür⁸⁵. İmparatorluğun doğu eyaletleri 10. yüzyılda Arap istilalarından kurtulup daha güvenli hale geldikçe ve ganimet olarak ele geçirilme tehlikesi ortadan kalktıkça, tarım arazilerine ve toprağa yapılan yatırım fırsatlarının da arttığı düşünülür; devletin de bu duruma cevabı gecikmemiştir (Magdalino, 1997, s. 18).

VII. Konstantinos'un toprak politikasını etkileyen ve *novellada* çözülmeye çalışılan sorun, 10. yüzyılda Makedonya hanedanlığı imparatorların yoğun toprak yönetmeliklerinin de çıkış noktasını oluşturmuştur, ki bu yönetmeliklerin asker-köylünün topraklarının yanı sıra güçlülerin güçlerini sınırlamak, manastırların büyümesini kontrol altına almak, ve köylü (aşağıda değinileceği gibi 'özgür köylü') nüfusun ezilmesini engellemek gibi amaçları vardı. Hemen hepsi asker köylüyü korumayı hedefleyen 10. yüzyıl imparatorluk toprak politikaları ve kanun metinlerinin, asker mülklerinin devredilebilirliğini sınırlamak, askerlerin veya mirasçılarının [askerlik veya askeri yükümlülük görevini devralan mirasçıyı] topraklarını koruyabilmelerini sağlamak, mülk bağışlanan askerin mülkün gerektirdiği hizmeti sürdürüp

⁸⁴ Cheynet, basit bir asker için yazdırılan bu toprağın, askeri önemli bir mülk sahibi haline getirdiğini ve onu köylülerin en zenginlerinin bile üzerinde bir yere koyduğunu düşünür, 2018, s. 171. Burada dikkat edilmesi gereken, bu zenginliğin köylü-askeri *dynatos* durumuna getirmediğidir.

⁸⁵ Bu konudaki tartışmalar için bkz. Haldon, 1993, s. 18 ve devamı □ Cheynet, 2018, s. 170 ve devamı.

sürdürmediğini kontrol altına almak, askeri görevli olsun olmasın bir *dynatosun* bir *stratiotesin* mülkünü satın almasını ve böylece askeri kendi hizmeti altına sokmasını engellemek gibi genel olarak dört ana hedefi vardı (McGeer, 2000, s. 17).

VII. Konstantinos'un *novellada* belirttiği noktalar, 1) bir atlı askere ait *strateianın* en az 4 libre (288 *nomismata*) ederinde devredilemez taşınmaz mülke sahip olması gerektiği, 2) bu toprakların miras ile devredilebilme hakkından *dynatoinin* faydalanamayacağı, 3) bir asker köylünün taşınmaz mülkünü başka bir asker köylüye satamayacağı, 4) bir asker köylünün kayıtlı taşınmaz malını – asgari olarak belirlenen 288 *nomismata* ederini çok aşsa bile – özellikle unvan sahibi birine, bir metropolite, bir piskoposa, bir manastıra veya herhangi bir dini kuruluşa ve *scholarios* unvanının altında kalan *ezenlere* satamayacakları, 5) yalnızca ordudakilerin değil, çok yoksul halde olanların taşınmazlarının da askeri toprak olarak kabul edileceği ve bu kimselerin de her *strateianın* sahip olduğu ayrıcalıklardan faydalanacağıdır.

Bu yönetmeliğin üçüncü ve dördüncü maddelerine, aynı imparator tarafından belli süre sonra yeniden değinilmiştir. VII. Konstantinos, yoksulluktan dolayı askeri toprağını varlıklı bir *stratiotese* satan askere, hem toprağının geri verileceğini hem de karşılığında aldığı ücretin onda kalacağını hükme bağlar; kendi kendine yeten ve gücü yerinde bir askerin mülkünü satın alarak onu askeri hizmetten alıkoyan bir kimseye ise, orduya verilecek en ufak bir zarar bile ciddi sonuçlar doğurabileceğinden, maddi ceza uygulanacaktır (Konstantinos Porphyrogennetos'tan aktaran McGeer, 2000, s. 83 – 85). İmparator, askeri arazi mülkiyeti nedeniyle askeri yükümlülüğü olan askerin hizmetini kaybetmekten, aynı zamanda sahip olduğu toprağı işleyen köylüyü kaybetmekten, asker-köylünün devlete vereceği vergileri kendisine alarak onu asker (imparatorluk için insan gücü) ve köylü (imparatorluk için mali kaynak gücü) olmaktan çıkaran 'güçlülerin' artmasından korkuyordu.

VII. Konstantinos, o dönem askeri mülklerin asgari değerini 288 *nomismata* olarak belirlemiş, ve toprakların bu değeri aşsa bile devredilemeyeceğini emretmişti. II. Nikephoros Phokas ise devredilemez asgari mülk değerini 864 *nomismataya* çıkarır (II. Nikephoros'tan aktaran McGeer, 2000, s. 107 – 108). Buna göre "hiçbir asker, mülkleri 864 *nomismatadan* daha az edere sahipse, taşınmaz ve iyi durumdaki mülkünün bir bölümünü elden çıkarmakta özgür" değildi; böyle bir durum

gerçekleşmişse asker, karşılığında aldığı parayı iade etmeden mülkünü geri alacaktı. Kanunun amacı askeri toprakların değerini veya askerlerin sosyal statüsünü yükseltmek değildi; imparator askerlerin mülklerini elden çıkaramayacakları kadar yüksek bir değer koyarak hem topraklarını yasa aracılığıyla korumalarını sağlıyor, hem de askeri hizmet gerekliliğini garantiliyordu. Kendinden sonraki imparatorların *novellalar*ında adı ‘zalim’ olarak adlandırılan bir *oikosa* – Phokas *oikosuna* – mensup bir imparatorun da küçük toprak sahibi köylüyü ‘güçlülerden’ korumaya çalışan bir kanuna imza attığı görülür; bu, merkezi idareye vergi sağlanması, imparatorluk ordusuna insan kaynağı sağlanması gibi nedenlerin yanı sıra imparatorların kendilerini koruma istekleriyle açıklanabilir.

3.1.2. Köy Toplumu ve *Dynatoi*

Bizans devletinin her zaman en önemli mali birimi olan köy, sosyal ve ekonomik devamlılığı olan bölgesel bir birimdir. İmparatorluğun vergi toplayıcısına köy olarak ödenen tüm vergiler konusunda sahip olunan ortak sorumluluk, insanları köylü toprak sahipleri/köylü topluluğu yapıyordu (Brand, 1969, s. 40); bu sorumluluk topraktan ve diğer taşınmazlardan alınan toprak vergisi (*demosios kanon*), toprağı eken tüm köylülerden alınan ocak vergisi (*kapnikon*) ve diğer ek vergilerden oluşuyordu⁸⁶.

10. yüzyıla tarihlenen Bizans vergi metni *Marcian Treatise*’de teknik anlamda köy, “evleri birbirine komşu olan insanların birlikte yaşadıkları yer” olarak tanımlanmıştır (Brand, 1969). Aynı metin köyün vergilendirilmesinden bahsederken, üç kırsal yerleşim tipinden bahseder. Bunlar *chorion*, *agridion* ve *proasteion*dur. Metinden anlaşıldığı üzere, *chorionun* tek bir merkezi (köy merkezi) bulunurdu; köydeki tüm haneler bu çekirdek içinde “komşu”ydular. *Proasteia* ise kendileri köyde yaşamaya devam eden görece daha iyi durumdaki köylünün, altında çalışan ve toprağını devamlı ekip biçen köle ve kiralık işçilerinin sürekli ikamet ettiği mülkler-çiftliklerdi. *Agridion* büyük bir köyden ayrılan, ve kendine ait ayrı bir ekim yeri olan “küçük arazi, küçük köy” olarak tanımlanmıştır; köyün merkezinde yaşamamayı seçen ve toprakları köy arazisinin uzak bir kısmında yer alan köylülerin mülkleri anlamına gelmekteydi. *Agridionun*, o zamana kadar köy toplumunun gözünden kaçmış “kayıt dışı” bir arazi

⁸⁶ Bu vergi türlerinin detaylı bir gruplaması için, bkz. Bartusis, 2012, öz. s. 69 – 76.

olduğunu vurgulayan Kaplan'a göre, bu mülklerin hukuki varlığı da, parçası olduğu 'köy topluluğu' içerisinde tanımlanmış olmalıdır (1992b, s. 113).

'Kome' kelimesi köy için kullanılan ve daha geleneksel çağrışımları bulunan bir sözcüktür (Bartusis, 2012, s. 329). Makedonya hanedanı imparatorlarının köy topluluklarını korumaya yönelik kanunlarında *khorion* ile birlikte *kome* sözcüğünün de kullanılması, dönem kaynaklarında ii kelimenin keskin bir anlam farkı olmaksızın zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldıklarını gösterir⁸⁷. Yine de şu değerlendirme iki birimin hukuksal anlamlarına ilişkin fikir edinmeyi kolaylaştırır: Bağımsız köylülerden/kendi mülklerinin sahiplerinden oluşan ve aynı vergi türüne sahip olan *kome* ve büyük arazi sahiplerine ait mülklerin yakınlarında yaşayan kalabalık sayıda olmayan, aynı vergi ve hizmet yükümlülüğünü paylaşan köylülerin yaşadığı *khorion* (Kaplan, 1992a, s. 16). Köyün, diyakoz, diyakoz yardımcıları ve kilisedeki diğer görevlerde bulunan din adamlarını yöneten bir rahibi olmalıdır. Diğer örnekler ve kendi topraklarını ekip biçtikleri, belki başka hanelerde kiracı oldukları düşünüldüğünde bu din adamlarının köy topluluğuna tamamiyle adapte oldukları düşünülebilir. Kaplan, imparator VI. Leon'un *novellalar*ında, önceden yasak olan bir olguyu, köy topluluğunun Ökaristi, Vaftiz gibi törenler için köy kilisesi dışında – örneğin güçlüler tarafından kurulmuş/yaptırılmış dua mekanlarında – yürütülmesini serbest kıldığından söz eder; bu özel kiliselerin kullanımı 11. yüzyılda o kadar artmıştır ki, 1028'de dini törenlerin köy kiliseleri dışında düzenlenmesi yasaklanmıştır (Kaplan, 1992a, s. 23).

Bizans kırsalındaki sosyal yaşamın temelini oluşturan köy, 'homojen' bir yapıdan çok 'hiyerarşik' bir yapı sergiler (Kaplan, 2006a). Bir yandan köylü sınıfı (küçük toprak sahibi veya *paroikos*) ve büyük toprak sahibi varlıklı çiftçi/köylü arasında büyük bir eşitsizlik vardı; ancak yine de iyi durumda olanın kötü durumdakinin toprağını satın alması/kiralaması, vergi ödemesini gerçekleştiremeyen köylüye yapılan vergi yardımı gibi pratiklerle köylünün korunması/köylü topluluğunun devamı da söz konusuydu.

Bir 'köy topluluğu' denildiğinde yalnızca din dışı köylülerin anlaşılması gerektiği de dönem kaynaklarında görülmektedir; köy ve manastırın arasındaki çeşitli sorunların

---

⁸⁷ Bu konuda örnekler için bkz. Kaplan, 1992b, s. 89 – 101; Kaplan, 2006a.

çözümü için şikayetçi olan kişiler arasında hane sahiplerinin (*oikodespotes*) yanı sıra, kendileri de ihtimalle *paroikoi* olan rahipler, diyakozlar ve okuyucular da vardır⁸⁸.

Aristokrasi kavramı ile güçlü/*dynatos* adlandırması arasında farklı bir konumda bulunan ‘köy eliti’ adlandırması ise, köy topluluğu içerisinde spiritüel anlamda sözü dinlenen, akil adamlığı nedeniyle fikri sorulan, köyün ileri gelenleri (τοῖς πρώτοις τοῦ χωρίου Σάνδου/Sandos köyünün ileri gelenleri) anlamlarında kullanılmalıdır⁸⁹; öyle ki bu kişi veya kişiler köy tarafından lider olarak seçilebildikleri gibi dini sınıfa mensup oldukları için köyün din adamları da doğal olarak ‘köy eliti’ içerisinde sayılmış olmalıydılar (Kaplan, 2012, s. 301). Bunun yanı sıra, kendisinin işlemesine gerek kalmayacak kadar çok toprak toplamış olan zengin bir köylünün köylü olmaktan çıkıp ‘orta halli toprak sahibi’ haline dönüştüğü ve köyde kaldığı sürece ‘köy elitlerinin’ üyesi olduğunu düşünen Wickham’a göre bu kişi, aristokrasiye uzanan sosyal merdivenin en altında duruyordu (2005, s. 386).

Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak yasaları okunduğunda ve dönem kaynaklarına bakıldığında, 10. yüzyılda kırsalda kendi topraklarının sahibi özgür köylüler, kendi topraklarının sahibi özgür köylü askerler ile onların aile ve komşuları, kendi topraklarını diğer toprak sahiplerine devrederek onların topraklarına bağımlı hale gelen kiracı köylüler, ve kölelerin de olduğu yoğun bir *topluluk* ortaya çıkar⁹⁰. Özgür köylünün aynı topluluk içinde beraber yaşadığı asker-köylüden farkı, toprağı karşılığında yerine getireceği bir askeri yükümlülüğünün olmamasıydı. Babadan oğula geçen asker-köylülük uygulamasında, en büyük oğul dışında toprağı ve dolayısıyla askeri yükümlülüğü miras almayan diğer oğullar, boş arazi bulabildikleri takdirde bu toprağı işleyerek küçük toprak sahibi özgür köylü haline gelebiliyorlardı (Baskıcı, 2009, s. 217 – 227).

Böyle bir köylü nüfus, vergilere katkı sağlamak ve askeri zorunlulukları yerine getirmek gibi görevlerden ötürü devlete büyük kar sağlamaktaydı; ortadan kalkması halinde tüm bu ekonomik ve askeri getirinin tamamen yitirileceği sürekli vurgulanmıştır. İmparator I. Romanos Lekapenos (920 – 944), böyle bir kaybın yaşanmamasında en önemli

⁸⁸ Köy toprağının kullanımına ilişkin bu tür tartışmalar için bkz., Neville, 2013.

⁸⁹ “τοῖς πρώτοις τοῦ χωρίου Σάνδου/Sandos köyünün ileri gelenleri” deyişini Kaplan, Aziz Theodoros Sykeon’un Hayatı’ndan alıntılamıştır, Kaplan 2006a, s. 24.

⁹⁰ Whittow, Bizans imparatorluğunun özellikle 8., 9. ve 10. yüzyıllarını bu nedenle ‘köylülerin dünyası’ olarak tanımlamaktadır, 2009, S. 134 – 153.

görevlerden birinin, Tanrı'nın inayeti ile şan ve servet kazanan güçlü kimselere düştüğünü söyler (Romanos Lekapenos'tan aktaran McGeer, 2000, s. 54). Yönetmelikte *magistros* ve *patrikioslardan*, sivil ve askeri görevlilerden, Senato üyelerinden, *themalarda* eskiden veya hala görevli olanlardan, metropolit, başpiskopos, piskopos, *hegümen* gibi dini görevlilerden beklenen, imparatorluğun ortak çıkarı ve kamu yararı için köylülerin arazilerini satın almamaları veya bunlara el koymamalarıydı⁹¹. Ayrıca *novellada* bu kişilerden, daha önce satın aldıkları veya ele geçirdikleri mülkleri, verdikleri ücreti geri almaksızın, sahiplerine iade etmeleri istenmiştir; sahipleri ölmüşse mülk, yeniden sahiplendirilmek üzere köyün ortak mülkü haline gelecektir. 934 yılına tarihlendirilen bu metnin, 927'deki kara kış ve sonrasındaki kuraklık sırasında, yoksullaşan köylünün toprağını çok ucuza veya ücretsiz ele geçiren *dynatoiye* yönelik yazıldığı düşünülür⁹².

3.1.3. *Oikos*, Aristokratik *Oikos* ve *Dynatoi*

Ekonomik düzlemde vergi sisteminin en başat ögesi olduğu görülen 'hane/oikos' sosyal, yönetsel-politik ve ekonomik ilişkilerin temeli olarak tanımlanmıştır (Neville, 2004, s. 67). Geniş bir grup dinamiğin içine dahil olduğu *oikos* terimi köy içerisindeki çekirdek bir aileyi anlatabileceği gibi yerel ve imparatorluk düzeyinde daha büyük bir 'hane'yi de belirtebilir (Ellis, 2013, s. 247 – 273). *Oikosun* başında bulunan *oikodespotesin* yerel anlamda politik, sahip olduğu toprak ve ödediği vergi anlamında az veya çok bir ekonomik güce sahip olduğu söylenebilir. Bizans ailesinin özellikle Orta ve Geç Bizans dönemindeki organizasyonu ve ekonomik var oluşu, ailenin yeni şartlara adapte olabilme becerisi ve sosyo-ekonomik anlamdaki önemli rolünün bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Kondyli, 2013, s. 371 – 395). Bugün bilinen anlamıyla 'ailenin', özellikle 4. ve 7. yüzyıllar arasında 'kent ve kentlilik' olgusunun gerilemesi ve imparatorluğun kırsallaşmasıyla daha da önem kazandığı düşünülmüş, bu önemin küçük

⁹¹ Holmes, imparator II. Nikephoros Phokas dönemine tarihlenen askeri *Skirmishing* metnindeki bir bölüme dikkat çeker. Metne göre köylü "başkalarının hayatları için kend hayatlarını hiçe sayan askerler ortak çıkara hiçbir fayda sağlamayıp tek amaçları fakiri ezmek olan vergi toplayıcıları" tarafından ezilmekteydi., *Skirmishing* [1985, s. 217, 19.44-50]. Holmes'un yorumuna göre 10. yüzyılda İstanbul'dan gelen sivil görevlilerin/devletin gücü yerel yöneticilerinkine kıyasla azımsanmayacak kadardı., 2003, s. 44.

⁹² *Novellanın* yazılış tarihi üzerine yapılan tartışmalar için bkz., Kaplan, 1992, s. 416 – 418; McGeer, 2000, s. 38.

gruplar halinde yaşayan, toprağını eken ve vergi veren insanlar olmalarıyla kesiştiği fikri öne sürülmüştür (Patlagean, 1977, s. 156 – 236)⁹³. Benzer şekilde, toprağın köy ve manastır kurumu arasındaki kullanımına ilişkin anlaşmazlıklardan söz eden dönem kaynaklarında, köy topluluğunu temsilen şikayetçi sıfatıyla imzası bulunan *oikodespotai*, ‘güçlü’ monastik komşularına karşı yardım dileyen köylüler olarak tanımlanmaktadır (Neville, 2013, s. 294).

I. Romanos Lekapenos’un, 922/928 yıllarına tarihlenen ve özellikle kırsal alandaki köylülere yönelik olduğu açık olan *novellasında*, kişinin toprağı satın alma/devralma hakkına ilişkin öncelikleri belirlerken, önceliğin başta satıcının akrabaları olmak üzere köy içerisindeki (aynı vergi sisteminin parçası olan kişiler arasındaki) diğer alıcılara ait olduğunu belirtmesi küçük toprak sahibi *oikoıyı* korumaya yöneliktir. Aynı şekilde, VII. Konstantinos’un 947 yılına, II. Nikephoros Phokas’ın 966 – 967 yılına tarihlenen *novellaları* güçlülerin küçük toprak sahibi köylülerden ve toprak sahibi asker köylülerden toprak satın almasını engelleme ve köylü *oikosu* koruma amacı taşır.

Theophanes Continuatus, VII. Konstantinos’un 947 dolaylarına tarihlenen *novellasına* yaptığı atıfta imparatorun, köylerin içine sızarak zavallı fakirlere zulmeden doyumsuz görevlilerin açgözlülüklerinin farkına vardığını, hilekar yollarla mülklere sahip olan güçlü insanları görerek bir kanun yayınladığını ve bu insanların sonlarını getirmeyi amaçladığını yazar. İmparator, “ ... Yardımcılarıyla toplandıktan sonra, köylere sızarak satın alma yoluyla ve hediye kabulüyle mülk ve köy satın alan zenginlerin geri ödeme yapılmaksızın kovulacaklarına bir yasa yoluyla hükmetmiş; böylece doyumsuzların açgözlülüğü ve verdikleri zarar” bastırılabilmiştir (Theophanes Continuatus (1838, s. 447, 6.15]). Bu anlatı, geniş aristokratik mülklerin artışıyla, kendi topraklarını bu *oikoslara* aktaran küçük toprak sahibi köylülere ve bu köylülerin kiracı çiftçi veya güçlülere bağlı köylüler (*paroikoı*) haline gelmeleriyle ortaya çıkan soruna işaret eder.

I. Romanos’un ve VII. Konstantinos’un güçlüleri, emperyal kişi ve dini güçlü *oikosu* köy topluluğundan ve bu topluluğun ekonomik bütünlüğünden uzak tutmaya çalışan kanunları II. Nikephoros Phokas’ın bu kişilerin satın alma potansiyellerini kısıtlayıcı yönetmelikleriyle devam etmiştir. İmparator, *dynatoının* yalnızca *dynatoiden*, *stratiotai*

⁹³ Araştırmacının bu fikri *oikosun* imparatorluk içerisindeki sosyal ve ekonomik rolü ile birlikte düşünülmalıdır.

ve fakirlerin yalnızca diğer asker ve özgür köylüden toprak satın alabileceğini hükme bağlamıştır (II. Nikephoros'tan aktaran McGeer, 2000, s. 99 – 101). Sonrasında, köylerde toprak satın alarak buralarda geniş mülk sahibi olan kimselerin, topraklarını eski sahiplerine devretmek zorunda olmadıklarını, ancak taşınmazın eski sahiplerine, o dönemki ederinin iki katını ödemek ile yükümlü olduklarına hükmeder (II. Nikephoros'tan aktaran McGeer, 2000, s. 103).

10. yüzyılın sonunda, *dynatoi*nin topraklarını genişletmesini engellemenin ve hırslarını köreltmenin kendisinin önemli bir görevi olduğunu söyleyen imparator II. Basileios, 996 yılında *allelengyon* (ἀλληλεγγύον) adındaki vergi düzenlemesini etkinleştirmiştir (II. Basileios'tan aktaran McGeer, 2000, s. 114 – 131). 8. yüzyıldan beri, bir köy topluluğunun askeri hizmette olan, durumu iyi olmayan ve topraklarını terk etmiş bulunan komşularının ödeyemediği vergiyi ortaklaşa toplamaları biçiminde ilerleyen *allelengyon* olgusu, imparator II. Basileios tarafından sadece yerleşimdeki *dynatoiye* zorunlu tutulmuş, sıradan köylü bu uygulamadan muaf tutulmuştur (Cappel, 1991, s. 667 – 668). Bununla birlikte, bu uygulamanın yalnızca topraklarının 927 kışındaki kıtlıktan da önce kendi malı olduğunu kanıtlayabilen *dynatoiye* uygulanabildiği de söylenebilir; çünkü aynı yönetmeliğe göre güçlülerin toprakları üzerinde hak iddia edebilmeleri için bunu kanıtlamaları bekleniyordu; bunu kanıtlayabilmek ise *allelengyon* yükümlülüğünü beraberinde getiriyordu.

Hatırlanacağı gibi bu çalışmada, 10. yüzyılın sonlarında Khaldia, Mesopotamya, Antakya gibi *doukheslik*lerin oluşturulması sırasında, o döneme kadar bilinen ailelerin asker üyelerinin yönetimde görevlendirildiği, bunun imparatorluk için bir 'hazır güç' olarak değerlendirildiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, II. Basileios'un tanınan *oikoi* üyelerini imparatorluğun savunma mekanizmasının işleyişi için görevlendirmekten sakınmadığı görülür. Skleros, Phokas, Maleinos gibi 'geçici olarak' sınırları korumaya gönderilen ve bunun da öncesinde Anadolu'da etkin oldukları bilinen kimselerin imparator için o an tehdit oluşturmadığı ve onların güçlerinden – her anlamda – faydalanmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

976'da II. Basileios'a karşı ayaklanmasından kısa süre önce Bardas Skleros, onun tarafından Mesopotamia *doukhesi* olarak görevlendirilmişti. Bardas Phokas 985 dolaylarında ayaklandığında ise bir süredir Antakya *doukhesliği* görevini

yürütmekteydi. İlk ayaklanmanın II. Basileios'un tahta çıkmasından ve toprak politikası konusundaki görüşünün öğrenilmesinden önce gerçekleşmiş olması ve ikinci ayaklanmanın imparatorun 988'deki ilk *novellasından* önce başlamış olması önemlidir. Bu ayaklanmaların II. Basileios'un kişiliğine, düşünce biçimine ve toprak politikasına verilen bir reaksiyon olmaktan uzak oldukları düşünülür (Sifonas, 1994, s. 128); isyanların *novellaların* yayımlanmasından önce başlamış olmaları da bunu göstermektedir.

II. Basileios'un 996 yılındaki *novellası* ile I. Romanos ve VII. Konstantinos'un köylüleri güçlülerin baskılarına karşı korumaya yönelik kanun metinleri arasında amaç ve üslup olarak bir paralellik bulunur; ancak II. Basileios'un metninde bu koruma amacının yanı sıra imparatorun emperyal egemenliğine yönelik tehdit de etkilidir (McGeer, 2000, s. 111). *Novellalarda*, güçlülerin kırk yıllık dönem için garanti altına aldıkları ve miras yoluyla da kendi *oikoslarının* diğer mensuplarına kolayca geçecek olan taşınmaz mülk sahipliğinin küçük toprak sahibi köylüler aleyhine istismar edildiği okunmaktadır. İmparator *themalara* yaptığı ziyaretlerde özellikle *magistros*, *Skholenlerin Domestikosu*, *patrikios* unvanlarına sahip kişilerce uygulanan bu tip istismarlara bizzat şahit olduğunu söyler. Bu ayrıcalığın kaldırıldığı *novellada*, güçlü *oikodespotinin*, mülkleri kendi soyundan olanlara geçeceği için ne derece hevesli olduklarından bahsedilmiş, özellikle üç yerel aristokrat ailenin isimleri vurgulanmıştır. Bu aileler Phokas, Maleinos ve Mousele aileleridir. Mousele ailesi, Maniakesler, Radenoslar, Karantenoslar gibi 10. yüzyılın sonu 11. yüzyılın başında Anatolikon *themasında*, Konya ve Akşehir'de (Philomelion) yerleşik ailelerdendi⁹⁴. İmparator, *dynatoinin* sömürüyle topladığı mülklerin kırk yıllık kullanım hakkı umuduyla çocuklarına geçmesinin ne kadar can sıkıcı olduğundan söz ederken Mousele ailesini, ve bu hakkın kanun ile ortadan kaldırılmasından olumsuz etkilenen *magistros* Romanos Mousele'nin torunlarını örnek verir (II. Basileios'tan aktaran McGeer, 2000, s. 121).

Novellalarda dikkat çeken bir nokta, merkezi imparatorluğa idari ve güç dengesi yönünden sorun oluşturabilecek bir 'özel ordu' sorununu engellemeye yönelik

⁹⁴ Karantanos *oikosundan* bir kişinin ismi, Batı Anadolu'da Hieron kalesinin 988/989 yılına tarihlenen yenileme kitabesinde okunmuştur: Phokas'ın *vestarkhesi* ve Girit *doukhesi* Mikhael Karantenos. Değerlendirme için bkz, Grégoire, 1922, s. 74; Laurent, 1961, öz. s. 389 – 390. Mousele *oikosundan* Aleksios Mousele, imparator Theophilos'un (829 – 842) kızı Maria ile nişanlıydı, bkz. Hennesy, 2013, s. 214.

kararların varlığıdır. Kapsam olarak belki de orta Bizans dönemindeki ‘özel ordu’ kavramıyla karşılaştırılmayacak olsa da, ‘küçük çaplı bir özel ordu’ probleminin imparatorlukta her zaman var olduğu anlaşılmaktadır. Mitchell bunu, geç Antik dönemde, toprak sahibi yerel aristokrasinin kentlerdeki görevlerinden (hatırlanacağı gibi genelde sivil yönetici sınıf), kırsaldaki aile mülklerine çekilmeleriyle bağdaştırır ve örneğinin I. Iustinianus’un *novellasında* görülebileceğini söyler. İmparator, Kappadokia valisinin asli görevlerinden birinin silahlı köylülerden oluşan çeteler halindeki özel güçlere komuta eden toprak sahiplerini kontrol etmek olduğunu yazmaktadır (Mitchell, 1993, s. 121). 468 ve 542 yıllarında imparatorluk, mülkleri içinde asker tutan ve bunları özel amaçları için kullanan toprak sahiplerine karşı önlem almak zorunda kalmıştır (Sarris, 2009, s. 97)⁹⁵.

II. Basileios’un metnine göre Phokas ve Maleinos haneleri, küçük toprak sahibinin kendini en güçsüz ve sömürüye açık hissettiği güçlüler sınıfının önde gelen üyeleridir:

“... *Patrikios* Konstantinos Maleinos ve oğlu *magistros* Eustathios yüzyıldır, hatta yüz yirmi yıldır, ömürlerince devam eden bir refah dönemi yaşadılar. Phokaslar’ınki bundan da öteydi. Büyük büyükbabaları, sonra büyükbabaları, ve sonra babaları, en sonunda da oğulları, söyleyebilirim ki, biz sahneye çıkana kadar bitmek bilmez bir güce sahip oldular. Bu tür insanlar sınırlama konusundaki yasa hakkında ne düşünecekler? ...” (II. Basileios’tan aktaran McGeer, 2000, s. 117).

Bu sorunun bir ayağını yerel askeri aristokrasi üyelerince kendi hizmetlerine girmeye zorlanan ve toprakları bu doğrultuda *dynatoi* tarafından ellerinden alınan toprak sahibi asker köylüler oluşturmaktadır. Özellikle VII. Konstantinos’un 947 tarihli *novellasında* okunan önlemler imparatorun yalnızca askeri arazileri *dynatoiden* koruma değil, yerel askeri aristokratik ailelere bağlı özel orduların genişlemesini engelleme amacı da taşır (McGeer, 2000, s. 70 ve 76). Örneğin metinde imparator, fiziksel açıdan sağlıklı askerleri kendi hizmetlerine alarak orduyu onlardan mahrum bırakan ve bu şekilde askerleri *paroikoi* durumuna indiren kişilerin, her bir asker için her yıl altı *nomismata* ödeyeceğini söyler.

⁹⁵ Sarris’in bu örneği, vergi toplama görevlerini yerine getirirken o sırada topraklarında bulunan imparatorluk askerlerinden yardım alan toprak sahibi kent konseyi sınıfı üyeleriyle ilgilidir. Yine de güçlü toprak sahibi – özel ordu sorunun her zaman var olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

10. yüzyılın sonlarında imparatorluğun doğu sınırında etkin görev alan, II. Nikephoros ve II. Basileios'un bu konuda akıllarına gelen ilk aileler olan Phokas, Skleros, Maleinos, Melissenoslar'ın sürekli bir 'hazır güç' oluşturdukları bilinmektedir. Bunun yanı sıra, imparatorluğa karşı ayaklanmalarının 'güçlüleri' hedef alan imparatorluk toprak politikalarına karşı olmadığı da görülmektedir. Bardas Skleros'un, Bardas Phokas'ın, Maleinos ve Phokas *oikosu* üyelerinin ayaklanmalarını 'kışkırtan/hızlandıran' neden imparator II. Basileios'un yönetmelikleri değildir. Onlar imparatorluğun ve bölgenin her zaman *güçlü* ailelerindendir ve imparatora karşı ayaklanma *güçleri* de daima saklıdır.

'*Genos*' teriminin Bizans aristokrasisi içinde kolektif kimliğin ve sosyal prestijin en önemli kaynağı ve göstergesi olduğunu düşünen Leidholm'a göre, 10. yüzyılın ikinci yarısında Phokas adı asalet ve sosyo-politik başarı ile neredeyse eş anlamlı hale gelmişti (2016); ki buna diğer yerel aristokrat/güçlü aileler de eklenebilir. Araştırmacının da belirttiği gibi bu, özellikle Phokas adının, sosyal/askeri başarının yanı sıra emperyal alanda var olmasından da kaynaklanmaktadır. Ancak II. Nikephoros bir kez imparatorluktan düştükten sonra ailenin adı daha da fazla önem kazanmıştır (Stephenson, 1994, s. 52).

Ioannes I. Tzimiskes 976 yılının başında öldüğünde, taht için üzerinde düşünülen, soyları nedeniyle öne çıkan üç aday vardı; bunlar Skleros *oikosunun* başı Bardas Skleros, Phokas *oikosuna* mensup Bardas Phokas ve Lekapenos *oikosuna* mensup Basileios Lekapenos'tu (Kamer, 1983, s. 26). Basileios Lekapenos, eski imparator I. Romanos Lekapenos'un oğulları Basileios ve Konstantinos'un amcasıydı; bu nedenle Bardas Skleros tarafından en güçlü aday ve rakip olarak görünüyordu. Bardas Skleros'un Basileios Lekapenos'a karşı ayaklanması daha çok, 10. yüzyıl aristokratlarının iki genç varisi (Konstantinos ve Basileios) kontrol etmek için yaptıkları son sivil savaş olarak görülmüştür. Aynı yıl imparator olduğunda II. Basileios, "Doğu'nun tüm güçlerini emrinde bulunduran *magistros* Bardas Skleros'a güvenmediğinden rütbesini ondan almış ve Mezopotamya *doukhesi* atamıştır" (Zonaras [1986, s. 43, 17.5.539]). "Mezopotamya *tagmatasının* *doukhesi* olarak görevlendirdiği ve Sarakenlerin akınlarına karşı dikkatli olmasını ve burayı korumasını emrettiği" (Skylitzes [2010, s. 310, 16.10]) Bardas Skleros, aynı yılın yaz aylarında yine arkasında büyük bir güçle – Mezopotamya *doukhesi* olarak – yeniden ayaklanmıştır.

Skleros'un ilk isyanını bastırmak üzere imparator II. Basileios ve Basileios Lekapenos tarafından görevlendirilen Bardas Phokas, bu amaçla Kayseri'deki aile topraklarında birlik toplamış, 985 yılı civarında kendisi ayaklanana kadar *Skholenlerin domestikosu* görevini korumuştur⁹⁶.

Bardas Phokas'ın 985-986 yıllarında ayaklanmasının temelinde iki nedeninden söz edilir (Kamer, 1983, s. 73 – 74). Bunlardan ilki, II. Basileios'un, o döneme kadar imparatorluk ile ilgili meselelerde yönünü belirlemiş ve diplomaside önemli yer tutmuş amcası *parakoimomenos* Basileios Lekapenos'u etrafından uzaklaştırması, diğeri Bulgarlar üzerine düzenlediği, başarısızlıkla sonuçlanan seferdir. *Parakoimomenos* Basileios'un gücünü kaybetmesi Bardas Phokas tarafından, imparatorun gittikçe büyüyen bağımsızlık (bir amcadan ve Phokas'tan) isteğine – yani askeri liderlerden de bağımsız olma ve onları gölgede bırakma isteğine – yorulmuş olmalıdır; bu olasılığın yenilgiye uğrayan imparatorun kaybettiği prestij ile de birleştiği anlaşılmaktadır. Bardas Phokas'ın arkasında büyük bir güçle – *Skholenlerin domestikosu* olarak – ayaklanması yaklaşık iki yıl sürmüş, 987 yazında Abydos yakınlarında öldürülmüştür.

İmparator II. Basileios'un ilk toprak yönetmeliği 988 yılında – bu isyanlardan sonra – yayımlanmıştır. Böylece güçlülerin, kendilerine karşı yeni yürütmeye giren belli bir kanuna karşı değil, yalnızca taht ve güçlerinin sürekliliği için ayaklandıkları anlaşılır. II. Basileios'un 996'daki son yönetmeliği, köy topluluğu, aristokratik *oikoi* ve dini kurumların toprağa bağlı genişlemesi üzerineydi.

Son yönetmeliği sırasında II. Basileios, Skleros ve Phokas'ın öncülüğünü yaptığı sivil savaşımlardan sonra, gücü elinde bulunduran bu kişilerin hanelerine darbe vurmamak ve onların sonlarını hazırlamakta kararlı hale gelmişti (Mikhael Psellos [1953, s. 4, 1.4]). Ancak imparatorun Phokas ailesini tamamen ortadan kaldırmayı tercih etmediği 1022 yılında aynı aileden Nikephoros Phokas'ın ve Nikephoros Xiphias'ın başlattıkları ayaklanmadan anlaşılabilir. 11. yüzyılın ilk çeyreğinde Phokas *oikosu* hala güçlüydü; Rhodandos ve çevresinde mülklerinin olduğu anlaşılabilir ve başka bir güçlü *oikos* üyesi olduğu söylenebilecek Nikephoros Xiphias, Rhodandos ve Kappadokia'dan isyan için asker toplayabilmişti.

⁹⁶ 976 – 985 yılları arasında II. Basileios, amcası Basileios Lekapenos ve Bardas Phokas arasındaki üçlü güç savaşı/güç dengesi konusunda bir değerlendirme için., Kamer, 1983, s. 59 – 66.

1022'deki isyancı Nikephoros Phokas'ın asker toplayabildiği toprak, olasılıkla babası Bardas Phokas'ın öldürülmesinden sonra, kendisine (ve dolayısıyla Phokas *oikosuna*) imparator tarafından bağışlanan mülktür (Yahya bin Said [1932, s. 427]). Benzer şekilde, isyancı Bardas'ın ölümünden sonra yeniden ayaklanmayı deneyen Bardas Skleros, ortak imparator VIII. Konstantinos tarafından isyanı bitirmeye ikna edilmiş, II. Basileios, Skleros'a *kuropalates* unvanı ile birlikte, mevcut mülklerine ek olarak birkaç taşınmaz mülk daha bağışlamış (Yahya bin Said [1932, s. 427]), bu isyan denemesinde yanında olan komutanların ve diğer rütbelerdeki kimselerin rütbelerinin ve Skleros sayesinde elde ettikleri mülklerinin ellerinden alınmamasına karar verilmişti (Mikhael Psellos [1953, s. 8, 1.26]). Bu gelişmeler, imparatorların hatalarından dolayı güçlülerin ellerinden topraklarını almadıklarını, onları ileride kullanılacak bir 'hazır güç' olarak gördüklerini tekrar göstermesi açısından önemlidir.

989 yılı civarında isyancı Bardas Phokas, Eustathios Maleinos'un Kharsianon *themasındaki* mülklerinde imparator ilan edilmişti; ancak bu mülkler Maleinos'un elinden alınmamış, asker ve *oikosu* güç kazanmaya devam etmiştir. 994 – 995 yıllarında II. Basileios, bölgeden geçerken aynı *dynatosun* mülklerine konuk olmuş, *magistros* Maleinos imparatoru büyük bir ziyafetle ağırlamıştır (Skylitzes [2010, s. 315, 16.15]). İmparator ise Maleinos'u beraberinde başkente götürmüş, *dynatosun* mülklerinin ailenin elinden alınması ise ancak Maleinos'un 996 yılı başındaki ölümünden sonra gerçekleşmiştir.

Vryonis, asker aristokratların iki güç kaynağından söz edebileceğini belirtir; ilki sahip oldukları toprak ile bu topraklardaki mülkleri, diğeri yerel orduların komutanları [ordunun herhangi bir konumdaki üyeleri] olmalarıdır (1959, s. 157 – 175). Toprakları, bu kişilere güç sağlayan önemli bir faktördü. Ancak *novellalarda* sıkça okunduğu gibi, bu kişiler kendilerine unvanlarıyla birlikte bağışlanan topraklara 'sömürü yoluyla' toprak ekliyorlardı. Yine *novellaların* alt metninde fark edilen, 'güçlü' olarak adlandırılmalarının nedeninin, topraklarının miktarının veya getirisinin ne kadar fazla olduğu değil, unvanları yoluyla sahip oldukları gücü (metinlerde bu unvanlar *magistros*, *Skholenlerin domestikosu*, *patrikiostur*) kötüye kullanmalarıdır. İmparatorların bu kişilerin varlıkları konusundaki ilk çekinceleri, ellerindeki askeri gücü (veya askeri güç yaratma konusundaki yetkilerini) kullanarak emirleri altındaki kuvveti merkezi otoriteye karşı kullanmaya çalışmaları, güçlerini bu yolla arttırmalarıydı. Holmes, 10. yüzyılda

gücün özel mülktense özellikle ordu içerisindeki hizmeti anlatan unvanla kazanıldığını vurgular (2003, s. 35 – 71). İsyanlardan sonra, isyankarların ve yandaşlarının durumlarına bakıldığında bu kesinlikle doğru görünmektedir. Görüldüğü gibi, 996'daki *novellas*ında II. Basileios'un fakir/zayıf köylüyü yağmalayan ve hemen durdurulması gereken *dynatoiden* söz ederken verdiği örnekler Maleinos *oikos* ve Phokas *oikostur*. *Novellanın* o zamana kadar çok zararları dokunan güçlü aileleri ezmek, köylünün direncini arttırmak ve köylü topluluklarını bir arada tutmak amacıyla olduğu kesindir. Bununla birlikte metnin ana amacının imparatora kendi otoritesini devletin tüm katlarına dayatmak ve imparatorluk politikasının merkezine yerleştirmek olduğu da bellidir. Bir şekilde cezalandırılmak istenen *oikosun* toprakları ellerinden alınmamış, bunun yerine unvanlarının alınması tercih edilmiştir. Eustathios Maleinos'un imparator II. Basileios tarafından başkente götürülmesi, *dynatosun* 'magistros' unvanından dolayı sahip olduğu güçten mahrum bırakılması anlamına gelmektedir; topraklarına ancak Maleinos'un ölümünden sonra el konulması, imparatorun tehdit olarak gördüğü şeyin, gücünün mülkü değil askeri gücü olduğunu gösterir. Aynı zamanda, bir kişiye 'güçlü' hissetmesini sağlayacak şey – maddi gelir – de, topraktan çok, kişinin sahip olduğu unvan yoluyla elde ediliyor görünmektedir. Bazı kimselerin, unvanları yoluyla devletten elde ettikleri gelir, topraklarını verimli çalıştırma sonucunda elde edilen geliri aşıyordu (Cheynet, 2006, s. 24 – 25; Frankopan, 2009, s. 123 – 124). II. Basileios, Maleinos'un, sahip olduğu askeri prestiji, askerlerinin imparatorluğa olan sadakatini etkilemekte kullanmasından endişe etmiş olmalıdır (Kaldellis, 2017, s. 15).

10. yüzyılın yarısından sonra, sürekli olmasa da anlık bir savunma kuvveti gerektiren tehlikeler ilk önce Hamdaniler daha sonra Fatımiler'di. Bu savunma hattının oluşturulabilmesinde hazır kuvvet olarak görülen *oikoi*, üyeleri ayaklanmalarda aktif rol alsalar bile, ani bir gereklilik durumunda kullanılmış; askeri hizmet ile görevlendirilmeyenlerin ise – Eustathios Maleinos için söylenebileceği gibi – topraklarının (bir süre için) ellerinden alınmadığı görülür.

10. yüzyılın sonları 11. yüzyılın başlarında II. Basileios'un Bulgarlara karşı devam eden savaşı, kısmen yeni bir oluşuma sahip aristokratik aileleri de ortaya çıkarmış veya bu ailelerin ilerlemelerine katkıda bulunmuştur (Holmes, 2002, s. 56)⁹⁷. Daha önce söz

⁹⁷ Holmes, Taronites, Botaneiates, Diogenes gibi ailelerin isimlerini sayar.

edildiği gibi, Skleros *oikosundan* Romanos, IX. Konstantinos Monomakhos döneminde birçok unvanla birlikte Antakya *doukhesi* unvanına da sahipti ve Anatolikon *themasında* toprakları vardı (Cheynet, 2002, s. 77). Bardas Skleros'a 970'lerdeki isyanında destek veren Mikhael Burtzes ile beraber Romanos Skleros, Nikephoros Botaneiates ve Argyros *oikosundan* Basileios'un isimleri, 1057'de ayaklanan Isaakios Komnenos'un yanında olan doğulu askerlerin arasında geçmektedir (Skylitzes [2010, s. 455, 23.6]).

3.1.4. Toprak, Manastır ve *Dynatoi*

Daha önce söz edildiği gibi, 10. yüzyılın başında I. Romanos *dynatoi* sınıfı içerisinde bulunan kimselerin arasında, köylerde toprak elde eden monastik otoriteleri de saymaktadır. 964 yılında II. Nikephoros manastırların ve diğer dini kuruluşların içinde buldukları aşırı zenginlik ve 'doyumsuzluk'tan hala yakınmaktaydı (II. Nikephoros'tan aktaran McGeer, 2000, s. 92 – 96). İmparatoru bu konuda asıl rahatsız eden, dini kuruluşların manastır, yurt, yaşlılar evi gibi ek kurumlarla fiziki ve ekonomik varlıklarını geliştirmeleriydi. Çoğu bağışçı fiziki veya ekonomik olarak kötü durumda olan, bağışa veya iyileştirmeye ihtiyacı olan dini kuruluşlara yardım etmektense kendine ait yeni bir kilise veya manastır kurmayı tercih ediyor, bu da ona '*ktistes/ktetor*' unvanının prestijini kazandırıyor (Thomas, 1987, s. 150). II. Nikephoros'un bu kişilere, dini kuruluşlar söz konusu olduğunda, iki emri vardır. Birincisi, bağışçı olmak istediklerinde, yeni kuruluşlara oluşum aşamasında bağışlayacakları taşınmaz/taşınır mülkleri satacak, getirisini fakirlere vereceklerdir. İkincisi, bu kişiler, bağışlarını zaten var olan, kötü durumda bulunan, işleyişini neredeyse sonlandıran dini kuruluşlara yapacaklardır. Bağış yapmak isteyen kişinin mülklerini satması gerektiğinin vurgulanması önemlidir; kişi bağışlamak istediği miktarı karşılayacak kadar taşınır veya taşınmazı, seçtiği bir din dışı kimseye satacak, bağışı para olarak alan dini kuruluş, toprağı işlemesine, işletmeden mal elde etmesine, elde ettiklerini satmasına yardımcı olacak büyükbaş-küçükbaş hayvan alarak veya insan çalıştırarak içinde bulunduğu zor durumdan kurtulacaktı. Böylece hem toprak sürekli el değiştirmeyecek, hem de manastır kurumu toprak bağışı ile hızlıca güçlenmeyecekti. Ancak manastır yerine, 'uzak bölgelerde' kurulacak *lavra* tipi toplulukların veya keşiş hücrelerinin, kendi

toprakları ile yetindikleri ve bağış olarak taşınmaz kabul etmedikleri sürece, oluşturulmasının teşvik edildiği de görülmektedir.

Bu kanun, II. Basileios tarafından 988 yılında yayımlandığı düşünülen yönetmelik ile askıya alınmıştır (II. Basileios'tan aktaran McGeer, 2000, s. 109 – 110)⁹⁸. İmparator eski kanunun hiçbir sorunu çözmediğini, aksine inanç sembolü olan keşişler tarafından kendisine iletildiği gibi tüm kötülüklerin ve adaletsizliklerin sebebi olduğunu söyler. İmparator, yalnızca 'başkalarının işine karışan' imparator Nikephoros'un o döneme kadar süregelen yönetmeliğinin o andan itibaren geçersiz kılındığını vurgulamakla yetinir.

996'daki *novellas*ında II. Basileios neredeyse tüm *themalardan* tarafına iletilen bir adaletsizliği de çözmeye çalışır. Gayet yaygın olan duruma göre, bir köylü kendi toprağı üzerinde bir kilise inşa etmekte, aynı vergi bölgesi içinde bulunduğu komşularının iznini alarak toprağını kiliseye bağışlamakta, kendisi de burada bir keşiş olarak yaşamaya devam etmektedir; ölümünden sonra ortaya çıkan yönetim sorunu nedeniyle ise bu kiliseye [ve tabii ki üzerinde bulunduğu toprağı] piskopos veya metropolit tarafından el konularak manastır (piskoposluk manastırı) statüsü verilmektedir (II. Basileios'tan aktaran McGeer, 2000, s. 111 – 133). Yönetmeliğe göre köy topluluğı, bu şekilde manastır olan bir oluşumun piskopos veya metropolit tarafından *dynatoiye* armağan edilmesinden de yakınmaktadır. Böylece köy topluluğı ve köy toprakları bu din adamlarıyla birlikte *dynatoi* tarafından da istismar edilmiş olmaktadır. İmparator bu yolla el konulan kiliselerin [ve üzerinde buldukları toprakların] köy topluluğına (fakirlere) köy arazisi olarak geri verileceğine, eskiden sahip oldukları keşiş sayısı kadar görevliyle birlikte köyün kullanımına ait kiliseler olarak kullanımlarının devam edeceğine hükmetmiştir. Köylü nüfusun otoritesi altında bulunacak bu kiliselerde, metropolit veya piskoposlar yalnızca Ökaristi ayini, görevlendirme toplantıları, varsa keşişlerin yanlışlarının düzeltilmesi işlemlerine dahil olabilirlerdi.

Bu noktada, II. Basileios'un aynı *novellas*ında özel bağımsız manastırlar üzerine olan değerlendirmesi önemlidir. İmparator, hiç keşişi olmayan [ve bu yüzden işlemeyen] bağımsız manastırların metropolit veya piskopos tarafından kendi otoriteleri altına

⁹⁸ Bu yönetmeliğin hangi imparatora ait olduğu üzerine yapılan tartışmaların değerlendirilmesi için bkz., Thomas, 1983, s. 273 – 283.

alınarak uygun gördükleri bir kişiye bağışlanabileceğini belirtir. Bu uygulamanın adı *kharistikion*dur (χαριστικῆ). *Kharistikion* manastırların geçici süreliğine, genellikle iki veya üç kuşak, din dışı bir kimse veya kuruma devredilmesini öngören bir sistemdi. Bağışı alan *kharistikarios*, manastır topraklarının yönetiminden sorumlu oluyor, dini işleyişe karışmıyordu. Bağışı yapma hakkı imparator, başpiskopos, metropolit, piskopos, manastır kurucuları ve yüksek rütbeli devlet görevlilerindeydi (Bartusis, 1991, s. 412). Ekonomik ve fiziki düzenlemelere ihtiyaç duyan manastırın bağışlanması amacını taşıyan uygulamanın, kötü durumda olmayan ve düzenlenme aciliyeti taşımayan manastırların kendilerine bağışlanmasına dair etkili ‘güçlülerin’ imparatorlara ilettikleri ricalar ile amacını aştığı vurgulanır (Thomas, 1987, s. 158).

II. Basileios’un *kharistikion* kurumuna bakışının iki yönlü olduğu anlaşılmaktadır. İmparator metropolit ve piskoposların manastır statüsüne aldıkları kuruluşları din dışı güçlü kişilere devretmelerini yasaklamıştı. Bu davranış, köy toprağının iki kez kaybedilmesine neden oluyordu: ilkin toprağın statüsü değişiyor, daha sonra en az iki kuşak boyunca yapı ve toprak başkasının mülkünde olduğundan köy toplumuna bir yabancıya girmesine neden oluyordu. Bu açıdan bakıldığında II. Basileios’un uygulamayı askıya alması köy topraklarının birliğini sağlama girişimi olarak algılanmalıdır. Diğer yandan imparator statü değişikliğine uğramış dini yapılar için geniş sayısını en az sekiz olarak belirlemiştir; aynı zamanda imparatorun dönemine atfedilen örnekler de II. Basileios’un manastır bağışını kullanmaya devam ettiğini gösterir⁹⁹. Bu nedenle imparatorun *kharistikion* kurumuna tamamen karşı olmadığı, yalnızca köyün içine dışarıdan sokulan güçlü kişileri ortadan kaldırmak değil, bu kişilerin varlığına karşı bir kısıtlama oluşturmak istediği anlaşılmaktadır.

Özellikle özel bağımsız dini kuruluşların karşılaştıkları mali zorluklar ve bu zorlukların getirdiği *kharistikarios* atamalarına karşı ortaya çıktığı düşünülen bir kurum ise *ephoreia*dır (hamilik)¹⁰⁰. Haminin (*ephoros* ve *epitropos*) görevleri keşişler ve

⁹⁹ II. Basileios 999’da Georgios Trakhanotes Khristophoros adında bir askere Müslümanlara karşı gösterdiği hizmetleri için bir manastır bağışlamış, bu kişi imparatorun bağışı onaylayan bir emirname istemiştir. Aktaran Thomas, 1987, s. 159.

¹⁰⁰ Chitwood, 10. yüzyılın sonunda ortaya çıkan iki tür monastik hamilikten söz eder: *ephoreia* ve *epitrope*. İlki manastırın topraklarının gözetiminin başka bir dini kişiye verilmesi anlamındadır. İkincisi yalnızca dini kişilerle sınırlı olmayan bir hamiliktir. Araştırmacıya göre 11. yüzyılın ilk yarısında bu terimler anlam olarak birbirlerinin yerine kullanılmaya başlanmış, aradaki fark giderek yok olmuştur., Chitwood, 2013.

hegümenleri arasındaki barışı sağlamak ve korumak, öncekinin ölmesi durumunda yeni *hegümeni* seçmek, özel dini kuruluşun kurucusunun isteklerinin çatışmasız yerine gelmesini sağlamak gibi çoğunlukla ‘disiplin’ ile, bazense manastırın topraklarını ve işleyişini gözetmekle ilgiliydi (Morris, 1995, s. 159). İlk örneklerinden biri, 10. yüzyılın sonlarında Nikon Metanoeites’in, kurucusu olduğu manastırı, Peloponnesos *themasının* yargıç ve *strategosunun* ‘koruyuculuğuna bırakması’dır (Chitwood, 2013, s. 56; Thomas ve Hero, 2001, s. 297). Chitwood’a göre dini bir kuruluşun hamiliğini *strategosun* üstlenmesi 10. ve 11. yüzyılın yönetsel bağlamı düşünüldüğünde çok mantıklıdır, çünkü *strategos* bir *themanın* en güçlü askeri görevlisidir. 10. yüzyılda Nikon idari *typikonda* şöyle der: “ölümünden sonra bu kilisenin otoritesine atanack *strategos* ve yargıç kiliseden beş ölçü şarap ile bir sepet elma alacaktır, çünkü bu kiliseyi *strategosların*, askerlerin ve yargıçların yardımıyla kurdum” (Nikon Metanoeites’ten aktaran Thomas ve Hero 2001, s. 319 [17.2]). 11. yüzyılın başında *ktetor* Nikodemos, idari *typikonunda* şöyle yazmıştır: “ölümün zamansız gelişini aklımda bulundurarak, tüm hayatım boyunca imparatorun koruması yoluyla Tanrının bu kilisesinin bağımsızlığını güçlendirmeye çalıştım; manastır *themayı* yöneten yargıç ve *strategosun* gözetimine emanet edilsin, kent piskoposu ve onun din adamları bu kilise üzerinde hiçbir otorite sağlayamasın, hatta buraya ayak bile basmasın” (Nikodemos’tan aktaran Thomas ve Hero, 2001, s. 324 [18.2]). Alıntı, bağımsız ve özel bir dini kuruluş olan manastırın (Lakedaimon/Sparta’da Nea Gephyra Manastırı) kurucusunun, kuruluşun *kharistikarion* kurumuna verilmemesi için eklesiyastik otoriteden (piskopos) mümkün olduğunca uzak tutulmasını ve güçlü kimselerin hamiliğine emanet edilmesini istediğini gösterir.

3.1.5. *Pronoia* ve 11. Yüzyıl

Askeri topraklar söz konusu olduğunda kendi topraklarını ekip biçen, kendi vergisini kendi adına veren, büyük veya küçük bir *oikos* olan *stratitika ktemata* sahipliğinden, vergisini/kirasını başkasına veren ve başkası adına çalışan *paroikoiliğe* geçişin 12. yüzyılda imparator I. Manuel Komnenos (1143 – 1180) döneminde kurumsallaştığı düşünülür (Magdalino, 1997, s. 15). Tarihçi Niketas Khoniates, imparatorun, devlet arazilerini köylülerin hazineye ödedikleri her türlü vergiyi toplamakla ödüllendirilmiş

askerlerin gözetimine (*pronoia*) bıraktığını söyler¹⁰¹. Bu nedenle *pronoia* bağıışı, en erken örnekleriyle askerlere paradan başka şekillerde ödeme yapmayı amaçlamıştır ve bir nevi ‘devletin maaş verme yöntemi’ gibi görünmektedir. Bu sistem Khoniates’in yazdığı gibi asker olmayanların da orduya katılmalarına neden olsa da, askerleri toprağa bağlama yöntemi olduğu için 10. yüzyıl Makedon hanedanı imparatorlarının metinlerinde sık rastlanan ‘askeri topraklar/*stratitika ktemata*) paralellik gösterdiği düşünülmektedir (Magdalino, 1997; Bartusis, 2013, s. 160 ve devamı). Bununla birlikte iki sistem arasındaki en önemli fark, ilkinde kendisine toprak verilen ve askeri yükümlülüğü bulunan askerin (*stratitotes*) geçimini topraktan sağlaması, diğerinde askerin, kendisine bağışlanan toprağı çalıştıran *paroikoi*, *paroikoinin* artık kendisine ödediğı belli vergi veya kiralar yoluyla geçimini sağlamasıdır.

Bu noktada Magdalino tarafından altı çizilen bir noktayı tekrarlamak yerinde olacaktır. Araştırmacı, II. Nikephoros Phokas’ın toprak politikalarından birinin aslında sonradan askeri *dynatoi* haline gelecek olan askerlerin lehine geliştirildiğini söyler. Metinde imparator, çalışmamızda daha önce değinildiğı gibi, bir askerin sahip olduğu askeri mülkün minimum değerini yükseltmiş, bu değer altındaki edere sahip toprakların elden çıkarılmasını yasaklamıştır. Böylece hem toprakların minimum ederden fazlasının askerin elinden çıkması zorlaşıyor hem de toprak ‘askeri toprak’ statüsünde kalıyordu. Bu kanunun beraberinde getirdiğı şey, *strateia* yükümlülüğü olmayan ve toprakları eski minimum değer üzerinde eden sivil toprak sahiplerinin, kendilerinden beklenen ve ekonomik olarak daha zorlayıcı olan silahlı atlı askeri donatma zorunluluğuydu (Glykatzi Ahrweiler, 1960, s. 16). Bununla birlikte imparatorun hem toprak sahibi askerlere, hem de onların ‘hizmetindekilere’ (askeri *oikos* ve çalışanlar kastediliyor olmalıdır) getirdiğı vergi muafiyeti de hesaba katıldığında, askerin ve topraklarının durumu, toprak sahibi sivillerden ve hatta köylülerden daha avantajlı görünmektedir. Örneğin yine II. Nikephoros dönemine atfedilen bir askeri metin “askerlerin şevkini ve cesaretini arttıran en önemli şeyin kendi haneleri ve onlara hizmet eden askerlerin

¹⁰¹ Tarihçinin kullandığı *pronoia* (πρόνοια) kelimesinin sözlük anlamı ‘gözetim’dir □ *pronoiaros* (veya yayınlarda çoğunlukla *pronoiar*) ise gözetilen kişidir. Khoniates’e göre “imparator Manuel askerlerin ücretlerini ... devlet kasasında tuttu ve ... askerlerinin susuzluğunu, askerî mülklerde oturan köylülerden alınan vergilerle giderdi. O böylece, kendisinden önceki imparatorlar tarafından kurulmuş olan ve sadece düşmanla sık sık karşı karşıya bulunan bazı askerler için ayrıcalıklı olarak uygulanan bir müesseseyi kötüye kullanmış oluyordu. ... Eskiden efendileri devlet olan eyalet halkı, bu yeni rejimde askerlerin açgözlülüğü altında dayanılmaz acılar çekiyordu”, Niketas Khoniates [1995, s. 146, 7.4].

hanelerinin [vergilerden] tamamen özgür olması” olduğunu söyler (*Skirmishing* [1985, s. 217, 19.35-40]). Magdalino’ya göre bu alıntı, ayrıcalıklı ve yukarı doğru hareket eden asker bireylerden söz edildiğini göstermektedir.

Bir kurum olarak *pronoia* söz konusu olduğunda tarihçi Niketas Khoniates’in imparator I. Manuel Komnenos’un (1143 – 1180) ücret uygulamasından söz ettiği anlatısı önemli bir örnek olarak gösterilir. Buna göre imparator Bizans ordusunda düzensizliğe yol açacak biçimde, askerlere *paroikos* bağışlıyor, ‘daha önce efendisi hazine olan kişiler artık askerlerin bitmek bilmez hırsları altında acı çekiyordu’; alıntıyla kast edilen, vergilerini ve kiralarını devlete ödeyen köylülerin, bu vergilerini artık bağışı alan *pronoia* sahibine ödemeleridir. Bartusis *pronoianın* temel özelliklerini şu biçimde tanımlar: bir ömürlük olan *pronoia* imparator tarafından özellikle askerlere verilir; gerçek bir taşınmaz mülkün ve aslında devlete ödeyecekleri vergileri ve ikincil hizmetleri *pronoia* sahibine ödeyen *paroikoinin* bağışlanmasını içerir. Bağışlanan, devletin kendi arazisidir; *pronoiarisun* ölümünden sonra mirasçısına devredilmeyen toprak, onu yeniden bağışlayabilecek olan devlete geçmektedir. Ahrweiler, bağışın bazen tek ömürle sınırlı olmadığını ve bağışı yapan imparatorun en fazla üç kuşağa bağış yaptığını vurgulamıştır (Ahrweiler, 1980, s. 684). Bu şekilde, bağışı alan asker, ücretinin ödenmesi için devlete bağımlı olmuyor, toplum içindeki diğer vergi ödeyenlerle hiyerarşik olarak karşılaştırıldığında prestij ve güce sahip oluyor, ve merkezi otoriteden kısmen de olsa bağımsız hale geliyordu (Bartusis, 2013, s. 88 – 93). Bu kişiye bağışlanan *paroikoi*, ‘özgür köylü’ statüsünü devam ettirebiliyor ama bu özgür köylünün ‘efendisi’ devlet değil, *pronoiaris* oluyordu (Oikonomidès, 2002, s. 1043). Oikonomidès, bağışı alan kişinin topraktan elde ettiği gelirin iki kısımdan oluştuğunu vurgular; ilki *paroikoi* tarafından önceden devlete ve artık kendisine ödenen vergiler anlamına gelen nakit gelir (*oikoumenon*), diğeri toprak sahibi olarak devlete ödemekle yükümlü olunan vergiden muafiyet.

Bununla birlikte Cheynet, bu sistemde imparatorun kesinlikle asker olması gerekmeyen bir kişiye toprak vergilerinin ve ek vergilerin bağışlanabileceğini belirtir (2018, s. 139), ki *pronoia* kelimesinin terimsel anlamıyla kullanıldığı 12. yüzyıl dönem metinlerinde de bağışı alanlar manastırlardır. Aynı zamanda araştırmacı vergi gelirinin bir kişiye imparator eliyle devredilmesinin yeni bir olgu olmadığını öne sürerek, II. Basileios’un

Bardas Skleros'a iki eyaletin vergi gelirlerini bağışladığını vurgular; ona göre *pronoia* kurumu zaten var olan bir uygulamanın çerçevesini çizmiştir.

3.1.6. *Themalarda Savaş, Asker ve Köy*

Dönem kaynaklarında, imparatorluğun sınır bölgelerinde savaşın nasıl yönetileceği ve ordu düzeni anlatılır. Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak politikalarında adları 'güçlü' olarak geçen *strategoslar* ve *themalarda* üst düzey görevli askerler ile adları 'fakirler' olarak geçen *stratiotai*, ve sürekliliği çok önemli olan köy birlikte anılır.

10. yüzyılın başlarında küçük bir düşman kuvvetinin ani saldırısıyla *thema* askerlerinin sayıları dört bine ulaşacak biçimde üç kola ayrılmalarının yararlı olacağı düşünülürdü (VI. Leon [2010, s. 499, 18.148]). Bu kollardan biri düşmanla sıcak çatışmaya giriyordu; diğer kol, çatışma ilerlediğinde düşmana arkadan saldırıyor; üçüncü kol, bu hamlelere direnen düşmanın üzerine ek kuvvet olarak arkadan veya iki yönden saldırarak destek veriyordu.

Olasılıkla kendisinin de bizzat katılacağı bir saldırı öncesinde imparator *strategoslara* ilkin kalelerin kontrolü ve güçlendirilmesi için, daha sonra her bölgeye, düşmanın içeriye ilerlemesi durumunda köyü boşaltarak nüfusu müstahkem mevkilere (ὄχυράματα) taşınmasını yürütebilecek bir kişinin görevlendirilmesi konusunda emir veriyordu (Konstantinos Porphyrogenetos [2012, s. 447]). Bu müstahkem mevkilerden biri de *kataphygia* adı verilen, 'kale ile güçlendirilmiş köyler'di (πολιορκίας κάστρου); ki bu köylerin de kuşatılması durumunda nasıl davranılacağı belirlenmişti. 960'lı yıllarda *thema strategosuna* düşmanın yaklaşması sırasında hangi güçlendirilmiş köylerin kuşatmaya açık ve hangilerinin direnebilir durumda olduğunun incelenmesi emredilir; bu emre göre mevkiye her şeyini yanına alarak sığınacak kişinin en az dört ay yetecek yiyecek depolaması gereklidir (*Skirmishing* [1985, s. 225]). Yanlarında çocukları ve aileleri olan bu köylülerin sığınacakları mevkilerin, ulaşılması zor yüksek alanlar ve özellikle dağlar olmasının istendiği anlaşılır.

'Müstahkem mevki' ile kastedilenin de bazen *phouria* adı verilen, genellikle ıssız, terk edilmiş noktalarda yer alan kaleler olduğu düşünülür (Dagron, 1988, s. 44). 10. yüzyıl öncesine ait olduğu düşünülen anonim bir askeri metinde kalelerin kullanım amaçları ve

inşa edilmesi beklenen lokasyonlar hakkında bazı görüşler okunmaktadır¹⁰². Metinde kullanılan terim olan *'phouria'*ya en iyi örneklerin Koron/φρούριον Κόρον (Konstantinos Porphyrogenetos [1952, s. 65, II.50-65]) ve Lulon/φρούριον Λούλου (Honigmann, 1935, s. 45) olduğu görülür. Bir kale/*phourion* (φρουρίων), “birçok amaç için kullanılır: ilki, düşmanın yaklaşıp yaklaşmadığını gözlemek; ikincisi, düşmandan kaçanları kabul etmek; üçüncüsü, kendi tarafımızdan kaçanları engellemek. Dördüncüsü düşman topraklarına yapılacak akınlar için toplanmayı kolaylaştırmak. Tüm bunların nedeni yağmadan çok düşmanın ne yaptığını ve bize karşı ne gibi planlar kurduğunu anlamaktır”¹⁰³. Aynı dönem kaynağı, *phouria* ile birlikte *polisin/ πόλιος* inşasına ilişkin bir bölüm de içerir¹⁰⁴.

Başlıca amacı köyleri korumak olan istasyonların kullanımına ilişkin ise 10. yüzyılda şöyle yazılmıştır.

“... Saldırı halindeki düşmanın yiyecek ve ganimet arayışıyla ulaşmasının mümkün olduğu lokasyonlar keşfetmek *strategosun* görevidir. Bu yerlerde üslere [gözetleme kulelerine?] sahip pusular oluşturulmalıdır. Bir pusuda görevlendirilen atlıların sayısı iki yüz’ü aşacak, komutanı ise bu tür pusular konusunda tecrübeli ve cesur olacaktır. [Beş veya altı bin atlıdan oluşması beklenen] tüm ordu ikiye ayrılmalıdır. Bunlardan iki bin’i görüşü iyi olan yüksek bir gözetleme kulesine sahip bir pusuda konuşlanmalı, böylece askerlerin takip edildiğini veya takip ettiklerini çok uzaktan görebilmelidir. ... Yakınlarda kalesi olan bir yerleşim (κάστρον) varsa bu, *strategosun* işine yarayabilir. Ama komutana çok sayıda düşman saldırır ve çarpışma kızışırsa halkının güvende olduğunu görmeden bu kaleye sığınmayı aklından bile geçirmemelidir. Köyü korumak için görevlendirilen adamların komutanı gözlem kulesinde bekleyerek düşmanın köylere yönelişini gözleyebilir. Düşman atından inip köylülerin evlerini aramaya başladıklarında, komutan adamlarına biraz daha adam ekleyip bunları düşmanın üzerine göndermelidir. ...” (*Skirmishing* [1985, s. 205 – 210 [17]).

¹⁰² Sözü edilen metin için bkz. Dennis, 1985, s. 9 – 136.

¹⁰³ Bu dönem kaynağının *phouria* ile ilgili olan kısmı, imparatorluğun doğu sınırı da söz konusu olduğu için tarafımızca çevrilmiştir. Bkz. Ek 1a.

¹⁰⁴ ‘Polis/şehir’ ile kastedilenin aslında sınıra yakın bir kale veya sur duvarlarına sahip korunaklı bir mevki olduğu vurgulanır, Haldon, 2013, s. 381. Dönem kaynağının bu kısmı, imparatorluğun doğu sınırı da söz konusu olduğu için tarafımızca çevrilmiştir. Bkz. Ek 1b.

Güneyden Kappadokia bölgesine girildiğinde ilk karşılaşılan Pozantı, Rhodandos ve Lulon kaleleri, buldukları alanın da sağladığı doğal ket sonucu akınlara karşı en önemli garnizonları oluşturmaktadır. Güney ve doğudan Kappadokia yoluyla içeri doğru ilerlenilmek istendiğinde sık kullanılan rotalar üzerindeki kaleler – yukarıda sözü edildiği gibi Antigus, Koron, Keçikalesi, Yenipınar, Hisn Sinan, Wadi Salamun, Sivrihisar, Magida ve Kyzistra – hem Torosların, hem de Hasan Dağı, Keçiboydoran Dağı, Melendiz Dağı ve Göllü Dağının oluşturduğu doğal keti devam ettiren kalelerdir¹⁰⁵.

3.2. KAPPADOKİA'DAKİ ORTAÇAĞ YERLEŞİMLERİ ÜZERİNE YAPILMIŞ ARAZİ ÇALIŞMALARI

10. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bizans İmparatorluğunun, doğu sınırının ötesinde kalan Müslüman toprakları fethetmek için belirlediği büyük bir stratejisi olmamasına rağmen, 7. yüzyılın ortalarından başlayarak Anatolikon ve Armeniakon *themaların* askeri birliklerinin bulunduğu Anadolu topraklarına devamlı bir yerleşimin ve göçün gerçekleştiği görülür (Eger, 2015, s. 248). Kappadokia'nın asker aristokrat sınıfının da, bu yerel, bireysel, kendine ait savunma sistemleri ve biçimleri olan düzenden türediği vurgulanır. İmparatorluğun askeri aristokrasi üyeleri genellikle kırsal ekonomik kimliğe sahip bölgelerden türemişti, çünkü bunlar, sahip oldukları unvan ve görevlerinden maaş elde eden, at besleyip atlı askere (veya destekleyicilerine) satan, ve zaten toprak sahibi olduğu için köylü topluluklarıyla da toprak ve vergi ilişkisi içerisinde bulunan kişilerdi (Haldon, 1997, s. 155 – 156; Eger, 2015, s. 249). Bir *strategosa* bir dizi askeri ve sivil yöneticisiyle birlikte yerel *thema* birlikleri eşlik ediyordu. Askeri ve sivil idari görevler ek olarak gelebilen toprak ile birleşince, 8. ve 9. yüzyıllarda devlete hala fazlasıyla bağlı ama 10. ve 11. yüzyıllarda giderek bağımsızlaşan yeni bir aristokrasi ortaya çıktı (Haldon, 1999, s. 19 – 20).

Yazılı dönem kaynaklarında görüldüğü gibi Kappadokia'da ve genel olarak kırsalda, kale, köy, *phrouria*, askeri görevlilerin ve yüksek kademedeki din dışı görevlilerin

¹⁰⁵ Bu kalelerin arazi üzerinde konumlandırılmaları, belli bir stratejik düşünceye bağlı olarak gerçekleşmiştir; kalelerin her biri, diğer kalelerin tuttıkları yolları görebilmekteydi, bu konuda bkz., Turchetto ve Salemi, 2017. Turchetto yolların [Tyana-Antigus-Doara rotasının] İhlara gibi sığınabilecek 'saklı vadilere' giden alternatif rotalar da sağladıklarının altını çizer., 2017, s. 322.

aileleri tarafından kullanılan *komeler*, *kataphygia* gibi yerleşim tiplerinin varlığı söz konusudur; özellikle 8. ve 9. yüzyıllarda kentlerin kazandığı askeri kimlik bu tiplerin anlamlarının ve kullanımlarının bulanıklaşmasına neden olmuştur (Iverson, 2000, s. 3). Daha önce değinildiği gibi, bu yerleşimlerden hemen hepsinin rolü, savaş veya bir pusu sırasında asker ve köylünün nasıl davranacağına değinen askeri metinlerde az veya çok belirlenmiştir, ve tümü coğrafi koşulların yanı sıra ilkin Arap ve sonrasında Hamdani ve Fatımi tehlikesinin beraberinde getirdiği/dayattığı yaşam pratikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geç Antik dönemde – daha önce sözü edildiği gibi – toprak sahibi aristokrasiden oluşan yerel yönetici sınıf kırsaldaki mülklerine taşınmış ve sahip oldukları ‘güçlerini’ de buraya taşımışlardır (Mitchell, 1993, II, s. 120 – 121). O dönemde Kappadokia valisinin en önemli görevlerinden biri silahlı köylüler biçiminde karşılaşılan küçük özel birliklere karşı komutayı elden bırakmamaktı. Avanos yakınlarındaki, erken döneme tarihlendirilen Özkonak’taki Saray/Saray Belha Kilise yerleşiminin bu mülklerden birisi olabileceği düşünülür (Ousterhout, 2017, s. 275). Manastır yerine yerel bir aristokratın mülkü olarak değerlendirilen komplekste, kapalı avlu etrafında yer alan din dışı kullanıma ait mekanlar ile tarımsal amaçlarla (depolama, saklama, vs.) kullanılmış olabilecek mekanlar, mülk sahibinin kontrolünde olan yakınlardaki bir köyün varlığını da düşündürmektedir¹⁰⁶. 6. yüzyıla tarihlendirilen Saray Belha Kilisesi yerleşiminin büyük ihtimalle el değiştirerek kullanılmaya devam ettiği kabul edilirse, Arap saldırıları sırasında yerel aristokrasi üyelerinin sınır bölgesinden içeride de var olmaya devam ettiği söylenebilir.

10. yüzyıl toprak politikalarına bakıldığında, küçük toprak sahibi sivil köylüler, küçük toprak sahibi asker köylüler, kiracı çiftçiler, çeşitli unvanlara sahip ve bu yüzden farklı kademelerdeki sivil, askeri ve dini *dynatoinin* bir arada bulunduğu bir ağ görülür. İmparatorluğun taşrası olarak Kappadokia’nın bu ağ dışında kalmadığı açıktır; güçlülerin (özellikle asker aristokrasinin) var olması beklenen bölge, sınır konumu da düşünüldüğünde kendine ait toprağı ekip biçen ve askeri hizmetini yerine getiren askerlerin de özgür köylülerle birlikte köy topluluğu içinde yaşadığı bir bölgedir.

¹⁰⁶ Bu konuda özellikle bkz., Cooper ve Decker, 2013, s. 188 – 194.

Bu özelliğiyle bölge hiyerarşik olarak düzenlenmiş bir toplumu barındırmış olmalıdır. Bugüne ulaşmış yerleşimlerde de bunun fark edilebildiği gözlemlenmiştir; Zelve, Çavuşin, Tatların'ın birbirleriyle bağlantılı mekanları, mimari düzenlemeye sahip olmayan cepheleri, şarap ışıkları ile Orta Bizans dönemi tarım topluluklarını barındıran köy yerleşimleri oldukları düşünülür (Ousterhout, 2017, s. 277; Çorağan Karakaya, 2015).

Bölgede, aralarında güçlülerin de bulunduğu çeşitli kademelerdeki toprak sahipleri ile özdeşleştirilen yerleşimler çoğunlukla avlulu komplekslerdir¹⁰⁷; bu kompleksler yukarıda sözü edilen hiyerarşik olarak düzenlenmiş toplumun varlığını örnekendirir. Avlu düzenlemesindeki vurgunun, avluya dik uzanan kabul salonunda bulunduğu, salonun yanında kadın ve erkeklere ayrılmış din dışı ve günlük hayata ilişkin mekanların yer aldığı dikkat çeker. Hem genellikle kemer düzenlemesiyle hareketlendirilen ön cephelerdeki vurgu, hem de din dışı işlev taşıyan mekanların avlunun merkezine alınması, aristokratik *oikosun* içerisindeki günlük yaşam öğelerinin ön planda olmasıyla paraleldir¹⁰⁸. Bu komplekslere sahip yerleşimlerden üçü – Açıksaray, Çanlı Kilise, ve Selime-Yaprakhisar – kaleler ve yollara yakınlığıyla stratejik noktalarda bulunmaktadır (Öztürk, 2012). Askeri metinlerde yer alan sınır savunmasına yönelik düşüncelerin uygulamaya konabilmesi için gereken, düşman hücumunu zamanında bildiren ve saldırının İstanbul'a 1 saat içinde iletilmesini sağlayan uyarı sisteminin parçası olan kontrol noktalarında bulunmaktaydılar¹⁰⁹.

Çanlı Kilise yerleşimi yaklaşık 1,00 km.lik bir yamacın kuzeydoğu – kuzeybatı kavisi boyunca oluşturulmuş yaklaşık otuz komplekse sahiptir. Ousterhout'un numaralandırmasına göre, kuzeydoğudaki 2 no.lu kompleksin kilisesinde, daha sonraki bölümde daha detaylı ele alınacağı gibi, *spatharokandidatos* unvanlı bir *dynatosun*

¹⁰⁷ Bilindiği gibi Rodley 1985, Kappadokia'nın kayaya oyma kompleks yoğunluğunu yemekhaneli manastırlar, avlulu manastırlar ve Açıksaray grubu gibi bir sınıflandırmaya giderek anlamlandırmaya çalışmıştır. Bölgenin domestik yaşam biçimlerinde oluşan boşluk, komplekslerin plan tipleri ve buldukları noktalarla olan ilişkileri değerlendirilerek doldurulmaya çalışılmıştır., ayrıntı için bkz. Mathews ve diğerleri, 1997 □ Öztürk, 2010.

¹⁰⁸ Ousterhout, bu mekanların avlulu komplekslerdeki yoğunluğunun, günlük yaşamdaki merkezi rollerini gösterdiğini söyler; bunlar, ziyaretçi kabulüne, günlük işlerin yürütülmesine ayrılmış, *oikosun* başındaki kişinin oturması için kısa kenarında derin bir *eksedraya* sahip salonlar olarak kullanılan mekanlardı, 2005, s. 147.

¹⁰⁹ VII. Konstantinos bir imparatorun Arap saldırılarını 1 saat içinde öğrenmesi gerektiğini söyler, Konstantinos Porphyrogenetos [2012, s. 492]. İlk ateş Loulon denen kalede yakılmalıydı.

yazıtı bulunur; bu kişinin varlığı ise yerleşimin olasılıkla 10. yüzyıl sonundaki varlığını örneklemektedir.

Yerleşim, görece düzenli ve iyi planlanmış mekanlarıyla köylü nüfus yerine, daha üst konumda bulunan kişilerce kullanılmış ‘varlıklı bir köy (*kome*)’ olarak görülmektedir (Ousterhout, 2005, s. 184). Yerleşimin Akhisar (Sinan) Kalesi ile olan coğrafi bağlantısı dikkat çeker. Kale, Aksaray’dan Kemerhisar’a giden yolların bir ayağını oluşturan rotanın üzerindedir; bu rota kaleden sonra Mokissos yerleşimi ile Yenipınar ve Koron kalelerini izleyerek Kemerhisar’a varır (Turchetto ve Salemi, 2017). 700’lü yılların başlarında Arap akınları sırasında alındığı bilinen kalenin, 9. yüzyılın ilk yarısındaki Abbasi saldırıları sırasında adı sıkça geçer. Çanlı Kilise yerleşimi Hasan Dağının güneybatı eteklerindeki Keçikalesi (al-Ağrap, Argos) denen kaleyle iyi bir görüş hattı içindeydi. Böylece kuzeyde Aksaray’a, doğuda Sivrihisar (Arianzos) Kalesine, güneyde Akhisar’a haber göndermeyi kolaylaştıran bir ağ görülmektedir (Eger, 2008, s. 327); Çanlı Kilise ve Çanlı yerleşimi de konumuyla bu ağın önemli bir parçası olmuştur. 10. yüzyılda, askeri bilgisi yüksek bir kişinin, belki de bir *strategos*un imparator II. Nikephoros Phokas’ın da emriyle hücum ve savunma (vur-kaç) üzerine metin yazmasını gerektirecek kadar büyük tehlikeler vardır. Ancak bu taktikler sonucunda II. Nikephoros’un askerliği ve imparatorluğu döneminde bir dizi Kilikia kenti imparatorluk topraklarına katılmış ve 969’da Antakya alınabilmiştir. Dolayısıyla yerleşimdeki *spatharokandidatos*un varlığına da imparatorluğun kurmak istediği güç dengesinin bir sonucu olarak bakılmalıdır. Ousterhout’a göre yerleşimin kalede konuşlanmış askeri görevlilere, onların ailelerine, bir yerleşimde bulunması beklenen dini görevli ve diğer din dışı güçlü toprak sahipleri ve onların bağımlı köylüleri ya da kölelerine konut sağlamış olması olasıdır.

Çanlı Kilise ana yerleşiminin doğusunda ve kuzeyinde birkaç yerleşim ve kilisenin izlerine rastlanır. Ana yerleşimin yaklaşık 1,00 km kuzeyinde yer alan Kuzey Yerleşim için 6. yüzyıl sonu 7. yüzyıl başı önerilmektedir (Ousterhout, 2005, s. 115). Araştırmacı, burada karşılaşılan yapı örneklerinin, serbest Haç planlı kagir kilise ile onun güneyine konumlandırılmış ve olasılıkla aynı döneme ait dikdörtgen bir mekan

olduğunu belirtir ve Arap istilaları sırasında terk edilmiş olduklarını düşünür¹¹⁰. Ana yerleşimin yaklaşık 2,00 km doğusundaki ‘Dört Şapelli Kilise’, mimari üslup özellikleri nedeniyle aynı döneme tarihlenmektedir ve ek mekanlara sahip bir yerleşimin parçası görünümündedir. Bunun yakınlarındaki Doğu Yerleşimi ise Çanlı Kilise *komesi*yle çağdaş bir manastır olmalıdır (Ousterhout, 2005, s. 121). Bu denli stratejik bir noktada bulunan ama bir o kadar da iyi korunduğu anlaşılan bir yerleşimin oldukça yakınında manastırın yer alması önemlidir. Manastırın ne kadar süre kullanımda kaldığı veya Çanlı Kilise yerleşimi ile kullanımlarının ne derece çakıştığı tabii ki bilinemez; ancak ana yerleşim komplekslerin aynı sırada değil zaman zaman eklenmesiyle oluşan bir yerleşim olmasının yanı sıra 13. ve 14. yüzyıllarda Selçuklu Türklerinin altında da varlığını sürdüren bir yerleşimdi (Ousterhout, 2005, s. 175)¹¹¹. Ana yerleşimin 10. ve 11. yüzyıllar içerisindeki bağlamı – olasılıkla Akhisar’da konuşlanmış toprak sahibi varlıklı aileler ile onlara bağımlı köylülerin yaşadığı varlıklı bir *kome* – bu dönemde değişmiş olmalıdır.

Aksaray’ın yaklaşık 15,00 km kuzeydoğusunda bulunan Gökçe (Momoasson), Aksaray’dan Kemerhisar’a giden en eski rotalardan birinin üzerindedir; dolayısıyla Aksaray’dan Kemerhisar’a giden rotanın başka bir ayağını oluşturan yolda bulunur. Rota, Momoasson yerleşimini takip eder, Nenezi-Bekarlar (Nazianzos), Kuyulutatlar (Chusa), Hasaköy (Sasima) ve Yeniköy’den (Andabalis) geçerek Kemerhisar’a ulaşır (Hild, 1977, s. 41 – 43). Kapalı avlu içerisinde yer alan sekiz kompleksten oluşan Momoasson kayaya oyma yerleşimi en erken 10. en geç 13. yüzyıla ait izler taşıyan bir oluşumu barındırır (Warland, 2008, s. 347 – 369). Bu komplekslerin tümü kendine ait kiliseye ve kiliseye bir şekilde bağlanmış mezar odaları ve *parekklesion*lara sahiptir. Planları incelendiğinde bunların tamamına yakınının kendine ait mutfağı olan, avlusunun bir cephesinde enlemesine veya uzunlamasına bir salona sahip kompleksler oldukları görülür. Warland’ın numaralandırmasıyla yalnızca Gökçe 3, herhangi bir komplekse bağlı değildir; araştırmacı bu kilisenin, yerleşimin diğer öğelerinden önce var olduğunu önermektedir. Kapalı Yunan haçı planlı kilisenin ilk evre kırmızı aşı

¹¹⁰ Akhisar kalesinin Arap akınları sırasında zarar görmesi ilk kez 703 yılında gerçekleşir, dönem kaynakları için bkz. Lillie, 1976, s. 114 ve dn. 34.

¹¹¹ Araştırmacı bunu yerleşimde bulunan Geç Bizans Dönemi seramik örnekleri, Çanlı Kilisenin geç 13. – erken 14. yüzyıllarda *parekklesionunun* ilk defa ve naosun kuzey duvarının yeniden boyanması nedeniyle söylemektedir, bkz. s. 61 – 62; s. 196 – 199.

boyası bezemesinin üzerine yapılan figürlü duvar resimleri 13. yüzyıla ait olmalıdır (Warland, 2008, s. 358). Yerleşimde 13. yüzyıla tarihlenen diğer duvar resimleri, aynı zamanda bu dönemde ‘yerleşimin çekirdeği/merkezi’ olarak kabul edilebilecek büyük kompleksin kilisesine aittir. Gökçe 4’ün kilisesi olarak görülebilecek Gökçe 5 Kilisesinin apsisindeki duvar resimleri 10. yüzyıla tarihlenmektedir; kapalı Yunan haçı planlı kilisenin kuzey ve batı duvarındaki duvar resimlerinin ise 13. yüzyıla ait olduğu düşünülür. Bu narratif ve sembolik sahnelerde kilisenin banilerine (ve olasılıkla kompleksin sakinlerine) ait bani yazıtları okunur. Kuzey duvardaki Tapınağa Takdim sahnesindeki yazıt Konstantinos adlı bir baninin adını vermektedir. Olasılıkla aynı Konstantinos batı duvarda, İncilci Yahya olduğu kabul edilen bir figürün yanında resmedilmişti¹¹². Lebides’in okuduğu yazıta göre, Konstantinos’un (μύροπωλητης) görevi kokulu yağ satıcılığıdır¹¹³. Naosun batı duvarının tamamını kaplayan dört kutsal kişi, İncilci Yahya’dan başka, azize Marina, aziz Onophrios ve Başmelek Mikhael’dir. Bu figürlere eşlik eden yazıtlar ise sırasıyla baniler Kremabis ve keşiş Ioannikos’tur; Mikhael tasvirinin sınırları içerisinde bir yazıt veya portre bulunmamaktadır. Gökçe 4 kompleksinin ve buna ait olan Gökçe 5 kilisesinin, yerleşimdeki diğer kompleksler gibi, bir konut oluşturduğu düşünüldüğünde – olasılıkla burada Konstantinos, eşi Kremabis (ΔΕΗ(ΣΙΣ) ΔΟΥ(ΛΗΣ) ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) ΚΡΕΜΑΒΙΣ) ile birlikte yaşıyordu – yazıtlardan birinde adı geçen keşiş Ioannikos’un (ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ) varlığı tartışmalı hale gelir. Kilisenin Gökçe 4 kompleksinin oluşturulmasından önce var olduğu düşünülür (Warland, 2008, s. 367). Kilisenin batısında düzensiz oyulmuş bir mekan, mimari ayrıntıları ile bir münzevinin inziva yeri olarak kabul edilebilir. Mekanın doğu duvarında olasılıkla sonradan oluşturulmuş ve naosun kuzeybatı köşe mekanına açılan bir pencere, içerideki inananın diğer inananlarla bir araya gelmeden liturjiye dahil olmasını sağlamaktaydı. Bu mekanın, 10. yüzyılda zaten var olan kilise ile aynı dönemde var olma ihtimali, mekanın işlevi hakkında bazı soruları akla getirir. Mekan bir münzeviye aittiyse, kilisenin bu kişi etrafında geliştiği mi düşünülmelidir; eğer duvar resimleri nedeniyle 13. yüzyılda kullanımı bilinen evreye aitse, bu düzensiz mekanın, aziz Onophrios tasvirinin yanında adı okunan keşiş Ioannikos’un kullanımında olduğu mu kabul edilmelidir veya konutun

¹¹² Warland, 19. yüzyılın sonuna Lebides’in bu duvarda ‘Konstantinos Myropoletes’ yazıtını okuduğunu aktarır, 2008, s. 367.

¹¹³ μύροπωλέω: kokulu yağ işiyle uğraşmak, A Greek and English Lexicon, 1901, s. 986.

sahibi olan *myropoletes* Konstantinos'un zaman zaman kullanması için mi ayrılmıştır. Ioannikos'un 'keşiş' kimliği, manastıra sahip olmayan Momoasson yerleşimi içerisinde nerede durduğu konusunda soru işareti yaratır. Bu kişi, Konstantinos ve Kremabis'in ailesinin keşişliği tercih eden bir üyesi olabilir.

Aynı yerleşimde Gökçe 2 kilisesinde (Mikhael Kilisesi) bir bani portresi bulunmaktadır. Kompleksin kapalı avlusunun kuzey cephesinde yer alan kapalı Yunan haçı planlı kilisenin anikonik bezemesi 10. yüzyıla aittir; ikinci evre figürlü duvar resimleri ise 13. yüzyıla tarihlenir (Warland, 2008, s. 357; Uyar, 2011, s. 516). Naosun kuzey duvarında *loros* içerisindeki Başmelek Mikhael'in yanında duvar resimlerinin banisinin tasviri de yer alır. Cepheden görülen Başmelek'in kendi sağında ayakta duran bani, hafifçe ona dönmüş ve bugün kısmen görünmeyen ellerini olasılıkla Mikhael'e kaldırmıştır. Figür tuniğin üzerine tuniğin eteklerinin biraz üzerinde sonlanan 'V' yaka uzun kollu kaftan giymiştir; türban benzeri bir başlığın izleri görülür. Yazıtta 'Nikephoros (NIKEΦΟΡΟΣ)' ismi okunabilmektedir (Warland, 2008, s. 357).

Gökçe 2 ve ait olduğu kompleks, Gökçe 3, Gökçe 5 ve ait olduğu Gökçe 4 kompleksi, 10. ve 11. yüzyılda oluşturulmaya başlamış yerleşimin 13. yüzyılda hem ekonomik ve sosyal varlığını sürdürdüğünü hem de sanatçı atölyelerinin bölgede faaliyetlerini devam ettirdiğini gösterir¹¹⁴. Gökçe 2 kompleksi, belki de 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başında, kapalı avlu etrafında düzenlenmiş bir askeri veya sivil konut mimarisini gösterir. Kapalı avlu, sık kullanılan ana yola yakın olunmasından doğan güvenlik ihtiyacından kaynaklanmış olmalıdır (Ousterhout, 2017, s. 293). Momoasson, tıpkı Çanlı Kilise ana yerleşimi gibi, 10. yüzyıl içerisinde kapalı avlulu konut mimarisine oluşturulmaya başlanmış ve en azından 13. yüzyıl içerisinde Selçuklu hakimiyeti altındaki bölgede varlığını devam ettirmiş bir yerleşimdir.

Aksaray'dan Kemerhisar'a giden yolun başka bir ayağının üzerinde Selime Kalesi (Wadi Salamun)-Yaprakhisar yerleşimi bulunur. Yol, Selime'den sonra doğuya ayrılarak Güzelyurt (Karbala-Gelveri), Sivrihisar (Arianzos), Duvarlı (Durra/Doara), Altunhisar (Antigus) yerleşim ve kalelerini izleyerek Kemerhisar'a varır. Bu rotanın batısında kalan ve kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan Ihlara Vadisinin kuzey ucundaki Selime Kalesi kompleksi, birçok yerleşim tipi barındıran vadinin en önemli

¹¹⁴ Komplekslerin mimari detaylarının 11. yüzyılı işaret ettiği vurgulanmaktadır., Uyar, 2011, s. 635.

ögesi olarak kabul edilmektedir (Kalas, 2000, öz. 131 – 167)¹¹⁵. Kompleks yukarı doğru ilerleyen iki avlu ve avluların etrafında düzenlenmiş yaşam alanlarından oluşur. Her iki avlunun barındırdığı ana salonlar, mutfak ve diğer ek mekanlar nedeniyle kompleks, alt/ilk avlusu daha domestik, üst/ikinci avlusu daha özel törenlere/toplantılara yönelik olan hiyerarşik düzenlenmiş bir konut olarak kabul edilir (Kalas, 2003, s. 61). Vadi tabanından yaklaşık 150,00 m yükseklikte, konutun içine oyulduğu kayanın üzerinde bir kale duvarı kalıntısı bulunur. Hem duvarın bulunduğu nokta, hem de konutun coğrafi konumu düşünüldüğünde, burada bulunan bir kontrol noktasının Yaprahisar’a doğru (güneye doğru) ilerleyen konutlar tarafından görülebilir bir üs olduğu, güneydoğudaki Sivrihisar ile batıdaki Akhisar arasındaki haberleşme için de etkin bir kontrol sağladığı anlaşılır. Yerleşim pratiklerinin ve mimari ayrıntıların yanı sıra, stratejik olarak konumlandırılmış bu kontrol noktası da, Selime Kalesi kompleksinin 10. – 11. yüzyıllarda yerel asker aristokrasiye mensup güçlü bir aileye ait konut olduğunu göstermektedir (Kalas, 2006, s. 281).

Kuzeyden Melendiz Suyunu takip ederek güneye doğru ilerlendiğinde yaklaşık 1,00 kilometrelik bir alana yayılmış on beş kayaya oyma konut kompleksi dikkat çeker. Bunlar, Melendiz suyunun yatağını çevreleyen Selime, Güllükkaya, Aleydinbaşı ve Güvercinlik mevkiilerinde bulunur; Kalas bu komplekslerin oluşturduğu yerleşimi kuzeybatı ve güneydoğuda bir dizi mezar kilisesinin sınırlandırdığına dikkat çeker; bu mezar kiliseleri yerleşimin ‘kutsal sınırlarını’ oluşturmaktadır (2009, s. 79 – 91). Örneğin Selime Kalesi kompleksinin – yani yerleşimin kuzeydeki ilk kompleksinin – yaklaşık 500,00 m. uzağında bulunan üç kilise yerleşimin kuzeybatı sınırını, yerleşimin en güneyi-güneybatısındaki Güvercinlik mevkinde yer alan dört kilise, yerleşimin güneydoğu sınırını belirler. Güneydeki bu kiliselerin ikisinde ve Aleydinbaşı’ndaki kompleksin kilisesinde okunan gömü yazıtları, yerleşimin 11. yüzyıldaki yaşamına örnek oluşturur¹¹⁶.

¹¹⁵ Kalas, Selime kalesinden aşağıya, Güllükkaya, Aleydinbaşı, Güvercinlik ve Yaprahisar yerleşimlerinde hiç manastır kompleksi tespit etmemiştir; kompleksler yoğunlukla yerel ailelere ait küçük ve büyük boyutlu hanelerdir. Çalışmamızda Kalas’ın yaptığı numaralandırmalar kullanılacaktır.

¹¹⁶ Örneğin güneydeki Alaygediği ve Yazılı kiliseleri, sırasıyla 1023 ve 1024 yıllarını ve Theodule’nin adını veren yazıtlar içerir, Thierry, 1975, s. 189; Aleydinbaşı’ndaki kilise ise 1035 yılında ölen Eustatho’nun adının okunduğu bir yazıta sahiptir, Kalas, 2006, s. 276.

Bu yazıtlara ek olarak, avlularının yan duvarlarına bitişik kendilerine ait kiliseleri bulunan 3 ve 4 no.lu komplekslerin arasında uzun bir epigram yazıtı ve bani portresine sahip Derviş Akın Kilisesi, yazıtı ve duvar resimleriyle yerleşimin 10. yüzyıl sonu – 11. yüzyıl başındaki yaşamını örneklemektedir. Kilise kapalı Yunan haçı planlıdır; güneyde tek nefli bir mezar odası bulunmaktadır. Naosa bugün yıkık olan kuzey apsisteki açıklık yoluyla ulaşılsa da, orijinal girişler mezar odasının kuzey duvarında bulunan, naosun güney haç kolu ve güneybatı köşe odasına açılan kapılar ile sağlanmaktaydı. güneydeki bu mekanın bir narteks olmadığına ilişkin görüş kabul edilmelidir (Ötüken, 1984, s. 293 – 294); doğu duvardaki kapının her iki yanındaki apsis nişleri kesinlikle naostan ayrı liturjiler için kullanılmış olmalıdır, güney duvardaki derin *arkosolium* ve mekandaki zemin mezarlarının yanı sıra yazıt ve bani portresi de mekanın yerleşimde yaşayan aile üyelerini anmak için düzenlenen ayinlerin yürütüldüğü bir ‘mezarlık’ olarak düşünüldüğünü gösterir. Mezar odasının güney duvarında, maddi dünyanın geçiciliğini, inananın tüm yaşamını pişmanlık içinde geçirerek Tanrının ölümsüz krallığında yaşamaya hazırlanması gerektiğini öğütleyen, cennet, cehennem ve ölüme vurgu yapan bir yazıt boyanmıştır (Kalas, 2000, s. 119 – 120)¹¹⁷. Bunun karşısında, mezar odasının kuzey duvarındaki nişlerden birinin (kapının kuzeyindeki apsis nişine en yakın olan nişin) içerisinde Hodegetria Meryem ile Meryem’in kendi sağında kadın bani resmedilmiştir¹¹⁸. Bani iki elini şefaet dilemek için Meryem’e kaldırmış ve hafifçe ona doğru eğilmiştir. Meryem sağ eli ile kadının başına dokunmaktadır. Naosta, güney haç kolunun güney duvarında asker aziz Demetrios’un kendi sağında da, ellerini ona doğru kaldırmış ve başını hafifçe ona dönmüş olan, beyaz başlık giymiş bir bani figürü yer alır. İki bani aynı asker aristokrat aileden, olasılıkla karı-koca, olmalıdır. Epigramın, üslup ve içerik olarak 10. yüzyılı düşündürdüğünü belirten Kalas’a göre Derviş Akın Kilisesi, hem 4 no.lu kompleksin kapalı Yunan haçı planlı kilisesinin hiç mezar barındırmamasından hem de bu kompleksin açık avlusuna yakın konumundan dolayı, 4 no.lu komplekse ait olmalıdır ve kompleksin mezar şapeli görevini görmüştür (Kalas, 2000, s. 121 – 122).

¹¹⁷ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yazıtı daha ayrıntılı değinilecektir.

¹¹⁸ Bani, kıymetli bir kumaştan yapılmış görünen uzun bir giysi içindedir. Saçlarını kısmen açıkta bırakan beyaz başörtüsü omuzlarından aşağı sarkar.

Selime-Yaprakhisar yerleşimi açık veya kapalı avlu etrafında düzenlenmiş kompleksleri avlunun ana cephesine uzunlamasına veya enlemesine konumlandırılmış bir veya birkaç ana salon, avlunun yan cephelerinden birine konumlandırılmış, komplekse ait/özel kullanımda bir kilise, ve diğer ek mekanlardan oluşur. Komplekslerin çoğunlukla salonun yer aldığı ana cephesini vurgulayan cephe düzenlemeleri, anıtsallıklarıyla, mimarinin sınır bölgesinde yerel asker aristokrasinin güç ve statüsünün iyi birer göstergesidir (Kalas, 2017, s. 40). Bu gücün en önde gelen temsilcisi ise, iki avlusu, çok sayıda ek mekan ve bulunduğu hattın en kuzey ucundaki konumu ile Selime Kalesi kompleksidir; kompleks, naosunda banilerin resmedildiği tek bir kiliseye sahiptir. Naosta mezar bulunmaz; naosun batısında bugün kısmen yıkık olan beşik tonoz örtülü narteksin kuzey duvarında tek mezara sahip *arkosolium* bulunur. Narteksin tonoz başlangıç seviyesi düşünüldüğünde, güneyde kapalı ve bağımsız bir mekanın/odanın olduğu düşünülebilir; zemini de yıkık olan mekan olasılıkla zemin mezarlarına sahipti. Narteks tonozunun oturduğu silmede, Derviş Akın Kilisesindeki gibi beyaz sıva üzerine siyah ile yazılmış ve bir kısmı okunabilen epigram görülür (Kalas, 2000, s. 153)¹¹⁹.

Açıksaray yerleşiminin sınırları içerisinde yer aldığı Gülşehir (Zoropassos), Ankara ve Kırşehir yoluyla Kilikya Geçidine doğru giden Bizans askeri yolu üzerindedir (Ramsay, 1890, s. 220); ordunun Gülşehir'den sonra Nevşehir, Derinkuyu (Malakopea), Hasaköy,

¹¹⁹ Kalas, yine hayatın ve servetin geçiciliğini vurgulayan bu deyişin farklı versiyonlarının bölgede yalnızca vadideki iki kilisede daha yer aldığı belirterek bir çeşit “vadi kültürü”nden söz edebileceğini öne sürer. Ayrıntılı bilgi için bkz. 2000, s. 153 – 154, dn. 28. Araştırmacının sözünü ettiği yazıtlardan biri Eğritaş Kilisesindeki *arkosolium*lardan birinin duvarındaki boyama bir haçın kollarının arasında yer alır. Haç kolları arasındaki yazıtlardan birinde “kimse büyük servet arzusuyla değil, yardımseverlik ve saf huzur arzusuyla kurtulacaktır. Tamamımız toz, çamur ve küldür ... çünkü ölüm herkes içindir” yazar, Thierry ve Thierry, 1963, s. 69, ve olasılıkla haçın diğer kollarından birinde adı yer alan Leontios’un [eşi] Theognoste’nin mezarına eşlik eder. Aynı mezar mekanının başka bir duvarında yer alan ‘keşiş Petros’un gömü yazıtından anlaşıldığı kadarıyla Eğritaş Kilisesi bir manastır kilisesidir (Theotokos Manastırı). Diğer yazıt vadideki Yılanlı Kilise narteksinin doğu duvarında, boyalı bir haçın yanında bulunur. Duvar resimleri ile 9. – 12. yüzyıllar arasına tarihlenen kilisedeki bu yazıtta “bu mezar, adı Paula olan beni gizliyor. Bana bakan arkadaşlarımı artık görmüyorum. Ah tarif edilemez dünya. Göz kamaştırıcı zenginliğiyle kimse kendinden geçmesin. Mülk hırsı çoklarını mahvetmiştir” yazar, Rott, 1908, s. 273; Weissbrod, 2003, s. 227 – 228. Kilisenin bir manastıra ait olup olmadığına ilişkin bir şey söylenememektedir. Bu üç kilisenin yanı sıra vadide bir kilisede daha (Karagedik C Kilise), benzer içerikte bir epigram bulunur., yazıt için bkz. Şahna, 2018, s. 98. Hayatın, özellikle zengin bir yaşamın, geçiciliğini vurgulayan ve ölümlülüğe vurgu yapan bu deyişlerin vadideki gömülerde zaman zaman tercih edildiği görülür. Derviş Akın ve Selime Kalesi kilisesinin gerçekten zengin olan din dışı bireylerin mezarlarını barındırmış olması beklenir; Eğritaş ve Yılanlı kiliselerinde bu epigramlara yer verilmesi ise ilginçtir. Vadinin kuzey kısmında yaşayan varlıklı ve güçlü kişilerin (şimdilik Theognoste ve Paula), gözlerine olasılıkla daha kutsal görünmüş olan, vadinin güney kısmındaki kiliselere gömülmek istemiş olma ihtimali de akla gelmektedir.

Yeniköy, Lulon ve Pozanti'dan ilerleyen rota üzerinden geçeceği düşünülebilir. Yerleşim yazıt ile 1212 yılına tarihlenen Karşı Kilisenin yaklaşık 4,00 km doğusunda, Kızılırmak'ın yaklaşık 1,50 km güneyindedir¹²⁰.

Açıksaray Vadisinin ve askeri yolun kuzey ve güneyinde dokuz kayaya oyma kompleks, bu komplekslerden yalnızca üç tanesine bitişik üç kilise ve herhangi bir komplekse bağlı olmayan on üç kilise tespit edilmiştir (Öztürk, 2017)¹²¹. Açık avlulu komplekslerin çoğunun büyük toplantı salonlarının yer aldığı ana cepheleri, belli bir düzeni takip eden kemer dizileri ile hareketlendirilmiştir (resim 5). Avluları üç yönde çevreleyen ek mekanlar ve genel olarak avluların oluşturulma biçimi ile coğrafi olarak bulunduğu stratejik konum nedeniyle Açıksaray, 10. yüzyıl içerisinde oluşturulmaya başlanmış ancak varlığını 13. yüzyılda (daha sınırlı da olsa) sürdürmüş bir yerleşim olarak tanımlanmaktadır (Öztürk, 2010).

Öztürk'ün belirttiği gibi, 5 no.lu kompleks hem yerleşim içerisindeki konumu hem de kendi içerisindeki düzenlenişi sebebiyle yerleşimin 'ana kompleksi' olarak görülebilir. Mekanlar, kuzeydoğuya bakan avlu ve büyük toplantı salonu etrafında gruplanmıştır. Bu kompleks, yerleşim içerisinde kendine ait kilisesi bulunan üç kompleksten biridir. Ancak, öne sürüldüğü üzere yerleşimde tespit edilmiş en az üç evre göz önüne alındığında, 5 no.lu kompleksin kilisesi aynı dönem içerisinde oyulan diğer kompleksler içerisinde taktır.

Bu farklı evreler farklı zanaatkar atölyelerinin birbirine yakın dönemlerde gerçekleştirdikleri mimari faaliyetleri kapsamakta, dolayısıyla yerleşimin kullanımda olduğu dönemleri de göstermektedir. Öztürk'ün sağladığı bu kronolojiye göre yerleşimin ilk ögesi 3.2 no.lu, avlulu konut mimarisini takip etmeyen, kilise olarak tanımlanabilecek büyük bir kiliseye sahip kompleksti (Öztürk, 2014, öz. 803 – 806).

Açıksaray'ın konumlandığı alanın güneybatı kısmında yer alan 3.2 no.lu kompleksin çevresinde gelişmiş olan 1, 2, 3.1, 4 ve 5 no.lu komplekslerin ise önceki kompleksinkinden farklı atölye tarafından ama kısa zaman aralığında oluşturulduğu düşünülür. Bunlar içerisinde 4 ve 5 no.lu komplekslerin kendi içlerinde ve grubun diğer

¹²⁰ Gülşehir Karşı Kilise için öz. bkz., Karamaouna ve diğerleri, 2012, s. 231 – 242; Peker, 2010, 572 – 581.

¹²¹ Çalışmamızda araştırmacının numaralandırması kullanılacaktır.

üyeleriyle olan hiyerarşisine dikkat çekilir; buna göre, 4 ve 5 no.lu kompleksler tören ve toplantı için kullanılmış olmaları daha olasıyken, diğerleri muhtemelen günlük aktiviteler veya misafirlerin konaklaması için ayrılmıştı. Gerçekten de 4 no.lu kompleksin serbest haç planlı tören salonu ile 5 no.lu kompleksin avlu etrafına görece daha düzenli konumlandırılmış tonoz örtülü mekanları dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, 4 no.lu kompleksin salonunun üst duvarında, olasılıkla ‘gizli bir galeri katı’nın salon ile olan bağlantısını sağlamış olan açıklıklar da kadınlar tarafından kullanılmış olsa gerektir (Öztürk, 2010, s. s. 169 – 170). Bu grubun güneyinde bulunan 6 ve 7 no.lu kompleksler, cephe düzenlemesi ve ek mekanların mimarisinde görülen görece sadelik nedeniyle farklı bir atölye tarafından ama önceki grubun kullanım süresi içerisinde oluşturulmuştur. Doğuda yer alan 8 ve 9 no.lu komplekslerin ise, 1 – no.lu komplekslerde çalışan atölye tarafından oluşturulmaya başlandığı, 6 – 7 no.lu komplekslerde çalışan atölye tarafından tamamlandığı düşünülür.

Yerleşimin güneybatı ve güneydoğu ucunda altı, merkezinde iki, kuzeybatı ve kuzeydoğu ucunda beş kilise bulunur. Herhangi bir komplekse bağlı olmayan bu kiliselerde güneydoğudaki, 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar tarihlenen duvar resimleri barındırır¹²². Bu kiliselerden duvar resimlerine sahip olan diğer yapılar 9 ve 10 no.lu kiliselerdir. Kuzeydoğudaki 10 no.lu kilisenin 13. yüzyıla tarihlenebileceği düşünülen duvar resimlerinin ise daha sonra yapılmış olabileceği, alt kattaki kilise ile üst kattaki yaşam mekanının daha önce oyulmuş olduğu vurgulanmaktadır (Öztürk, 2014, s. 801)¹²³. Yerleşimin merkezindeki 1 – 9 no.lu kompleksleri çevreleyen bu kiliselerin yerleşim içerisindeki işlevi tartışılırken, daha önce Selime-Yaprakhisar yerleşiminde sözü edildiği gibi, herhangi bir komplekse ait olmaksızın yerleşimin sınırlarını belirleyen kiliseler olabilecekleri ve bu rollerinin gömü işlevleriyle bir arada ilerlemiş olabileceği önerilmektedir. Bununla birlikte, 3.2 no.lu kompleksin üzerinde bulunan ve çocuklarıkiyle beraber yaklaşık yüz yirmi gömü barındıran mezarlık olasılıkla yerleşimin yerel mezarlığını oluşturmaktaydı (Öztürk, 2010, s. 168 – 169).

¹²² Rodley, ‘1 no.lu kilise’ olarak adlandırdığı yapıdaki duvar resimlerinin üslup olarak, 13. yüzyıla tarihlenen Karşı Kilise ile benzer olduğunu düşünür ve kiliseyi 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başına tarihler, 1985, s. 147. Aynı döneme yapılan tarihlendirme için ayrıca bkz., Schiemenz, 1973 – 1974. Jolivet Lévy ‘Aziz Georgios Kilisesi’ olarak adlandırdığı mekanın duvar resimlerini 11. yüzyıla tarihlemiştir, 1991, s. 225 – 227. Yapı, Öztürk 2013, 2014 ve 2017’de ‘7 no.lu kilise’ olarak numaralandırılmıştır.

¹²³ Araştırmacıya göre, aynı kaya kütesinin üst kotuna oyulmuş mekan olasılıkla bir münzeviye aitti, kilisedeki *arkosolium* da ya bu kutsal kişinin ya da kiliseyi yaptıran baninin mezarıydı.

Öztürk'ün yerleşimin mimari kronolojisine ilişkin görüşü, 10. yüzyıl sonu ve 11. yüzyıl içerisinde tüm kompleksleri tamamlanmış, 13. yüzyılda (11. yüzyıldaki tüm yaşam pratikleriyle bir arada olmasa da) hala kullanımda olan bir yerleşime işaret etmektedir. Araştırmacı, çevre duvarından, yemekhaneden ve kilise yoğunluğundan (dini yoğunluk anlamında) yoksun olan, geniş kabul salonları, ek mekanlar ve çok sayıda ahır barındıran Açıksaray'ın asker aristokratları ve ailelerini barındırmış olduğunu önerir. Öztürk, birçok *oikos* barındıran yerleşimin orduya atlı asker ve silah sağlamış olması gerektiğini de vurgulamaktadır. Açıksaray'ın hem Kilikya Geçidine giden askeri yol üzerinde hem de Kızılırmak'a yakın olması, askeri birliklere atlarıyla uğrayıp ihtiyaçlarını giderebilecekleri bir nokta sağlamış olmalıdır (Öztürk, 2010, s. 249 – 251).

Gökçe, Bekarlar ve Hasaköy yoluyla Kemerhisar'a giden yol, Bekarlar'dan sonra ayrılarak doğu-kuzeydoğu yönüne ilerlediğinde önce Doğala'ya sonra Derinkuyu'ya varır. Bekarlar'dan, güneydeki Kilikya Geçidi değil kuzeydoğudaki Kayseri hedeflendiğinde kullanılacak bu rota, doğuya-kuzeydoğuya ilerleyip Tilköy'ü geçerek güneydoğudaki Mavrucan Dere Vadisine, ve vadiyi izleyerek Kyzistra'ya ulaşır (Hild, 1977, s. 68 – 71) (resim 7). Anlaşıldığı üzere, Kayseri'den aşağıya inşi tutan Yeşilhisar ve Kyzistra Kalesinden hemen önceki nokta olan Güzelöz-Başköy yerleşimlerinin bulunduğu Mavrucan Dere Vadisi ve ona neredeyse paralel uzanan Soğanlı Vadisi, bu güzergah üzerinde önemli noktalarda bulunmaktaydılar. Bu noktalara kuzeyden ilerlenirken izlenen Ürgüp (Hagios Prokopios), Cemil, Taşkınpaşa (Tamos) ve Şahinefendi (Sobesos) rotası, Hodul Dağı civarında doğuya – Erdemli Vadisine doğru – kıvrılır. Güzelöz-Başköy yerleşimi şimdiye kadar sözü edilen yerleşimlerle karşılaştırıldığında biraz farklı bir örnek sunar. Güzelöz'de manastır komplekslerine ait olabileceği düşünülen yemekhane, depolama alanları, şarap işliği gibi toplu yaşam ve üretim mekanları bulunmaktadır (Peker ve Uyar, 2010, s. 294)¹²⁴. Vadinin özellikle Mistikan olarak adlandırılan doğu yamacında sivil yaşam mekanlarıyla birlikte kaya kiliseleri ve şarap işliklerine rastlanması, burada kiliselerle iç içe geçmiş bir sivil yerleşimin varlığını düşündürmektedir (Peker ve Uyar, 2011). Güzelöz ile aynı vadi içerisinde daha kuzeyde yer alan Başköy'de de kiliseleri duvar resimleriyle 9. yüzyıl ve öncesine tarihlenen manastırlar, duvar resimleriyle İkonoklasmus dönemi sonrasına ait olduğu düşünülen keşiş hücresi, ve duvar resimleriyle 13. yüzyıla ait olan farklı

¹²⁴ Çalışmamızda araştırmacıların numaralandırması kullanılacaktır.

bağlamlardaki yapılar, 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar yaşamış (ve sonrasında da kullanılmaya devam ettiği anlaşılan yerleşim biçimlerinin varlığını göstermektedir¹²⁵.

Peker ve Uyar, Güzelöz ve Başköy'ün yakın çevresindeki tespit ettikleri Deneke ve Bahçies vadilerinin de buradaki Ortaçağ yerleşimini gösteren mekanlar barındırdığını vurgulamıştır. Deneke Vadisinde etrafında sivil yaşam mekanları bulunan on kilise bulunur. Duvar resimleri ile 9. yüzyıl sonu – 10. yüzyıl başına tarihlenen bir kilise ile bunun yakınlarında, mimarisi ve epigrafisiyle aynı döneme tarihlenen başka bir kilisedeki gömü yazıtlarının, bölge halkından görece daha üst kademede bir kişinin kendisine (ve olasılıkla tüm ailesine) mezar yaptırdığını göstermesi açısından önemli oldukları düşünülür (Peker ve Uyar, 2011, s. 255 – 256). Vadide kiliselerle iç içe geçmiş sivil bir yerleşimden söz edilebilir. Öne sürüldüğü gibi, daha varlıklı olan sınıf ailesi için mezar yaptırıyorsa, buradaki diğer kiliselerin de işlevlerini tartışmak gereklidir. Sözü edilen tarihler – 9.-10. yüzyıl – açık veya kapalı avlulu konut tipi için erken bir dönemdir. Manastır veya köy kilisesi olamayacak kadar çok sayıda ve ek mekandan bağımsız olan bu kiliselerin tümü, gömü yazıtı barındıran kiliseyle belki de aynı amacı gütmüştür.

Araştırmacıların Güzelöz'ün muhtemelen 9. – 10. yüzyıllardan itibaren sahip olduğunu vurguladıkları bir özelliği de “ticari işlevli bir şarap üretim merkezi” olduğudur (Peker ve Uyar, 2012, s. 151). Güzelöz Ağaçlık mevkiinde, vadi tabanında ve bahçelerin arasında en az dokuz şarap işliği bulunmaktadır. Bu işlikler ile aynı yamaçta başka yaşam alanlarına rastlanmaması da şarap üretimi için düşünülen alanın yerleşimin geri kalanından ayrı konumlandırıldığını gösterir. Çörtarım mevkiinde yine tarım alanının yakınına konumlandırılmış olan beş şarap işliği daha sözü edilen şarap üretim merkezi savını doğrular niteliktedir (Peker ve Uyar, 2013, s. 112 – 113). İleride yeniden değinileceği gibi, Erdemli Vadisinin merkezindeki Saray adı verilen kompleksin de kendisine bağlı çok sayıda şarap işliği ile vadideki şarap üretimini kontrol ettiği düşünülmektedir (Karakaya, 2008, s. 33)¹²⁶. Erdemli, güney yamacı bu kompleks ve

¹²⁵ 13. yüzyılda yoğun bir sanat faaliyetinin olduğu, aynı ressam atölyesinin birden fazla kilisede çalıştığı ve aynı yüzyıl içerisinde farklı atölyelerin de aktif olduğu düşünülür; üç farklı resim tabakasının tümü 13. yüzyıla tarihlenen Başköy no. 11 (Aziz Georgios) ile Güzelöz Eski Cami Kilisesinin duvar resimleri ikonografik olarak da benzerdir. Başköy no. 5 (Panagia Kilisesi), no. 9, no. 13 (Nikolaos Kilisesi) ve Güzelöz Ağaçlık Kilisenin de duvar resimleri 13. yüzyıla tarihlenir, Peker ve Uyar, 2009, s. 290.

¹²⁶ Çalışmamızda Karakaya'nın adlandırma ve numaralandırması kullanılacaktır.

şarap işliklerine, kuzey yamacı köy evleri ve çoğu bir komplekse bağlı olmayan kiliselere ayrılmış bir vadi görünümündedir. Vadinin merkezinde güney yamaçta bulunan kompleksin kendine ait ve birbiriyle bağlantılı şarap işliklerinin dışında, aynı yamaçta oluşturulmuş çok sayıda şarap işliği, kompleksin yerleşimin tarımsal yaşamını kontrol ettiğini gösterir. Bu nedenle – tıpkı Güzelöz’de olduğu gibi – vadide, işlikler ve yaşam birimleri birbirinden ayrılmış görüldüğü vurgulanır (Karakaya, 2007, s. 505).

Erdemli Vadisinde sözü edilen ve herhangi bir komplekse bağlı olmayan kiliselerden biri de, *basilikos kandidatos* unvanlı bani Basileios Tigori’nin bani yazıtını barındıran ve duvar resimleriyle 11. yüzyıla tarihlendirilen Aziz Konstantinos ve Kırk Martirler Kilisesidir¹²⁷. ‘Tigori’ kelimesinin olasılıkla, Kars’taki Digor bölgesinden türemiştir (Thierry, 2006, s. 138); ileride değinileceği gibi tarafımızca Basileios’un, X. Konstantinos Doukas’ın izniyle bir kısmı Kayseri, Zamantı ve Larissa’ya kaydırılan Ermeni nüfusa mensup olabileceği önerilmektedir. Bu öneri kabul edildiğinde, Basileios Tigori’nin önemli bir noktayı tutmak üzere görevlendirildiği ihtimali ve vadiye Ermeni nüfusun yerleşip yerleşmediği sorusu akla gelir. Aynı zamanda vadideki Basileios’un, Soğanlı Vadisindeki Mikhael Skepides ile çağdaş olduğu ve iki ‘güçlü’nün de aynı (veya yakın) dönemlerde belli noktaları kontrol etmekle görevlendirildikleri düşünülebilir. Erdemli Vadisinde Tigori’den başka asker veya askerlerin varlığı tarafımızca, bazı duvar resmi örnekleri ile önerilebilmektedir. On İki Havari Kilisesinin kuzey duvarında yanyana görülen Aziz Niketas ve Deesis tasvirlerinin, zeminde bulunan mezarlar ile birlikte tasarlandığı düşünülür (Karakaya, 2004, s. 121). Bunun yanı sıra güney duvardaki *arkosolium*da görülen aracı ve koruyucu konumdaki azizeler Thekla, Paraskevi ve Euphemia tasvirleri, kilisenin asker üyeye sahip bir ailenin – asker *oikosunun* – mezarlarını barındıran bir gömü şapeli olarak işlev görmüş olabileceğini gösterir. Ancak kilisenin duvar resmi üslubu ile 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başına tarihlendirilmesi, bu kişinin Basileios Tigori ile çağdaş olmayabileceğine de işaret eder.

Güzelöz ve Başköy’de 11. yüzyıla ait olan herhangi bir duvar resmi veya yazıtı ulaşılmamış olsa da yerleşimlerin 11. yüzyılda da kullanımlarını sürdürmediklerini düşünmek için bir neden yoktur. Bununla birlikte yerleşimde, açık veya kapalı bir avlu etrafında konumlanmış kabul salonu, kilise, ek mekanlardan oluşan bir aristokrat konutu

¹²⁷ Kilise için öz. bkz., Karakaya, 2003, 17 – 29; Thierry, 2006, 137 – 147. Kiliseye çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı değinilecektir.

bulunmamaktadır. Bu noktada 20. yüzyılların başına ait bir tanıklık dikkat çeker. Grégoire, Soğanlı Vadisinden Ortaköy'e (Güzelöz-Başköy'e) kayaya oyma düzenli basamakları olan bir galeriden, gizli geçidi kullanarak gider; galeri küçük bir kaleye ulaşır (1909, s. 111)¹²⁸. Araştırmacılarca kale yapısının bölgede iletişimi sağlayan ve haber ağını oluşturan önemli stratejik noktalardan biri olduğu düşünülmektedir. Ortaya çıkan bir soru, kaleden gönderilen işaretin bir sonraki istasyonunun neresi olduğu ve Güzelöz-Başköy yerleşiminde işarete tepki verecek birinin (askerin?) olup olmadığıdır. Aynı zamanda Soğanlı Vadisinin ve köyün belli bir dönemde *kataphygia* olarak kullanılmış olup olmadığı sorusu da akla gelir. Berkitilmiş köyler olan *kataphygia* tehlike anında *strategosun* emriyle köylülerin taşınması kolay ve önemli malları ile birlikte saklanacakları sığınaklardı (Dagron, 1988, s. 44). Buna cevap verebilmek için vadinin yola uzaklığının, küçük kalenin yapısının ve köyün yapısının doğru tanımlanması gerekmektedir; yine de saldırı sırasında köy topluluğunun kendisini daha güvenli bir pozisyona alarak tepki verdiği düşünülmelidir. Askeri metinlerde okunduğu gibi, köylerin dağa doğru boşaltılması, köylere ulaşan yollara yaya birliklerin yerleştirilmesi, bunun da işe yaramaması durumunda halkın daha iyi korunan ve daha uzaktaki noktalara taşınması söz konusudur (*Skirmishing* [1985, s. 223, 20]).

Çalışmada buraya kadar sözü edilen ve kompleks topluluklarından meydana gelen bu yerleşimlerin yanı sıra, buldukları noktalarda topluluk biçiminde değil, tek bir kompleks halinde var olan oluşumlar da görülür¹²⁹. Güçlü toprak sahibi ailelerle ilişkilendirilen bu oluşumlara bölgede 10 kompleks örnek olarak verilir; bunlar, Soğanlı Han, Direkli Kilise, Karanlık Kale, Aynalı Kilise, Kılıçlar, Bezirhane, Eski Gümüş, Hallaç, Erdemli ve Şahinefendi'dir¹³⁰.

Ihlara Vadisinde yer alan Direkli Kilise kompleksinin inşası veya duvar resimleri, naostaki yazıt ile 976 – 1025 yılları arasına, imparatorlar II. Basileios ve VIII.

¹²⁸ 2012 yılında Peker ve Uyar sözü edilen bu kontrol noktası ile buna bağlı basamakları tespit etmiş, basamaklardaki pencere açıklıklarının Soğanlı Vadisine baktığını not etmiş ve halk arasında İvriz olarak anılan platoda kalenin izine rastlanmadığını vurgulamıştır. Ayrıntılı bilgi ve fotoğraflar için bkz. Peker ve Uyar, 2013.

¹²⁹ İki grup arasındaki bu ayrımı Öztürk 2010, avlulu kompleks toplulukları (ensemble of courtyard complexes)' ve 'tekil avlulu kompleksler (isolated courtyard complexes)' biçiminde kategorize etmiştir. Buna göre Soğanlı Han, Direkli Kilise, Karanlık Kale, Erdemli, Eski Gümüş, Şahinefendi, Hallaç, Aynalı Kilise, Kılıçlar ve Bezirhane ikinci gruba dahilken, Açık Saray, Çanlı Kilise ve Selime-Yaprakhisar yerleşimleri ilk gruba dahildir.

¹³⁰ Bu kompleksler, Rodley 1985 tarafından 'avlulu manastırlar' başlığı altında değerlendirilmiştir.

Konstantinos dönemine tarihlenmektedir (Rodley, 1985, s. 94)¹³¹. Naosun tamamının pilasterle kaplanmış olmasına karşın yalnızca bir bölümünün duvar resimleriyle bezendiğine dikkat çekilir; kompleksin 11. yüzyılın yarısından sonraki Selçuklu tehdidi nedeniyle terk edilmiş olabileceği ve kısa bir süre kullanımda kaldığı önerilmektedir (Rodley, 1985, s. 95). Kompleksin kilisesine bitişik *parekklesion* ile kilise ve *parekklesionun* batısındaki giriş mekanlarında çok sayıda zemin mezarı görülür. Rodley'e göre bu fazlalık ile beraber burada çocuk mezarlarının da bulunması, manastırın [kompleksin] terk edilmesinden sonra Belisırma köyünde veya yakınlarda yaşayan kişilerin buraya gömüldüklerine işaret eder; bu, kesin olarak ileri sürülemeyecek bir noktadır.

Aynı vadide, vestibül etrafında konumlanmış konut tipini takip eden diğer kompleks olan Karanlıkale Kilisesinin tamamının pilasterlenerek duvar resimsiz bırakılması, Direkli Kilisedeki gibi bir tehdidin etkili olduğunu ve kompleksin kullanım süresinin kısıtlı olduğunu düşündürmüştür (Rodley, 1985, s. 103). Karanlıkale'nin kullanımda olduğu dönemi daraltmayı sağlayacak bir yazıt veya başka bir veri bulunmamaktadır. Ancak kompleks, vadideki Direkli ile Bahattin Samanlığı komplekslerinin yanında üçüncü bir konut olması nedeniyle önemlidir. Rodley, Ortahisar köyüne yaklaşık 1,00 km. uzaklıktaki Hallaç Kompleksinin de benzer bir tehdit nedeniyle aynı dönemde terk edilmiş olduğunu ve kullanımının bu nedenle kısa sürdüğünü önerir (Rodley, 1985, s. 26. Ayrıca bkz. Ousterhout, 2017, s. 279 – 280 ve 335). Eski Gümüş Kilisesi kompleksinde, kapalı avlunun kuzeydoğu ucundaki kapalı Yunan haçı planlı kilisenin üst kotunda dikdörtgen planlı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, güney duvarında olasılıkla avluyu görmesi hedeflenmiş bir pencere açıklığına sahip mekan bulunur. Kuzey ve batı duvarlarında oldukça derin iki niş (yatak?) görülür. Mekanın doğu duvarını tamamen kaplayan duvar resmi ise birbirini takip eden Esop masalları olarak tanımlanmıştır (Gough, 1965, s. 164). Kompleksin manastır olduğunu düşünen araştırmacılara göre, bu mekan hazine odası veya kütüphane olarak kullanılmıştır (Rodley, 1985, s. 112; Gough, 1965, s. 164); Hristiyan bir metinle ilgisi olmayan

¹³¹ Kuzey apsiste başlayıp ana apsiste devam eden yazıt şu şekildedir: “κ(αι) ἀφέσε(ω)ς τ(ῶ)ν ἀμαρτ(ι)[ῶν τῶ] δούλ[ου...] ... τοῦτοϛ ὑπὸ βασι(τ)λέ(ω)ς βασι(τ)λ(εῖ)ου κ(αι) Κ(ω)σταντ(ί)νου.../... hizmetkarı ...'nın ... ve günahlarının affı ... imparatorlar Basileios ve Konstantinos altında ...”, Thierry, 1963, s. 184 – 185. Araştırmacıların öne sürdüğü gibi orijinalde yazıt olasılıkla hem baninin ismi ve unvanını hem de banilik tarihi içeriyordu.

çizimler burada yalnızlığına çekilen bir keşişin dikkatini az da olsa dağıtmış olsa gerektir.

Saray adı verilen kompleks, doğu-batı yönünde uzanan Erdemli Vadisinin güney yamacında, vadinin yaklaşık merkezindedir. Yoğun mimari düzenlemeye sahip ön cephenin arkasında üç farklı kot seviyesinde düzenlenmiş on iki mekan bulunduğu belirtilir (Karakaya, 2007, s. 502). bu üç kotta Erdemli yerleşiminin tek değirmeni, işlevi kesin olarak bilinmeyen çok sayıda ek mekan, kilise, şapel, ahır ve yaklaşık kırk şarap işliği bulunur. Karakaya, vadinin kuzey yamacında köy konutlarıyla birlikte yaklaşık on beş kilise ve iki manastır tespit etmiştir; araştırmacı Haralam ve Bezirhane olarak adlandırdığı manastırların yanı sıra güney yamaçtaki Saray kompleksinin ve ona bağlı şarap işliklerinin de manastır kuruluşu olarak değerlendirilebileceğini belirtir (2006, s. 114 - 115; 2007, s. 501 – 511). Saray kompleksi de toprak sahibi ailelerle ilişkilendirilen konut oluşumlarından biridir. Bazı araştırmacıların tanımlamasına göre Saray, bir tarım köyünde yerleşik olan güçlü bir toprak sahibinin konutudur (Ousterhout, 2017, s. 317). Benzer şekilde kompleks “domestik, kişiye özel ve dini ayrımlara sahip bir aristokrat konutu” olarak değerlendirilmektedir; araştırmacılar kadınlara, erkeklere, hizmetlilere, depolamaya ayrılmış alanların varlığını vurgular (Cooper ve Decker, 2013, s. 200 – 206). Komplekste tarafımızca tanımlanabilen mekanlar kilise, şapel, ahır, araştırmacıların fotoğraflarından görüldüğü kadarıyla fırın ve kompleksin batısına doğru yoğun olarak ilerleyen şarap işlikleridir. Kadın ve erkeklerin ayrı kullanımlarına ait sözü edildiği derece net bir özellik tespit edilememesinin yanı sıra ana vurgunun, bölgedeki konut komplekslerinin aksine kompleksin merkezinde yer alan kilisede olması ve kilisenin boyutları dikkat çekicidir; kilise ön cephenin kör kemerlerle en yoğun vurgulanmış kısmının arkasındadır ve oldukça büyük boyutludur. Saray kompleksinin vadideki hiyerarşik düzenlemenin bir parçası olduğu kesindir; vadinin karşı yamacındaki köye karşılık Saray daha ‘organize’ bir oluşumdur. Ancak yukarıda değinilen nedenlerden ötürü, kompleksin bir manastır olma ihtimalinin de göz ardı edilemeyeceği düşünülmelidir. Yukarıda değinilen *basilikos kandidatos* Basileios Tigori, bu kadar yoğun şarap (belki de köydeki tek değirmen de düşünülüğünde tahıl) üretiminde bulunan bir köyde toprak sahibiyse, gerçekten zengin bir adam olmalıdır. Bu kişinin ve maiyetinin ikmaet edeceği bir konut kompleksi beklenir; belki de bu konut, vadinin karşı yamacındaki iki komplekste veya

vadinin kuzeydoğusundaki, araştırmacılarca Erdemli yerleşimiyle aynı dönemde etkileşim içinde olduğu düşünülen (ve tarafımızca ziyaret edilmeyen) Tavuklu Bucağı ve Ağ Asma mevkilerinde aranmalıdır¹³².

Avcılar'ın (Matiane) adı, Mokissos metropolitliğinin bir bölgesi olarak ilk kez, 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başına tarihlenen *Notitia 10* belgesinde okunmaktadır (Darrouzès, s. 324 [Notitia 10.29])¹³³. Göreme Vadisinde, bugün Göreme Açık hava müzesi sınırlarında bulunan Karanlık, Çarıklı ve Elmalı kiliselerin yapımının [en azından duvar resimlerinin] tam da bu dönemde, yerleşim metropolitlik statüsünde bulunduğu sırada, gerçekleştiği vurgulanır (Jolivet Lévy, 2002, 39). Müzeden Avcılar'a/köyün içine doğru giden vadinin batı düzlüğü orta Bizans döneminde de değişikliğe uğrayan ve yeniden kullanılan Roma mezarları ve Hıristiyanlık döneminde oyulmuş birçok gömü alanı barındırır (Thierry, 1984)¹³⁴. Thierry bu nekropolisteki bazı kaya kütlelerinde görülen duvar resimlerini üslup özellikleri ile 10. ve 11. yüzyıla tarihler. Köyün içinde bu gömü alanlarının çevresinde, farklı yüzyıllara tarihlenen, manastır kilisesi veya inziva yeri olarak tanımlanabilecek oluşumlar bulunmaktadır. 11. yüzyıla tarihlenen Bezirhane Kilisesi kompleksi de bunlardan birisidir. Kompleks, kemerli düzenlenmiş cephesi, cephenin eksenine yerleştirilmiş dikdörtgen planlı salonu ve açık avlunun etrafına dağılmış yaşam alanlarıyla, köyün içinde aristokrat bir kişinin konutu olarak değerlendirilebilecek tek oluşumdur. Bu nedenle 10. - 11. yüzyıllar içerisinde köyün kontrolünü sağlamış güçlü bir kişinin yaşadığı kompleks olduğu önerilebilir.

Kılıçlar Kilisesi kompleksi, Avcılar köyünün içerisinde geçerek Göreme Vadisine ulaşan, ve buradan Ürgüp'e giden yolun kuzeyindeki vadide – Kılıçlar Vadisinde – yer alır. Oyulması ve duvar resimleri ile 10. yüzyılın başına tarihlenen kompleksin güneyinde görülen kilisenin, komplekse sonradan eklendiği ve olasılıkla 11. yüzyılda resimlendiği düşünülür (Rodley, 1985, s. 43 – 44). Kiliseye bitişik olmayan ancak onunla aynı yükselti üzerinde kuzeybatıda bulunan kompleks, enlemesine dikdörtgen vestibülün eksenine dik uzanan dikdörtgen salon ile vestibülün her iki yanında ve alt

¹³² Bu yerleşimler için bkz. Çorağan Karakaya, 2011, s. 297 – 311.

¹³³ *Notitia 10*'un tarihlendirilmesi konusunda bkz., Stephenson, 2003, s. 118.

¹³⁴ Araştırmacı, tüm köyün içinde, Açık hava müzesi civarında ve yakınlarındaki vadilerde toplam on beş mezar alanı (kaya kütleleri) tespit etmiştir, 2002, s. 44. Bunlardan bazıları yalnızca zemin mezarları, *arkosolium* ve *loculus* barındırırken bazıları mezar kiliseleri biçiminde düzenlenmiştir.

kotundaki yaşam alanlarından oluşmaktadır. Rodley, birbirlerine bitişik olmamaları nedeniyle Kılıçlar Kilisesi ile kompleks arasında bir ilişki kurmamıştır. Araştırmacı, 10. yüzyılda belli bir öneme sahip olan Kılıçlar Kilisesinin, yakınlarında 11. yüzyılda bir ‘manastırın’ oluşumunu tetiklemiş olabileceğini düşünür; ona göre ‘manastırın’ bu yüzyıldaki banileri kilisenin güneybatısına bir şapel daha ekletmiş ve portrelerini yaptırmışlardır¹³⁵. Bununla birlikte Ousterhout kompleksin ana merkezinden uzakta olan Kılıçlar kilisesinin, oluşum ile aynı yükselti üzerinde olduğunu vurgulayarak, kiliseyi konut ile doğrudan ilişkili bir yapı olarak kabul eder (Ousterhout, 2017, s. 283). Tüm ek mekanlarıyla birlikte Kılıçlar, diğer komplekslerle de karşılaştırıldığında din dışı kullanıma ait bir konut mimarisi gösterir. Yine diğer kompleksler göz önüne alındığında ve Kılıçlar Kompleksi 11. yüzyıla tarihlendirildiğinde, *oikosun*, ibadetini gerçekleştireceği bir kilise ihtiyacı ile karşılaştığı söylenebilir¹³⁶; ve bu kişilerin yakınlarda zaten var olan Kılıçlar Kilisesini kullanmayı seçtikleri önerilebilir. Bu noktada, mimari ayrıntıları ve duvar resimlerinin üslup özellikleri de karşılaştırıldığında, güneybatı şapelin ‘manastırın banileri’ [konutta yaşayanlar] tarafından eklendiğine dair düşünce akla yatkın görünmektedir. Kılıçlar ana kilisenin 11. yüzyılda da kullanımına devam edilmiş olmalıdır; bu da güneybatı kilisenin belli bir işlev için (gömü gibi) oyulmuş olabileceğini düşündürür. Ayrıca, Kılıçlar ana kilisenin 10. yüzyıl içerisindeki kullanımını üzerine de düşünülmelidir. Bağlı olduğu herhangi bir kompleksin yokluğunda, kapalı Yunan haçı planlı bir kilisenin neden yapıldığı ve tamamının duvar resimleriyle kaplandığı, sorulması gereken bir sorudur.

Göreme Vadisinden Ürgüp’e ilerleyen rotada, vadinin güney yamacında, Aynalı Kilise kompleksi görülür (resim 8). Kompleks, açık bir avlunun üç yanında konumlanmış kilise, salon, şarap işliği ve diğer ek mekanlardan oluşur¹³⁷. Diğer din dışı işleve sahip komplekslerle karşılaştırıldığında kilisenin, avlunun ana cephesine yerleştirildiği,

¹³⁵ Kılıçlar ana kilisenin güneyinde, bugün kısmen yıkık durumdaki, olasılıkla serbest haç planlı küçük kilisenin apsis girişinde, kuzey ve güneyde, iki bani portresi bulunur, Jerphanion, 1925 – 1942, s. 200 – 201. Jerphanion oldukça kötü durumdaki bu tasvirlerden kuzeydekini yanında “Tanrım, ... yardım et ...” yazıtını okumuştur.

¹³⁶ Rodley, vestibülün doğu duvarındaki kapı yoluyla geçilen ve bugün girişi yığma taş ile kapatılmış olan mekanı barındıran kaya kütesinin, bir kilise için oldukça küçük olduğunu ve burada bir kilise bulunmasının imkansız olduğunu düşünmektedir., 1985, s. 41.

¹³⁷ Asutay ve Warland, kompleksin kilisesinin batısındaki enlemesine dikdörtgen salonu yemekhane olarak tanımlar. Araştırmacılara göre bu, Kızılçukur’daki başka bir manastır kompleksinde görülen kilise ve ‘yemekhane’ ilişkisi için yakın bir örnek oluşturur ve Aynalı Kilise kompleksi de yemekhaneli bir manastırdır., 1993, s. 316.

yanındaki dikdörtgen salonun ise ön cepheye dik uzanmayıp enlemesine planlandığı fark edilir. Avlunun güneybatı köşesinde avluya dik uzanan, dikdörtgen bir mekan daha bulunur. Enlemesine dikdörtgen mekandan hem bu mekana hem de kiliseye geçişi sağlayan kapılar olsa bile, bu geçişler olasılıkla sonradan açılmıştır (Rodley, 1985, s. 59; Öztürk, 2000, s. 145; Ousterhout, 2017, s. 285). Aşıboyası motif yoğunluğu nedeniyle kilisenin, Göreme Açık hava müzesi sınırları içerisinde 11. yüzyıla ait olduğu düşünülen Azize Barbara ve Azize Katerina kiliseleri ile aynı dönemde boyandığını kabul eden Rodley, kilisenin templon düzenlemesi nedeniyle de kompleksi 11. yüzyıla tarihler (Rodley, 1985, s. 63). Bununla birlikte, Göreme Azize Barbara Kilisesinin aşibo yası motiflerini basit zikzak motiflerinden, dama motiflerinden ve ‘geometrik bezeme’ dilinden ayrı tutmak gereklidir. Kilisede, belli mimari öğeler üzerinde belli motiflerin kullanılması, hemen her motifin küçük ayrıntılar ile birbirinden farklı oluşturulması, bu aşibo yası motiflerde de bir hiyerarşi gözetildiğini düşündürür ve farklı ve sembolik bir dil ortaya koyar¹³⁸. Aynalı Kilisenin ise kemerlerini, kemer içlerini ve duvar payelerini dama motifleri sınırlandırır; üst duvarlarda, tonozda ve zafer kemerinde görülen birbirleriyle çapraz olarak kesişen dama motifleri de ‘geometrik bezeme’ repertuarının öğeleridir ve Azize Barbara Kilisesindekilerle bu noktada farklılaşır. Aynalı Kilisenin tonozunda, kemer sırtlarında ve narteksin pandantiflerinde görülen, uzun ince sütunlar üzerine tünemiş kartal motiflerinin ise askeri bir anlamının olduğu açıktır. Bu nedenle kompleksin askeri bir *oikosun* mülkü olduğunu önermek mümkündür.

Kılıçlar Kilise kompleksinden Aynalı Kilise kompleksine ulaşan yol üzerinde, bugün Göreme Açık hava müzesi sınırları içerisinde bulunan Karanlık Kilise yer alır; kilise, avlusu, kemerli düzenlemeye sahip iki katlı vestibülü, avlunun etrafına yerleştirilmiş, olasılıkla sonraki bir evrede açılmış mutfak (Ousterhout, 2017, s. 399) ve ilk evreye ait yemekhane gibi, ek mekanlarıyla büyük bir kompleksin ögesidir (resim 9)¹³⁹. Manastır

¹³⁸ Göreme Azize Barbara Kilisesinin apsis, kubbe ve üst duvarlarında resmedilen, uzun ince motifler üzerine yerleştirilmiş dikdörtgen, kare ve üçgen motiflerden oluşan üçlü kompozisyonlar ve pandantiflerde görülen içi zikzak ile doldurulmuş üçgen motifler, ‘Bizans dönemi askeri bayrakları ve asaları’ biçiminde tanımlanmıştır, Wood, 1959. Bizans bayrakları ile motifler arasında yalnızca biçimsel bir ilişki kurabilmekte ve bu tanımlamaya katılmamaktayız.

¹³⁹ Cooper and Decker, Karanlık Kilise ile birlikte açık hava müzesi içerisindeki bazı kiliselerin de cephe düzenlemelerini ve bunlara bağlı olduklarını düşündükleri ek mekanları göz önüne alarak, buradaki çoğu kilisenin aristokrat konutlarının birer ögesi olarak planlandığını, ancak tamamlanmayarak manastıra dönüştüklerini öne sürer, 2013, s. 199.

kompleksi hem bugün sınırları içinde bulunduğu müzedeki diğer yapılara hem de bulunduğu rotaya hakim durumdaydı. Bu hakim durum ile birlikte, giriş mekanında okunan bir bani yazıtı nedeniyle de kilise coğrafik, dini ve hatta felsefik anlamda farklı bir konuma yerleştirilmiştir. Giriş mekanında Havarilerin Görevlendirilmesi sahnesinde, ayakta İsa'nın iki yanında *proskynesis* durumunda iki bani görülür. İsa'nın kendi sağındaki baninin başı üzerinde şu yazıt okunur: “ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΕΝ//ΛΜΑΤΙ/ΟΥ” (Tsakalos, 2012, s. 169). Bani Ioannes'in unvanı genellikle “ἐνταλαματικοῦ” biçiminde tamamlanarak İstanbul patriği gibi yüksek bir dini yöneticinin temsilcisi olabileceği önerilmektedir; unvanın ‘girişimci/ἐντολικάριος’ kelimesinin eşanlamlısı olduğu da düşünülmüştür (Thierry, 1975, s. 89; Grégoire, 1909, s. 86). Ancak yakın dönemde yapılan farklı bir okuma, yazıtın son kısmını “ἐντάλατί σου/hizmetinde, emrinde” biçiminde tamamlar (Tsakalos, 2004, s. 222). Tsakalos, bu okumanın Ioannes'i kişisel dindarlığı nedeniyle manastır kurduran veya kilise boyatan sıradan bir bani olmaktan çıkardığını, kendisine yüksek bir dini otorite tarafından verilen ‘misyonu’ gerçekleştiren bir girişimci durumuna getirdiğini düşünür. Bu misyon dini olduğu kadar politiktir: 11. yüzyılın ortalarına doğru Kayseri hattını aşağı doğru takip eden rotaya Khalkedon inancına sahip olmayan Ermeni nüfusun yerleştirilmesi, hem dini sürtüşme hem de sosyal dengesizlik tehlikesini beraberinde getirmiş olsa gerektir. Karanlık Kilisenin sözü edilen yazıtı ile birlikte resim programı da, bu kişileri Khalkedon dogmasına yönlendirerek hem sınır bölgesinde dini ve politik bir denge sağlamak hem de yaklaşan Selçuklu tehlikesine karşı ek kuvvet sağlamak gibi amaçlarla görevlendirilmiş kişilerin ve filantropik bir kuruluşun varlığına işaret etmektedir.

Göreme Açık hava müzesinde ve yakın çevresinde yaklaşık otuz iki kayaya oyma yemekhane bulunmaktadır; bazen birbirleriyle çok yakın mesafede bulunan, ve bazıları kendileriyle birlikte kullandıkları açık olan kiliselerin yakınında oyulmuş bu yemekhanelerin herhangi bir manastır kompleksi içerisinde yer aldıkları ise söylenemez (Ousterhout, 2010)¹⁴⁰. Bu mekanların kullanımına dair hangi öneriler kabul edilirse

¹⁴⁰ Ousterhout, Lucas'ın bu yemekhane yoğunluğu için Göreme'yi ziyaret eden hacılar tarafından kullanıldığı önerisinde bulunduğunu aktarır, 2010, s. 95. Kendisi ise bu mekanların hem monastik işlevlerle hem de ölülerin anılmasına ilişkin ayinlerde kullanılmış olduğunu düşünmektedir.

edilsin, Göreme Vadisindeki ve Avcılar köyü içindeki dini ve din dışı komplekslerin bir aradalığına ilişkin de soru işaretleri oluşmaktadır.

Bezirhane, Kılıçlar ve Aynalı Kilise komplekslerinin üçü de mimari oluşum olarak 11. yüzyıla tarihlenir. Kullanım ve işleyiş olarak da aynı yüzyıl kabul edildiğinde, üç kompleksin de aynı anda kullanılıp kullanılmadığı, ‘el değiştirmişlik’ olgusunun burada da geçerli olup olmadığı sorusu ortaya çıkar. Göreme Vadisi *trapezai*, manastır, din dışı oluşumlar, mezar ve mezar kiliselerinin yoğunluğu açısından oldukça kalabalık bir vadi görünümündedir.

Göreme Vadisinden Ürgüp yoluyla Soğanlı Vadisine ilerleyen rota üzerinde yer alan Şahinefendi kompleksi, aşağısındaki köye hakim durumdadır (Ousterhout, 2017, s. 283) (resim 10). Enlemesine dikdörtgen geniş vestibüle dik uzanan dikdörtgen kabul salonu, vestibülün ve avlunun iki yanına konumlandırılmış yaşam alanları, mutfak ve kiliseye sahip açık avlulu oluşum bu haliyle 10. - 11. yüzyıllara tarihlendirilir (Rodley, 1985, 33 – 39). Bununla birlikte, kompleksin bazı öğeleriyle, avluyla organik bağı bulunmayan doğudaki kapalı Yunan haçı planlı kilise ve yakınındaki ek mekanların mimari ayrıntılarının farklı olması dikkat çekmiştir (Benucci ve diğerleri, 2017, s. 259). Bu nedenle kilisenin, komplekse belli bir süre sonra eklenmiş olduğu önerilir. Aşağıdaki köy ahır, depo ve konut olarak Bizans döneminde köylülerce kullanılmış olan çok sayıda kayaya oyma mekana sahiptir. Aynı araştırmacılar, köydeki yerleşimin, ilk resim evresi 11. yüzyıldan önce olan Kırk Martirler Kilisesi etrafında gelişmiş olduğunu düşünür.

4. BÖLÜM

ORTAÇAĞDA KAPPADOKİA'DA *DYNATOI* VE BANİLİKLERİ

Önceki bölümde sözü edilen yerleşim ve komplekslerin bazılarında bani yazıt ve tasvirleri yer alır. Bu veriler, yerleşim ve komplekslerdeki *dynatos*ları daha ayrıntılı ele almak, yazıtın bulunduğu yapının yerleşim içerisindeki bağlamını görmek, ‘*dynatoi* ve sanat’ konusunun üzerinde durmak amacıyla incelenmiştir. İleride de değinileceği gibi araştırmacılar bölgede 8. – 13. yüzyıllar arasında dini alandan elli bir, din dışı alandan yüz on yedi bani tespit etmiştir (Teteriatnikov,1996)¹⁴¹. Bu çalışmada ele alınan kişiler ise, yazıtları unvanları ve görevlerinin bilgisini veren baniler; varlıkları yerleşimin tipi üzerine değerlendirme yapabilmeyi sağlayan baniler; varlıkları bani oldukları yapının işlevi üzerine değerlendirme yapabilmeyi sağlayan banilerdir¹⁴².

Bahattin Samanlığı Kilisesi, Selime Kalesi ve Yaprahisar yerleşimlerini geçtikten sonra güneye ilerlenirken, Belısırma Köyünün başlangıcına yakın bir noktadadır (resim 11). Kilisenin 10. yüzyıl sonuna (Lafontaine Dosogne, 1963, s. 149), 10. yüzyılın ikinci yarısına (N. ve M. Thierry, 1963, s. 173) veya 11. yüzyıla (Restle, 1969, I, s. 41) tarihlenebileceği düşünülmektedir. Kilise, emperyal *protospatharios* ve *Skholen*lerin *topoteretes* unvanına sahip bir baniye ait yazıt barındırmaktadır:

“...δας βασιλικὸς πρωτοσπαθάρης καὶ τοποτερετῆς τὸν σχόλον ἀνηστόρησεν ...
ΙΕΡΑΡΧΑ ΩΗΟΣΘ ... κ(αι) ἡς ἄφαισ[ιν τῶν ἀμαρτιῶν ...?].” (Jolivet Lévy, 2009a, s. 81)

“Emperyal *protospatharios* ve *Skholen*lerin *topoteretes*¹⁴³ ...das, ... hiyerarşi ... ve günahkarın tüm günahları(nın unutulması ?) ...”

Topoteretes, bir imparatorluk birliğinin komutanı/bölge savunucusu olarak tanımlanmaktadır (Konstantinos Porphyrogenetos [2012, s. 835])¹⁴⁴. II. Nikephoros

¹⁴¹ Banilerin ve unvanların yüzyıllara göre dağılımı için bkz. , Bernardini, 1992 □ Teteriatnikov, 1996.

¹⁴² Bölümde sözü edilen kiliseler için bu çalışmada bkz., EK 2.

¹⁴³ δομέστικον τῶν σχολῶν terimini Türkçeleştirirken B. Umar’ın *Aleksiad* çevirisinden yararlanılmıştır, bkz. *Aleksiad*, B. Umar (Çev.), 1996, s. 25.

¹⁴⁴ ‘Bölge savunucusu’ tanımlaması, 11. yüzyıl metni *Aleksiad*’ın çevirisine dayanarak kullanılmıştır., Umar, 1996, s. 119. Anna Komnena, I. Aleksios Komnenos’un, Anadolu’nun savunmasını sağlamaya çalışırken “kaleleri ya da kentleri savunan [...] Anadolu’daki *toparkhês*leri çağırarak gerektiğine” ve

Phokas dönemine – yaklaşık 965 yılına – tarihlenen *Praecepta Militaria* metninde, sefere giden atlı birliklerin kumandanının “ya bir *strategos*, ya bir *topoteretes*, ya da imparator tarafından bu göreve atanacak bir kişi” olacağı belirtilmiştir. Baninin *Skholai* birliklerinin (*Skholenlerin*) *topoteretes*/τοποτερετης τὸν σχόλον olduğu okunmaktadır. *Skholai* imparatorluk ordusunun en önemli ögesi olarak tanımlanır. II. Basileios dönemine, 991 – 995 yıllarına tarihlenen anonim bir askeri metinden, bir sefer sırasında, iki bölüm halindeki *Skholai tagmas*ının on beş *bandalık* bölümünü *topoteretes*in komuta ettiği anlaşılmaktadır (Anonim bir askeri metinden aktaran, 1985, s. 253). Bahattin Samanlığı Kilisesinde, adı ihtimalle Bardas olan ve yazıtın son kısmında belki de mensup olduğu aile ismi bulunan baninin, *Skholenlerin domestikos*unun altında hizmet veren bir asker olduğu anlaşılmaktadır. Kilisenin, parçası olduğu kompleks düşünüldüğünde bir konutun şahsi kilisesi olması akla yatkın görünür.

Bahattin Samanlığı Kilisesi, kilise ile bağlantılı ek mekanlara sahiptir ve bir kompleksin parçası görünümündedir (Jolivet Lévy, 2009a, s. 82). Şu an kötü durumda olan kompleks, Jolivet Levy'nin planına göre kayaya oyma en az dört mekana ve kemerlerle hareketlendirilmiş cepheye sahiptir. Kompleksin merkezinde büyük boyutlu, uzunlamasına dikdörtgen, beşik tonoz örtülü bir mekan bulunmaktaydı¹⁴⁵. Bu mekan kuzey duvarın batı ucundaki açıklık, daha küçük boyutlu, düz tavanlı dikdörtgen bir mekana geçişi sağlamakta; bu mekanın da kuzey duvarının doğu ucundaki açıklık ile daha küçük boyutlu, düz tavanlı kareye yakın dikdörtgen bir mekana ulaşılmaktadır. Merkezdeki büyük boyutlu yapının kuzeyinde, yerleşimin en kuzeyindeki Bahattin Samanlığı Kilisesinin güneyinde, alt kotta, beşik tonoz örtülü başka bir mekan daha görülür. Bu nedenlerle kilise, olasılıkla açık bir avlu etrafına konumlandırılmış, manastır olmadığı söylenebilecek bir kompleksin kilisesidir. Kilise kareye yakın tek nefli, beşik tonoz örtülüdür; naos doğuda geniş apsis ile sonlanmaktadır. Kiliseye, ince uzun açıklık yoluyla girişin sağlandığı güney duvar ile birlikte batı ve kuzey duvarlarda

---

“Pontos Herakleia'sı ve Paphlagonia *topotèrètèsi* olan Dabatenos'a, Kappadokia ve Khoma/Gümüşsu *toparkhèsi* olan Bourtzès'e mektuplar gönderdiğini” söyler. Umar, asıl metinde geçen *toparkhes*/τοπάρχας unvanını Bölge Komutanı; *topoteretes*/τοποτηρητην unvanını Bölge Savunucusu biçiminde çevirmiştir. Cheynet, Anadolu'nun güçlü ailelerinden Bourtzèslerin topraklarının bulunduğu Polybotos/Bolvadin ve Kedrea'ya (Asar Kümbet kale civarları, Afyon) uzak olmayan bir noktada bulunan yazıtta da dayanarak, *topoteretes*in *toparkhesten* anlam ve görev olarak çok da farklı olmadığını düşünür., 1984, s. 215 – 224. Bourtzèslerin toprakları için bkz., Umar, 1996, s. 489. Söz konusu yazıt için bkz., Buckler, 1930.

¹⁴⁵ Diğer ek mekanların ölçüleri ve mimari ayrıntıları için bkz., Jolivet Lévy, 2009a.

da derin ve yuvarlak kemerli ikişer niş bulunur. Jolivet Lévy şu an içerisinde zemin mezarı ve *arkosolium* görülmeyen naosun zemin seviyesinin önceden daha yukarıda olduğunu, kuzey duvardaki iki derin kemerli nişin *arkasolia* barındırmış olabileceğini düşünmüştür.

Dini mekanın bir mezar yapısı olarak sahip olduğu vurgu, ölüme, ruhun kurtuluşuna, ve yeniden dirilmeye yönelik mesajların okunduğu duvar resimlerinin sayıca fazlalığı ve mekan içindeki dağılımları ile anlaşılır¹⁴⁶. Araştırmacıların belirttiği gibi, kilisede resmedilen azizlerin çoğunluğunun hekim azizler olması, iki azizenin kilisenin batı bölümünde tasvir edilmesi, tüm resim programında hiçbir keşiş tasvirine yer verilmemesi önemlidir; özellikle son nokta, mekanın ‘manastır kilisesi’ olarak tanımlanmasını zorlaştırmaktadır. Olasılıkla kilise, iyileştirilmeye ihtiyaç duyan veya zaten iyileşmiş bir banisi olan, batı bölümünde haneye mensup kadınların da ibadet ettiği bir konut kilisesidir¹⁴⁷. Peygamber tasvirleri, Anastasis, Lazarus’un Dirilişi, Boş Mezar, Mezara Götürülüş gibi ölüm ve yeniden diriliş konulu sahnelerin vurgulanması, tercih edilen şifacı azizlerin yoğunluğu ile birlikte düşünülmelidir. Konut kilisesinin ihtimalle bani ve ailesinin mezarlarını da barındırması düşünülmüştü. Bununla birlikte, baninin asker kimliğine karşın kilisede hiçbir asker azize yer verilmemiş olması da dikkat çeker.

Bani yazıtı naosu çevreleyen silmede yer alır. Yazıtta okunan unvan ile birlikte, çoğunlukla yukarıda sözü edilen duvar resimlerine eşlik eden kitabelerin de, bağışçının sosyal statüsü hakkında bilgilendirici olduğu öne sürülmüştür; bu kitabeler tasvir edilen sahnelerin Kutsal Kitap’taki anlatılarını bire bir takip etmekte, sanatçı ile birlikte bağışçının da eğitilmiş bir kişi olduğunu göstermektedir (Jolivet Lévy, 2009a, s. 89). Araştırmacı, resimlerin üslubuna ve sahnelerin ikonografik ayrıntılarına bakarak olasılıkla başkentteki bir sanatçı atölyesinden, iyi eğitilmiş ve çeşitli örnekler konusunda bilgili bir ressam getirilmiş olabileceğini belirtir.

¹⁴⁶ Bu konuda ayrıntılı değerlendirme için bkz. Jolivet Lévy, 2009a. Ayrıca Ousterhout, Kappadokia’da gömü işleviyle kullanılan beşik tonoz örtülü tek nefli küçük şapellerin duvarlarının, *arkosolium* içeren veya içermeyen niş sıraları ile hareketlendirildiğini belirterek Bahattin Samanlığı Kilisesini örnek vermiştir., 2005, s. 67.

¹⁴⁷ Gerstel, Bizans dönemi kilisesindeki anıtsal duvar resminin kadınların mekan içindeki ibadet noktaları için doğrudan bir kaynak olarak kabul edilebileceğini düşünür., 1998, öz. s. 95 ve devamı.

Bahattin Samanlığı Kilisesi ressam atölyesinin, duvar resimlerinin üslup özellikleri nedeniyle aynı vadede yaklaşık 1,00 km. doğudaki kagir Karagedik Kilisesinde de çalışmış olduğu düşünülür (Restle, 1969, I, s. 41; Jolivet Lévy, 2009a, 108). Jolivet Lévy, aynı döneme tarihlenen **Karagedik Kilisenin ktetorumun** da aynı kimse olduğunu öne sürer (resim 12). Ona göre kilisede görülen Aziz Georgios’un Şehit Olması siklusu, baninin asker azize olan bağlılığının işaretidir. 20. yüzyıl başında civarın Yunan sakinleri tarafından başka bir iyileştirici azizin adıyla – Aziz Hermolaos (Rott, 1908, s. 274; Thierry, 1963, s. 34) – olarak anılan kilisenin girişinde, 1052 yılını veren bir onarım kitabesi bulunmaktaydı:

“Οὗτος ὁ πάνσεπτος ναός τοῦ ἁγίου ἐνδοξοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου ἐπεσκευάσθη καθὼς ὁράται διὰ συνδρομῆς Βασιλείου ... καὶ ... Ρωμαίων βασιλευόντων καὶ Κυρίλλου ἀρχιερατεύοντος ἐπὶ ἡγουμενείᾳ Ἰωάννου ἔτει Θεογονίας ἀνδ.” (Lebides, 1899, s. 117)¹⁴⁸.

Ihlara Vadisinin ait olduğu Koloneia (Κολωνείας) piskoposluğu, Mokissos metropolitliği sınırları içerisinde yer alır (Darrouzès, 1981, 1.410; 2.479; 3.340; 4.431; 7.509; 9.393; 10.462; 13.463). Buna göre, günümüze gelmeyen yazıtta okunan başpiskopos Kyrillos’un, Mokissos metropoliti olduğu düşünülebilir. Yazıtta okunan ‘ἡγουμενεία/hegümenlik’ kelimesi, kilisenin iki olasılık içerisinde değerlendirilmesini gerektirir. Kilisenin ibadete hazırlanması için bağışta bulunan *hegümenos* Ioannes, bu kilisenin *hegümenosu* ise, burası bir manastır kilisesi olmalıdır; bununla birlikte başka bir manastır kilisesinin *hegümenosu* olan Ioannes, ‘büyük martir Aziz Georgios’un şanlı kilisesi’ne bağış yapmış da olabilir.

Yazıtta okunan ‘Βασιλείου/Basileios’ bir kişi ismidir. İmparator IX. Konstantinos Monomakhos’un (1042 – 1055) üçüncü eşi Maria Skleraina 1045’te, dördüncü eşi Zoe 1050’de ölmüştü (Agapitos, 2009); dolayısıyla kitabenin verdiği tarih olan 1052’de Monomakhos tak başına tahttaydı. Bu nedenle yazıttaki ‘Roma İmparatoru’ yalnızca bir tek kişiyi – IX. Konstantinos Monomakhos’u – belirtmektedir. Buna göre, Lebides’in okuyamadığı kısımlar belki de Basileios’un unvanını ve imparatorun ismini içeriyordu;

¹⁴⁸ Yazıtın yapılan en son çevirisi şu şekildedir: “Büyük şehit Aziz şanlı Georgios’un bu kutsal kilisesi Vasilios // ve // Rum İmparatorları yardımlarıyla, Kirillos’un Başpiskoposluk Dönemi’nde, Ioannis’in Başrahipliği zamanında, M.S. 1052 senesinde bugünkü haline onarılmıştır”, Soykan, 2017.

böyleyse, imparatorun adının Basileios'un adından sonra yazılmış olması dikkat çekicidir.

Kilisenin inşa tarihi olarak 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl başı önerilir. Bu tarihler içerisinde vadide kagir bir kilise inşa edilmesi düşünülmüştür. Karagedik Kilisenin mimari plan tipi ve ayrıntılarının başkentim mimari pratiklerini yansıttığı sıkça vurgulanır. İlk inşa edildiği dönemde kilisenin gayet önemli bir noktada tutulduğu böylece görülür. İnşasından onarımına kadar olan sürede de bu önemini yitirmediği, onarım kitabesindeki isimler nedeniyle anlaşılabilir.

Yine İhlara Vadisinde yer alan ve Aziz Mikhael'e adanmış olan **Kuzey Ambar Kilisesi**, duvar resimlerinin üslubu ve yazıtı ile 11. yüzyıla tarihlenmektedir (resim 13). Kilisenin 11. yüzyıla tarihlendirilen duvar resimleri ile aynı tabaka üzerinde bulunan yazıtta *protospatharios* ve *aksiarkhes* unvanına sahip bani Theophylaktos ismi okunmaktadır¹⁴⁹:

“Ἐκαλλιεργήθη ὁ ναὸς τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαὴλ διὰ συνδρομῆς Ἀρσενίου μοναχοῦ καὶ υἱοῦ αὐτοῦ Θεοφυλάκτου προτοσπαθαρίου καὶ <τ>αξιάρχου¹⁵⁰ .... ἐπὶ βασ..... (πορ)φυρογε...” (Thierry, 1968, s. 46)¹⁵¹.

“*Arkhestrategos* Mikhael'in bu kilisesi keşiş Arsenios ve oğlu *protospatharios* ve <τ>*aksiarkhes* Theophilaktos'un harcamalarıyla Porphyrogenetos ... zamanında boyanmıştır”.

¹⁴⁹ Yazıtın bulunduğu duvar resmi tabakasının kilisenin ikinci evresi olduğu, ilk evre duvar resimlerinin 9. -10. yüzyıllara ait olduğu düşünülür., Jolivet Lévy, 2012, s. 150. Restle ise bani Theophylaktos'un 765'te ikonodül olduğu için kör edilen Konya (Ikonium) *stretegosu protospatharios* Theophylaktos olduğunu öne sürmüştür., aktaran Jolivet Lévy, 2012, 150. Dolayısıyla Restle ilk evre duvar resimlerini 8. yüzyıla tarihler. Restle'nin bu tarihlemesine ve bani olduğunu düşündüğü Thephylaktos'un kimliğine bakıldığında kilise, ikonoklasmus döneminde bu düşünceye karşıt bir ideoloji çerçevesinde oluşturulmuştur. Araştırmacıların Aziz Mikhael Kilisesi ile Ayvalıköy ve Eski Gümüş kiliselerinin duvar resimleri arasında var olduğunu düşündükleri üslupsal benzerlik tarafımızca da fark edilmiştir; kilisenin duvar resimlerinin 11. yüzyıl içinde aynı veya birbirine yakın üslupta çalışan atölyeler tarafından yapıldığı düşünülebilir.

¹⁵⁰ Yazıtın Thierry tarafından yapılan çiziminde ‘κε’ye bitişik olarak ‘αξιάρχου’ kelimesi görülmektedir.

¹⁵¹ Restle'ye göre baninin “κόνις τον σχολον” unvanı da bulunur, aktaran Jolivet Lévy, 2012, s. 144, dn. 41. Yazıtın Thierry tarafından yapılan çiziminde Restle'nin önerisine benzer harfler görülebilmektedir. ‘κόνις’ kelimesinin yazıtın bu kısmında anlamlı olacak bir sözlük anlamına Yunanca Lexikonlarda rastlanmamıştır. Jolivet Lévy, “*Skholenlerin komesi*” biçiminde bir okuma önermekle birlikte baninin unvan sıralamasındaki yerinin hatalı görüldüğünü vurgular.

Thierry, kilisenin duvar resimlerinin üslup özellikleriyle 11. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu ve yazıtın, 1025 – 1028 yılları arasında tek başına tahtta olan *porphyrogenetos* imparator VIII. Konstantinos dönemine ait olabileceğini belirtir; araştırmacıya göre diğer olasılıklar yazıtın, 976 – 1025 yılları arasındaki ortak *porphyrogenetos* imparatorlar II. Basileios ve VIII. Konstantinos dönemine ya da 1055 – 1056 arasında tahtta olan *porphyrogeneta* imparatoriçe Theodora dönemine ait olmasıdır (N. Thierry, 1968, s. 45 – 61). Bu olasılıklara göre yazıt sırasıyla şu şekillerde tamamlanabilir: ἐπὶ βασιλείας πορφυρογεννητος Κωνσταντίνου; ἐπὶ βασιλείου καὶ Κωνσταντίνου πορφυρογεννητος; ἐπὶ βασιλεία Θεοδώρα πορφυρογεννητη.

Beşik tonoz örtülü tek nef ve doğuda tek apsise sahip kilisede yazıt, güney duvarda, duvarında aziz Georgios tasviri bulunan nişin doğusunda yer alır. Güney duvarın batı ucundaki açıklık ile ulaşılan mezar mekanında iki mezar barındıran *arkosolium*, *arkosolium*un önündeki zeminde iki mezar, doğu duvarın önündeki zeminde bir çocuğa ait zemin mezarı görülür. Yazıtta isimleri okunan keşiş Arsenios ile oğlu Theophylaktos'un *arkosolium*da yan yana gömüldükleri düşünülebilir¹⁵².

Kilisenin en başından (en azından yazıtın yazıldığı dönemden) itibaren *Arkhestrategos* Mikhael'e adandığı, Başmelek Mikhael'e hitap edilirken bu unvanın kullanımının tercih edildiği, bu tercihin asker bani Theophylaktos'un seçimi olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın yakınında tasvir edilen Aziz Georgios, apsiste iki defa tasvir edilen Başmelekler Mikhael ve Gabriel, baninin hem asker azizlere, hem de göksel orduların liderlerine (patristik edebiyatta *taksiarkhos/taksiarkhes*) olan bağlılığını ve atfettiği önemi göstermektedir.

10. ve 11. yüzyıllarda *taksiarkhes*, 500'ü mızraklı, 200'ü kargılı, 300'ü okçu olmak üzere 1000 yaya askerinin komutanıydı (Oikonomidès, 1972, s. 335). Yazıtta görülen ve yanlış yazılmadan ibaret olmayan *aksiarkhes*in ise olasılıkla görev ve güç tanımı *taksiarkhes* ile benzerdir ve Bizans tarihinde kaleleri tutan *aksiarkhes*ler ile karşılaşılmaktadır (Cheynet, 1986).

Kuzey Ambar Kilisesi, yakınındaki ek mekanlar sebebiyle manastır kilisesi olarak değerlendirilmiştir (Jolivet Lévy, 2012, s. 150). Ancak bu mekanlar kompleksin

¹⁵² Bani yazıtının olduğu güney duvarda bir yazıt daha bulunur: “Δέσις Στεφάνου τοῦ Σπανζιᾶτι/Stephanos Spanztiati'nin yakarışı”, Jolivet Lévy, 2012, s. 151.

manastır olarak tanımlanabilmesi için yeterli görünmemektedir. Kilisenin oyumu veya duvar resimleri *protospatharios* ve *aksiarkhes* Theophylaktos'un harcamalarıyla gerçekleştirilmiştir. Olasılıkla bu *dynatos* bölgede zaten yerleşik bir kişiydi. Satın alınan ve bağışlanan unvanlar sonrası *protospatharios* ve *aksiarkhes* Theophylaktos, belki de vadide keşiş olan babasının da adını içeren bir yazıt ile duvar resimlerinin boyanmasını sağlamıştır. Bu olasılık, hem azize neden 'arkhestrategos' biçiminde seslendirildiğini, hem de çok sayıda asker aziz tasvirinin neden tercih edildiğini açıklamaktadır.

Yine Ihlara Vadisinde I. Romanos Lekapenos ve VII. Konstantinos dönemi içine 922 – 944 yılları arasına tarihlenebileceği düşünülen (Thierry, 2009, s. 171) **Eğri Taş Kilisesinde** (Panagia Theotokos Kilisesi) *spatharokandidatos* ve *tourmarkhes* unvanına sahip baninin adını veren yazıt okunmaktadır:

“Εκαλ(ι)εργήθη ὁ ναὸς τῆς Πα[ναγ]ία[ς Θε]ο[τόκου...] [...Κρισ]τοφόρ[ου] τ(οῦ) δ[ού]λ[ου τ] (οῦ) Θε(ο)ῦ κ(αὶ) [τῆς] Παναγ(ι)α[ς Θε]οτόκ(ου) σπαθαροκαν[δ]ιδάτ(ου) [κ](αὶ) τρουμάρχ(ου) Σπαδιάτα κ(αὶ) Πατεσ...” (Thierry ve Thierry, 1963, s. 42)

“Tanrı anası Meryem’in bu kilisesi, Tanrı’nın ve Panagia Theotokos’un hizmetkarı, Spadiata ve Pates’in *spatharokandidatosu* ve *tourmarkhesi* Khristophoros’un ... boyandı”.

Oikonomidès yazıtın farklı bir okumasını önerir:

“Εκαληεργήθη ὁ ναὸς τῆς Πα[ν]αγία[ς Θε]ο[τόκ(ου)] ετ[(ος) κόσμου] ς χ[ι]λι[οστον] τετρα]κοσ[ιω][στον τρια]κοστὸν] [.....] + [ἐπὶ βασιλέων] Ῥομ[ανοῦ, Κ]ωνσταν]τίνο[υ καὶ] [Χρισ]τοφόρ[ου, διὰ] [συνδρ(ομῆς)] τοῦ δ[ού]λ[ου] [τ]οῦ Θε(ο)ῦ κὲ [τῆς] Παναγία[ς Θε]οτόκου, σπαθαροκαν[δ]ιδάτου [κ]ὲ τρουμάρχου(ς) Παδιάτει κὲ πά<v>τες [εὔ]χεσθε ὑ[πὲρ] [αὐτ(οῦ)], ἀμή[ν].” (Oikonomidès, 1983, s. 502)

“Panagia Theotokos’un bu kilisesi 643. yılında Romanos, Konstantinos ve Khristophoros’un imparatorlukları altında, Tanrı’nın ve Panagia Theotokos’un hizmetkarı *spatharokandidatos* ve *tourmarkhes* Padiates’in harcamalarıyla boyandı. Hepiniz onun için dua edin. Amin”.

Bu okuma kilisenin banisine ve duvar resimlerinin yapılış tarihine ilişkin Thierry’den farklı bir öneri sunmaktadır. Oikonomidès yazıtta okuduğu “βασιλέων] Ῥομ[ανοῦ,

Κ]ωνσταν]τίνο[υ καὶ] [Χρισ]τοφόρ[ου” ifadesinin imparatorlar Romanos I. Lekapenos (920 – 944), VII. Konstantinos Porphyrogennetos (913 – 959) ve Khristophoros Lekapenos olduğunu düşünür. Khristophoros Lekapenos, hiçbir zaman tahta çıkmamasına rağmen 921 yılında tahta çıkmak üzere taç giydiğinde taht üzerindeki hiyerarşik iddiası üçüncü sıraya yükselmiştir; Oikonomides’i de, yazıtta adı geçen Khristophoros’un bu kişi olduğunu düşünmeye iten, adının Romanos ile birlikte imparator olarak ve üçüncü sırada anılmasıdır. Khristophoros’un bu hiyerarşide 927 yılında VII. Konstantinos’un üzerine yükseltilmesi nedeniyle Oikonomides, yazıtı – dolayısıyla duvar resimlerini – 921 – 927 yılları arasına tarihler. Araştırmacının bu önerisine göre, ilk yazıt sonucunda ortaya çıktığı haliyle *spatharokandidatos ve tourmarkhes* olan bani, Khristophoros değildir; duvar resimleri ise Khristophoros Lekapenos’un imparatorluk hiyerarşisindeki etkin yılları arasında bani Padiates tarafından yaptırılmıştır.

Thierry yazıtta tamamlayabildiği tek isim olan Khristophoros’un Spadiata ve Pates *tourmarkhesi* olduğunu düşünür; bu okumaya göre Spadiata ve Pates iki *tourmadır*. Bu *tourmalar* Beldiceanu Steinherr tarafından sırasıyla Çayhan/Ispadat ve Postallı/Badastal mevkilerine lokalize edilmiştir (Beldiceanu Steinherr, 1988). Araştırmacının Toroslar yoluyla Ereğli’ye (Herakleia) giden rota üzerinde bulunduğunu vurguladığı Çayhan/Çatköy/Şeyhömerli bugün Niğde’nin Ulukışla ilçesine bağlıdır. Pates ise – araştırmacının lokalizasyonuna göre – Niğde’nin Bor ilçesinin Postallı/Badastal köyüdür. Oikonomidès ise, kendi okumasındaki ‘Παδιάτει’ nin Σπαδιάτης/Σπαθιάτης veya Παδιάτης olarak kabul edilebileceğini yazar; ilki kabul edildiğinde Spathe’nin I. Basileios tarafından ele geçirilen Pavlikan kalesi olabileceğini (Oikonomidès, 1983, s. 505)¹⁵³, ikincisi kabul edildiğindeyse baninin Padiates ailesine mensup olabileceğini öne sürer.

Bir *themanın* askeri ve yönetsel alt bölümü olan *tourmanın* (τόρμα) da altında *bandon* bulunur, *tourmanın* sivil ve askeri yöneticisine *tourmarkhes* denirdi (Moffatt ve Tall, 2012, s. 835). 9. yüzyıl sonu 10. yüzyıl başında bir *thema* üç *tourmadan* oluşuyor, bir

¹⁵³ Spathe/Spatha/Σπάθη, Abara/Ἀβαραν ile birlikte Tefrike/Divriği’yi çevreleyen kalelerden ikisiydi. I. Basileios, Divriği’de (Tefrike) konuşlanan, Pavlikan ayaklanmasının lideri Khrysokheir üzerine düzenlediği seferde, kentin kalelerle iyi bir şekilde korunduğunu görerek Abara ve Spatha kalelerini yağmalamış; birçok tutsak ve ganimet ile çekilmiştir., Ševčenko, 2011, s. 139 [37.1-30].

tourmanın en fazla altı bin askerden oluşması bekleniyordu (VI. Leon [2010, s. 61, 4.45]). Yazıtta okunan *tourmarkhes* aynı zamanda *spatharokandidatos*dur. 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren verilmeye başlanan *spatharokandidatos* unvanı, emperyal bir unvandı; imparatorun hizmetinde olan ‘beyaz giysili’ bu saray muhafızları orduda veya sarayda ikincil görevde bulunuyordu (Oikonomidès, 1972, s. 297).

Beldiceanu Steinherr’in önerdiği biçimiyle Ispadat ve Badastal’da bulunabilecek iki *tourma*, 10. yüzyıl başında oldukça stratejik bir noktaya denk gelmektedir. Bununla birlikte bu kadar kısa mesafede iki *tourmanın* bulunması ve bu iki *tourmanın* da yöneticilerinin aynı olması düşündürücüdür ve düşük bir olasılıktır. Ihlara Vadisi gibi ayrı stratejik önemi bulunan bir noktada etkin bir askerin, kontrol ettiği bu noktada banilik etmesi daha akla yakındır.

Eğri Taş Kilisesinin, doğuda tek apsis ile sonlanan kareye yakın naosu, hemen hemen aynı ölçü ve plan tipindeki mezar mekanının ahşap örtüsü üzerinde yer alıyordu. Alt kottaki mezar mekanının kapısı olasılıkla bugün yıkık olan batı duvarda bulunuyor; üst kottaki kiliseye geçişi, içeride bulunan merdiven sağlıyordu (N. ve M. Thierry, 1963)¹⁵⁴. Bani yazıtı, naosun doğu duvarında, apsisin güneyinde tasvir edilen azize (olasılıkla Theotokos) ve bani tasvirinin üzerinde yer alır.

Alt kottaki mezar mekanının kuzey, güney ve doğu duvarları *arkosolium*lar ve zemin mezarlarına ayrılmıştır (resim 14). Kuzey ve güney duvarda ikişer, doğu duvarda bir *arkosolium* vardır. Mekanın kuzey ve güney duvarında görülen uzun dar açıklıklar yoluyla diğer mezar mekanlarına geçilir. Bu mekanların da zeminlerinde çok sayıda mezar bulunur. Güneydeki mezar odasının güney duvarında bulunan uzun ince koridordaki merdivenler yoluyla, çok sayıda zemin mezarı ve duvarında Deesis sahnesi betimlenmiş bir *arkosoliumun* bulunduğu mezar mekanlarına inilir. Thierry ve Thierry, bu ‘yeraltı nekropolünün’ vadinin en büyük nekropolünü oluşturduğunu, kilisenin kuzeyine doğru devam eden çeşitli ek mekanların da kompleksin monastik yoğunluğunu gösterdiğini düşünür (1963, s. 41).

¹⁵⁴ Kilisenin ayrıntılı plan tipi ve ölçüleri için bkz. N. ve M. Thierry, 1963, s. 39 – 72.

Naosun altındaki mezar mekanında okunan gömü yazıtları, kilisenin işlevi konusunda bazı şeyler düşündürür¹⁵⁵. Mekanın doğu duvarındaki yazıtlardan birinde “Kutsal Theotokos’un rahibi, keşiş Petros’un uykusu” yazmaktadır. Güney duvarda doğudaki *arkosoliumun* duvarındaki boyama haçın yatay kolunun üstünde “İmgeyi görün, burayı [mekanı] onurlandırın. İmge küçük, [İsa’nın] ihtişamı büyüktür” yazar (Sitz, 2017, s. 17)¹⁵⁶.

Haçın yatay kolunun altında, solda, “Tanrı’nın hizmetkarı Theognoste yatıyor, beni (?) Şubat ayında 10. indiksiyonda terk etti. Leontios” yazıtı okunur. Sağda, “kişi büyük servet arzusuyla değil, yardımseverlik ve saf huzur arzusuyla kurtulacaktır. Tamamımız toz, çamur ve küldür ... çünkü ölüm herkes içindir” anlamına gelen yazıt bulunur.

Güney duvarda batıdaki *arkosoliumda* solda, “Tanrı’nın, harika yaşamıyla tanınan hizmetkarı Irene yatıyor. Mart’ın 27’sinde öldü.” yazıtı okunur. Sağda, “El, Enkarnasyon’u çizdi, ama ağız, doğumun değerini keşfedemez. ... Konstantinos’un günahlarının affı için. Herkes hatırlasın. ... için dua edin.” yazmaktadır.

Yazıtlardan birinde okunan ‘keşiş Petros’, yazıtta da yazdığı gibi ‘Kutsal Theotokos’un’ rahibidir. Petros, keşişi ve anlaşıldığı kadarıyla başrahibi olduğu manastıra gömülmüş olmalıdır. Gömü yazıtındaki Kutsal Theotokos, bani yazıtında da iki kere vurgulanan ‘Panagia Theotokos’ – Eğritaş manastırı – olmalıdır. Diğer gömü yazıtları, gömülen kişilerin manastırda yaşamlarını sürdüren keşiş veya rahibeler değil, din dışı kişiler olduklarını düşündürür. Yazıtların çeşitliliği, dini anlamlarının yoğunluğu, gömülerin farklı cinsiyetteki inananlara ait olması, kompleksin, Thierrylerin de önerdiği gibi, bir ‘nekropol’ olarak adlandırılmasını kolaylaştırır. Manastır kimliği ile oldukça saygı gördüğü anlaşılan bu merkeze ya bir asker sonradan bağış yapmış ve duvar resimlerini yaptırmış, ya da bu bağış buranın bir anlamda ‘kalkınmasını’ sağlamış olabilir.

Bir başka *tourmarkhesin* adını veren yazıt da Gelveri/Güzelyurt/Karbala’da **Aşağı Mahalle** Kilisesinde bulunmaktadır (resim 15). Gelveri, Aksaray’dan Kemerhisar’a ulaşan rotalardan birinin üzerindedir; bu rota Aksaray’dan Selime-Yaprakhisar, Gelveri,

¹⁵⁵ Bu yazıtların Yunancaları ve transkripsiyonları için bkz., N. Thierry ve M. Thierry, 1963, s. 67 – 71.

¹⁵⁶ Sitz, Kappadokia’da Eğri Taş, Pancarlık ve Avcılar Bezirhane kiliselerinde okunan aynı konulu ve ufak farklılıklar içeren bu yazıtın bölgede özellikle 10. yüzyılda yaygın bilinen bir deyiş olabileceğini düşünür.

Sivrihisar, Duvarlı ve Antigus Kalesini takip ederek Kemerhisar'a varır. Burası Bizans döneminde olasılıkla köydü ve Sivrihisar'ın 4,00 km. kuzeybatısındaydı. Sivrihisar ise Nazianzlı Gregorios'un aile mülklerinin/topraklarının bulunduğu düşünülen noktadır, ve kaleye sahiptir (Ousterhout, 2011, s. 147 – 169). Atlarının arasındaki bir askeri mızraklarıyla öldüren iki atlıdan sağdaki *tourmarkhes* Mikhael, soldaki *skribon* Leon'dur:

“Μχαηλ τρουμαρχης”

“*Troumarkhes [tourmarkhes] Mikhael*”;

“ενθα κατακτητε ο δουλος του θεου σκληρον Λεον”

“Tanrı'nın hizmetkarı *skribon* Leon yatıyor” (Thierry, 2009).

Kareye yakın dikdörtgen planlı naosa, bugün yıkık durumda olan kuzey duvardaki kapı yoluyla girilmekteydi (Jolivet Lévy, 2009b, s. 19). Naos doğuda bugün kısmen yıkık olan apsis ile sonlanmaktaydı. Beşik tonoz örtülü naosun batı duvarında yuvarlak kemerli geniş bir niş vardır. Nasoun iki büyük kemer ile bölünmüş güney duvarında, farklı mezar uygulamaları görülür. Duvarın doğusundaki kemer dikdörtgen planlı bir *arkosolium*, duvarın batısındaki kemer daha derin ve geniş bir *arkosolium* barındırır. Güneydoğu duvardaki *arkosoliumun* önünde, zeminde bir, naosun güneydoğusunda, apsisin önünde bir mezar vardır.

Tourmarkhes ve *skribonun* yazıt ve portreleri güney duvar doğu kemer içindeki *arkosoliumun* güney duvarında yer alır. Thierry'nin çiziminden anlaşıldığı kadarıyla duvar resmi, duvarın merkezine önceden yapılmış olan, kemer içine alınmış büyük boyutlu haç motifinin üzerine boyanmıştır. Resim, neredeyse şaha kalkmış, birbirine dönük iki at üzerindeki iki 'askeri' tasvir eder; atlılar aralarındaki askeri mızraklarıyla öldürmektedir. Birbirlerine dönük atlar üzerindeki askerlerin, ellerindeki mızraklarla atlarının ayakları altındaki bir varlığı öldürmelerine dair imge ilk bakışta Bizans sanatında ve bölgede oldukça sık karşılaşılan, atlı asker azizlerin ejderhayı silahlarıyla öldürmeleri konulu duvar resimlerini çağrıştırmaktadır. Aziz Georgios, aziz Theodoros, aziz Merkurios gibi askerlerin vitalarında okunan 'ejderhayı öldürme' olayının, sonrasında ikonografiye yansması onların Tanrı tarafından ne derece sevildiklerinin ve

martirliğe ne kadar değer gördüklerinin vurgulanmasıdır (Badamo, 2011, s. 12). Vıtalalarında okunmayan ama ikonografiye sonradan dahil olan, dragon yerine öldürdükleri insan formundaki ‘şeytan’ ile ‘Hristiyanları katleden imparatorlardan intikam alan aziz’ imgesi, ‘ölümünden sonra bile yetkin olan aziz’ kavramının dışa vurumu olmuştur. 10. yüzyıla kadar – bu yüzyıl içerisinde Hamdani ve Fatımiler, öncesinde İkonoklastlar ve Araplara karşı yapılan mücadeleler sonucu – ‘İslam ordularından ve ortodoks inanç karşıtı diğer gruplardan kazanılan imparatorluk’ fikriyle birlikte gelen savaşçı kültü oldukça gelişmiştir (Haldon, 1999, s. 29)¹⁵⁷.

Söz konusu duvar resmi hakkında vurgulanması gereken nokta, resmin yalnızca bir aziz/azize ve onun yanında ayakta ve diz çöker halde duran bani tasvirinden farklı olduğudur. *Tourmarkhes* ve *skribonun* tasvirlerinde kullanılan mızraklarıyla düşmanı öldüren aziz ikonografisi, Mikhael ve Leon’u asker azizlere bağlamaktadır. Ressam pratik anlamda, kendi repertuarında olan ve muhtemelen baniler tarafından özellikle istenmiş olan iyi bilinen bir ikonografiyi kullanmıştır. Ancak baniler *tourmarkhes* Mikhael ve *skribon* Leon ruhani anlamda, yalnızca ikonografiden öte, asker aziz kültüründen de yararlanmışlardır. Bir anlamda baniler, asker azizlerle, askeri ve dini kahramanlık olgusunu da paylaşıyor görünmektedir.

İmparator VI. Leon bir *strategosa* şöyle der: “Savaşta öldürülen, özellikle Hristiyanlar adına yapılan bir savaşta ölecek kadar cesur olan askerlerin bedenleri kutsaldır. Şüphesiz ki, onları saygın biçimde onurlandırma, düzgün biçimde gömerek ve sonsuz hatırasını anarak onları şerefliendirmek gereklidir. Dahası *strategos*, ileri görüşlülüğün, ilgin ve desteğın ile askerlerin çocuklarına, eşleri ve tüm hane halkına yardım sağlayacaksınız. ...” (VI. Leon [2010, s. 562 – 563, 20.72]).

İmparator bu alıntının devamından anlaşıldığı üzere, bir askerın savaşa tehlikelerle yüzleşecek ve gerekirse ölecek kadar yüksek bir moralle gitmesini sağlamak ve bunu duyurmak istiyordu.

10. yüzyılda savaş sırasında esirken ölen veya savaş meydanında ölen askerler için liturjiye dahil edilen bir dizi duada da ‘martiklik’ söylemi hakim görünüyordu (Badamo, 2011, s. 115). Bir dua şu şekildeydi: “Onlar aşağıdaki hayat faniymiş gibi onu

¹⁵⁷ Haldon, II. Nikephoros Phokas’ın savaş ahlakını yeniden tanımlamaya yönelik ‘martirlik’ önerisinin de, savaşçı ve sınır ideolojisini yeniden ön plana taşıma girişimi olduğunu vurgular.

önemsemeyerek, vatanın ve tüm kavmin temelleri olduklarını gösterdiler. ... Seçilmiş halkını [ümmetini] barbarların elinden kurtarabilmek için, ey İsa, savaşlarda ve esarete şerefiyle ölen cesur savaşçılar verdin ona”¹⁵⁸.

Duvar resmi bir savaş sahnesini betimlemektedir. Saray muhafızları birliğinin (ki Anadolu’da konuşlananları da bulunmaktaydı) komutanı olan *skribon*, mızrağını düşmanın göğsüne, *tourmanın* sivil ve askeri yöneticisi olan *tourmarkhes*, mızrağını düşmanın sol gözüne saplar; düşman ise sol elindeki bir tür silahı Mikhael’in atına sağlamıştır. Yazıtlardan bir tanesi *skribon* Leon’un ‘burada yattığını’ söylemektedir; *arkosolium*daki tek mezar Leon’a ait olmalıdır. Savaş esnasındaki ölümü betimlediği çok açık olan sahne, büyük olasılıkla yalnızca *skribonun* öldüğü bir savaşı yad etmektedir.

Arkosoliumun güney duvarında görülen bu kompozisyonu, kemer içinde geometrik bezeme, doğu ve batı duvarlarda haç motifleri çevreler. Doğu duvarın alt yüzeyinde derin olmayan, haç motifine sahip niş görülür¹⁵⁹. Bu bezemelerin 9. yüzyıl sonu 10. yüzyıl başına ait olduğunu düşünen araştırmacılar, atölyenin Ihlara Vadisindeki aynı döneme tarihlenen Yılanlı Kilisenin duvar resimlerini gerçekleştiren atölye ile olası ilişkisini değerlendirir (Thierry, 2009; Jolivet Lévy, 2009b)¹⁶⁰.

9. yüzyılın sonuna tarihlenen *Taktika* isimli metninde, savaş sırasındaki hazırlığı anlatırken imparator VI. Leon, *strategos* ve altındaki görevlilerden söz eder. *Tourmarkhes*, *komes* ve diğer komutanların oluşturduğu savaş hattını takip eden *skribon*, tıpkı doktorlar gibi savaşta yaralanan askerlere bakmak ve onları iyileştirmekle yükümlüydü (VI. Leon [2010, s. 53, 4.17]). Kilisedeki *tourmarkhes* ve *skribonun* aynı çatışma sırasında omuz omuza çarpışmış olmalarının zor olduğu, bunların ancak *tagmata* ve *thematanın* bir arada bulunmasını gerektirecek kadar önemli bir savaş olması durumunda bir araya gelebilecekleri değerlendirilmiştir (Jolivet Lévy, 2009b, s. 27). Ancak *Taktika*’dan anlaşıldığı kadarıyla böyle bir durum bu kadar olanaksız ve

¹⁵⁸ Aktaran Badamo, 2011, s. 115. Bu duanın dahil olduğu liturjik ayin, bir ayinin arkasından gerçekleştirilen kısa dinsel törenlerde okunmakta ve *akolouthia* olarak adlandırılmaktaydı, Taft, 1991, s. 46. Bu *akolouthianın* içeriği ve kapsamlı değerlendirmesi için bkz., Eshel, 2018, s. 101 – 109.

¹⁵⁹ Nişin, mezar sahibinin başının bulunduğu tarafı gösterdiği önerilmiştir, Thierry, 2009, s. 170.

¹⁶⁰ Leontios ve Mikhael, üzerinde geometrik bezemeler bulunan uzun kollu tunik giyerler. Thierry’nin betimlemesine göre Leontios’un başında, başını iki sıra çevreleyen bir başlık görülür; Mikhael’in yıldız biçiminde toka ile tutturulmuş bir türbanı vardır, 2009, s. 171. Jolivet Lévy atlıların kostümünün Bizans ordusunun Sasani atlı askerlerinden aldığı ‘kaftanı’ çağrıştırdığını düşünür, 2009b, s. 23.

duruma bağlı olmaya da bilirdi. Bununla birlikte, bu iki askerin aynı yapıya aynı sırada banilik etmeleri yine de ilginç görünmektedir. Kilisenin diğer ek mekanlar/yaşam alanları ile bağlantılı olduğunun kesin olarak söylenemiyor olması, *arkosolium*un naos içindeki yeri, yoğun ve özenli bezemesi ve mekan içinde görülen *arkosolium*lar ve iki zemin mezarı, hiçbir asker azize [en azından bugünkü durumuyla] yer verilmemesi nedeniyle kilise bir gömü şapeli görünümündedir (Jolivet Lévy, 2009b). Bu özellikleriyle yapının 9.-10. yüzyılda gerçekleşen bölgesel bir sınır savaşının anısına ve savaş sırasını da betimlediği için, gerçekleşen ölümden hemen sonra yapılmış olması olasıdır. Ancak savaş esnasında ordunun farklı kademelerinde savaşmış ve içlerinden biri çoktan ölmüş olan iki askerin aynı sahne içinde olması da, bu kişilerin aynı aileye mensup olma ihtimalini güçlendirir. Olasılıkla bu savaşta birlikte yer almış Mikhael ve Leon, o bölgede zaten yerleşik olan hazır kuvvetlerdi¹⁶¹. Mikhael'in de, öldüğünde portresinin bulunduğu bir yapıya gömülmek isteyeceği düşünüldüğünde yapı diğer liturjilerle birlikte iki askerin anılması için olan ayinlerin gerçekleştirildiği bir dini mekan olarak kabul edilebilir¹⁶².

Yaklaşık 1,00 km.lik bir yamaç boyunca kuzeydoğudan kuzeybatıya ilerleyen yaklaşık otuz kompleksten oluşan Akhisar **Çanlı Kilise** yerleşiminde *spatharokandidatos* unvanlı baniye ait ve 10. yüzyıla ait olduğu düşünülen yazıt bulunur:

“Ἰλεος γενου της φοβερα(ς) σου κρ[ίσεως ἡμέρα] ... σπαθαροκανδιδάτ(ου) του κε τ... Κοδαθήας εν αμαρτήες πλου[σίου?] ... Γενυτο Κ(ύρι)ε.” (Ousterhout, 2005, s. 128)

¹⁶¹ Daha önce söz edildiği gibi, Orta Bizans döneminde Kilikya Geçidi ve doğudaki geçitler yoluyla Anadolu içlerine ilerlerken dört ana rotadan söz edilmektedir; bunlardan biri de Tyana, Tracias (Drizion), Antigus, Doara (Divarlı), Arianzos (Sivrihisar), Karbala (Gelveri) ve Wadi Salamun'u (Selime Kalesi) izleyen güzergahtır. Turchetto ve Salemi, 2017. Dönem kaynaklarında Drizion'un/Δριζίον II. Nikephoros Phokas'ın, imparatorluğunun ikinci yılında Kilikia üzerine yaptığı sefer sırasında, beraberinde olan eşi Theophano ve Theophano'nun çocuklarını bıraktığı kale olduğu okunmaktadır., Skylitzes [2010, s. 257, 4.11]. Skylitzes'in anlatısına göre imparator, Tarsus ve Mopsuestia'da bazı birliklerini bıraktıktan sonra kışı Kappadokia'da geçirmek için geri çekilmiştir. Bu nedenle imparatorun da Drizion'a çekildiği düşünülebilir. Hild ve Restle burada herhangi bir kale kalıntısından söz etmemektedir, 1981, s. 173. Ancak dönem kaynaklarında *phourion* Drizion olarak anılması, burada bir müstahkem mevki bulunabileceğini gösterir.

¹⁶² Kilisenin, Kappadokia *theması*nın askeri karargahı olan Koron ve kalesinden uzakta (yaklaşık 20 km kuzeyde) bulunmasını Krallis, Leontios ve Mikhael'in 'savaş meydanından uzağa' gömülmeleriyle açıklar; ona göre askerler savaşta değil daha sonra ölmüş olmalıydılar. Savaş meydanına gömülmeyen, bunun yerine kendileri için hazırlanan mezarlara gömülen askerlerin tasvirlerine sahip bu kilise, onların kendileri için savaştıklarını düşünen köylüler tarafından ziyaret edilen bir noktaydı, Krallis, 2018, s. 37 – 38.

“Korkunç mahkeme gününde, günahı çok olan *spatharokandidatos* ve Kodadia’nın t...’sı adına merhamet göster. ... Tanrı korusun.”

Ousterhout, Kodadia’nın Pamphylia’da bir piskoposluk olan Kodada olarak kabul edileceğini söyler. Kodadia/Koδάδιον adında Pamphylia Seleukeia’sına ait bir piskoposluk, 10. yüzyıl başına tarihlendirilen *Notitia 7*’de, 10. yüzyıl sonu – 11. yüzyıl başına tarihlendirilen *Notitia 10*’da ve 12. yüzyıla tarihlendirilen *Notitia 13*’te listelenmiştir (Darrouzès, 1981, *Notitia* 7.30.533, 10.57.755, 13.31(32).516).

Yazıt 2 no.lu kompleksin kilisesinin iç [kuzey] narteksinde, güney silmededir. Ahır, günlük işler ve tarımsal kullanım amacıyla kullanılmış olabilecek odalar gibi bir dizi mekana sahip kompleksin yoğun bir nüfusu barındırmış olabileceği düşünülmüştür (Ousterhout, 2005, s. 82). Düzensiz oyulmuş, kareye yakın dikdörtgen naos kuzey ve güneyde birer sütun/paye ile üçe ayrılmıştır. Ana nef beşik tonoz, düzensiz yan nefler beşik tonoz ve enlemesine beşik tonoz örtülüdür. Naos doğuda tek apsis ile sonlanır, prothesis nişi apsisin kuzey duvarındadır. Naosun batı duvarındaki açıklık yoluyla, beşik tonoz örtülü iç [kuzey] nartekse geçilir. İç ve dış nartekleri birbirinden, iki sütunun taşıdığı üçlü kemer dizisi ayırır. Hem beşik tonoz örtülü dış [güney] hem de iç [kuzey] nartekste bulunan açıklıklar yoluyla dini mekana girilebilmektedir.

Spatharokandidatos unvanlı baninin yerleşimdeki varlığının, 10. ve 11. yüzyıllarda en yoğun dönemini yaşayan ve 11. yüzyıldan sonra da bir şekilde kullanılmaya devam eden Çanlı Kilise yerleşiminin kronolojisine dair en iyi kanıtı sağladığı düşünülür. 1 no.lu kompleks ve onun düzenli açık avlusunun hattını takip ettiği görülen 2 no.lu kompleks, bu nedenle yerleşimin 10. yüzyılını örnekliyor olmalıdır. Ousterhout 1 ve 4 no.lu komplekslerin aynı atölye tarafından oluşturulduğunu düşünmektedir. Diğer yandan kagir Çanlı Kilisenin kendi içindeki kronolojisinde ise, ilk önce ana kilisenin inşa edildiği, daha sonra kuzey ve güney nartekslere ve sonrasında parekklesionun eklendiği bilinmekte, güney narteksin kuzeye doğru, önceden zaten var olan kayaya oyma mezar odaları ile bağlantıyı sağlamak için genişletildiği düşünülmektedir (Ousterhout, 2005, s. 30). Çanlı kilise apsisinin yakınlarında bulunmuş olan silme parçası üzerindeki yazıt *strategos* unvanlı bir baninin varlığına işaret eder: <...> ATH[C] CTRATH[FOC] (Ousterhout, 2005, s. 23). Taşın üzerine kazınmış olan bu

yazıtın, 11. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen duvar resimlerinden de önce, yapının 11. yüzyılın başına tarihlenen ilk inşa evresinde yapıldığı düşünülebilir.

Çanlı Kilise yerleşimi, birçok *oikos*un parçasını oluşturduğu, kendilerine ait kiliseleri, mezarlıkları, yaşam alanları bulunan, belli bir sosyal statüye sahip ve hiyerarşik olarak düzenlenmiş ‘varlıklı bir köy’ olarak değerlendirilmektedir. Akhisar kalesi ile olan yakınlık ve olası ilişkinin rol oynadığı bu değerlendirmeye göre yerleşim, kalede konuşlanmış askeri görevlilerin aileleri veya toprak sahibi varlıklı aileler ile onlara bağımlı köylülerin yaşadığı bir köydür. Ousterhout, Çanlı Kilisenin yerleşimin köy kilisesi olarak kullanılmış olduğunu önermekle birlikte, buna şüpheyile de yaklaşır. Böyle bir köyde bir köy kilisesine kesinlikle ihtiyaç duyulmuş olduğuna dair düşüncemiz iki soruyu beraberinde getirir: Çanlı Kiliseden başka bir mekanın köy kilisesi olarak kullanılmış olma ihtimali var mıdır; bu kadar büyük, düzenli, kagir bir kiliseye neden bir *strategos* zamanında 11. yüzyılın başında ihtiyaç duyulmuştu.

Kızıl Çukur Vadisinde, 7. – 9. yüzyıllara tarihlenen *Stilites Aziz Niketas* kilisesinde *kleisourarkhes* unvanlı bir baninin adını veren bani yazıtı bulunmaktadır¹⁶³:

“ Ὑπ[έρ] ἀγήας ἡεραρχία[ς] δόξιος τιν ὕπερεσή/αν ενθέος καρποφορείσαν/τος Εὐστρατίου εὐκλεοῦ[ς] / κλησουριάρχου Ζευγους / [και] Κλαδους. αὐτὸν φύλαξον. Ἀμήν.” (Rodley, 1985, s. 187)

“Kutsal Hiyerarşiye övgü için, Zeugos ve Klados’un ünlü *kleisourarkhesi* Eustratios, ilahi bir ilhamla bu hizmeti verdi. Onu koru. Amin.”

Yazıtın farklı biçimdeki okumaları da vardır:

¹⁶³ Kilise, Thierry 1994 tarafından 7. yüzyılın sonu - 8. yüzyılın başına, Schiemenz 1969 tarafından 9. yüzyıla tarihlenir. Thierry duvar ve tonozlarında sıklıkla resmedilmiş haç motifleri ile bu motifleri çevreleyen anikonik bezeme repertuarı nedeniyle kiliseyi 7. yüzyıl sonu 8. yüzyıl başına tarihler. Araştırmacının aynı repertuarı paylaştığını düşündüğü ve aynı döneme tarihlediği diğer kiliseler Kızılçukur Yohakim ve Anna, Mustafapaşa Aziz Basileios, Cemil Aziz Stephanos, Meskendir Vadisi Azizler Petrus ve Pavlos, Mavrucan 3 no.lu kilisedir. Bu kiliselerden ilk üçü için geç 9.- erken 10. yüzyıl tarihlerini öneren araştırmacılar, haç motifinin ‘İkonoklastik’ anlamdan çok apotropaik bir anlam taşımaması, İkonoklasmus döneminden hemen sonra da Haç ve haç motifinin İsa’nın kendini feda etmesi ve ölüme galip gelmesi üzerine olan dini söylemlerin varlığı ve kiliselerdeki haç motifleri ve anikonik bezemenin figürlü duvar resimleriyle aynı sıra tabakası üzerinde yer alması ve bu kiliselerden bazılarında görülen duvar resimlerinin doğrudan İkonoklasmus sonrasına tarih veren kiliselere üslup açısından benzerliği üzerinde durmuşlardır, Epstein, 1977, s. 103 – 113.

“ΥΠ(ΕΡ Υ)ΓΗΑΧΕΡΑΡΧΙ / ΑΟΔΟΙΩΙΣ ΤΙΝ ΥΠΕΡΕΧΗ / ΑΝ ΕΝΘΕΟΣ
ΚΑΡΠΟΦΟΡΕΙΣΑΝ / ΤΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ.ΥΕΡ.ΕΤ ? / ΚΛΗΣΟΥΡΙΑΡΧΟΥ
ΖΕΥΓΟΥΣ / ΚΛΑΔΟΥΣ Α.ΤΟΝ ΦΥΛΑΙΩΟΙ / ΑΜΗΝ.” (Schiemenz, 1969, s. 249)

“Göksel Hiyerarşiye övgü için Aodoiois. Hizmeti, en dindar ...’dan biri olan, hayırsever, bereketli (ünlü?) *kleisourarkhes* Eustratios aracılığıyla Tanrı’yı yüceltti. Onu koru. Amin.”

‘Aodoiois’ kelimesini ayrı bir isim olarak kabul eden araştırmacı, bu kişinin ya bir piskopos ya da o civardaki monastik yerleşimin *protosu* (başkeşişi) olabileceğini düşünür.

*Kleisourarkhes*in adının okunduğu yazıt, zafer kemerinin merkezinde yer alan Çarmıh sahnesinin güneyinde, elinde açık bir rulo tutan Vaftizci Yahya tasvirinin yanında yer alır. Aynı kemerde Çarmıh sahnesinin kuzeyinde tasvir edilen *stilites* aziz Symeon’un yanında başka bir yazıt daha görülür:

“Υπερ εὐχῆς καὶ σ(ω)τηρίας καὶ ἀφέσε(ω)ς ἁμαρτιῶν Νικιτᾶ στυλίτου. Πιστὶ ἀσκητοῦ καλλιεργ(ή)σαντος τὸν ναὸν τοῦτον.” (Thierry, 1994, s. 258)

“*Stylites* Niketas’ın duaları, kurtuluşu ve günahlarının affi için. Kilise asetiğın inancıyla boyandı.”

Thierry, “kiliseyi inancıyla boyayanın da” *stylites* Niketas olduğunu düşünmüştür. G. P. Schiemenz, yazıtı “ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ Κ COTI/PIAC Κ ΦΕΣΕΟΣ ΑΜΑΡΤΙ/ΟΝ Ν-ΚΙΤΑ CTYΛΙΤ[ΟΥ]/ ΠΗΤΙ ΑCΧΗΤΟΥ Κ[ΑΤΑ]/ΓΙCΑΝΤ/ΟΙ-..” biçiminde okumuştur: yeryüzünde inançlı bir asetik olan *stilites* Niketas’ın duaları, kurtuluşu ve günahlarının affi için ... . L. Rodley’e göre ise kitabede “*stilites* Niketas’ın duaları, kurtuluşu ve affi için, asetiğın inancıyla ...” yazmaktadır. Yani iki araştırmacı yazıtın “kilisenin asetiğın inancı sayesinde *boyandığı*”nı ifade eden kısmını görmemiştir.

Bizans imparatorlarının Arap sınırı boyunca Seleukeia, Küçük Kappadokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi bir ‘*kleisouralar* zinciri’ yarattığını söyleyen Honigmann, bunların hemen hepsinin daha sonra *thema* statüsü elde ettiklerini yazar (Honigmann, 1970, s. 40). Genellikle *themadan* daha küçük ve ondan bağımsız bölgesel bir birim olan *kleisouranın* komutanı *kleisourarkhes* (κλησουριάρχου) unvanı taşırdı. ‘Küçük

yönetim birimi' olarak *kleisouraya* yapılan belki de ilk atıflar Theophanes Confessor'ın *Khronographiasına* aittir. İmparator Konstans (641 – 668), elçisi Andreas'ı kendisine karşı ayaklanmalara karşı yardım istemek üzere Melitene emirine gönderir; Andreas, Malatya'dan dönüşte, imparatora hala sadık kalan Afşin (Arabissos) *kleisourarkhesini* ayaklanma konusunda uyarır (Theophanes Confessor [1997, s. 489, AM 6159, AD 666/7]). 695 yılında ise Kappadokialı *kleisourarkhes* Gregorios, Leontios'a tahta çıkmasında yardım eder¹⁶⁴. Theophanes Confessor, daha sonra askeri darbeye Leontios'un (695 – 698) yerine tahta çıkan Tiberios'un (698 – 705), erkek kardeşi Herakleios'u tüm yerel atlı *thematanın* tek komutanı (μονοστράτηγον πάντων τῶν ἔξω καβαλλαρικῶν θεμάτων προβαλόμενος) yaptığından ve onu Kappadokia bölgesi ve dağ geçitleri bölgesini (μέρη Καππαδοκίας καὶ τῶν κλεισουργῶν) kontrol etmesi ve düşmana karşı yapılacak savunmayla ilgilenmesi için görevlendirdiğinden söz eder (Theophanes Confessor [1997, s. 517 [AM 6190 [AD 697/8]]).

Zeugos ve Klados'un da bu tür zorlu geçitler oldukları düşünülebilir. Zeugos'un/Ζευγους Antitoros'taki Zygos olduğu önerilmiş; Klados için ise bir lokalizasyon önerisi yapılmamıştır (Thierry, 1994, II, s. 259)¹⁶⁵.

Dönem kaynaklarında Antitoroslara 'Zygos (Ζυγὸν)' da denilmiştir; örneğin Urfalı Yakup, Pyramos'un (Ἐρμῶν/Ceyhan Nehrinin kuzeydeki uzantısı olan Hurman Çayı) kuzey kolunun "Zygos da denilen Antitoroslardan" doğduğunu söyler (Honigmann, 1970, s. 128 dn. 4). Anna Komnena, babası I. Aleksios'un Podandos *theması*, Tarsus bölgesi, Adana, Mopsuestia, Anabarza kentleri, yani Kilikia'nın Pyramos (olasılıkla Ceyhan Nehrinin en kuzeydeki uzantısı olan Hurman kastediliyor) ve Kydnos (Tarsos Çayı) tarafından birbirine bağlanan kısmını Antakya *doukesliğinden* alarak imparatorluğa kattığını yazar (Anna Komnena [2000, s. 251, XIII])¹⁶⁶. Malatya'dan Kayseri'ye giden rota üzerinde bulunan Hurman'da, en geç 10. yüzyılda Hurman (Aromane) Kalesi inşa edilmiş ve eteklerinde bir yerleşim oluşturulmuştu (Hild ve Restle, 1981, 153). Bu tarih, "Zygos'un *spatharokandidatosu* ve *tourmarkhesi* ..."

¹⁶⁴ Thierry, bu tanıklığın, 7. yüzyılın sonu ve 8. yüzyılın başına tariheddiği Niketas Kilisesindeki *kleisourarkhesin* varlığı ile kronolojik olarak uyduğuna vurgular; ve kilisedeki *kleisourarkhesin* belki de Kappadokialı Gregorios'un oğlu olduğunu yazar, 1976, s. 454. Dönem kaynağına göre *önceden kleisourarkhes* olan Gregorios ayaklanma sırasında İstanbul'daki bir manastırın başkeşişiydi.

¹⁶⁵ Thierry, Oikonomidès'in kendisine 'Klados' kelimesinin bir soy ismi olabileceğini önerdiğini söyler.

¹⁶⁶ Bu, I. Aleksios Komnenos ve Bohemond'un Antakya Krallığı arasında yapılan anlaşma sonucu 1108'de gerçekleşmiştir, Hild ve Restle, 1981, s. 190.

yazıtını taşıyan mühür için verilen tarihe yakındır¹⁶⁷. Ancak, hem stratejik bir noktada bulunması, hem de ilerleyen bir dönemde kale ile berkitilmesi, buranın önemini ve konumunu sürekli koruduğunun göstergesidir. Dolayısıyla ‘Zeugos/Zygos’, Antitoros’un kuzey uzantısı olan Binboğa Dağı – Hurman Çayı dolaylarına da lokalize edilebilir. Thierry, Theophanes Confessor’da okunan Afşin mevkiine ve stratejik önemi bilinen, Pozantı ve Kemerhisar arasındaki sarp Çaykavak Geçidine dikkat çeker (Thierry, 1994, II, s. 278 ve dn. 100).

Tarafımızca, yazıttaki ‘Klados’ kelimesi ile ilk karşılaşıldığında, mevkinin Kaludia/Kaloudia olma ihtimali üzerinde durulmuştur. Malatya’nın güneydoğusunda, kaleye sahip bir bölge olan Kaludia (Καλούδια, Κλαυδιάς), bugün Kerar Kalesi dolaylarına lokalize edilmektedir (Hild ve Restle, 1981, II, s. 196). Haldon ve Kennedy, 8. yüzyılda Malatya’nın, Abbasi döneminde inşa edilen veya yenilenen bir dizi küçük kaleye sahip olduğunu belirtir; ‘Hisn Qalawdhiyah’ da bunlardan biridir (Haldon ve Kennedy, 1980, s. 109). *Skirmishing*, düşmanın kaçış yollarından söz ederken Seleukia, Germanikeia, Adata, Kaisun, Danoutha, Melitene ile birlikte Kaloudia’nın (Καλούδια) da ismini sayar; bu, Kaludia’nın ve kalesinin 10. yüzyılın ikinci yarısında sınır olabileceğini düşündürür (*Skirmishing* [1985, s. 231, 23.5-10]). Ioannes Tzimiskes dönemine 971 – 975 yılları arasına, ya da II. Basileios döneminin ilk yıllarına 979’a tarihlenen *Cod. Scorialensis*’te Kaludia ile birlikte Germanikeia, Adata ve Melitene’nin de birer *strategos*’a sahip oldukları okunmaktadır (Oikonomidès, 1972, s. 264 ve 266). Klados söz konusu olduğunda dönem kaynakları ve çağdaş yayınlarda iki Bizans ailesinin ismine rastlanır. Bardas Skleros 976 yılında Mezopotamya’nın *doukhesid* (al-Halidiyat’ın valisi); Mikhael Psellos, imparatoriçe Zoe’nin (1042) kendisine eş olarak, Klaudia bölgesinde ‘çok meşhur bir yer’ olan Dalassa’da oturan Konstantinos Dalassenos adında birini arayıp bulduğunu söyler (Mikhael Psellos [1992, s. 96, 6.12]).

Kızılçukur Stilites Niketas Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen naos, naosun batısındaki kare narteks, kaya kütesinin güney cephesinde doğuda küçük apsis ile sonlanan başka bir oyuk ve aynı kaya kütesi içinde üst kotta oyulmuş yaşam alanı ile inziva yerinin bir parçasıdır. *Stilites* aziz Simeon tasvirinin yanındaki yazıtta ismi okunan *stilites* Niketas’a ait bir inziva yeri olduğu anlaşılmaktadır. Narteksin

¹⁶⁷ Zacos, mührü geç 9. yüzyıl – erken 10. yüzyıla tarihler, 1984, s. 84, mühür 82.

kuzey duvarındaki geniş *arkosolium*da *stilites* Niketas'ın gömülü olduğu düşünülmüştür (Thierry, 1994, II, s. 257). İki kitabe de naos içerisinde aynı sahneye dahil edilmiş, *stilites* aziz Symeon'un sütunu ve Vaftizci Yahya'nın açık rulosunun yanına yazılmıştır. Bu aynılık da, iki yazıtın ve yazıtta isimleri okunan *stilites* ve askerin birbirleriyle bir şekilde ilişkili olduklarını da göstermektedir. Bununla birlikte, *kleisourarkhesin* 'ilahi ilhamla verdiği hizmet' ile inziva yerinin oyulması, boyatılması veya her ikisinin de kastedilmiş olup olmadığı kesin değildir. Yazıtta dair okumalar farklılaşsa da, 'asetiğin inancı sayesinde boyandı' cümlesi ile, ressamın *stilitesin* kendisi olduğuna ilişkin bir değerlendirme yapmak zordur. Bu ifade daha çok, hayırsever bağışçı *kleisourarkhes* Eustratios'un bölgede inancı ve kutsiyeti sayesinde tanınan bir münzeviye hamisi olmak istediğini düşündürmektedir. İlk yazıtta okunduğu gibi, Eustrathios'un 'bu hizmeti ilahi ilhamla vermesi', *stilites* Niketas'ın bölgedeki popüleritesinden – dolayısıyla asetiğin inancından – kaynaklanıyor olabilir.

Jolivet Lévy, *kleisourarkhesin* yazıtının, Vaftizci Yahya'nın, üzerinde "İşte, dünyanın günahını kaldıran Allah Kuzusu" [Yuhanna 1:29) yazan rulosunun altında yer aldığına dikkat çekerek, kitabenin yazılma nedeninin askeri bir zaferi kutlamak veya asetiğe bu sebeple minnet sunmaktan çok, kutsal bir figürden beklenen şefaati ve günahlarının affını dilemek olduğunu öne sürer (2012, s. 144). Aynı zamanda sefere gitmeden önce asetikten onun duasını isteyen Eustratios'un, başarılı olduğu seferden dönüşte ona şükranlarını sunmak için burayı boyatmış olabileceğini de önermiştir. Asker ve asetik arasındaki ilişki üzerine sorulabilecek çok soru ve getirilebilecek çok öneri vardır. Yazıtların apsis kemerinde yer alması ve Eustratios'un yazıtında 'ilahi koruma' istemesi, resim programında asker azizlere yer verilmemesi, askerin bu bağışı sefer öncesinde yaptığını düşündürür. *Kleisourarkhesi* nitelleyen 'ünlü/şanlı (εὐκλεοῦς)' sıfatının, onun bağıştan hemen önce askeri bir zaferde rol oynadığını göstermesi gerekmemektedir; asker bir süredir aynı görevi yürütmüş ve süregelen seferlere katılmış olabilir. *Kleisourarkhes* Eustratios, kilisenin bulunduğu noktadan uzakta görevini yerine getiriyorsa (ve dolayısıyla görevde bulunduğu yerde yerleşikse), bu kilisenin duvar resimlerine bağış yapmak için belli bir nedeninin olduğunu düşünmek gerekir. Askerin bir sınır çatışması sırasında bu kadar içeri girdiği veya buradaki kutsal kişinin varlığının bir şekilde farkına vardığı (hac yolculuğu?) anlaşılmaktadır.

Erdemli Vadisinde yer alan, 11. yüzyıla tarihlendiği düşünülen **Aziz Konstantinos ve Kırk Martirler Kilisesinde**, *basilikos kandidatos* (*emperyal kandidatos*) unvanına sahip bir baninin adını veren yazıt bulunmaktadır:

“[διά] συνδρομῆς Βασιλείου Τίγορι βασιλι[κοῦ] καν[διδάτου]. [ἀναγηνόσ]κοντες εὔχεσθε αὐτὸν διὰ τὸν Κύριον. Ἀμήν + μινὶ μαρτίο ΙΘ ἐνδιχτιόνοσ Α Τ (τὸ ἔ)τι [C]” (Thierry, 2006, s. 138 ve 140)

“*basilikos kandidatos* Basileios Tigori’nin harcamalarıyla. Bunu okuyan Tanrı’ya onun için dua etsin. Amin. Mart ayının 19’unda birinci indiksiyonda, 6000 (?) yılında.”

Kilise, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve doğuda birer apsis ile sonlanan yan yana iki neften oluşur; nefleri birbirinden yalnızca tek bir kemer ayırır. Kuzey nef ve ondan hem daha büyük hem de daha yüksek olan güney nef beşik tonoz örtülüdür. *Prothesis* nişi kuzey nefin kuzeydoğu duvarına oyulmuştur. Güney nefin güney duvarında, doğudaki kemer açıklığı ile, yanyana kısmen düzensiz oyulmuş doğu-batı doğrultusunda uzanan iki dikdörtgen planlı mekana geçilir. Bu mekanlardan kuzeydeki, bugün apsisi yıkık durumda olan bir *parekklesion*dur; güneydeki gömü mekanı ise doğuda geniş bir mezar nişi ile sonlanır. Bani yazıtı güney apsis duvarında yer alır.

Apsis yarı kubbesinde merkezde tahtta İsa, iki yanında iki Başmelek, İsa ve Başmelekler arasında iki madalyon içinde Anna ve Yohakim, Başmeleklerin iki yanında Meryem ve Vaftizci Yahya’dan oluşan Deesis sahnesi bulunur. Apsis duvarını çevreleyen ayakta piskopos tasvirleri ile Deesis sahnesini birbirinden bani yazıtı ayırır. Apsis kemeri içinde merkezde, yarım figür halinde görülen imparator Konstantinos, hem mekan içerisindeki prestijli konumu hem de Azize Helena ve Gerçek Haç ile yeniden resmedilmiş olması nedeniyle kilisenin adandığı aziz olarak kabul edilmelidir (Thierry, 2006, s. 142). Aynı nef tonozunun tamamının Sebaste’nin Kırk Martirlerinin madalyon içindeki büstlerine ayrıldığı düşünülür; bugün yalnızca tonozun batı yarısı görülmektedir. Kuzey nef apsisinin yarı kubbesinde madalyon içinde yarım figür halinde İsa Pantokrator yer alır; apsis duvarında ise asker azizler Georgios ve Theodoros’un büstlerinin yer aldığı madalyonlar ile piskopos azizler resmedilmiştir. Georgios ve Theodoros’un at üzerindeki tasvirleri ise güneydeki gömü mekanının

güney duvarında görülür (Karakaya, 2003, s. 21 ve çizim 6)¹⁶⁸. Azizlerin vücutlarının aşağı kısımları bugün görülememektedir, ancak azizlerin baş ve mızraklarının yönelişi düşünüldüğünde bunun ejderhayı öldürme sahnesi olduğu açıktır.

Kappadokia Bölgesinde 10. yüzyıl içerisinde karşılaşılmaya başlanan Sebaste'nin 40 Martiri tasvirinin belki de ilk örneği 900 yılı civarına tarihlenen Ihlara Vadisi Yılanlı Kilisede bulunur (J. M. Thierry, 1997, s. 42). Narteks tonozunda, tonozda ve batı tonoz alınlığında resmedilmiş Son Mahkeme sahnesini çevrelemektedirler (Thierry, 1963, s. 98 – 100). 913 – 920 yıllarına tarihlenen Güllüdere Aziz Ioannes inziva yerinin, İsa'nın yaşamından sahnelerin görüldüğü güney nefinde, yoğun biçimde resmedilen azizlerden büyük çoğunluğunu Kırk Martirler oluşturur. Bu nefin, yazıtta adı okunan keşiş için kendine özel ve daha kapalı bir liturjik alan olduğunu öne süren araştırmacılara göre Kırk Martirler, hem yerel azizleri anmak, hem de güney nefi ve kuzey nefteki mezarları “dış dünyadan” korumak amacıyla resmedilmiştir (Türker, 2011, s. 20 – 21). En geç 963 – 965 yıllarında resimlendiği düşünülen Tokalı Yeni Kilisenin üst duvar, kemer aynası, kemer ve sütunlarında kırk martirin tümü izlenir (Jerphanion, 1932, s. 315). 963 – 969 yılları arasında tarihlenen Çavuşin Büyük Güvercinlik Kilisesinde apsis kemer içi ve naos duvarlarında Kırk Martirlerden bir kısmı resmedilmiştir; ancak kuzey duvarda, kuzey apsiste görülen ‘asker’ imparatora ve askeri maiyetine doğru yola çıkmış olan atlılar Melias ve Ioannes Tzimiskes'in arkasında betimlenen Sebasteli martirler, bu korteje/sefere eşlik eder görünmektedir. Thierry, özellikle Erdemli Aziz Konstantinos ve Kırk Martirler Kilisesi için, tonozda resmedilmiş olan martirlere, tıpkı İkonoklasmus dönemi kiliselerinde örtüyü tamamıyla kaplayan Haç gibi, inananlar tarafından koruyucu bir değer atfedilmiş olabileceğinden söz eder (Thierry, 2006, s. 143). Daha önce değinildiği gibi, Thierry'nin kastettiği İkonoklasmus dönemi kiliselerinin çoğu dönem sonrasına tarihlenmektedir; ancak Haç ile birlikte din için şehit olan inanan (ve Kilise tarafından reddedilmiş olsa da liturji ve dini metinlerde belli bir yer edinmiş olan ‘din için şehit olan asker’) olgusunun sahip olduğu anlam hiçbir zaman kaybolmamıştır.

Yazıtta adı okunan *basilikos kandidatos* Basileios'un, adına eşlik eden ‘Tigori’nin bugün Kars'ta hala var olan bir yerleşim/bölge olan Digor'dan türediği, baninin Digorlu

¹⁶⁸ Karakaya, aynı mekanın tonozunda Metamorfosis sahnesinin olduğunu not etmiştir.

bir Ermeni olduğu önerilmiştir (Thierry, 2006, s. 138) ve tarafımızca da böyle olduğu düşünülmektedir.

1016 yılında, özellikle Azerbaycan'daki Türkmen gruplarından yılan Vaspurakan kralı Senekerim, Vaspurakan toprakları ile Bizans devletinin Sebasteia'daki toprağını değiş tokuş etme teklifinde bulunmuştur. Bu anlaşma sonucunda, 1021'de Senekerim tüm ailesi ve beraberindeki on dört bin kişiyle Sebasteia'ya geçer (Garsoïan, 1997, s. 190)¹⁶⁹. Yerleştiği bölge Sebasteia *theması*, Senekerim ise *magistros* unvanı alır; Vaspurakan ise merkezi olasılıkla Van olan bir *thema* haline dönüşür ve Ermeni olmayan bir *strategos* tarafından yönetilmeye başlar (Garsoïan, 1997, s. 190). Hatırlanacağı gibi, Senekerim'in, 1021 – 1022'de Nikephoros Phokas ve Nikephoros Xiphias ayaklanmasına el koyarak Phokas'ı öldüren oğlu Davit'e Tzamandos, Kaesarea ve Gabadonia bölgeleri verilmişti. Senekerim'in 1025'teki ölümüyle Sebasteia oğlu Davit'e geçmiş, Davit'in 1035'teki ölümünden sonra da tüm topraklar Davit'in kardeşi Atom Aşot'a kalmıştır (Adalian, 2010, s. 109). 1044'te, Bagratuni/Ani Krallığının kralı Gagik II, imparator IX. Konstantinos Monomakhos tarafından krallıktaki topraklarını imparatorluğa bırakması amacıyla İstanbul'a çağırılmış, ev hapsi, kentteki Ermenilerin sürgün edilmesi gibi olaylardan sonra topraklarını imparatorluğa bırakmış ve karşılığında Kappadokia'da toprak elde etmiştir (Payaslian, 2007, s. 73 – 74); Ani karşılığında II. Gagik, *magistros* unvanıyla birlikte Kappadokia, Kharsianon ve Lykandos'ta mülkler edinir (Skylitzes [2010, s. 411, 21.8]). Davit Senekerim'in kızı ile evlenmesinden sonra da, Davit'e II. Basileios tarafından verilmiş olan diğer toprakların da sahibi haline geldiği düşünülebilir (Dédéyan, 1975, s. 83). Selçukluların 1065'te Kars'ı ele geçirmelerinden sonra Kars kralı Gagik Abas II ise X. Konstantinos Doukas ile bir anlaşma aramış, imparator Kars'taki Ermeni nüfusun Bizans topraklarına nakledilmesine izin vermiştir. Buna göre, nüfusun bir kısmı Amaseia ve Komana'ya bir kısmı ise Kaesarea, Tzamandos ve Larissa'ya kaydırılmıştır (Dédéyan, 1975, 83 – 84).

11. yüzyıldaki bu göçlerden anlaşıldığı kadarıyla eski Ermeni kralları kendilerinin, kendi emirlerindeki sivil ve asker aristokrasinin ve halklarının bir kısmının güvenliği için sınır oluşturan bölgelere kaydırılmışlar, buna karşılık hazır kuvvet kabul edilerek

¹⁶⁹ Vaspurakan Artsruni Krallığı Van Gölünün doğu ve güneydoğusunda hüküm sürmüştür. Bu değiş tokuş, yetmiş iki kale ve dört bin dört yüz köy ve manastırları kapsamaktaydı, Dostourian, 1972, s. 45 [I.49].

Bizans ordusuna da (en azından bir süre için) destek vermişlerdir. Bani Basileios Tigori belki de X. Konstantinos Doukas'ın izniyle Gagik Abas II ile Kaesarea, Tzamandos ve Larissa'ya yerleşen Kars Ermenilerindendi.

İmparatorluk muhafızı olan *kandidatos* askeri eğitimi, *protospatharios* veya *katepanos* tarafından verilmekteydi (Oikonomidès, 1972, s. 328).

Çavuşın Büyük Güvercinlik Kilisesinin kuzey apsisinde, 963 – 969 yılları arasında tahtta olan II. Nikephoros Phokas ile Phokas *oikosunun* bazı üyeleri betimlenmiştir. Apsis yarım kubbesinde okunan yazıt ile birlikte hane üyelerinin de unvanları görülmektedir.

“Τοὺς εὐσεβεῖς ἡμῶν βασιλεῖς διαφύλαξον Κύριε πάντοτε Νικηφόρον καὶ δεσποίνης ἡμῶν Θεοφανοῦς” (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 523)

“İnançlı yöneticilerimizi, Nikephoros ve imparatoriçemiz Theofano'yu, her zaman koru Tanrım”.

II. Nikephoros'un kendi solundaki figür, babası *kaisar* (κσαρος) Bardas Phokas; onun da solundaki figür, imparatorun kardeşi *kouropalates* (κοροπαλατης) Leo Phokas'tır. İmparatorun kendi sağında, taç, saç filesi ve *loros* içerisindeki figür, imparatoriçe Theofano olmalıdır. Theofano'nun sağındaki kadının yazıtı görülemediğinden kim olduğu anlaşılamamaktadır¹⁷⁰.

Kilisenin kuzey duvarında arka arkaya atlarıyla ilerler halde iki asker resmedilmiştir (resim 16). Arkadaki askerin yazıtından adı ve unvanı öğrenilir:

“Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου Μελίαν μάγιστρον” (Rodley, 1983, s. 311)

“Tanrım hizmetkarın *magistros* Melias'a yardım et”.

Melias'ın önündeki figürün başının iki yanındaki yazıtta, başlangıçtaki “Ιω” ve sondaki “TH” harfleri sebebiyle Ioannes Tzimiskes olabileceği önerilmiş; figürün unvanı olarak ne yazdığına ilişkin öneri getirilmemiştir; Rodley'e göre, kilise içerisindeki yeri ve kuzey apsisteki Phokas ailesine yakınlığı düşünüldüğünde Ioannes'in, imparatorun

¹⁷⁰ Figürün *loros* giymesi ve başında imparatoriçenininki gibi bir saç filesi bulunması sebebiyle Leo Phokas eşi olabileceği önerilmiştir, Rodley, 1983, s. 310.

akrabası olan, Nikephoros'ı 962 – 963'te Kayseri'de imparator ilan eden maiyetin arasında bulunan ve bundan sonra onun tarafından *magistros* ve Doğu'nun *domestikos*luğuna yükseltilen Tzimiskes olması mümkündür (1983, s. 311, dn. 28). Son olarak Thierry, figürün şu yazıtını okumuştur: “Ἰωάν(νου) βασιλέως πολλὰ τὰ ἔτη/İmparator Ioannes uzun yıllar” (1985, s. 478). Araştırmacıya göre Melias ve Tzimiskes figürlerinde orijinal boya katmanının üzerinde sonraki bir dönemde değişiklikler yapılmıştır. İlk resmedilme sırasında da öndeki atlı, Melias'ın önünde bulunması sebebiyle ondan kesinlikle üstün konumdadır; bu konum da o dönem için Tzimiskes'e uymaktadır.

Naos kuzey duvarda, eksenin doğusundaki kör kemerin kuzey duvarında resmedilen Başmelek'in ayaklarının dibinde, tarafımızca seçilemeyen, *proskynesis* halinde iki figür vardır. Meleğin kendi solundaki kadın figür mavi giysi üzerine koyu kırmızı *maphorion*, sağındaki erkek figür türban benzeri başlık giymiştir ve kısa sakallıdır; iki figür de ellerini dua eder biçimde Başmelek'e uzatmıştır (Rodley, 1983, s. 312 – 314)¹⁷¹.

Kuzey apsisteki imparator ve ailesinin, kilisenin banileri olmadıklarına dair görüş, tasvirin herhangi bir kutsal figür içermemesi veya hiç birinin kutsal bir figürden – kuzey nişte olduğu gibi – şefaath diler halde bulunmamasından kaynaklanır. Apsis yarım kubbesinde okunan ve Tanrıdan imparator ve imparatoriçe için korunma dileyen yazıt, bizzat Nikephoros ve Theofano'nun duaları değildir ve onlar adına başkaları – baniler – tarafından dile getirilmiştir.

Niş içindeki Başmelek'in ayakları dibindeki kadın ve erkek, kutsal figüre yönlendirdikleri dua ile (en azından erkek figürün yanında buna uygun bir yazıt olduğu anlaşılmaktadır) olasılıkla kilisenin banileridir. Rodley, bu bani tasvirinin bir yanda Melias ve diğer atlı figür tarafından, diğer yanda imparatorluk ailesi tarafından çevrelendiğini/tamamlandığını vurgular; bunun olasılıkla kilisenin banileri tarafından bu figürlere duyulan bağlılık ve onlardan görülen hayırseverliğin sonucu olduğunu düşünür (1983, s. 313 – 314). Başmelek ve baniler sahnesinde olduğu gibi, *magistros* Melias'ın

¹⁷¹ Rodley, erkek figürün üzerinde gördüğü yazıtta “Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου/Tanrım hizmetkarım ...a yardım et” cümlesini okuyabilmiştir.

başının da üzerinde aynı dua yazıtının yer alması, Melias'ın da kilisenin banilerinden olabileceğini de düşündürmektedir¹⁷².

Çavuşin Büyük Güvercinlik Kilisesi büyük bir kaya kütesinin üst kotuna oyulmuştur; doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı tek neften oluşur. Beşik tonoz örtülü nef, doğuda üç apsis ile sonlanmaktadır. Derin ve geniş ana apsisi kuzey ve güneyde çok derin olmayan, duvara bitişik altarlara sahip iki yan apsis çevreler. Kuzey ve güney duvarlarda, eksenin doğusunda, arka duvarında iki Başmelek'in tasvir edildiği kör kemerler bulunur. Naosu kuzey, güney ve batıda oturma sekisi dolaşmaktadır. Girişi batı duvardaki yuvarlak kemerli dikdörtgen kapı yoluyla sağlanan kilise, bugün kısmen yıkık olan beşik tonoz örtülü giriş mekanına sahiptir. Narteksin doğu duvarında, naosa geçişi sağlayan kapının üzerinde, narteks tonozunun başlangıç seviyesinden yukarıda, kapının yuvarlak kemerine benzer iki sıra kemer içine alınmış kare pencere görülür. Bunun da üzerinde, aynı kemer düzenlemesine sahip, sonradan doldurularak güvercinlik olarak kullanılmış açıklık bulunur; naosun batı duvarında üst seviyedeki duvar resimlerinin, bu açıklığın oluşturulması sırasında zarar gördükleri fark edilir. Narteks tonozunun en üst seviyesi ve cephede, bu açıklığın üzerinde görülen örtü izi, bu alanın orijinalde kapalı olduğunu düşündürür. Açıklığı çevreleyen kemerin, naos kapısının ve kapı üzerindeki pencerenin kemer düzenlenişiyle aynı olması, narteksin üstündeki odanın, kilisenin mimari ayrıntıları ile aynı/yakın döneme ait olduğunu veya en üstteki kemerin de bu ayrıntılar gözetilerek yapıldığını göstermektedir.

Giriş mekanında, güneyde iki zemin mezarı görülür¹⁷³. Kayanın aynı yüzünde alt kotta, cephesinde yan yana iki küçük niş bulunan, yuvarlak kemerli kapı ile ulaşılan, beşik tonoz örtülü ek bir mekan bulunur. Doğu-batı doğrultusunda, kareye yakın dikdörtgen

¹⁷² İmparator II. Nikephoros'un de *magistrosken* yaptırdığı bir kilise vardır. 961'de henüz imparator değilken Nikephoros Phokas, Girit kuşatması sırasında Khandaks (Kandiye) Kalesi yakınlarında kamp kurar. Askerlere yaptığı konuşma sırasında surlardan yuvarlanan bir kaya asker ve komutanların üzerine düşer ama zarar vermez. Bu mucizevi kurtuluşun sonra Phokas'ın emri üzerine Theotokos'a adanan bir kilise üç gün içerisinde inşa edilir. "*Magistrosun*" denilen bu kilisede Nikephoros Phokas'ı muzaffer ve ganimet kazanan asker olarak gösteren bir tasvir bulunuyordu ve Nikephoros kiliseyi adanın fethine adanmıştı, Attaleiates, s. 413 – 419 [28.4]. Kilisenin seferdeki imparatorun maiyeti tarafından inşa edildiği düşünüldüğünde, 'mimarların', Krallis'in vurguladığı gibi, hem asker, hem zanaatkar [hem de köylü] oldukları unutulmamalıdır, 2018, s. 32.

¹⁷³ Ousterhout naosun güney duvarının batı ucundaki Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesine dikkat çeker. Ona göre sahnedeki Melek, kadınlara [inananlara] boş mezarı [duvarın hemen arkasında bulunan narteksteki mezarları] işaret etmektedir. Araştırmacı aynı ilişkiyi Göreme Karanlık Kilise ve Soğanlı Kubbeli II Üst Kilise için de kurmaktadır, Ousterhout, 2013.

mekan doğuda yuvarlak kemerle geçilen geniş apsidiol ile sonlanmaktadır; kuzey duvar yan yana oyulmuş, yuvarlak kemerli, derin iki öğeye (yatak?) ayrılmıştır. Öğeler, düzenlenişleri ile Eski Gümüş Kilisenin üzerindeki ek mekanda bulunan ve tarafımızca yatak olarak kullanıldıkları düşünülen oyuklara benzemektedir.

Daha önce bahsedildiği gibi, Bizans tarihinde adı okunan ilk Melias, imparator VI. Leon döneminde (886 – 912) Lykandos ve Tzamandos'ta kaleler inşa ettirdikten sonra, *kleisoura* ilan edilen bu bölgelerin *kleisourarkhes*liğine atanan Melias'tır. Ermeni Melias *oikosunun* da kurucusu kabul edilen bu kişiye *patrikios* ve *magistros* unvanlarının verilmesi ve 934'teki ölümü de VII. Konstantinos'un imparatorluğuna rastlar (Konstantinos Porphyrogenetos [1967, s. 241, 50.136 – 151]). Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla Lykandos terk edilmiş eski bir kenti ve Melias buraya sahip olmuştu; Lykandos'tan Tzamandos dağına geçmiş ve burada bir kent kurmuştu. Aynı *oikosa* mensup bir başka Melias'a, Ermeni dönem kaynağı Urfalı Mattheus'un kroniğinde rastlanır (Dostourian, 1972, s. 26 – 27 [I.16]). Buna göre, 973 yılında, yani Ioannes Tzimiskes'in imparatorluğu döneminde, Amida'yı kontrol eden Musul Hamdanilerinin üzerine sefer düzenleyen *Skholenlerin domestikosu* Melias, askerleriyle birlikte esir düşmüştür. Hamdaniler Bizanslı komutanı ve emrindekileri daha fazla kan dökmeden serbest bırakmak gerektiğini konuştukları sırada, imparator II. Nikephoros Phokas'ın ölüm haberi ulaşmıştır. Hamdaniler tarafından halifeye kırk Hıristiyan askerin gönderilerek şehit edilmesi ile *domestikosun* yeni imparator Tzimiskes'e intikamlarını alması yönündeki mektubu ve aynı yıl bu askerlerle birlikte öldürülmesi de bu döneme rastlar. Metindeki zaman kaymalarına göre, Melias, Amida seferine çıktığı sırada II. Nikephoros'un ölümünün üzerinden dört yıl geçmiştir; Melias'a *Skholenlerin domestikosu* unvanının verilmesi de Ioannes Tzimiskes'in imparatorluğunda gerçekleşmiş olsa gerektir; çünkü II. Nikephoros Phokas'ın dönemine tarihlenen (Grégoire, 1933, s. 80) bir mühür Γεώργ(ιος) ἁ σπαθάρ(ιος) βασιλικός στρατ(ηγός) Μαμίστρ(ας) Αναβάρζ(ου) Τζαμαν(δού) ὁ Μεληίας/Mamistra, Anazarbos, Tzamandos'un emperyal *strategosu* ve *spatharios* Georgios Melias'a aittir (Schlumberger, 1884, s. 272 – 275). Büyük Güvercilik Kilisesinde Melias'ın, çoğunluğu kuzey duvarda resmedilen Kırk Martirlerin yanında resmedilmiş olmasının Urfalı Mattheus'un anlatısına ilham verdiği öne sürülmüştür (Grégoire, 1933, s. 82).

Kilisede kuzey duvarda resmedilen Melias, büyük olasılıkla İmparator Nikephoros Phokas döneminde hizmet eden bir asker olan Georgios Melias'tır. Daha önce, *oikosun* kurucusu olan Melias'tan Georgios Melias'a kadar (ve belki devamında), Melias *oikosunun* Tzamandos'ta topraklarının olageldiği önerilmişti; Georgios Melias 964 yılında fethettiği Mamistra ve Anazarbos kentlerine imparator II. Nikephoros tarafından komutan olarak atanmıştır. II. Nikephoros'un imparatorluğu döneminde boyatıldığı kesin olan kilisede, Ermeni Melias'ın adının yanında *magistros* yerine yukarıda bahsedilen unvanlardan birinin olması; benzer şekilde Tzimiskes'in de, o dönem sahip olduğu *Skhollenlerin domestikosu* unvanının adının yanında var olması beklenirdi. Thierry'nin, Melias ve Tzimiskes'in yazıtlarında yapıldığını gözlemlendiği değişiklik, bu durumu açıklamaktadır; duvar resimleri ilk yapıldığında iki askerin de yazıtı farklı olmalıdır. 973'te Tzimiskes tarafından *Skhollenlerin domestikosu* olarak görevlendirilen Melias'ın unvanının neden *magistros* biçiminde değiştirildiği konusunda ise, değişikliğin 973 yılından daha erken bir tarihte gerçekleştiği önerilmiştir (Bevilacqua, 2013, s. 256). İmparator Nikephoros Phokas ve Phokas *oikosu* kilisenin banisi olmadığı halde hala resmedilmişse, bani olan kadın ve erkek (başka veya aynı *oikos*) ile tanışıklıklarının olması gerektir. Apsisteki ailenin halelerine bakıldığında beş kişinin de baniler içi bir kutsiyete sahip oldukları anlaşılır¹⁷⁴.

Kilisede, Sebasteli Kırk Martirlerden bazılarının tasvirlerinin yanı sıra güney duvarda, Başmelek tasvirinin yar aldığı nişin içinde ve hemen batısında görülen aziz ve azize tasvirleri de araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yazıtlarının çoğu zarar görmüş olsa da kadın martir Anastasia, azizenin ruhani yol göstericisi rahip Aziz Khrysogonos ve Anastasia'nın yoldaşlarından biri olan azize Khionia tanımlanabilmiştir; nişin Khionia'nın resmedildiği batı duvarının karşısında, doğuda, tanımlanamayan bir azize ile birlikte nartekste olasılıkla bu kutsal grubun üyesi olan diğer azizelerin [Agape, Irene ve Theodote] de tasvir edilmiş olabileceği düşünülür¹⁷⁵. Konusunu martir azize Anastasia'nın *vitasi*ndan alan bu tasvirin, kilisenin banilerinin, iyileştirici yönüyle

¹⁷⁴ Bizans imparatorları tasvirlerinde hale, yönetme ve kanun koyma gücü anlamına gelmektedir; dolayısıyla, Tanrıdan aldıkları bu gücü taşıdıklarını gösteren hale, yerel yöneticiler, prens ve *doukhesler*, sınırlı bir politik erke sahip kişilerin tasvirleri için kullanılmazdı, Negşau, 2011, s. 65 – 66.

¹⁷⁵ Böylece grubun tamamlanmış olacağını belirten Rodley'e göre bu, Kappadokia'da grubun bir arada resmedildiği tek örnektir.

bilinen azize tarafından bir şekilde iyileştirilmeleri sonucu azizeye minnetlerini sunmak istemelerinden kaynaklanması olasıdır¹⁷⁶.

En geç 10. – 12. yüzyıllara tarihlenen metinde II. Nikephoros Phokas ve Ioannes Tzimiskes'in isimleri okunmaktadır. Azizenin elinden tutarak onu göğün katmanları arasında dolaştıran Başmelek Mikhael, onu imparator, piskopos, rahip gibi 'seçkin günahkarların' cezalandırılacağı katmana ulaştırır. Burada II. Nikephoros, Tzimiskes'e şöyle seslenir: "Ioannes, kardeşim, ellerine kutsal İncili aldığın halde bunu yapabilmen [beni öldürmen] nasıl mümkün olabildi? Savaşta ve zaferde birbirimizi korumadık mı; ama sen inancına sadık kalmadın ve kanuna karşı işlediğin korkunç suçla ruhunu yok ettin"; Tzimiskes ise sadece pişmanlık içinde dövünmektedir. İmparator Nikephoros'un haklılığına ve öldürülmesinin adaletsizliğine yönelik çizilen bu portre, yaşamı boyunca Nikephoros'un elinde tuttuğu ve yansıttığı 'askeri kahraman' imgesinin yansıması olarak değerlendirilmiştir (Baun, 2007, s. 223). Hatta *vitainın* bu bölümünün Tzimiskes'in ölümünden hemen sonra II. Nikephoros'u Hıristiyan bir martir olarak gören bir taraftarı tarafından eklenmiş olabileceğini düşünen araştırmacılar ile birlikte (Baun, 2007, s. 223), yazarının olasılıkla bir keşiş olduğunu, II. Nikephoros'un martir olarak kazandığı önemin ve popüleritenin monastik topluluklarda bu şekilde arttığını ve korunduğunu düşünen araştırmacılar da vardır (Morris, 1988, s. 113).

11. yüzyıla ait bir başka dönem kaynağına göre ise imparator Nikephoros, emrindeki askerlerin halka kötü davranması ve koyduğu ağır ve yeni vergiler ile aldığı bir takım kararlar yüzünden devletin her kademesi tarafından nefretle karşılanmaktaydı (Skylitzes [2010, s. 261 – 262, 14.17-18]). Kabul ettirmeye çalıştığı bu kararlardan biri, savaş sırasında düşmanla [Müslümanlarla] savaşırken ölen askerlerin şehit sayılmaları ve martirlik onuru kazanmalarıydı. Skylitzes, imparatoru ruhun kurtuluşunu yalnızca askeri hizmete bağlamakla suçlar. Nikephoros patrik ve piskoposlardan bu yönde bir doktrini kabul etmelerini istemiş, din adamları Büyük Basileios'un savaş sırasında düşmanını öldüren bir kişinin üç yıl boyunca Komünyon almaması yönündeki kanonunu örnek göstererek imparatora karşı çıkmışlardır. İmparatorun 'ölen' askerler üzerine yaptığı vurguya karşılık Kilisenin 'öldüren askerler' ile cevap vermesi, Kilisenin doğrudan 'kutsal savaş' veya 'kutsallaştırılan savaş' olgusunu baskılamaya çalışması ve kabul

¹⁷⁶ *Apocalypse of Anastasia* adlı metnin çevirisi, bulunduğu elyazmalar, metinlere yapılan ekleme ve çıkartmalar ile kapsamlı değerlendirme için bkz. Baun, 1997, öz. s. 180 - 185.

etmemesi anlamını taşır. Ortodoks inancına göre savaş, mümkün olduğunda kaçınılacak, sadece gerektiğinde yapılacak, asla zevk alınmaması, gurur duyulmaması gereken ve dini övgüyü hiç hak etmeyen bir olguydu (Riedel, 2015, s. 129)¹⁷⁷. 10. yüzyıla ait olan bir el yazması savaş meydanında veya esirlikte ölen askerler için okunması öngörülen bir dizi ilahi içeriyordu; ancak Amorium'un 42 Martirine dair atıflar taşıdığı düşünülen bu ilahiler ölümlere martir biçiminde değinmiyor, yalnızca düzgün biçimde anılmalarını ve onurlandırılmalarını hedefliyordu (Riedel, 2015, s. 138)¹⁷⁸.

Büyük Güvercinlik Kilisesinin duvar resimlerine, kuzey duvardaki niş içerisinde resmedilen iki baniden anlaşıldığı üzere, bölgede bir şekilde güçlü konumda olan yerel aristokrat kimseler – olasılıkla bir *oikos* – tarafından banilik edildiği; resim programında yoğunlukla tercih edilen asker azizler göz önüne alındığında asker aristokrat yerel bir *oikos* tarafından boyatıldığı anlaşılmaktadır.

Büyük Güvercinlik Kilisesinin olasılıkla Başmelek Mikhael'e ya da iki Başmelek'e – göksel ordunun komutanları olan Taksiarkhes'e – adandığı düşünülür (Jolivet Lévy, 1991 s. 15). Kuzey ve güney duvarların iki Başmelek'in resmedildiği iki nişe ayrılmış olması, iki baninin Mikhael'in ayakları önünde resmedilmesi, imparator ve birlikte resmedildiği, erkeklerinin tümü asker olan ailesine en yakın nişte aziz Mikhael'in bulunması, kilisenin, 'göksel ordunun *taksiarkhosu*' (Kazhdan ve McGeer, 1991, s. 2018) Mikhael'e veya Başmeleklere adandığını düşündürür.

Bu nişin hemen batısında, kuzey apsisteki aileye yönelmiş atları üzerindeki haleli iki asker – Melias ve Tzimiskes – II. Nikephoros Phokas'ın önde gelen askerlerindedir; iki asker ikonografik olarak, kuzey duvarda bir kısmı görülen Kırk Martirlere öncülük eder görünmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, Melias'ın II. Nikephoros döneminde unvanı Mamistra, Anazarbos, Tzamandos'un emperyal *strategosu spatharios* Georgios

¹⁷⁷ Riedel, imparatorlukta savaş kayıplarını martirlerin acısına denk tutan kültürel bir örneğin varlığından söz eder; örneğin Konstantinos VII 958'e tarihlenen bir askeri hitabesinde "İsa'nın yüceltilmesi için yaralanmayı göze alan bedenlerinizi martirlerin uzuvları gibi öpeceğini" yazmaktadır., 2015, dn. 27. Bundan da önce imparator Heraklios, askerlerine, kendilerini kardeşlerinin kurtuluşu için Tanrıya feda etmelerini, böylece "martirlik tacı kazanarak ileride kendilerine şükredileceğini" söylemiştir, Theophanes Continuatus'tan aktaran Stephenson, 2012, s. 30. Stephenson'a göre II. Nikephoros önceden beri var olan bir takım uygulamaların sinod tarafından kutsallaştırılmasını/resmileştirilmesini istiyordu.

¹⁷⁸ Riedel ve Baun'un çalışmalarında vurguladığı, tarafımızca da daha önce değinildiği gibi 9. ve 10. yüzyıllarda savaş sırasında ölen askerlerin 'kutsiyetine' değinen, imparatorlarca ve dini otoritelerce yazılmış/yazdırılmış metinler vardır.

Melias'tır; Tzimiskes de II. Nikephoros Phokas iktidara gelir gelmez *Skholenlerin domestikosu* unvanını kazanmıştır¹⁷⁹. 964 – 965 yılları, Kilikia'da birçok önemli noktanın imparatorluk tarafından ele geçirildiği dönemdir. Sınır hattının Anazarbos, Adana, Mopsuestia, Tarsos gibi merkezlerinin Müslümanların elinden alındığı bu seferlerde, imparator II. Nikephoros ile birlikte Tzimiskes ve Leon Phokas'ın isimleri sürekli okunur. 964 yılında Mopsuestia alındıktan sonra imparator 965'te Tarsos üzerine harekete geçtiğinde yanında en yüksek rütbeli kişi olarak Tzimiskes vardır (Diyakoz Leo [2005, s. 107, Kitap 4]); dönem kaynakları tarafından anılmasa da Melias'ın da askerler arasında olduğu kesindir. 882 yılında Araplara kaybedilen altın ve değerli taşlardan yapılan haç bayraklar, 965'te Tarsos'un ele geçirilmesiyle geri kazanılan en önemli ganimetler arasındadır (Diyakoz Leo [2005, s. 109, Kitap 4]). Büyük Güvercinlik Kilisesinin bu zaferler onuruna yaptırılan bir kilise olduğu düşünülmektedir. İmparator ve Leon Phokas'ın tuttuğu haçların da, bu rölüklerin geri kazanılmasını yad etmek amacıyla resmedildiği önerilmiştir (Thierry, 1981, s. 224 – 227; Thierry, 1985). Jolivet Lévy ise haçların, zaferin ilahi yardım ile kazanıldığını aktarmayı hedefleyen sembolik bir anlamı olduğunu düşünür (Jolivet Lévy, 1991, s. 20 – 21). Araştırmacıya göre, naosun doğu duvarında, II. Nikephoros'un resmedildiği apsisin hemen üzerinde, Jericho'nun ele geçirilmesinden önce Yeşu'ya *arkhestrategos* Mikhael'in görünmesi sahnesi ile, imparator ve askeri kahraman Yeşu arasında paralellik kurulması hedeflenmişti; kurulmak istenen diğer bir paralellik de yalnızca kuzey apsisin önünde durulabildiğinde görülen ve ana apsis duvarının en güneyinde resmedilmiş olan Konstantinos ve Helena tasvirleri ile mevcut imparatorlar arasındaki emperyal bağıdır (Jolivet Lévy, 1987, s. 466 ve 458)¹⁸⁰. Bir başka öneri ise duvar resimlerinin, Phokas ailesinin üyesi olan banilerin de yardımıyla taç giyen

¹⁷⁹ Bu dönemde Ioannes Tzimiskes'in unvanları “magistros, anthypatos, patrikios, emperyal protospatharios ve Skholenlerin domestikosu/ Ἰωάννη μαγίστρω, ἀνθυπάτρω, πατρικίω, βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίω καὶ δομεστικῷ τῶν θεοφυλάκτων σχολῶν” idi. *Dumbarton Oaks Seal Collection BZS.1951.31.5.704*.

¹⁸⁰ II. Nikephoros ile imparator Konstantinos ve Theophano ile azize Helena fizyonomik özellikleri ve tasvir edilme biçimleri arasındaki benzerlikler de not edilmiştir, Jolivet Lévy, 1991, s. 18; Markopoulos, 1994, s. 169. Phokaslar “sarayda diğer herkesten çok güç kazandıkları, askeri güç, politik önderlik, yiğitçe çarpışma ve ailevi seçkinlik açısından herkesten üstün oldukları için ünleri yeryüzünü ve denizleri aşmıştı. ... böyle bir aile ise üç kez kutsanmış Büyük Konstantinos'un soyundan geliyordu”, Attaleiates, s. 395 – 397 [Bölüm 27]. Bu alıntı, Phokas ailesinin geç 11. yüzyılda hala devam eden ününün göstergesidir, Leidholm, 2018, s. 186.

Nikephoros'un (ve dolayısıyla ailenin) bu başarısını yad etmek ve onurlandırmak için yaptırıldığıdır (Rodley, 1983, s. 323 – 324).

Daha önce tarafımızca Phokas ailesinin mülklerinin Antigus Kalesi ve çevresinde bulunduğu önerilmişti. Güvercinlik banilerinin Phokas *oikosunun* üyeleri olması bize göre zorsa da, bu kişiler bölgenin güçlü ailelerinden, belki de basit bir Bizans tarım köyü olarak tanımlanan (Ousterhout, 2017, s. 490) Çavuşin'de veya civarında etkin olan bir aile, olmalıdır¹⁸¹. İmparatorluk ailesinin resmedildiği alan, kendine ait altarı bulunan bir 'şapel' özelliği de taşımaktadır; bu nedenle kiliseyi kullananlar tarafından yılın veya ayın belli dönemlerinde Nikephoros ve ailesi için isimlerinin zikredildiği bir liturji yürütüldüğü düşünülmelidir.

Hatırlanacağı gibi Melias'ın başının yanında, kuzeydoğu duvardaki banilerden birinin yazıtına benzer şekilde, “Κύριε βοήθει τὸν δοῦλόν σου Μελίαν μάγιστρον/Tanrım hizmetkarım *magistros* Melias'a yardım et” yazar. Bu cümle kurulumu, bölgede karşılaşılan bani yazıtlarında kullanılmıştır. Ancak araştırmacılarca dikkat çekildiği gibi, baniler ya bir kutsal figürün ayakları dibinde *proskynesis* halinde, ya ona hafifçe dönük ve dua eder vaziyette ya da onun yanında ayakta ve dua eder vaziyette resmedilmektedir (Bevilacqua, 2013, s. 256). Bu farklılık, Melias'ın önündeki Tzimiskes'in yazıtıyla bir arada düşünülmelidir. II. Nikephoros Phokas'tan sonra tahta çıkan Tzimiskes'e yönelik bir *polykhronion* biçiminde olan yazıt, onu imparator olarak yüceltmektedir¹⁸². Tzimiskes döneminde de, 974 yılında öldürülünceye kadar etkin olan Melias'ın, Güvercinlik Kilisesinin II. Nikephoros döneminden sonraki var oluşunda da bir şekilde rol aldığını düşünmek yerinde olacaktır. Kiliseye veya niş içerisindeki bani *oikosuna* Tzimiskes döneminde yapılmış olan para, taşınmaz mülk, dini eşya bağışı bu yazıtı tetiklemiş olabilir. Hem önceki hem de yeni imparatoru ile birlikte kendi portresinin burada bulunuyor olması, yapının Melias tarafından seçimini etkilemiş veya hızlandırmış olmalıdır. Her halükarda Büyük Güvercinlik Kilisesinde 970 yılı

¹⁸¹ Bununla birlikte Çavuşin'de aristokrat/asker aristokrat bir aileye ait olabilecek bir konuta şu ana dek rastlanmamıştır.

¹⁸² Bu noktada akla, Samos (Sisam) Adası 830'da imparator Theophilos tarafından Araplardan alınarak yeniden berkitildiğinde surlara yazılan epigramda iki kez okunan *polykhronion* gelmektedir. Lauxtermann'ın değerlendirmesine göre, yazıt adanın Abbasi halifesine değil Bizans imparatorluğuna [imparatoruna] ait olduğunu vurguluyor ve bunu okuyanın nasıl cevap vereceğini – “çok yaşa imparator” – söylemesi açısından da önemlidir; *polykhronion* saraydaki günlük rutinin bir parçası olduğundan, ada halkı başkentin kültürel yörüngesine çekiliyorlardı. Lauxtermann, 2003, s. 272.

dolaylarında bir müdahale söz konusudur. Hatta para, mülk veya eşya bağışının bizzat Tzimiskes tarafından yapıldığı bile düşünülebilir. Kuzey apsiste Phokas *oikosunun* portreleri tutulduğuna göre düzenli olarak bu kişilerin isimlerini zikreden bir liturjinin de yürütülmeye devam ettiği ve bu liturjinin, en azından tahtta kaldığı süre boyunca, Tzimiskes için de uygulandığı öne sürülebilir.

Kiliseyi bize göre problematik hale getiren nokta, kuzey apsiste imparator II. Nikephoros ile kuzey duvarda onu öldüren ve “çok yaşa imparator” yazıtına sahip Ioannes Tzimiskes tasvirlerinin 970’ten sonraki bir aradalığıdır. Araştırmacılar, II. Nikephoros’un Tzimiskes tarafından öldürülmesinden sonra iki önemli olgunun açığa çıktığını vurgular. İlki, “şehit edilmiş” bir imparator için *oikosu* tarafından istenen intikam; diğeri, *oikosun* imparatorluğun işleyişinde sahip olduğu merkezi gücü tamamen yitirmesidir (Morris, 1994, s. 213). Bu açıdan düşünüldüğünde Büyük Güvercinlik Kilisesine yönelik – ve aslında birbiriyle bağlantı – iki olasılık belirir; ya kilisenin banileri başından beri zaten Phokas ailesinin üyeleri değildi, ya da bu aile üyelerine ait, kilisenin de içinde bulunduğu toprak, II. Nikephoros’un ölümünden sonra el değiştirmişti.

Aynı yüzyıla ait olan bir başka kilisenin, Güvercinlik Kilisesinin bazı duvar resimleri için kullanılan ikonografik ve mekansal modeli sağladığı kabul edilen bir görüştür. **Göreme Tokalı Kilise** hem mimarisi hem de duvar resimlerinin üslup ve ikonografik özellikleriyle, başkent ile tarihi-sanatsal bağlantılar barındıran bir dini yapı olarak değerlendirilmiştir. İki ayrı kottan oluşan Tokalı kompleksi bugün birinin apsisi o dönemde yıkılmış dört kilise barındırmaktadır. Batıdaki vestibül, beşik tonoz örtülü tek neften oluşan bir naosa bağlanır; yayınlarda ‘Tokalı Eski Kilise’ olarak karşılaşılan bu kilisenin doğudaki tek apsisi, doğuda daha geniş bir dini mekan elde edilmesi için 10. yüzyılda yıkılmıştır. Yayınlarda ‘Tokalı Yeni Kilise’ olarak anılan, beşik tonoz örtülü, enlemesine tek nefli bu mekan, doğuda üç apsis ile sonlanır. Apsislerin tümü doğu duvara bitişik olmayan bir altar ile apsis duvarının güneyine oyulmuş koltuğa sahiptir. Apsisler ile naosu ayıran, düz tavan örtülü enlemesine koridor, mekanın apsisler ile birlikte bemasını oluşturur; koridorun kuzey duvarında merkezde, kuzey ve ana apsisi ayıran duvarın merkezinde, güney ve ana apsisi oluşturan duvarın merkezinde birer prothesis nişi görülür. Bema naostan, zeminde parapet levhaları ile bağlanan dört sütun

ile ayrılmıştır. Naosun kuzey duvarını hareketlendiren beşli kemer dizisi yoluyla *parekklesiona* geçilir. Beşik tonoz örtülü tek nefli mekanı doğuda sınırlandıran tek apsiste, doğu duvara bitişik altar ve güney duvara oyulmuş koltuk görülür. Batıdaki vestibülün kuzeydoğusundaki merdivenler ile inilen ve yayınlarda ‘Tokalı Aşağı Kilise’ olarak değinilen mekan üç nefli bir bazilikadır. Birbirinden üçlü sütun dizileriyle ayrılmış neflerin tümü doğuda birer apsis ile sonlanır. Aşağı Kilisede de apsisler ile neflerin arasında farklı örtü tiplerine sahip mekanların olduğu görülür. Kilise, kuzey duvarında ve zemininde *arkosolia* ve zemin mezarları barındırır. Tokalı Kilise kompleksinde dikkat çeken diğer bir nokta, vestibülün kuzeydoğusundaki açıklık yoluyla ulaşılabilen kısmen düzensiz büyük boyutlu mekandır. Duvarlarında oturma sekisi bulunan, bugün kullanılmayan kendine ait girişe, nişlere ve olasılıkla vaftiz kurnasına sahip mekânın bir münzevinin hücresi olduğu önerilmiştir (Ousterhout, 2016, s. 858). Bu öneriye göre, inziva yeri Eski Kiliseden önce oyulmuş, münzevinin varlığı Eski Kilisenin oluşumunu etkilemiştir. Ousterhout hücrenin güneydoğu duvarındaki oyuğun, münzevinin önce Eski Kilisenin sonra Yeni Kilisenin bemalarında gerçekleşen liturjiyi izlemesi amacıyla oluşturulmuş ‘hagioskop’ olduğunu, bu şekilde kutsal kişiye ayin arasında ‘ayrıcalıklı bir görüş hattı’ sağlandığını önerir. Araştırmacının bu önerisi, hem oyuğun ilginç yerini hem de Yeni Kilise apsislerinin Eski Kilisenin yönelişini takip etmeyen doğrultularını açıklamaya yarayabilir.

Bu önerinin düşündürebileceği diğer şey, Eski Kilisenin genişletilip Yeni Kilisenin oluşturulmasını tetikleyen motif sırasında, ‘ayrıcalıklı görüş hattına’ sahip olması istenen bir münzevinin varlığını hala korumasıdır. Böylece genişletilme aşamasının kutsal kişinin yaşam süresi içerisinde gerçekleştiği düşünülebilir. Tokalı Eski Kilisenin duvar resimleri ile, barındırdığı yazıtlar ile 913 – 920 yılları arasına tarihlenen Güllüdere Ayvalı Kilisenin duvar resimleri arasında üslupsal benzerlikler bulunur (Cormack, 1967, s. 22 – 23; Thierry, 1971)¹⁸³. Bu nedenle, Ayvalı Kilisenin boyatılması sırasında Tokalı civarında bir münzevinin varlığının söz konusu olduğu ve bu münzevinin varlığını azımsanmayacak bir süre daha devam ettirdiği öne sürülebilir.

¹⁸³ Wood, Eski Kilisenin duvar resmi ikonografisinde imparator VI. Leon’un (886 – 912) İsa-imparator ilişkisi üzerine olan felsefi görüşünün etkin olduğunu, imparatorun bu görüşü ve kurmaya çalıştığı yeni manastırcılık sisteminin özellikle Göreme’de o dönemde oldukça destek görmüş olduğunu öne sürer. Ayrıntı için bkz., Wood, 1964.

Tokalı Kilise kompleksinin kronolojisine dair farklı görüşler bulunur. Aşağı Kilisenin, doğuya doğru genişleyen Yeni Kilise ile aynı dönemde oluşturulduğunu öneren Rodley'e göre Aşağı Kilise *kripta* olarak planlanmıştı (Rodley, 1985, s. 222). Böyle bir *kriptanın* topluluğun kurucusunun gömüldüğü bir yer olabileceğini öne süren Epstein ise Aşağı Kilisenin Yeni Kiliseyle çağdaş olduğunu düşünmez (Epstein, 1986, s. 7). Eski Kilisenin önünde daha küçük bir narteksin bulunduğu, Yeni Kilisenin oluşturulması sırasında bunun da genişletilerek bugünkü vestibül haline getirildiğine dair iki araştırmacının da önerisi doğru görünmektedir. Mekanın kuzeydoğusunda bulunan, Aşağı Kiliseye ve inziva yerine geçişi sağlayan girişler, bu mekanların ikisinin de Yeni Kiliseden önce kullanılmış olabileceğini düşündürür. Aşağı Kilisenin mimari planındaki bazı ayrıntılar – üç apsis, apsislerin önündeki mekanlar – Yeni Kiliseninkine benzese de kiliseler çok farklı şekilde tamamlanmıştır; yine de iki kilisenin mimari plan konusunda birbirinden bir şekilde etkilendiği açıktır¹⁸⁴.

Yeni Kilisenin duvar resimlerinde arka planda kullanılan lapis lazuli, İsa ve Meryem'in halelerinde kullanılan varak, başkent ile yakın ilişki içinde olabilecek bir baninin etkinliğini düşündürmüştür (Bevilacqua, 2013, s. 238). Kuzey apsis kemerinde şu yazıt bulunur: “Εκαλλιωρήθη τὸ βῆμα [α τοῦτο ... Νικ]ηφόρου διὰ συνδρομῆς τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Λέοντος Κωνσταντίνου καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὐχεσθε ὑπὲρ αὐτοῦς διὰ τὸν Κ(ύριο)ν. Ἀμήν. (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 309)/Bema, Konstantinos'un Leontios'unun (?) bağışlarıyla ... Nikephoros tarafından boyandı. Bunu okuyan kişi, Tanrı yoluyla onlara dua etsin. Amin”.

Naosu dolaşan silmedeki yazıt şöyledir: “Çok kutsal kiliseni ... Konstantinos cisimsiz olanların [Meleklerin] manastırına olan sevgisinden süsledi. Yeni yapıyı saygıdeğer imgelerle dekore etti, bunlar ...” (Rodley, 1985, s. 218; Epstein, 1986, s. 36)¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Epstein, Yeni Kilisenin en yakın örneklerini Mesopotamyada görmekle birlikte, kilisenin yapımını sağlayan ana düşüncenin Antakya ve Süryani Hıristiyanlığı olamayacağını vurgular. Plan tipinin Kappadokia'daki örneklerinin Göreme'de bulunduğunu belirten araştırmacıya göre Yeni Kilise yerel bir öneme sahipti; benzer plan tipine sahip kiliselerin 11. yüzyıla ait olması ise kilisenin en azından 11. yüzyıla kadar önemini ve işleyişini devam ettirdiğini gösteriyordu. Plan tipi değerlendirmesi için öz. bkz. Epstein, 1986, s. 12 – 13.

¹⁸⁵ Yeni Kilisenin bir manastıra ait olduğunun yazıttan anlaşılacağı da ifade edilmektedir, Rhoby, 2010, s. 104. Rhoby yazıtın bu kısmının (πρὸς μονὴν τῶν οὐρανίων Ἀσωμάτων/Cisimsiz olanların manastırı için) tartışmalı olduğunu vurgular. Yazıtta okunabilen sahne isimleri için bkz. Jerphanion, 1925 – 1942, s. 306 – 307. Bu sahnelerin bazılarının naosta resmedilmemiş olmasını Epstein yazıtın belki de başka bir kilisede bulunan edebi bir prototipten alınmış olabileceğiyle açıklar. Araştırmacı, C. Mango'nun

İlk yazıtta adları okunan Konstantinos'un Leontios'un babası olduğunu öneren Jerphanion'a göre ikisinin de unvanının belirtilmemiş olması yerel olarak gayet iyi tanındıklarının göstergesidir; ikinci yazıt da Konstantinos'un naosun ressamı değil banisi olduğunu kesin olarak belirtir (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 309)¹⁸⁶.

Yeni Kilise ilk tamamlandığında, olasılıkla oyumu gerçekleştiren taş ustası tarafından, ana apsisin önündeki sütunlardan kuzeydekine bir kitabe yazılmıştır: “Ετεληθη ο ναος ιουβιου ις τας δεκαπεντε. Κ(υρι)ε βοιθ[ι] τον μαίστορ[α] (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 301)./Kilise Haziran'ın onbeşinde tamamlandı. *Maistrosa* yardım et Tanrım”. O dönemde, var olan bir kiisenin (Eski Kilise) apsisini tahrip ederek açılan bir yapının (Yeni Kilise) duvar resimsiz bırakılacağı düşünülmemiş olmalıdır. Üzerinin duvar resmiyle kapatılacağı bilincinde olan bir taş ustasının, duasını ve imzasını yine de not etmiş olması, Yeni Kilisenin oyumunun hem kutsiyet hem de prestij açısından oldukça önem verilen bir iş olduğunu göstermektedir. Kuzey apsisteki yazıt tüm bemanın duvar resimlerini yapan (ve kuşkusuz bu atölyenin başında olan) ressamın Nikephoros olduğunu söyler. Dolayısıyla, bu kişinin kilisenin ‘en önemli’ noktasını resmetmiş olması, hem de bema ve naosun aynı dönemde boyanmış olması nedeniyle tüm kilise ‘Nikephoros’un atölyesi’ tarafından boyanmış olmalıdır. Kilisenin duvar resimleriyle bezenmesinin henüz oyumu aşamasında ve öncesinde kararlaştırılması nedeniyle, Konstantinos’un bu bağıışı Eski Tokalı'nın genişletilmesini/mimariyi de kapsamış olmalıdır. Konstantinos ve Leontios'un aynı *oikosun* üyeleri oldukları kesindir; Leontios'un Konstantinos'un oğlu olduğu öne sürülür (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 301 – 309 □ Epstein, 1986, s. 33). Thierry ise Tokalının “vadideki en önemli Başmelekler Manastırının koruyucusu olan Phokasların kurucusu olduğu bir kilise” olduğunu düşünür ve yazıttaki isimleri Konstantinos Phokas ve oğlu Leontios Phokas ile özdeşleştirir (N. Thierry, 2011, 361 – 383)¹⁸⁷. Tokalı Yeni Kilisenin mimarisi ve duvar resimlerini Phokas ailesiyle ilişkilendirmeye gerek olmayabilir; ama bani olan

---

baniler tarafından kilise için kiliseyi görmemiş bir şairden şiir sipariş etmiş olabileceklerini düşündüğünü söyler.

¹⁸⁶ Ayrıca bkz. Rhoby, 2010, s. 104.

¹⁸⁷ Ancak 10. yüzyılda bilinen tek Konstantinos Phokas, II. Nikephoros ve onun sonradan *kuropalates* unvanı verdiği Leontios Phokas'ın kardeşleri olan Konstantinos'tur; 945 yılı civarında Seleukia *theması* *strategosluğu* yapmış ve yaklaşık on yıl sonra da ölmüştür, Cheynet, 2008, s. 488. Bu Konstantinos'un oğlu da yoktur.

oikosun bölgenin varlıklı, önemli ve 10. yüzyılın bağlamı içerisinde bakıldığında olasılıkla asker aristokrat bir ailesi olduğu bellidir.

Çavuşin Kilisesi ile Tokalı Yeni Kilise duvar resimlerinin bazıları arasında ikonografik ve mekansal benzerlik bulunduğu bilinmektedir. Kurulan bu benzerlik, Yeni Kilisenin duvar resimleri için bir en geç tarih – 963 yılı – sağlar. Gayet sınırlı olduğu vurgulanan bu model alma ile yalnızca Göğe Yükseliş’in ikonografik düzenlenişi ve mekan içinde seçildiği yer, Ziyaret sahnesinin ikonografik düzenlenişi, ve Yusuf’un Meryem’e Çıkışması sahnesinin siklus içerisinde tercih edildiği sıra bağlamında karşılaştırılır¹⁸⁸. Bu sahnelerle birlikte iki yapıda da tasvirine yer verilen Kırk Martirler, yerel öneme sahip bir örnekten yararlanan ama kesinlikle onu taklit etmeyen bir faaliyeti göstermektedir.

Bugün Göreme Açık Hava Müzesi sınırları içinde bulunan **Çarıklı Kilise**, naosunda yer alan bani portreleri ile bölgenin yerel asker aristokrat ailelerinden birine ait olduğu değerlendirilmektedir (resim 17). Bani portrelerine eşlik eden yazıtlar, banilerin unvanları ve görevlerine ilişkin bir şey söylememektedir. Ancak, naosta oldukça önemli bir noktada – batı haç kolunun batı duvarı ve ana apsisin tam karşısında – resmedilmiş olmaları, hem kilisedeki duvar resimlerinin kaliteli üslubu hem de kilisenin bölge içindeki konumu düşünüldüğünde, banilerin önemli kişiler olduklarını düşündürür.

Bani portrelerinin görüldüğü kompozisyon dört figürden oluşmaktadır. Bugün dizlerinden aşağısı görülmeyen dört figürün de ayakta olduğu anlaşılmaktadır. Kompozisyondaki tek haleli figür, tunik ve himation içerisinde, ancak yanında tanımlanmasını sağlayan yazıtı yer almamaktadır. Uzun beyaz saçlı ve uzun beyaz sakallı figür, sol elinde Gerçek Haç’ı (ο τημιος ...) tutar; göğsüne kaldırdığı sağ eliyle kutsamaktadır. Azizinin iki yanındaki üç figür de ona doğru hafifçe eğilmiştir; elleri görülebilen iki baninin de ellerini azize doğru dua eder halde açtıkları fark edilir, omuzundan aşağısı yok olmuş üçüncü baninin de aynı durumda resmedildiği söylenebilir: “Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θε(εο)ῦ Θεογονόστου/Tanrının hizmetkârı Theognostos’un yakarışı”, “Δέησης τοῦ δού[λου] τοῦ Θε(εο)ῦ Λέοντος/Tanrının hizmetkârı Leontios’un yakarışı”, “Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θε(εο)ῦ Μιχαή[λ]/Tanrının hizmetkârı Mikhael’in yakarışı” (Rodley, 1985, s. 167).

¹⁸⁸ Ayrıntılı değerlendirme için bkz. Rodley, 1983, s. 329 – 333.

Çarıklı Kilise kompleksi, açık bir avlunun üç yanına konumlanmış kilise ve ek mekanlarından oluşur. Güney cephenin alt kotunda büyük bir yemekhane ve uzunlamasına dikdörtgen bir ek mekan, cephenin üst kotunda iki destekli kapalı Yunan haçı planlı kilise yer alır. Avlunun batı ve doğu cephesinde, alt kotta, birer ek mekan daha bulunur. Olasılıkla, iki kotu birbirinden ayıran bir zemin ve kayaya oyma merdivenler, bugün demir merdivenle çıkılan kiliseye ulaşımı sağlıyordu.

Aynı zaman diliminde aynı aileye mensup isimlerin, 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Çarıklı Kilise’de resmedilmesi araştırmacıları yapının Melissenos ailesinin baniliğinde boyandığını düşünmeye itmiştir (Jolivet Lévy, 2002, s. 357 – 375).

Bilinen ilk Melissenos 8. yüzyılda, İkonoklasmus yanlısı olduğu için imparator V. Konstantinos tarafından Anatolikon *theması strategosu* olarak görevlendirilen Mikhael’dir¹⁸⁹ ve o dönemde aile mülkleri Phrygia’da Nakoleia’dadır (bugün Eskişehir-Seyitgazi)¹⁹⁰. Hatırlanacağı gibi, 10. yüzyılın son çeyreğinde Fatımi tehlikesi ile birlikte bazı Melissenos ailesi üyeleri de askeri görevlerde bulunmuştu; örneğin Leontios Melissenos Antakya *doukhesliği* görevini yürütmüş, imparator tarafından Bulgaristan’a sefere yollanmış, *magistros* unvanıyla yeniden Antakya’ya gönderilmişti. Ancak bundan da önce, Bardas Phokas’ın ayaklanması sırasında bu isyancı öldürülünce, ona destek veren Leontios ve Theognostos adlı Melissenos kardeşler yakalanarak başkente getirilmiş, pişmanlık gösteren Leontios affedilmiş, pişman olmayan Theognostos öldürülmüştür (Skylitzes [2010, s. 320, 16.18]). Başka bir Theognostos Melissenos, 11. yüzyılın ikinci yarısında Mesopotamia *katepanosu* ve *vestarkhestir* (Theocharides, 1985, s. 363). Aynı aileden Mikhael, 1060 – 1090 yılları arasında *strategostur* (Seibt, 1978, s. 262)¹⁹¹. Ailenin başka bir üyesi olan Leontios’un ise 11. yüzyılın ikinci yarısına ait olabileceği düşünülen bir mührü vardır; mührde unvan bulunmamaktadır, mührün ön yüzünde elinde mızrağı ile başmelek Mikhael tasviri görülür¹⁹².

¹⁸⁹ Theophanes Confessor 765 yılında imparatorun, “görüşlerini paylaşan, suç ve günahına ortak olacak” bir sürü *strategos* atadığından, bunların içlerinde Anatolikon *theması strategosu* Mikhael Melissenos’un da olduğundan söz eder., Theophanes Confessor [1997, s. 608, AM 6258].

¹⁹⁰ Prosopography of the Byzantine Empire/Michael 4. <http://www.pbe.kcl.ac.uk/data/nmmn/index.htm>

¹⁹¹ Ayrıca bkz. (<http://db.pbw.kcl.ac.uk/jsp/boulloterion.jsp?bKey=6697>)

¹⁹² Dumbarton Oaks Mühür Koleksiyonu BZS.1955.1.3832
<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3832/view>

Daha önce söz edildiği gibi, 10. yüzyılın ikinci yarısı ve 11. yüzyılın başında özellikle *katepanlık* ve *doukheslik*lerin komutanları olarak karşılaşılan isimlerin, hem o döneme kadar çeşitli durumlarda imparatorluk ordusunda görev almış askerler oldukları hem de doğunun bilinen ailelerinin üyesi oldukları dikkat çekmiş ve bu kimselerin imparatorluk için bir ‘hazır güç’ sağladıkları öne sürülmüştü. Melissenos ailesinin de iki yüzyıldan fazla süre bu ‘hazır güç’ kaynaklarından biri olduğu görülmektedir.

Baniler, batı haç kolunun güney duvarında görülen asker azizler Theodoros ve Georgios ile haç kolunun kuzey duvarında görülen asker aziz Prokopios’un arasında resmedilmiştir. Önerildiği gibi baniler Melissenos ailesinin üyesiyse, 11. yüzyılda tümü asker olan bu kişilerin askeri kıyafetler içerisinde tasvir edilmemesi dikkat çekicidir. banilerin yakarışlarını yönelttikleri Gerçek Haç, askeri kimliği – hatta ismi bile – bulunmayan bir aziz tarafından taşınmaktadır. Bu noktada güneydoğu köşe mekanın güney duvarında, at üzerinde batıya doğru ilerleyen bir figür dikkat çeker; figür, banilerin arasındaki figür gibi uzun beyaz saçlı ve sakallıdır, ve sağ omzuna dayadığı Haç’ı taşımaktadır: OC...POC¹⁹³. Bu sahne batı haç kolundaki sahne ile birlikte düşünüldüğünde çok anlamlıdır. Bir yoldan aziz (veya kutsal kişi/Osios) tarafından at üzerinde taşınılan Gerçek Haç, sonunda kiliseye ulaşmıştır; baniler Haç ile birlikte bu kutsal kişiden de şefaahat dilemektedirler. Dolayısıyla banilerin asker yanları, haç kolunun kuzey ve güney duvarlarında resmedilen asker azizlerle, koruyucu/bina eden yanları ise yaşlı aziz ve Gerçek Haç ile vurgulanmaktaydı. Bu nedenle gerçek Haç’ın (veya belki de herhangi bir kutsal röliğin) bölgeye getirilmesinin askeri bir seferle ve askeri bir zaferle ilgisi olmasa gerektir.

Banilerin tam karşısında, kilisenin ana apsisindeki Deesis sahnesi içerisinde tahtta İsa, dizine dayadığı açık kitapta, tüm inananlar için ‘kurtuluşu’ vaad etmektedir¹⁹⁴. Aynı ayet yakındaki Karanlık Kilisenin apsisindeki aynı konulu sahnede yeniden görülür. Karanlık Kilise, narteksi ve naosunda toplam sekiz bani portresine sahiptir. Çarıklı Kilisenin apsisinde inananlar için olduğu kadar baniler için de kurtuluş ümidi müjdeleyen Deesis sahnesi, Karanlık Kilisede hem apsiste resmedilen iki bani, hem de tüm dini mekanda görülen diğer baniler için kurtuluş vaad eder.

¹⁹³ Jerphanion, yazıtı ‘Α ΘΕΟΔΩΡΟΣ/Aziz Theodoros’ biçiminde okumuştur, 1925 – 1942, s. 457.

¹⁹⁴ Kitapta “Ben dünyanın ışığıyım. Benim ardından gelen asla karalıktay yürümez, yaşam ışığına sahip olur” ayeti okunur [Yuhanna 8:12].

Karanlık Kilise, avlusu, kemerli düzenlemeye sahip iki katlı vestibülü, avlunun etrafına yerleştirilmiş, olasılıkla sonraki bir evrede açılmış mutfak (Ousterhout, 2017, s. 399), ilk evreye ait yemekhane ve diğer ek mekanlarıyla büyük bir kompleksin ögesidir¹⁹⁵. Manastır kompleksi hem bugün sınırları içinde bulunduğu açık hava müzesindeki diğer yapılara hem de bulunduğu rotaya hakim konumdadır. Bu hakim konum ile birlikte, naos ve narteksteki bani yazıtları nedeniyle de kilise coğrafik, dini ve hatta felsefik anlamda farklı bir yerde bulunur. Narteks tonozundaki Havarilerin Görevlendirilmesi sahnesinde, ayakta İsa'nın iki yanında *proskynesis* durumunda iki bani görülür. İsa'nın kendi sağındaki baninin başının üzerinde şu yazıt okunur: “ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΕΝ//ΑΜΑΤΙ/ΟΥ” (Tsakalos, 2012, s. 169). Bani Ioannes'in unvanı genellikle “ένταλαματικοῦ” biçiminde tamamlanarak İstanbul patriği gibi yüksek bir dini yöneticinin temsilcisi olabileceği önerilmiş, unvanın ‘girişimci/έντολικάριος’ kelimesinin eşanlamlısı olduğu da düşünülmüştür (Thierry, 1975, s. 89; Grégoire, 1909, s. 86). Ancak son yıllarda yapılan farklı bir okuma, yazıtın son kısmını “έντάλαμί σου/emrinle” biçiminde tamamlar (Tsakalos, 2004, s. 222). Tsakalos, bu okumanın Ioannes'i kişisel dindarlığı nedeniyle manastır kurduran veya kilise boyatan sıradan bir bani olmaktan çıkardığını, kendisine yüksek bir dini otorite tarafından verilen bir ‘misyonu’ yerine getiren bir girişimci durumuna getirdiğini düşünür. Bu şekilde yazıt “Tanrının hizmetkârı Ioannes'in yakarışı, emrinle”¹⁹⁶ biçiminde okunur ve şefaath dilenilen kişiye – İsa'nın kendisine – yapılan bir seslenme söz konusudur: bani Ioannes [Karanlık Kiliseye, inşasına veya boyatılmasına verdiği] hizmetin emrini doğrudan İsa'dan almıştır. Bu misyon dini olduğu kadar politiktir; 11. yüzyılın ortalarına doğru Kaesarea hattını aşağı doğru takip eden rotaya Khalkedon inancına sahip olmayan Ermeni nüfusun yerleştirilmesi, hem dini sürtüşme hem de sosyal dengesizlik tehlikesini beraberinde getirmiş olsa gerektir. Karanlık Kilisenin sözü edilen yazıtı ile birlikte resim programı da, bu kişileri Khalkedon dogmasına yönlendirerek hem sınır bölgesinde dini ve politik bir denge sağlamak hem de yaklaşan

¹⁹⁵ Cooper and Decker, Karanlık Kilise ile birlikte açık hava müzesi içerisindeki bazı kiliselerin de cephe düzenlemelerini ve bunlara bağlı olduklarını düşündükleri ek mekanları göz önüne alarak, buradaki çoğu kilisenin aristokrat konutlarının birer ögesi olarak planlandığını, ancak tamamlanmayarak manastıra dönüştüklerini öne sürer, 2013, s. 199.

¹⁹⁶ ‘ένταλμα’ kelimesi ‘έντολή’ ile eş anlamlıydı ve ‘emir, buyruk’ demekti; ‘buyruk yoluyla’ anlamına gelen ‘ένταλαμᾶτικος’ kelimesi de zarf haliyle kullanılmıştır, *A Greek-English Lexicon*, 1901, s. 486 ve 488. Dolayısıyla yazıtın farklı okumalara neden olan sondan üçüncü harfi “ένταλαματικοῦ”daki gibi ‘κ’ olsa bile – ki kesinlikle ‘κ’ olmadığı ve ‘C/σ’ye daha yakın olduğu görülmektedir – yazıt, ‘buyruk yoluyla’ biçiminde tamamlanabilirdi.

Selçuklu tehlikesine karşı ek kuvvet sağlamak gibi amaçlarla görevlendirilmiş kişilerin ve filantropik bir kuruluşun varlığına işaret etmektedir.

Aynı sahnede, İsa'nın diğer yanında *proskynesis* durumundaki diğer baninin başının üzerinde şu yazıt okunur: Δέ[ησι]ς Γε[νεθ]λήου (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 396) /Genethlios'un yakarışı. Daha önce sözü edilen, apsiste tasvir edilen iki bani, Tahtta İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya'dan oluşan Deesis sahnesinde, tahtın iki yanında *proskynesis* duruşundadır. İsa'nın kendi sağındaki figürün üzerindeki yazıt şöyledir: Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θε(εο)ῦ Νηκηφόρου πρεσ(βυτέρου)/Tanrının hizmetkârı, rahip Nikephoros'un yakarışı. İsa'nın diğer yanındaki figürün başının üzerindeki yazıt şöyle okunur: Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θε(εο)ῦ Βασ[ηα]νοῦ/Tanrının hizmetkârı Basianos'un yakarışı. Kilisedeki diğer baniler kuzey ve güney haç kollarında görülen Başmeleklerin yanında tasvir edilmiştir. Kuzey haç kolunun kuzey duvarında, askeri kıyafetleri içinde ayakta resmedilen Başmelek Gabriel'in kendi solunda, bani figürünün başına ait izler seçilir; meleğin diğer yanında da başka bir baninin var olduğu kabul edilmektedir (Rodley, 1985, s. 55). Güney haç kolunun güney duvarında, askeri kıyafetleri içinde ayakta resmedilen Başmelek Mikhael'in her iki yanında birer bani görülür. Figürler hafifçe Başmelek'e dönmüşlerdir. Ona doğru kaldırdıkları ellerinden birinde ince uzun mum tutarlar. Melek'in kendi solundaki baninin diğerinden daha büyük resmedildiği dikkat çeker; figürün başının üzerinde şu yazıt okunur: Αρχ(αγγελε) βοη[θ]ι το [σο] δο[υ]λ[ο]... (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 400) /Arkhangelos hizmetkârın ...a yardım et.

Daha önce değinildiği gibi, imparatorluğun doğu sınırına II. Basileios, VIII. Konstantinos, IX. Konstantinos Monomakhos ve Konstantinos Doukas tarafından Ermeniler yerleştirilmiş, bu yerleştirmelerde sürekli Tzamandos, Kaesarea, Gabadonia, Sebasteia, Larissa bölgelerinin ismi geçmişti. Tsakalos'a göre Karanlık Kilisenin banileri tarafından dile getirilen 'dini ve politik misyon', Khalkedon inancı/ortodoks Hıristiyanlık'ın parçası olmayan bu 'heretikler' e yönelikti. Vaspurakan Krallığı ve Bagratuni/Ani Krallığı Ermenilerinin yerleştirildiği bölgeler içerisinde Kaesarea'nın doğusu bulunmamaktadır; piskoposluk listelerinde ilk kez II. Basileios ve VIII. Konstantinos döneminde (976 – 1028) adı geçen Matiane (ὁ Ματιάνης), o dönemde

Mokissos Metropolitliğine (τῆ Μοκίσσῳ Καππαδοκίας) bağlıdır¹⁹⁷. Bununla birlikte Tsakalos sözü edilen bölgelere yerleştirilen Ermeni nüfusun Göreme'ye de ulaşmış olmasının zor olmadığını söyler. Bu tür bir misyonu hem Göreme'nin 11. yüzyılda artan dini büyümesi ile hem de Karanlık Kilisenin duvar resmi ikonografisiyle bağdaştıran araştırmacıya göre bölge, Khalkedon inancına uyum sağlaması ve beraberinde imparatorluğun organik bir parçası hedeflenen grupların dini merkeziydi.

Karanlık Kilise böyle bir amaca hizmet etmiş olsun veya olmasın kilisenin, özellikle bugün açık hava müzesi sınırları içerisinde yer alan, çok sayıda kilise ile bir aradalığı önem taşımaktadır. Karanlık, Elmalı ve Çarıklı kiliselerin birbirlerine yakın dönemde oyuldukları ve aynı veya benzer ressam atölyeleri tarafından boyandıkları bilinmektedir (Epstein, 1975; Epstein, 1980)¹⁹⁸. Birbirlerine bu kadar yakın dönemlerde oluşturulan bu dini yapıların banilerinin de birbirlerine yakın dönemlerde vadide var oldukları düşünülmelidir. Bugün Açık Hava Müzesi sınırları içerisinde bulunan yapılardan en erken tarihli olanların bu üç kilise olduğu kabul edilir (Epstein, 1975; Ousterhout, 2017, s. 455). Duvar resimlerinin üslubuna dayanılarak yapılan bu tarihlendirmeye göre, kiliseler 11. yüzyılın ortasına tarihlendirilirken, müze sınırları içerisinde ve yakın çevresindeki 'Yılanlı Grup' kiliseleri aynı yüzyılın ikinci yarısı ve sonuna tarihlendirilir.

Müze ve yakın çevresinde görülen kayaya oyma yemekhane yoğunluğu araştırmacıları bu alanın işlevine yönelik farklı hipotezler önermelerine neden olmuştur. Bu yemekhanelerin çok fazla sayıda oluşuna, bazılarının yakınındaki kiliseyle doğrudan ilişkili görünmesine, bu oluşumlar arasında keşiş hücresi, mutfak gibi ek mekanların bulunmamasına ve kiliselerin çok sayıda mezar barındırmasına vurgu yapan Ousterhout'a göre bu alan monastik olmaktan çok ölüm ve anma liturjisine ayrılmış bir oluşumdur (Ousterhout, 2017, s. 455 – 478). Araştırmacı ölülerin anılmasına verilen bu

¹⁹⁷ Notitia 10.465. Listenin en geç 1020 tarihli olduğu düşünülür, Stephenson, 2003, s. 118. Matiane'a yakın mesafede bulunan Hagios Prokopios'un (bugün Ürgüp) adı bir piskoposluk olarak ilk ve son defa Notitia 7'de yani 10. yüzyılın başında anılmaktadır, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. J. Darrouzès (Ed.), 1981. Institut Français D'études Byzantines, 7.116. Buna göre Hagios Prokopios (ὁ τοῦ Ἁγίου Προκοπίου) o dönemde Kaisarea Kappadokiası Metropolitliğine (Kappadokia I) bağlıydı; o sırada Matiane'nin de aynı metropolitliği bağlı olduğu düşünülebilir. Hagios Propokios adı sonraki piskoposluk listelerinde geçmez; 11. yüzyılın başında Mokissos Metropolitliğine bağlı olan Matiane piskoposluğu gibi, o da aynı metropolitliğe bağlanmış veya piskoposluğu kaldırılmış olmalıdır.

¹⁹⁸ Elmalı Kilisenin Karanlık Kilisede karşılaşılan özenli mimari detaylardan bir nebze ayrıldığı, Çarıklı Kilisede ise bu düzensizliğin batı bölümdeki iki sütunun oluşturulmasını engellediği ve yerlerini düzensiz köşe plasterlerine bıraktığı vurgulanır, Ousterhout, 2017, s. 130.

önemin, o alanda toprak sahibi güçlü ailelerin sayısının artması ve ölümlerinin anılmasını istemeleriyle arttığını önerir; Göreme’de manastır olarak görülebilecek bazı kuruluşların keşişleri yerel elitlerin mezarlarına gereken özeni göstermekle ve kiliseden daha sık olarak yemekhanede anma liturjisini gerçekleştirmekle yükümlüdürler.

Ancak bu yapılanmanın Ousterhout’un önerdiği gibi ölüm ve anma liturjisiyle olan ilişkisi varsa, bu ilişkinin yalnızca yerel aristokrat aileler ve onların şart koştuğu düzenli anma isteği ile bağlantılı olması gerekmemektedir. Jolivet Lévy’nin de belirttiği gibi bunların, şu an toprak altında kalmış veya bir nedenle ulaşılamayan ek mekanlara sahip küçük monastik oluşumlar oldukları ve ölümlerinin keşişlerin dualarından yararlanmasını isteyen köylülerce kuruldukları ya da desteklendikleri düşünülebilir (Jolivet Lévy, 2012 – 2013, s. 57 – 58).

11. yüzyılın ortasında vadide önemli kişilerin banilik yaptıkları görülür. Çarıklı Kilisede resmedilen üç bani büyük olasılıkla aynı aileye mensuptur. Bu figürlerin isimleri ve duvar resimlerinin üslubu nedeniyle tarihlendirildikleri dönem göz önüne alındığında Melissenos ailesinin varlığına dair öneri akla yatkındır¹⁹⁹. Üslup ve mimarisi nedeniyle daha erken döneme ancak çok kısa zaman öncesine tarihlenen Karanlık Kilisede ise apsiste bir din adamı resmedilmiştir; diğer altı (olasılıkla yedi) figür din dışı kimselerdir²⁰⁰. Tsakalos’un bu kilise için önerdiği Khalkedon dogmasını yayma

¹⁹⁹ Theognostos, uzun kollu ve yere kadar uzanan koyu kırmızı-kahverengi tunik giyer, tuniğin kolları, içine giydiği beyaz giysinin kollarını açığa çıkartacak biçimde kıvrılmıştır. Boynunda beyaz boyunluk, başında beyaz türban vardır. Leontios, uzun kollu ve yere kadar uzanan mavi tunik giyer, beline siyah ince kemer takmıştır. Tuniğin V biçimli sarı (altın?) yakasının altından, içine giydiği beyaz giysi seçilir. Mikhael’in de koyu kırmızı – kahverengi tuniğinin bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Tuniğin yakasındaki koyu kahverengi detay, olasılıkla tuniğin kürk yakasına aittir. Boynunda beyaz boyunluk vardır. Üç figür de sade, işlemesiz, mantosuz birer tunik giymektedir. Bununla birlikte uzun kollu, yere kadar uzanan, kolları veya yakası altın işlemeli tunikler, yüksek sınıf üyelerini, genelde kısa giysili ve çıplak kollu tasvir edilen fakirlerden ayırmak için yeterliydi, Parani, 2003, s. 93. Yalnızca Theognostos’un başında türban görülür; bu, Theognostos’un, Gerçek Haç’ın sağında daha ayrıcalıklı bir konumda olmasıyla da ilişkili olmalıdır.

²⁰⁰ Nartekste, İsa’nın kendi sağında resmedilen ve bu nedenle daha prestijli konumda olan Ioannes, kahvereni, yere kadar uzanan ve uzun kollu işlemeli tunik giyer; beyaz boyunluğu, siyah ayakkabıları vardır. Aynı sahnedeki diğer figür Genethlios’un üzerinde de yere kadar uzanan, uzun kollu, beyaz üzerine kırmızı işlemeli tunik vardır; beyaz boyunluk takmış, siyah ayakkabı giymiştir. İki baniden yalnızca Ioannes başlık takar. Yazıtından da anlaşıldığı gibi, her anlamda “İsa’nın hizmetinde” olan da odur. Apsiste tahtta İsa’nın kendi solundaki bani Basianos da uzun kollu, kahverengi, sade bir tunik içindedir; siyah ayakkabılarıyla beyaz boyunluğunun bir kısmı seçilebilir. Aynı sahnedeki diğer figür olan ve İsa’nın kendi sağında tasvir edilmiş olması nedeniyle daha prestijli konumda olan rahip Nikephoros, açık sarı *stikharion* üzerine beyaz *epitrakhelion* giyer. Güney haç kolunda resmedilen Başmelek Mikhael’in kanatları altındaki iki bani de, narteksteki Genethlios’un giysisine benzer kıyafetler içinde görülür; yere kadar uzanan, uzun kollu, beyaz üzerine kırmızı işlemeli tunik giyerler. Boyunların

misyonuyla birlikte değerlendirildiğinde, ana apsisteki rahibin bu misyonun dini ayağını, özellikle nartekstekiler olmak üzere diğer banilerin bu misyonun din dışı – belki de mali ve sosyopolitik – ayağını temsil ettiklerini öne sürebiliriz.

Çarıklı Kilise ile diğer ek mekanların oyulduğu kaya kütlelerinde bir yemekhanenin varlığı, kompleksin ‘manastır’ olarak tanımlanmasına yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla, aynı *oikosa* mensup mensup üç kişi manastırın, manastır kilisesinin oyumuna veya duvar resimlerine banilik etmişlerdir. Karanlık Kilisenin de yemekhanesinden dolayı manastır oluşumu olduğu kabul edilirse, birbirine yakın iki kaya kütleleri içerisinde iki (çevredeki, oluşum tiplerine ilişkin bir şey söylemenin zor olduğu kompleksler düşünüldüğünde belki de daha fazla) manastırın varlığı ortaya çıkar. Bu iki oluşum, duvar resmi üslupları ve mimari plan tipleriyle birbirlerine yakın dönemde oyulup boyandıkları bilinen manastırlardır; ikisinde de farklı banilerin adlarının okunması, oluşturulma nedenlerinin birbirlerini bir şekilde tetiklediği gösterir. Bu neden ne olursa olsun tüm Göreme vadisinin hem yoğun banilik faaliyetini gerektirecek denli önemli bir nokta olduğu hem de oluşumları uzun süre devam eden çok sayıda kilise, yemekhane ile birlikte önemini korumaya devam ettiği görülür.

---

kahverengi ve beyaz boyunluk, ayaklarında siyah ayakkabılar vardır. Kilisedeki diğer din dışı figürler akla getirildiğinde, sakalsız olmalarıyla dikkat çekerler. Bu nedenle çocuk olabilecekleri akla gelmektedir.

5. BÖLÜM

SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİ DUVAR RESMİ KATALOĞU

5.1. AZİZE BARBARA KOMPLEKSİ KİLİSESİ (resim 18 – 34, 146 – 149, çizim 1)

Adı: Azize Barbara Kilisesi (Rott, 1908; Grégoire, 1909; Jerphanion, 1925 – 1942; Restle, 1967; Rodley, 1985; Jolivet Lévy, 2015; Ousterhout, 2017), Tahtalı Kilise (Restle, 1967; yerel kullanım).

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin batı kolunda, bu kolun kuzey yamacındadır. Yoldan, kilisenin parçası olduğu komplekse ahşap köprü ve kayaya oyma merdivenler ile ulaşılır (resim 18 ve resim 19).

Bugünkü Durumu: Doğu-batı doğrultusunda, birbirine paralel uzanan birer nefli iki kiliseden oluşur. Güney kilisenin naos duvarları, örtüsü, templon düzenlemesi korunmuştur. Kilisenin duvar resimleri görece iyi durumdadır. Kuzey kilisenin naos duvarları, örtüsü kısmen korunmuş, templon düzenlemesi yıkılmıştır.

Yazıt: Duvar resimlerinin yapılış tarihini ve baninin adını veren yazıt, güney kilisenin batıdaki giriş kapısının üzerindedir²⁰¹.

Tarihi: Kitabede isimleri okunabilen veya tamamlanabilen imparatorlar II. Basileios ve VII. Konstantinos'un imparatorluk yılları olan 976 – 1028, kitabenin verdiği indiksiyon nedeniyle duvar resimleri 1006 – 1021 yıllarına tarihlenebilmektedir.

Mimari Tanıtım: Kompleksin iki kilisesi birbirine paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanır (resim 20).

Daha büyük boyutlu güney kilise, doğuda, merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, uzunlamasına dikdörtgen naos ve naosun batısında serbest haç planlı giriş mekanından oluşur. İki basamakla çıkılan apsis, naostan iki templon levhasıyla ayrılır. Jerphanion'un fotoğrafından, bugüne gelmeyen altarın apsisin doğu duvarına bitişik olmadığı, bugün yıkık olan doğu duvarın ekseninde, üst seviyede, enine dikdörtgen bir açıklığın bulunduğu anlaşılmaktadır. Apsisin kuzey duvarına oturma sekisi oyulmuştur. Yuvarlak

²⁰¹ Yazıt konusunda ayrıntı için bu çalışmada bkz., 'Soğanlı Vadisinde Yazıtlar' bölümü, 1.1.

kemerli *prothesis* nişi naosun kuzey duvarında, eksenin doğusundadır. Naosun güney duvarında, eksenin doğusunda yuvarlak kemerli büyük bir açıklık bulunur (resim 21). Aynı duvarda, eksenin batısında yuvarlak kemerli daha küçük bir *arkosolium* vardır. Güney kilise naosunun örtü sistemi beşik tonozdur; tonoz, güney ve kuzey duvardaki iki duvar payesine oturan kemer ile enlemesine ikiye ayrılmıştır.

Giriş mekanının doğu duvarında merkezdeki dikdörtgen planlı kapı, naosa girişi sağlar. Mekanın orta bölümü kubbe, haç kolları beşik tonoz örtülüdür. Kapının güney kiliseye ana girişi sağlamasının hedeflendiği açıktır; güney kilisenin kuzeybatı duvarında dikdörtgen kemerli büyük açıklık, daha üst seviyedeki kuzey kiliseye geçişi sağlar (resim 22).

Kuzey kilise doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, uzunlamasına dikdörtgen naos ve naosun batısında serbest haç planlı narteksten oluşur (resim 23).

Tek basamakla çıkılan apsis, naostan pencereli templon düzenlemesiyle ayrılır²⁰², bu düzenlemeyi oluşturan pencere payeleri ve arşitrav bugün yıkıktır. Altar, apsis doğu duvarına bitişiktir.

Naosun kuzey duvarı, merkezi içerde yuvarlak kemerli dört dikdörtgen niş ile hareketlendirilmiştir. Naosun güney duvarındaki açıklık, daha alt kottaki güney kiliseye geçişi sağlar.

Kuzey kilise naosunun örtü sistemi beşik tonozdur; tonoz, güney ve kuzey duvardaki iki duvar payesine oturan kemer ile enlemesine ikiye ayrılmıştır.

Mezarlar: Güney ve kuzey kiliseleri birbirine bağlayan açıklığın kemerinin altında bir yetişkine ait zemin mezarı doğu-batı doğrultusunda oyulmuştur²⁰³.

Güney kilise güney duvarda, eksenin batısında yuvarlak kemerli *arkosolium*, bir çocuğa ait mezar barındırmış olmalıdır ve duvar resimleriyle aynı dönemde oluşturulmuştur. Aynı duvarda, eksenin doğusunda yuvarlak kemerli açıklık, bir veya iki yetişkin mezarı

²⁰² Bu tip, Asutay Fleissig tarafından ‘SF/Schranke mit seitlichen Fenstern/yan pencereli templon olarak adlandırılır. Ayrıntı için bu çalışmada bkz., ‘Mimari Değerlendirme’ bölümü.

²⁰³ Jerphanion, mezarın baş tarafında [batıda?] pilaster üzerine kırmızı ile yazılmış “Εκουμθ(η) η δουλ[η τ]ου Θ(εο)υ Η.... [Θ]υγατ[ι]ρ του.... .ων....” yazıtını görmüştür. Yazıt bugün yok olmuştur, 1925 – 1942, s. 308.

bulunan bir *arkosolium* olarak da değerlendirilmektedir ve duvar resimlerinden sonraki bir dönemde oluşturulmuştur.

Kiliselerin apsislerinin arkasında, aynı kaya kütesine oyulmuş ve kendine ait – bugün kapatılmış – girişi olan mekanda dokuz zemin mezarı görülür (resim 24).

Güney kilisenin giriş mekanında, kuzey ve güney haç kollarında birer zemin mezarı bulunur. Kilisenin cephesinde iki *arkosolium* görülebilmektedir.

5.1.1. Duvar Resimleri

Güney Kilise - Apsis:

Apsis yarım kubbesinde Maiestas Domini sahnesi tasvir edilmiştir (resim 25). Eksende, mandorla içerisinde İsa tahtta oturmakta; İncil yazarlarını sembolize eden dört hayvan ile taşınmaktadır. Arkalıklı tahtta iki yastık üzerinde oturan İsa, *suppedaneuma* basar. Aynı sahne içinde, alt seviyede, sağda Havva (EB{A}), solda Adem ({A}ΔAM) mandorlanın önünde *proskynesis* duruşunda, ellerini İsa'ya uzatmaktadır.

Apsisin bugün yıkık olan doğu duvarında kırmızı bordür ile çevrelenmiş duvar yüzeyinde, sol üstte, üzerinde gözler bulunan bir kanat seçilebilmektedir²⁰⁴; sağda *tetramorphos* kerub (TETPAMOPΦOC) figürü görülür. Kerub'un sol omzunun arkasında, İncil yazarı Luka'nın sembolü (Öküz) hale içerisinde²⁰⁵.

Apsisin doğu duvarında, alt seviyede on kilise babası ayakta ve cepheden resmedilmiştir; bugün görülebilen, *omophoria* içerisindeki kilise babalarının tümü ellerinde kapalı kitaplar taşımaktadırlar. Figürlerden üçünün yazıtları bugün okunmaktadır: Aziz Theophilaktos (A ΘEOΦΥΛΑΚΤΟC), Aziz Nikolaos ({A} ΝΗΚΟΛΑΟC) ve Aziz Ioannes Khrysostomos'tur ({A} ΧΡΥCΟCΤΟΜΟC) (resim 26)

²⁰⁶

²⁰⁴ Duvarın yıkılmadan önce resmini de çekmiş olan Jerphanion, figürün altı kanatlı *seraf* olduğunu yazmış, yazıtını “ΕΞΑΥΤΕ[ρ]ΥΓΟΝ” biçiminde okumuştur, 1925 – 1942, s. 313.

²⁰⁵ Yuhanna (kartal) ve Markus (aslan) ise, Kerub'un sağ omzunun arkasında resmedilmişti. Seraf ve Kerub'un arasında, üstte, iç içe geçmiş ikişer ateş tekerleği vardı, Jerphanion, 1925 – 1942, s. 313.

²⁰⁶ Jerphanion'un çalışmasından, duvarda on bir kilise babasının olduğu anlaşılmaktadır; yukarıda sayılanlara ek olarak, araştırmacının isimlerini okuyabildiği diğer azizler, Kornoutos, Athenogenes, Leontios, Büyük Basileios, Blaisios'tur, 1925 – 1942, s. 314.

Apsiste, eksenin kuzeyindeki nişin üstünde, aziz Simeon Stilites (A CIMEON), yarı gövdesine kadar, orans duruşta resmedilmiştir. Nişin doğu duvarında aziz Daniel Stilites (ΑΓΙΟC ΔΑΝΙΗΛ) görülür.

Apsis kuzey duvarında, kilise babalarının seviyesinin yukarısında, kırmızı bordürle çevrelenmiş yüzey içerisinde iki madalyon görülür; iki figürün de yüzleri tahrip olmuştur, yazıtları ise kısmen okunabilmektedir: Luka (A ΛΥCΑ), Markos (A ΜΑ[PKOC]). Güney duvarda, aynı seviyede kırmızı bordürle çevrelenmiş yüzey içerisinde iki madalyon daha resmedilmiştir. Madalyonlarda, isimleri okunamayan iki aziz, yarım figür halinde ve ellerinde kapalı kitaplarla görülür²⁰⁷.

Zafer kemerinin içinde, biri merkezdeki haç tasviri olmak üzere beş madalyon yer alır. Haçın kolları arasında, açılımı “İsa aydınlatır/dünyanın Işığı/Φῶς Χριστοῦ φανεῖ πᾶσι” anlamına gelen Φ Χ Φ Π harfleri okunur. Haçın iki yanında ikişer madalyon içindeki Eski Ahit peygamberleri, solda Davud (ΔΑΔ) ve İlyas (ΙΛΗ[AC]), sağda Süleyman (CΟΛΟΜΟΝ) ve İshak’tır (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 315).

Apsis kemerinin templon levhalarıyla birleştiği yerde, her iki yanda, kırmızı bordür ile çevrelenmiş iki aziz tasviri yer alır. Soldaki figürün yalnızca giysisinin bir bölümü ile halesi seçilebilmekte, iki figürün de yazıtları okunamamaktadır; sağdaki aziz elinde kapalı kitabı tutmaktadır²⁰⁸.

Güney Kilise – Naos – Beşik Tonoz ve Batı Alınlık:

Tonozun doğu bölümünde, güneyde, kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzey içerisinde, Meryem’e Müjde (O XEPETICMOC) ve Meryem’in Elizabet’i Ziyareti ([O] ACΠ[A]CMOC) sahneleri betimlenmiştir (resim 27). Bir yapı önünde ayakta duran ve *podeste* basan Meryem, hafifçe sağına – Müjdeyi getiren Başmelek Gabriel’e ([Γ]ABΠIΗΛ) dönmüştür. Kanatları iki yana açık olan, sol elinde asasını tutan ve sağ eliyle Meryem’i kutsayan melek, ona doğru adım atmaktadır. Meryem ile Elizabet’in (HΑΓΙΑ E[ΛI]CABE[T]) birbirlerine sarılır halde görüldüğü Ziyaret sahnesinin üst köşesinde Elizabet’in hizmetçisinin başı seçilmektedir.

²⁰⁷ Karşı duvardaki kompozisyondan, azizlerin diğer İncil yazarları Matta ve Yuhanna oldukları, Luka ve Markos’un da ellerinde kapalı kitaplarını tuttukları anlaşılmaktadır.

²⁰⁸ Jerphanion soldaki figürün Aziz Stefanos, sağdaki figürün ise Aziz Romanos olduğunu öne sürer, 1925 – 1942, s. 315.

Tonozun batı bölümünde, güneyde, kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzey içerisinde, Su Deneyi (TO YΔ[OP] THC ΕΛ[ΕΓΞΩΖ] ile Yusuf'un Meryem'i Suçlaması sahneleri görülür (resim 28). İki yuvarlak kemer içerisinde üç figürün yer aldığı sahnede bir rahip, elindeki yuvarlak ağızlı kaptan, kendinden daha küçük boyutlu gösterilmiş Meryem'e su içirmektedir. Yusuf ise, sağda, bu iki figüre dönük halde elindeki daha uzun ağızlı bir kaptan su içmektedir. Sahnede, en sağda Yusuf ([HO]CHΦ) bekaretinden şüphe duyduğu Meryem'i (MP [ΘN]) suçlamakta, sol elini ona doğru kaldırmaktadır.

Batı alınlıkta Beytüllahim'e Gidiş sahnesi bulunur (resim 29). Kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde, üç figür görülür. Eksende, beyaz at üzerinde Meryem, önde İakobos (HAKOBO[C]), arkada Yusuf ile yolculuk etmektedir. Meryem'in başı, yüzü ve yazıtı oldukça kötü durumdadır; başını arkaya – Yusuf'a – çevirdiği ve sol elini göğsüne doğru kaldırdığı anlaşılır. İki figürün birbirleriyle iletişim içinde oldukları, aralarındaki, Meryem'in sözlerinden oluşan yazıt ile de doğrulanmaktadır: “[IΩ]CIΦ KATAΓΑΓΕ ΜΕ ΑΠΟ ΤΗC ΟΝΟΥ/Yusuf beni eşekten indir”.

Tonozun batı bölümünde, kuzeyde, İsa'nın Doğumu sahnesi betimlenmiştir (resim 30). Şilte üzerinde yatan Meryem'in (MP ΘN) başı, bükülmüş olan sol kolunun üzerindedir; sağ eliyle, ilk bakımı yapılan İsa'yı (IC XC) gösterir. İsa'nın ilk bakımı, biri oturan, diğeri ayakta iki kadın – Mea (MEA) ve Salomi (CΑΛΟΜΙ) tarafından yapılmaktadır. Meryem'in yatağının üzerinde kundağa sarılı İsa ile ona uzanmış öküz ve sahnenin sol alt köşesinde, başını dizinin üzerindeki sağ koluna yaslamış olan Yusuf (HOCHΦ) görülür. Diğer köşede, üstte, sol elinde asasını tutan, kanatlarını iki yöne açmış bir melek, haber iletir görünümde eğilmiş ve sağ elini öne uzatmıştır²⁰⁹. Sahnenin sağ alt köşesinde iki çoban, meleğin verdiği mesajı duymuş haldedir; içlerinden biri o yöne işaret etmektedir; çobanların beş koyunu sahnenin sağında, altta görülür.

Tonozun doğu bölümünde, kuzeyde Anastasis (ANACTACHC) betimlenmiştir (resim 31). Kırmızı bordürle çevrelenmiş sahnede, dışta beyaz çerçeveli açık kırmızı *mandorla* içerisindeki İsa'nın (IC XC) bedeninden üçer sıra halinde dokuz ışın demeti yayılır. İsa kendi soluna – Adem (ΑΔΑΜ) ve Havva'ya (ΕΒΑ) doğru – yönelmiştir. Sol elinde haç tutan İsa, sağ eliyle, kendisine doğru uzanan ve sol dizini kırarak yere dayadığı görülen

²⁰⁹ Jerphanion bu figürün küçük flüt çalan bir müzisyen olduğunu yazar; 1925 – 1942, s. 326. Tahribat sebebiyle figür, tarafımızca tam olarak görülememiştir.

Adem'in elini tutar. Adem'in arkasında Havva da, her iki örtülü elini İsa'ya uzatır. İsa iki ayağını da, insan görünümündeki Hades'in (O AΔHC) dizine ve başına basar. Sağ ellerinde birer haç tutan Kral peygamberler Süleyman (COΛOMON) ve Davut (ΔΑΔ) kompozisyonun sol üst köşesinde, İsa'nın arkasında resmedilmiştir. Kral peygamberler yaklaşık dizlerine kadar betimlenmiştir; ayaklarının dibinde içinde ikişer ölü bulunan lahitler resmedilmiştir. Ölülerden üçü, örtülü veya örtüsüz elleriyle *mandorla* içerisindeki İsa'ya uzanmakta ve yakarmaktadırlar. Bir diğer ölü kollarını önünde çaprazlamış, cepheden resmedilmiştir. Olasılıkla bu ölülerden sol üstteki kadındır. Dört ölünün de her iki yanında "I NEKPV EK TON MNHMATON ANICTANTΩ/Ölüler aklımızdadır" yazıtı okunur.

Tonozun kuzey ve güney bölümlerindeki sahneleri – güneyde Müjde ve Ziyaret ile kuzeyde Anastasis'i – birbirinden madalyon içine alınmış Eski Ahit peygamberleri ayırmaktadır. Doğu bölümde, doğudan batıya, Daniel, Hezekiel (IEZEXHAC) ve Yeremya ([IEPE]MIAC) resmedilmiştir. Naosun doğu bölümündeki bu uygulama batı bölümde de görülür; kötü durumda olan ve yazıtları okunamayan figürlerin de Eski Ahit peygamberleri olduğu düşünülebilir²¹⁰. Yeremya peygamber, omuzlarına düşen beyaz saç ve sakallı, sarı halelidir. Hezekiel peygamber, tepesi palmet motifine benzer üç süsle bezenmiş mücevherli taç takar. Omuzlarına düşen beyaz saçlı ve uzun beyaz sakallıdır; başı kırmızı hale çevrilidir. Batı bölümde madalyon içindeki peygamberlerin, en batıdaki hariç – yalnızca bazı baş ve giysi detayları korunmuştur. En doğudaki peygamber kahverengi saçlı, aynı renk *khlamysli* ve beyaz halelidir. Ortadaki peygamberin iki sıra incili kırmızı *khlamysi* seçilebilmektedir.

Güney Kilise – Naos – Duvarlar ve Kemerler:

Naos duvarlarında tek figür halinde toplam altı azize, tek figür halinde toplam on yedi aziz resmedilmiştir. Bununla birlikte, Başmelek Mikhael'in de olduğu Deesis sahnesi, Kutsal Haç'ın iki yanında aziz Konstantinos ve azize Helena da naos duvarındaki sembolik sahnelerdir.

Naosun doğu bölümünde, güneydoğu payenin doğu yüzünde Azize Barbara (HAΓHA BAPBAPA) tasviri bulunur (resim 32). İçte beyaz, dışta kırmızı bordür içine alınmış

²¹⁰ Daniel peygamberin yazıtı bulunmamaktadır; ancak figürün başındaki kırmızı şapka ile sakalsız ve genç bir aziz olarak tasvir edilmesi Daniel olduğunu düşündürür.

yüzeyde azize ayakta durmakta ve cepheden görülmektedir. Sol kolu ile göğsü arasında, mucizelerinden birinde yer alan kuleyi, sağ elinde martirlik haçı tutar²¹¹.

Güney duvarda, doğuda, Deesis sahnesi yer alır. Sahne, Vaftizci Yahya'nın yanında, ayakta ve cepheden tasvir edilmiş olan Başmelek Mikhael'i (MIXAHA) de içine alır şekilde çerçevelenmiştir. İsa'nın baş ve omzu ile kutsamak için göğsüne kaldırdığı sağ elinin bir bölümü, hafifçe İsa'ya dönmüş olan, dua eder haldeki Meryem'in (MP ΘN) başı, yarı gövdesi ve elleri, hafifçe ona dönmüş olan Yahya'nın (A IW O [Π]PO[Δ]POMO[C]) baş ve omuzları, Mikhael'in başı ve sol elindeki *probos* ile, omuzlarının, iki yana açık kanatlarının ve sağ elindeki esasının bir bölümü görülür²¹².

Güney duvar payesinin doğu yüzünde Azize Theodote (HAFIA ΘE[OΔOTH]), güney yüzünde Aziz Georgios (A ΓEOPΓIOC), batı yüzünde Aziz Theodoros (A Θ[EΔO]POC) bulunur.

Güney duvarda, batıda, yan yana ayakta duran altı aziz cepheden resmedilmiştir. En doğuda bir asker aziz, sağ elinde kılıcını tutar. Yanındaki dört figür, ortada, iki tarafında oğulları Theopistos ve Agapios (A AΓAΠHO[C]) ile birlikte aziz Eustathios ve karısı Theopiste'dir (HAFIA ΘEOΠH[CTH])²¹³. Azize Theopiste ve aziz Theopistos sağ ellerinde martirlik haçı tutmaktadırlar. En batıda, sol elinde yuvarlak bir taş, sağ elinde, yukarıda palmiye yaprağı ile sonlanan uzun ince asa taşıyan aziz Khristophoros (A [KP]ICTOΦOPOC) görülür.

Batı duvarda, güneyde, kırmızı bordür içine alınmış yüzeyde, açık sarı-beyaz bir ata binmiş aziz Georgios (A ΓEWΠΓIOC) bir ejderhayı öldürürken görülmektedir. Asker aziz, sağ elindeki uzun siyah mızrağı, atı ayakları altındaki, beyaz, kıvrımlı bir yılan

²¹¹ Azize Barbara pagan babası tarafından bir kuleye hapsedilmiş, azize bu kulenin iki pencereci banyosuna Kutsal Üçlüyü anma adına bir pencere daha ekletmiş, babasının öfkelenmesiyle kuleden kaçmış ama onun tarafından başı kesilmiştir, Cassidy Welch, 2009. Yazara göre azizeyi hem tutukluğunun hem de inancının simgesi olan, üç pencereye sahip kulenin yanında veya kuleyi taşırken gösteren örneklerle Geç Bizans döneminde de karşılaşılır. *Vitanın* versiyonları ve azize Barbara tasvirlerinin farklı ikonografik özellikleri için bkz. Cassidy Welch, 2009 ve öz. bu makalede dn. 8.

²¹² Aynı duvarda eksendeki açıklığı (arkosolium?) oyumu sırasında, duvar resminin zarar gördüğü düşünülmelidir; bu açıklığı çerçeveyen – batı bölüm güney duvardaki *arkosolium*'u üstte sınırlandıran kırmızı bordür gibi – düzenli bir bordür görülmemektedir. Aynı duvardaki diğer aziz tasvirlerini aşağıda sınırlandıran kırmızı bordür izlendiğinde, Deesis kompozisyonunun da duvarın doğu bölümünü tamamen kapladığı anlaşılır.

²¹³ Azizler Eustathios ve Theopistos'un yazıtları okunamamıştır; Jerphanion aziz Eustathios'un (Ευσταθιος) yazıtını okumuştur; 1925 – 1942, s. 322.

biçiminde resmedilmiş canavara saplar. Aziz'in arkasında bir kısmı görülen, tek sıra inci desenli büyük kalkan, atın başını da çevrelemektedir.

Batı duvarda, kuzeyde, ayakta yan yana duran üç azize cepheden görülür. Azize Paraskeve (HAGIA [PIA]PA[C]KEB[I]), azize Katerina (HAGIA EKATEPHNI) ve azize Anastasia (HAGIA ANACTACHA) sağ ellerinde martirlik haçı tutar.

Kuzey duvarda, batıda, yan yana ayakta duran beş aziz cepheden görülmektedir. Duvar, sağdaki üç azizin omuz hizasından itibaren kuzey nef ile bağlantı sağlanması amacıyla yıkılmıştır. En batıdaki figür – aziz Panteleimon (A ΠANTELEIMON) – iki eli arasında ince uzun bir kutu tutar; yanında aziz Hermolaios (A {E}PMOΛAO[C]) sol elinde göğsüne dayalı kapalı bir kitap tutmaktadır. Diğer üç azizin yalnızca başları görülmekte, bazılarının yazıtı kısmen anlaşılabilir: aziz (Nikolaos?) (A NHK[OΛAOC]), aziz Theodoros (A ΘEOΔOPOC) ve aziz Merkurios (A MEPKYPH[O]C).

Kuzey duvar payesinin batı, kuzey ve doğu yüzlerinde sırasıyla aziz Leontios (A ΛEOTIOC), aziz Prokopios (A ΠPOKOPIOC) ve azize Theodote (HAGIA ΘEOΔOTH) tasvir edilmiştir.

Kuzey duvarda, doğuda, Gerçek Haç'ın iki yanında ayakta duran aziz Konstantinos (A KONCTANTINOC) ve annesi azize Helena (HAGIA ELENH) görülür (resim 33). Konstantinos, kenarından *pendantlar* sarkan *pendulia* takmıştır. Başını hafifçe sağına eğik Helena'nın, üzeri palmet benzeri süsler ile detaylandırılmış *diademi* seçilebilmektedir.

Aynı duvarın en doğusu, madalyon içine alınmış büyük palmet motifleri ve kıvrımlar ile bezenmiştir. Duvarın bu bölümü yuvarlak kemerli derin *prothesis* nişine ayrılmış, nişin kırmızı bordür ile yeniden çevrelenmiştir. Nişin kuzey duvarında, kırmızı çerçeve içine alınmış Kappadokyalı aziz Sabas (O OCH[OC] CABAC) orans duruşta, yarım figür halinde betimlenmiştir. Doğu ve batı kemerlerde görülen doktor azizler (*Anargyroi*) aziz Damianos (A ΔAHANO[C]) ve aziz Kosmas (A KOCTMAC) sol ellerinde, sarı, silindirik muhafaza kapları tutar.

Tonozu ayıran kemerin tamamı Yedi Uyurlar'a ayrılmıştır. Dikdörtgen bir çerçeve içine alınarak, yarım figür halinde betimlendikleri anlaşılmaktadır. Kemerin kuzey ucundan başlayarak ilk üç azizin isimleri seçilebilmektedir. Daire ve üçgen motiflerinden oluşan

bir çerçeve içinde görülen Martinos (MAPTHNO[C]), ikincisi kahverengi-sarı bir çerçeve içinde görülen Diomidios (ΔHOMIΔHOC), üçüncüsü beyaz çizgili kırmızı çerçeve içinde görülen Iamblikhos'tur (IANBAIXOC). Gri-siyah bir çerçevenin çevrelediği dördüncü figür tahrip olmuştur, ancak yazıtı kısmen okunabilmektedir: ΤΥΔΙΝΟC; bu figür [Εξ ακουσ]τουδι[α]νος olmalıdır (Jerphanion, s. 319). Kemerin güney ucunda, yüzleri, giysileri ve yazıtları tahrip olmuş üç figür daha görülür. En güneydeki azizin kırmızı çerçevesi ve kahverengi kıvrıkcık saçları seçilir, diğerinin siyah çerçeve içine alındığı ve açık kahverengi saçları, üçüncüsünün kahverengi-siyah çerçeve içine alındığı ve incili kırmızı pelerini görülür.

Giriş Mekanı:

Haç planlı, merkezi kubbeli narteksin resim programı tek figür azizlerden ve Eleousa Meryem tasvirinden oluşur (resim 34). Kubbede eşit kollu, her kolunun arasında nokta bulunan, mücevherli haç yer alır. Naosa geçişi sağlayan kapının kemer aynasında görülen Eleousa Meryem tasvirinde, Meryem (MP ΘN) ve çocuk İsa'nın başları ile omuzlarının bir bölümü seçilebilmektedir. Meryem'in sarı halesi ve başını örten koyu kırmızı *maphorionu* ile İsa'nın, annesinin yüzüne dayalı başını çevreleyen koyu kahverengi saçları ve aynı renk halesi görülür²¹⁴. Doğu kemerde her iki yanda birer melek, kemer aynasındaki tasviri tamamlar niteliktedir. Kemerin kuzey yanında elleri örtülü, kanatları yanlarda açık melek (ΑΓΕΛΟC), Meryem ve çocuk İsa'ya yönelmiştir. Kemerin diğer yanında, yüzünden aşağısı tahrip olmuş meleğin de (O ΑΝΓΕΛΟC) benzer tipte olduğu söylenebilir.

Güney haç kolunun kemer aynasında, martirlik haçı tutan, yarım figür halinde betimlenmiş Tarakhos (A TAPAXOC) görülür. Azizın başı ile kısmen omuzları seçilebilir. Beyaz saçlı başı koyu sarı hale ile çevrelenen aziz, uçları üçe ayrılmış uzun sakala sahiptir. Güney kemerde, yarım figür halinde betimlenmiş, martirlik haçı tutan, karşılıklı iki aziz bulunur. Doğuda aziz Probos'un (Α} ΠΙΡΟΒΟ{C}) başını koyu sarı hale çevreler; koyu kahverengi sakalı ile, aynı renk *khlamysi* vardır. Batıdaki koyu

²¹⁴ Tasvirin yer aldığı duvar yüzeyinde, Meryem'in sağ kolunun yanında “Ση ι (σὸ εἶ) [βασιλισ]σα του ασομα[τ]ο[v.../Sen her şeyin hükümdarısın/kraliçesisin” biçiminde tamamlanmış olan harfler görülür, Jerphanion, 1925 – 1942, s. 312. Araştırmacıya göre bu dize liturjik bir metinden esinlenmiştir.

kahverengi uzun saçlı azizin²¹⁵ başını koyu sarı hale çevreler. İşlemeli tuniği üzerine giydiği beyaz *khlamysi* ve göğsüne kaldırdığı sağ eli görülür.

Kuzey haç kolunun kemer aynasında, yarı gövdeye kadar betimlenmiş, beyaz saçlı ve kısa sarı sakallı bir martir – aziz Menas (A MHNAC) – görülür; başı koyu sarı hale ile çevrelenmiş aziz, desenli tunik ve koyu kırmızı *khlamys* giyer. Kuzey kemer, iki yarım figür halinde betimlenmiş iki martire ayrılmıştır. Doğuda aziz Viktorios (A BHXTOP), batıda aziz Vinkentios (A BH{K}ENTHOC) sağ ellerinde martirlik haçı tutan azizlerden Viktorios açık kırmızı tunik ve koyu kırmızı *khlamys*, Vinkentios koyu mavi, manşeti işlemeli tunik ve beyaz *khlamys* giymiştir.

Batı kemerde karşılıklı iki azizin – güneyde aziz Nikephoros (A NHKHΦOPO[C]) – yalnızca başları ve omuzlarının bir kısmı korunmuştur²¹⁶. Azizlerin kahverengi saçlı koyu sarı haleli başları ve koyu kırmızı *khlamysleri* görülür.

Naosa giriş kapısının kuzey duvarında mücevherli haç tasvir edilmiştir. Kırmızı bordür içine alınmış haç, duvarın üst bölümünden naostaki aziz ve narratif sahneleri altta sınırlandıran bordüre kadar uzanır.

Güney kilise tonozunun güney bölümünde doğuda başlayan hikaye edici siklus kronolojik sıra izleyerek saat yönünde ilerler ve tonozun kuzey bölümünde doğuda sonlanır.

5.1.2. Üslup Değerlendirmesi

Güney kilise duvar resimlerinin renk paletini çoğunlukla açık ve koyu kırmızı, kiremit rengi, açık ve koyu sarı, bej-kum rengi, gri, açık ve koyu kahverengi gibi toprak renkleri oluşturur. Figürler koyu mavi-gri fon önünde resmedilir; bu renkten farklı bir zemine basmamakla birlikte bazı sahnelerde fon rengi aşağıya doğru koyulaşır. Figürler genelde ince ve uzundur ve oval-yuvarlak yüzlüdür.

Giysi kıvrımları ve dış hatlarının oluşturulmasında çoğunlukla yoğun ve kalın olmayan siyah, bazen de koyu kahverengi kullanılmıştır. Kaşlar, gözler, burunlar ve ağızların da sert ve kalın siyah çizgiler ile oluşturulduğu görülür.

²¹⁵ Jerphanion, azizin Andronikos (Ανδρονίκος) olduğunu not etmiştir, 1925 – 1942, s. 313. Yazıt tarafımızca okunamamıştır.

²¹⁶ Kemerin kuzey yüzündeki azizin yazıtı oldukça tahrip olmuş, yalnızca ...ΦOP harfleri görünürdür. Jerphanion figürün Elpidiphoros olduğunu düşünür, 1925 – 1942, s. 313.

Gözler büyük, badem biçimlidir. Tahribat dolayısıyla tüm figürlerin gözleri seçilemese de, gözlerin altları, koyu renk ve kalın fırça darbeleri ile belirginleştirilmiştir. Böylece gözler hem büyütülmüş, hem de yüze ‘yorgun’ bir ifade kazandırılmıştır. Kalın kaşlar, sahnenin konusuna göre şekillenir; örneğin Yusuf ile Meryem’in tartışması sahnesinde, Yusuf’un kemerli ve yukarı kalkık kaşları figürün kızgınlığını ve şüphesini, Doğum sahnesinde Meryem’in düz ve uzun kaşları, figürün sükunetini yansıtır. Tüm figürlerde olmasa da, bazı figürlerin, iç dünyalarını yansıtacak derecede fazla açılmış gözleri dikkat çeker. Meryem ile tartışan Yusuf’un büyük gözleri, yukarı kalkık kaşları, kenarları aşağı sarkmış ince dudakları, Yusuf’un iç dünyasını dışa yansıtır. Tahribattan dolayı aynı sahnede Meryem’in gözleri görülememektedir; ancak uzun burnu ve aşağı sarkık dudakları fark edilir.

Bununla birlikte bu dışavuruma çok az sahnede rastlanır. Bu etki, figürlerin yüz ifadelerinden çok baş ve kol hareketleri ile sağlanmıştır. Özellikle Doğum sahnesinde Meryem başını koluna dayayarak yana yatırır; Yusuf ile Meryem’in Tartışması sahnesinde ise başını olabildiğince yana eğer.

Saç ve sakallarda daha çok rengin kullanılarak, çizginin gölgeleme-hacimlendirme için tercih edildiği görülür. Figürün baş hareketine göre, saçın veya sakalın bir bölümü, asıl renginden bir ton açık olmak üzere aydınlatılmış, bazen birkaç siyah çizgi, saç ve sakalın kıvrıkcık veya dalgalı olduğunu belirtmede kullanılmıştır.

Giysilerde gölgelendirme ve aydınlatma bazen yalnızca siyah ve beyaz çizgiler ile, bazen de yoğun beyaz ve siyah renk bloklarıyla sağlanmıştır. Bu gölgelendirme ve aydınlatmaların her zaman olmasa da çoğunlukla figürün hareketine ve hareket ettiği yöne göre değiştiği söylenebilir. Oturan, uzanan veya bir şeye doğru uzanan figürlerin – örneğin Doğum sahnesinde Yusuf, aynı sahnede Meryem ve Su Deneyi sahnesinde Meryem – giysilerinin kıvrılan kol, bacak, diz altı gibi kısımlarında gölgelendirmeler görülür. Giysilerde yoğun kumaş kıvrımları, figürlerin arkalarında uçuşan kumaşlar görünmez. Bununla birlikte, örneğin Müjde sahnesinde Başmelek Gabriel’in ileri, Anastasis sahnesinde Adem’in yukarı uzanırken kollarından sarkan kumaşlar az da olsa kıvrımlar ile aşağı iner.

Figürlerin elleri bazen vücutları ile orantılı, bazen beklenenden küçüktür. Çıplak tenin – örneğin figürlerin parmakları – konturları koyu kahve tonlar ve siyah ile sağlanmıştır.

Bazen ayası açık biçimde göğse kaldırılan, birbirleriyle konuşan figürlerin birbirlerine yönelttikleri ellerin parmakları oldukça uzun, parmak uçları sivridir; tırnaklar ayrıca belirginleştirilmemiştir. Parmak uçları, parmaklar ile avuçların birleşim yerleri çoğunlukla aydınlatılmıştır. İnce uzun boyunların hızlıca atılan bir veya iki beyaz fırça darbesi ile aydınlatıldığı görülür.

Burunlar genelde kemerli ve uzun, uçları yuvarlaktır. Her figürde rastlanmasa da yanaklar ya tek bir kırmızı fırça dokunuşuyla, ya da ten renginin bir ton koyusu ile renklendirilmiştir. Dudaklar çoğunlukla koyu kahverengi, koyu kırmızı, açık kırmızı ile boyanmış, dolgun ve küçüktür. Bazı figürlerin dudaklarının ise tek bir çizgi ile oluşturulduğu, alt dudakların aydınlatıldığı görülür.

5.2. GEYİKLİ KOMPLEKSİ KİLİSESİ (resim 35 – 42, 150 – 152, çizim 2)

Adı: Eustathios Şapeli (Rott, 1908; Grégoire, 1909), Geyik Kilise (Jerphanion, 1925 – 1942), Gök Kilise (Restle, 1967; Hild ve Restle, 1981), Geyikli Kilise (Jolivet Lévy, 2002).

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin batı kolunda, bu kolun güney yamacındadır (resim 35). Azize Barbara Kompleksinden doğuya ilerlenirken sağda yer alır.

Bugünkü Durumu: Güney kilisenin naos duvarları, örtüsü, templon düzenlemesi korunmuştur. Kilisenin olasılıkla sahip olduğu tek duvar resmi kötü durumdadır. Kuzey kilisenin naos duvarları, örtüsü, templon düzenlemesi ile iki kilisenin duvar resimleri kötü durumdadır.

Yazıt: Bugüne ulaşmayan yazıtın, kuzey kilise naosunun batısındaki mekanın batı duvarında bulunduğu bilinmektedir²¹⁷:

Mimari: Kompleksin iki kilisesi birbirine paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanır (resim 36).

Güney kilise, doğuda, merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ve uzunlamasına dikdörtgen naostan oluşur (resim 37). Tek basamakla çıkılan apsis, naostan pencereli bir templon düzenlemesiyle ayrılır. Eksende doğu duvara bitişik altar, kuzey duvarda dikdörtgen planlı *prothesis* nişi, güney duvarda yuvarlak kemerli oturma sekisi yer alır. Doğu duvarda, eksende dikdörtgen çerçeveli, yuvarlak kemerli üç pencere yan yana oyulmuştur.

Naos kaburgalı beşik tonoz örtülüdür. Tonozu enlemesine dörde bölen üç kemer, kuzey ve güney duvarlardaki silmeye ve duvar payelerine oturur. Bu nedenle duvarlar dikdörtgen nişler ile hareketlendirilmiştir. Eksendeki duvar payesi ve bu payeye oturan silmenin oluşturduğu iki dikdörtgen niş de batı duvarı hareketlendirir. Bu duvarda, eksenin kuzeyindeki alçak oyuk, dar ve uzun bir geçite açılarak kiliselerin batısındaki büyük mekana ulaşır.

²¹⁷ Yazıt konusunda ayrıntı için bu çalışmada bkz., ‘Soğanlı Vadisinde Yazıtlar’ bölümü, 2.2.

Naosun kuzey duvarında, yaklaşık eksendeki dikdörtgen planlı kapı, hem güney ve kuzey kiliselerin ortak giriş mekanına açılır. Kuzey kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ve uzunlamasına dikdörtgen naostan oluşur (resim 38). Tek basamakla çıkılan apsisin kemer içinde eksende görülen ayrıntı, apsisin naostan orijinalde pencereleli bir templon düzenlemesiyle ayrıldığını göstermektedir; bugün güney ve kuzey templon levhaları kısmen korunmuştur. Eksende doğu duvara bitişik altar, kuzey duvarda yuvarlak kemerli *prothesis* nişi, güney duvarında koltuk yer alır.

Naos, kuzey ve güney duvarlarındaki iki payeye oturan kemer ile enlemesine ikiye ayrılmış gibidir. Apsisin önündeki doğu bölümün örtüsü, duvarlara oturarak yukarı doğru kademeli biçimde daralan ve en yukarıda düz tavan ile sonlanan bir tür örtüdür (resim 39); batı bölümün örtüsü bugüne ulaşmamıştır.

Naosun batı duvarının batısında tonoz örtülü, düzensiz dikdörtgen planlı bir mekan görülür²¹⁸.

Naosun kuzeybatısındaki açıklık hem kuzey hem güney kiliselere girişi sağlar. Açıklığın zeminine, doğu-batı doğrultusunda iki mezar oyulmuştur.

Mezarlar: Kuzey kilise naosunun batısındaki, Geyiğin aziz Eustathios'a Görünmesi sahnesi ve bir zamanlar Ioannes Skepides yazıtının bulunduğu mekanda, doğu-batı doğrultusunda oyulmuş, bir yetişkine ait zemin mezarı vardır²¹⁹. Naosta, apsisin hemen önünde doğu-batı doğrultusunda oyulmuş iki yetişkine ait zemin mezarı görülür. Güney kilisede, Başmelek Mikhael tasvirinin yer aldığı güney duvardaki nişin altında, doğu-batı doğrultusunda bir zemin mezarı bulunur.

²¹⁸ Jolivet Lévy, mekanı, "kuzey nefin batısında devam eden derin *arkosolium*" ve "nefin batısında devam eden gömü işlevli ek mekan" olarak adlandırır, 2012, s. 154; 2015, s. 288. Mekanın kuzey kiliseninkinden farklı, kendine ait bir örtüsünün olması, hem güney kiliseye girişi sağlayan kapının hem de kuzey kiliseye girişi sağlayan açıklıktan ayrı yer alması nedeni ile belki de naosun bir parçası olarak değil, ayrı işlevli bir mekan olarak düşünülmesi gerekir.

²¹⁹ Mezarın yanındaki yaklaşık 1,00 m derinlikteki, olasılıkla sonraki bir döneme ait oyuğun işlevi anlaşılamamıştır.

5.2.1. Duvar Resimleri

Kuzey Kilise – Ek Mekan (büyük *arkosolium*):

Kuzey duvarda açık mavi-beyaz fonun önünde yan yana ayakta duran doktor azizler Kosmas (A KOCMAC) ve Damianos (A {ΔΑΜΙΑΝΟC}) cepheden resmedilmiştir²²⁰ (resim 40). Azizler açık mavi fon önündedir ve koyu yeşil zemine basar. Duvar resmi, kıvılcık kahve bordür içindedir. Kahverengi saçlı Aziz Kosmas'ın başı, iki sıra inci dizilerinin çevrelediği sarı hale içindedir. Aziz Damianus'un başının etrafında da aynı tipte hale seçilebilmektedir. Kosmas, kolları sarı-kırmızı işlemeye sahip tunik, üzerine açık mavi, turuncu işlemeli *stikharion* ile koyu kırmızı *khlamys* giyer. Damianos, kolları sarı-kırmızı işlemeye sahip tunik, geometrik motifler ile bezenmiş kırmızı *stikharion* ile sarı-yeşil *khlamys* giyer. Kosmas, *stikharionu* ile örtülü sol kolunu göğsüne kaldırmış, uzun ince dikdörtgen alet kutusunu göğsüne yaslamıştır. Damianus'un da sağ elini göğsüne kaldırdığı ve alet kutusuna yönelttiği seçilir.

Batı duvarda, sağda, kayalıklar ile bu kayalıkların üzerine basan bir hayvanın ön ayakları görülür (resim 41). Tahribatından önce sahnenin, Aziz Eustathios'un mucizelerinden biri olan 'Geyiğin aziz Eustathios'a Görünmesi'ni tasvir ettiği bilinmektedir²²¹. Şu an, İsa'nın başının, kayalıkların ve geyiğin ayakları ile sahneyi içine alan bordürün bir kısmı görülebilir.

Güney Kilise – Naos:

Güney duvarda eksende Başmelek Mikhael (ΜΙΧΑΗΛ) tasviri bulunmaktadır (resim 42). Meleğin iki yana açık kanatlarının, giysisinin ve figürü çevreleyen kırmızı çerçevenin bir bölümü seçilebilmektedir. Melek açık mavi fonun önünde ayakta ve cepheden görülür. Açık mavi halesi dışarıda beyaz ile çevrelenmiştir.

²²⁰ Jerphanion, Damianos'un yanında (bakan kişiye göre en sağda), 'NHKO...' yazıtı okumuştur, 1925 – 1942.

²²¹ Jerphanion'un fotoğrafında, sağdaki kayalıkların üzerine dört ayağıyla basan ve başını arkaya çevirmiş bir geyik ile geyiğin boynuzları arasında İsa'nın başı görülmektedir, 1925 – 1942, levha 200.1. Araştırmacı, bu geyiğin karşısında, bir başka geyiğin üzerindeki Aziz Eustathios figürünün neredeyse tamamen yok olduğunu söyler. Fotoğrafta, Eustathios'u taşıyan geyiğin ön ayakları havadadır. Jerphanion, sağdaki geyiğin başının yanında, kaynağını doğrudan *Acta Sanctorum Septembris*'ten (*Septembris*, vol. 6, s. 124) alan “ὡ Πλακίδα, τί με διώκεις; ἴδου ἐνεκὲν σου πάρεμι ἐν τῷ ζῶνι τοῦτῳ ὀφθῆναι σοι” dizesini okumuştur.

5.2.2. Üslup Değerlendirmesi

Kuzey kilisenin batısındaki ek mekanın duvar resimlerinin renk paletini koyu ve açık kırmızı, turuncu, açık kahverengi, açık mavi-gri ve yeşil oluşturur. Bugüne gelebilen iki resimde de fon açık mavi-gridir.

Resimlerde hakim olan, renklendirme, figürlerin vücutlarını oluşturan dış konturlarda koyu renk çizgi kullanımı görülmez. Bunun yerine konturlar, giysilerin kendi renkleri ile çizilmiştir. Çıplak tenin konturları ise koyu kırmızı ile oluşturulmuştur.

Kumaş kıvrımları, keskin ve oval çizgiler ile sağlanmıştır. Aziz Kosmas'ın kırmızı *khlamys*'inin kıvrımları daha koyu kırmızı ile gösterilmiş, kıvrımların biçimleri az da olsa vücudun hareketine uydurulmaya çalışılmıştır. Örneğin azizin, alet kutusunu göğsüne yaslamak için yukarı kaldırdığı ve kolunu örten *khlamysi*, bu hareketi gösterir şekilde oval çizgiler ile biçimlendirilmiştir. Ressamın lekeler halinde gölgelendirme kullanmadığı görülür. Bunun yerine, ışık değişimlerini düşündürmek amacıyla, bazı koyu renk çizgilere beyaz-gri çizgilerin eşlik ettiği fark edilir.

Bu gölgelendirme ve ışıklandırma batı duvarda resmedilen kaya kütlelerinde de izlenir. Koyu kahverengi kayalıklar, bu renkle birlikte kullanılan açık kahverengi ile; kırmızı kayalıklar birlikte kullanılan açık kırmızı ile; yeşil kayalıklar bu renkle birlikte kullanılan açık yeşil-bej ile 'ışık' içindedir; kayalıkların dorukları beyaz ile aydınlatılmıştır.

Güney kilisede görülen Başmelek Mikhaıl tasvirinde de fon açık mavi-gridir; zor da olsa figürün bastığı yeşil zemin seçilebilir. Meleğin *lorosu* ve kanatlarında da benzer renklerin – azizlerin tasvirlerinde kullanılan koyu ve açık kırmızı, yeşilin aynı tonları – kullanıldığı görülür. *Lorosun* ana renkleri olan kırmızı ve yeşile, uzun ve kalın beyaz çizgiler eşlik eder. Meleğin halesinin büyüklüğü, yeşil halenin dışarıda bir sıra beyaz ile çevrenmesi ve meleğin yazıtındaki harf karakterleri, ek mekandaki aziz figürlerinininkinden farklı olan özelliklerdir. Ancak, fon ve zemin renkleri ile giysi ve kanatlarda kullanılan renk ve üslup göz önüne alındığında tümünün aynı döneme ve atölyeye ait olduğu anlaşılır.

5.3. GEYİKLİ KOMPLEKSİ YAKININDAKİ KİLİSELER VE MEZARLAR (resim 43 – 46, 153 – 154)

Vadinin batı kolunun güney yamacında, Geyikli Kilise kompleksinin doğusunda, birbirinden yaklaşık 2,00 m uzaklıkta bulunan altı kaya kütleleri içinde iki şapel ve çok sayıda mezar görülür (resim 43 ve 44)²²². Kaya kütleleri vadi tabanına çok yakındır.

A kayasında, doğu-batı doğrultusunda uzanan, dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü, doğuda, merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ile sonlanan küçük bir kilise bulunur (resim 45). Tek basamakla çıkılan apsisin doğu duvarında eksende, altara ait izler görülür. Bunun hemen üzerinde, yola ve vadiye bakan, dikdörtgen çerçeveli yuvarlak kemerli pencere açıklığı vardır. Oldukça alçak olan apsisin güney duvarında yuvarlak kemerli koltuk, kuzey duvarında yuvarlak kemerli *prothesis* nişi bulunur.

E kayasında, doğu-batı doğrultusunda uzanan, enlemesine dikdörtgen planlı, düz tavan örtülü küçük bir kilise bulunur (resim 46). Apsisin doğu duvarı kısmen, güney duvarı tamamen yıkıktır; kiliseye bugün yıkık olan apsis güney duvarından girilir. Apsiste, doğu duvara bitişik altar kısmen korunmuştur. Naosun doğu duvarında, apsis kemerinin kuzeyinde üst seviyede, yuvarlak kemerli niş görülür; aynı duvarda zeminde yuvarlak planlı bir çıkıntı bulunur.

Mezarlar: A kayasında naosun kuzey ve güney duvarlarındaki birer derin *arkosolium* ile kayanın cephelerindeki *arkosolium*lar olasılıkla altı yetişkin iki çocuk gömüsü barındırmaktadır. E kayasında naosun batı ve güney duvarlarındaki *arkosolium*larda üç, naos zemininde olasılıkla üç mezar sayılır. Naos doğu duvarda zemindeki yuvarlak planlı çıkıntı olasılıkla bir basamak veya oturma sekisi olarak kullanılmış, daha sonra içine küçük bir mezar oyulmuştur. Altı kaya kütlelerinin tüm cephelerinde çok sayıda *arkosolium* görülür. Bazı kayalar iki kotlu düzenlenmiş, üst kottaki mezar odalarına *arkosolium* ve zemin mezarları oyulmuştur. Ousterhout kayalarda tespit edilen yaklaşık 80 mezardan 35'inin çocuk mezarı olduğunu düşünür (2017, 303).

²²² Bunlardan ilk bahseden Ousterhout kaya kütlelerini doğudan batıya 'A, B, C, D, E, F kayaları' biçiminde isimlendirmiştir, 2017, s. 303. Çalışmada bu isimlendirme değiştirilerek kullanılacaktır.

5.4. ANONİM KİLİSE 1 (resim 47 – 48)

Kilise vadinin batı kolunun güney yamacında, Geyikli Kilise kompleksinin batısında, vadi tabanına çok yakın seviyede yer alır (resim 47). Doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki neften oluşur. Naosa kuzey nefin batı duvarında eksendeki dikdörtgen planlı kapıyla ulaşılır. Kuzey ve güney nefi birbirinden tek sütunla taşınan iki kemer açıklığı ayırır. Kuzey nef, doğuda apsis, önünde yaklaşık kare planlı dikdörtgen naostan oluşur. Apsis bugün kısmen yıkıktır; apsis doğu duvarında eksendeki altar ile güney duvarındaki koltuğun izleri görülür. Naosun kuzey duvarında yuvarlak kemerli *prothesis* nişinin bir kısmı ile kuzey duvarın neredeyse tümü yıkıktır. Naosu örten yüksek kasnaklı kubbenin yıkık olan kısmı naos zeminindedir. Güney nef doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde yaklaşık kare planlı dikdörtgen naostan oluşur. Apsis doğu duvarında eksen de altar, güney duvarında koltuk görülür. Naosun güney duvarında, eksenin doğusunda, doğu-batı doğrultusunda uzunlanmasına dikdörtgen planlı niş (*arkosolium* veya *lokulus?*) bulunur (resim 48). Naosun batı duvarında eksen de, yuvarlak kemerli küçük bir niş vardır. Naos beşik tonoz örtülüdür. Kilisenin batısında, duvarlarında çeşitli boyutlarda nişler görülen düzensiz planlı mekanlar olasılıkla kilisenin kullanımına aittir.

5.5. SOĞANLI 1 NO.LU VE SOĞANLI 2 NO.LU KİLİSELER (resim 49 – 52, 155, çizim 3)

Adları: 1 no.lu kilise ve 2 no.lu kilise (Jolivet Lévy, 2015)

Konumları: Vadinin batı kolunda, bu kolun kuzey yamacındadır. 1 no.lu kilise Azize Barbara Kilisesinin kuzeydoğusunda, 2 no.lu kilise kuzeybatısındadır (resim 49 ve 50). 1 no.lu kiliseye, Azize Barbara kompleksi avlusunun batısından yukarı doğru ilerleyen yol takip edildiğinde kolay ulaşılabilirken, 2 no.lu kiliseye ulaşım daha zordur.

Bugünkü Durumları: 1 no.lu kilisenin naos duvarları ve örtüsü tamamen, templon düzenlemesi kısmen korunmuştur. 2 no.lu kilisenin kuzey nefinin naos duvarları ve örtüsü korunmuştur, templon levhaları yıkıktır. Kilisenin güney nefinin naos duvarları ve örtüsü korunmuştur, apsisi yıkıktır.

Yazıt: -

Tarihi: 10. – 11. yüzyıllar (Jolivet Lévy, 2015)

1 no.lu kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan kareye yakın dikdörtgen planlı tek mekandan oluşur (resim 51). Naos doğuda, merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ile sonlanır. İki basamakla çıkılan apsis naostan iki templon levhasıyla ayrılır. Apsisin doğu duvarında eksende altar, güney duvarında dikdörtgen planlı koltuk yer alır. Naosun doğu duvarında, apsisin kuzeyinde yuvarlak kemerli *prothesis* nişi vardır. Naos beşik tonoz örtülüdür.

Naosa batı duvarda eksendeki dikdörtgen planlı kapı ile girilmektedir. Kapıya ulaşım olasılıkla birkaç kayaya oyma basamak ile sağlanıyordu.

Kilisedeki bezeme programı yalnızca aşıboyasıyla oluşturulmuş, apsis ve *prothesis* nişi kemerini çevreleyen zikzak motiflerinden; apsis kemerinin içindeki, iç içe geçmiş daire motiflerinden ve örtüyü kaplayan dama motifinden ibarettir.

2 no.lu kilise doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki neften oluşur (resim 52). Nefler, doğuda merkezi içerde yuvarlak kemerli apsis ile batıda beşik tonoz örtülü naostan oluşur. İki nefi birbirinden bugün yıkık olan tek sütunun taşıdığı ikili kemer

açıklığı ayırır. Kuzey nefin batısındaki giriş mekanı iki nefeye ulaşımı sağlayan tek giriştir.

Kuzey nefin tek basamakla çıkılan apsis naostan, bugün tamamen yıkık ve sadece izleri görülen iki templon levhasıyla ayrılır. Apsis doğu duvarında, ekseninde, duvara bitişik altar yer alır, apsis duvarlarını oturma sekisi dolaşır. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi kuzey duvara, eksenin doğusuna oyulmuştur.

Güney nefin apsisi büyük oranda yıkıktır, kuzey apsisten daha dar olduğu anlaşılan apsisin, doğu duvara bitişik altarna ait izler seçilebilir.

Kuzey nefin batı duvarında yaklaşık eksenindeki dikdörtgen planlı kapı ile enlemesine dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü giriş mekanına geçilir. Güney duvarda eksenindeki yuvarlak kemerli kapı, mekanın ana girişini sağlar.

Bezeme programı yalnızca, kuzey nefin apsis kemerini, silmeyi ve kemerleri dolaşan aşıboyası zikzak motiflerinden ibarettir.

Mezarlar: 1 no.lu kilisenin naosunda biri olasılıkla bir çocuğa ait dört zemin mezarı vardır. 2 no.lu kilisede, kuzey nefin kuzey, güney nefin güney duvarında yuvarlak kemerli birer *arkosolium* görülür. Giriş mekanının zemininde ikisi olasılıkla çocuğa ait üç mezar vardır. Kaya kütesinin cephesinde, giriş kapısının doğusunda bir *arkosolium* daha vardır.

5.6. KARABAŞ KOMPLEKSİ KİLİSESİ (resim 53 – 77, 156 – 159, çizim 4)

Adı: Karabaş Kilise (Rott, 1908; Grégoire, 1909; Jerphanion 1925 – 1942; Restle, 1967; Rodley, 1985)

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun doğu yamacındadır. Kompleksin avlusuna ulaşan rampa ve basamaklar vadinin tabanına yakındır (resim 53).

Bugünkü Durumu: Kuzey kilisenin naos duvarları, örtüsü, templon düzenlemesi korunmuştur. Kilisenin son evre duvar resimleri görece iyi durumdadır. Sıva tabakasının dökülen yerlerinde önceki iki evreye ait figür ve bezemeler seçilebilir. Kilisenin güneyindeki diğer üç kiliseden en güneydeki kuzey duvarı 1900’lü yıllarda yıkılmış, bu duvarda resmedildikleri bilinen keşiş figürleri yok olmuştur.

Yazıt: Duvar resimlerinin yapılış tarihini ve banilerin adını veren yazıt kuzey kilisenin batıdaki giriş kapısının üzerinde yer alır²²³.

Tarihi: Kitabenin verdiği yıl ve indiksiyon nedeniyle duvar resimleri 1060 – 1061 yıllarına tarihlenmektedir. Ousterhout 2016’ya göre en güneydeki iki kilisenin duvar resimleri ile kuzey kilisede duvar payelerinde ve kuzeybatıdaki niş içerisinde, dökülen sıva tabakası nedeniyle görülebilen bazı duvar resimleri aynı döneme – geç 9.-erken 10. yüzyıllar – tarihlenebilir. Araştırmacı, kuzey kilisenin apsis kubbesindeki mevcut duvar resminin altında seçilebilen *Maiestas Domini* sahnesinin 10. yüzyıl içerisinde yapıldığını düşünür. Rodley 1985’e göre kuzey kilisedeki keşiş Roustiakos, *Maiestas Domini*, Skepides dönemi ve dördüncü kilisedeki keşiş portreleri, manastır kilisesi duvar resimlerinin dört ayrı evresini oluşturur.

Mimari: Kompleksin dört kilisesi birbirine paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanır. Kuzey kilise (**1 no.lu kilise**), doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde beşik tonoz örtülü uzunlamasına dikdörtgen naos ve avlunun zemininden birkaç basamak ile ulaşılan giriş mekanından ibarettir. Beşik tonoz örtülü giriş mekanının eksenindeki dikdörtgen planlı kapı ile 1 no.lu kiliseye girilir (resim 54).

²²³ Yazıt konusunda ayrıntı için bu çalışmada bkz., ‘Soğanlı Vadisinde Yazıtlar’ bölümü, 1.3.

İki basamakla çıkılan apsis naostan iki templon levhası ile ayrılır (resim 55). Apsiste, ekseninde altar ile doğu duvarın ekseninde *katedra* yer alır. Apsisi oldukça dar iki sıra *synthronon* dolaşır; *synthrononun* güneyde ve kuzeyde sonlandığı köşelerde iki koltuk yer alır.

Naosun kuzey duvarı dört duvar payesine oturan üç yuvarlak kemerli niş ile hareketlendirilmiştir. Güney duvarda da iki duvar payesi ve iki sütun ile taşınan üçlü kemer dizisi kuzey kiliseyi güneydeki diğer kiliseye (2 no.lu kilise) bağlar (resim 56). Kuzey duvar payeleri duvarı dolaşan sekiye oturur. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi, kuzey duvardaki doğu nişin kuzey duvarına oyulmuştur.

Güney duvardaki kemerler ve ikişer basamak ile daha yüksek seviyedeki **2 no.lu** kiliseye geçilir (resim 57). Kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde beşik tonoz örtülü uzunlamasına dikdörtgen naostan oluşur. İki basamakla çıkılan apsis, naostan bugün kötü durumdaki iki templon levhasıyla ayrılır. Bugüne ulaşmayan altarin doğu duvara bitişik olmadığı anlaşılmaktadır. Güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk görülür.

Naos beşik tonoz örtülüdür. Kuzey ve güney duvarları dolaşan kalın silmeye oturan tonoz, kemer ile enlemesine ikiye ayrılmıştır. Naosun doğu, batı ve güney duvarlarını oturma sekisi dolaşır. Batı duvar yaklaşık yarı seviyeye kadar yıkılmıştır. Güney duvarda eksenin doğusundaki dikdörtgen planlı kapı bu kiliseyi güneydeki diğer kiliseye (3 no.lu kilise) bağlar.

3 no.lu kiliseye dört basamak çıkılarak ulaşılır. Kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde düz tavan örtülü kareye yakın dikdörtgen naos ve naosun batısında enlemesine dikdörtgen planlı bir mekandan oluşur (resim 58). Naosu dolaşan oturma seki seviyesindeki basamak ile çıkılan apsisin doğu duvarında, yaklaşık ekseninde, duvara bitişik altara ait izler görülür. Apsisi *synthronon* taklidi dört dar basamak dolaşır. Güney duvara yuvarlak kemerli koltuk oyulmuştur.

Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi kuzey duvarın doğu ekseninde yer alır. Güney duvarda eksenin batısındaki dar ve basık geçit en güneydeki kiliseye (**4 no.lu kilise**) ulaşan ana

geçmiştir. Aynı duvarda yaklaşık eksende, 20. yüzyılın başlarında duvarın yıkılmasıyla oluşmuş açıklıkla da 4 no.lu kiliseye ulaşılır²²⁴.

Batı duvar ekseninin kuzeyindeki açıklık ile aynı zemin seviyesindeki enlemesine dikdörtgen planlı mekana geçilir (resim 59). Mekanın doğu duvarının bir bölümünün yıkık olması nedeniyle bu bölümden 2 no.lu kilise de görünmektedir. Düz tavan örtülü mekanın kuzey duvarında üst seviyede yuvarlak kemerli derin bir niş ile bu nişin kuzey duvarında dikdörtgen planlı bir niş daha vardır.

3 no.lu kiliseyle aynı zemin seviyesindeki 4 no.lu kilise doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde düz tavan örtülü kareye yakın dikdörtgen planlı naostan oluşur. Naos ile aynı zemin seviyesindeki apsisin doğu duvarında yaklaşık eksende altar, altının hemen üstünde yuvarlak kemerli büyük bir niş, doğu duvar ekseninin güneyinde yaklaşık eş boyutlarda yuvarlak kemerli bir niş daha görülür. Doğü duvar ekseninin kuzeyinde yuvarlak kemerli pencere oyulmuştur. Naosun doğu duvarında kuzeyde, naos yönünde dikdörtgen çerçevesiz apsis yönünde çerçevesiz dikdörtgen planlı bir açıklık vardır.

Mezarlar: 4 no.lu kilise naosunda kuzey duvar önündeki yükselti olasılıkla mezar değildir. Güney duvarda iki seviyeden oluşan bir düzenleme görülür. Üst seviyede doğu-batı doğrultusunda büyük bir *lokulus*, alt seviyede yaklaşık eksende, doğu-batı doğrultusunda çok daha küçük bir *lokulus*, bunun doğusunda yuvarlak kemerli küçük bir oyuk/*arkosolium* bulunur. Naos zemininde, biri güney duvardaki düzenlemenin, diğeri kuzey duvardaki yükseltinin önünde, iki yetişkin mezarı vardır.

3 no.lu kilisenin zeminindeki oyuklardan ikisi çocuk, biri yetişkin mezarı olarak tanımlanabilir. Naosun batısındaki mekanın kuzey duvarda üst seviyedeki derin nişlerin de mezar barındırdığı düşünülmelidir.

1 no.lu kilisede üç yetişkine ait zemin mezarları görülür.

1 no.lu kilisenin önündeki giriş mekanının güneyinde dikdörtgen planlı mekanın (mezar odası?) zemininde tek bir yetişkin mezarı görülür.

²²⁴ Bugün üçüncü kilisenin güney duvarının kısmen yıkık olan bölümü yoluyla da dördüncü kiliseye geçilmektedir. Jerphanion, yıkılmadan önce güney duvarı fotoğraflamış; duvarın eksenindeki küçük dikdörtgen pencerenin varlığını not etmiştir, 1925 – 1942, levha 200.

5.6.1. Duvar Resimleri (1060 – 1061)

1 No.lu Kilise – Naos – Tonoz ve tonoz alınlığı:

Tonozun güneydoğu bölümünde İsa'nın Doğumu sahnesi görülür (resim 60 ve 61). Eksende mağara içerisinde oturan Meryem (MP ΘV) gri tunik üzerine kırmızı *maphorion* giyer. Koyu kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah, bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Hafifçe soluna dönmüş; sol eliyle, kundakta yatan İsa'nın bedenini kavramakta, sağ eliyle ona dokunmaktadır. Eksene enlemesine yerleştirilmiş dikdörtgen yemliğin üzerinden öküz ve eşeğin başları uzanmaktadır. Solda, altta kayanın üzerinde oturan Yusuf (IWCHΦ), sağ dirseğini sağ bacağına dayamış, sağ eline dayadığı başını arkaya çevirmiştir. Açık siyah halesi dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Yemliğin altında, sağda, İsa'nın ilk bakımı yapılmaktadır. Kaide üzerinde yükselen, oval biçimli banyosunda oturan İsa (IC XC) hafifçe sağına, Mea'ya (H MEA) dönmüştür. Kayanın üzerindeki bir yastık üzerinde oturan Mea, beyaz tunik üzerine kırmızı kostüm giymiştir. Başında, siyah işlemeli beyaz başlık, kahverengi saçlarını kısmen örtmektedir; sağ kolunda ve bileğindeki aksesuarlar dikkat çeker. Sağ kolunu İsa'ya uzatmıştır. Sağda ayakta duran Salomi (I CAAOMI) hafifçe öne eğilmiştir. Başında Mea'ninkine benzer başlık bulunan kadın işlemeli giysi içerisinde. İki eliyle tuttuğu ağızlıklı, büyük, oval ibrikten banyoya su dökmektedir.

Bu figürler, mağaranın içinde açık mavi fon önünde betimlenmiştir; bastıkları zemin koyu yeşildir. Mağaranın dış sınırları ise açık kırmızı ile belirlenmiştir. Eksende, üstte, yarım figür halinde resmedilmiş melek görülür. Koyu kahverengi kıvrıkcık saçlı meleğin koyu kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah, bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Kanatları arkada açıktır. Melek hafifçe soluna dönmüş, havaya kaldırdığı sol eliyle aşağıda ve kayalıkların üzerindeki çobanlara Müjdeyi vermektedir. Kayalıkların üzerinde oturan müzisyen meleğe dönmüş ve sağ elini ona doğru kaldırmıştır; sol elinde küçük flüt tutar. Aşağıda sağda, biri yaşlı diğeri iki çoban, kayalıklarda beliren meleğe işaret etmekte, ona bakmaktadır. Kahverengi kıvrıkcık saçlı, beyaz giysi ve siyah pelerin içerisindeki genç çoban, yukarıya kaldırdığı sağ eli ile meleğe işaret etmekte, yanındaki yaşlı çobana onu göstermektedir. İşaret edilen yere bakmakta olan yaşlı çoban, açık mavi giysi içinde, beyaz saçlı ve beyaz bıyıklıdır. Kayalıklara dağılmış halde hayvanlar seçilebilmektedir. Üstte, solda, çobanlara müjde veren melek bu kez kahin kralları

doğumun gerçekleştiği mağaraya yönlendirirken görülür. Koyu kahverengi kıvrıkcık saçlı meleğin koyu kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah, bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Kanatları arkada açıktır. Sağ elini Meryem'in başına doğru uzatmıştır. Melek gibi kahin krallar da yarım figür halinde betimlenmiştir. Sağ ellerinde hediyeleri taşıyan kralların başları hafifçe birbirine dönüktür; birbirleriyle iletişim halinde görünmektedirler.

Tonozun güneybatı bölümünde İsa'nın Tapınağa Takdimi (H VIIOPIANTI) sahnesi bulunur (resim 62). Sahneyi sağda ve solda, üzerinden örtüler sarkan iki yapı sınırlandırır. Figürler, açık mavi fon önündedir; koyu yeşil zemine basarlar. Eksende başlıklı dört sütun ile taşınan üç kemere sahip, kubbe örtülü *kiborium* görülür. *Kiboriumun* eksendeki kemerinden, kemere çengelle tutturulmuş ve üç beyaz zincirle taşınan (olasılıkla cam) kandil sarmaktadır. *Kiboriumun* önünde, sağda Meryem ve çocuk İsa, solda yüksek rahip Simeon Theodokhos ayakta durmaktadır. Birbirlerine dönük olan figürleri birbirlerinden kırmızı örtülü altar ayırır. Altarın üzerinde kapalı halde kutsal kitap ve haç bulunur. Beyaz tunik üzerine kırmızı *maphorion* giyen Meryem'in (MP ΘV) kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Meryem tarafından rahibe takdim edilen İsa'nın ellerini rahibe uzattığı, başını Meryem'e çevirdiği görülür. Karşılarında beyaz uzun saçlı ve beyaz uzun sakallı rahip Simeon ($\{\Sigma\}M\{\epsilon\}O\{N\} \{O \Theta E O\} \Delta O X O C$) yeşil-beyaz *himation* içerisindedir; kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Yeşil-beyaz örtü ile örtülü ellerini İsa'yı almak için öne uzatmıştır. Rahibin arkasında sarı-kahverengi tuniği ve siyah *maphorionu* ile peygamber Anna ($A\{N\}A \Pi P\{O\Phi I T\}H C$) cepheden görülür. Kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrilidir; başını soluna, gerçekleşen takdime çevirmiş, görüşünü gerçekleştirdiği sırada sağ kolunu dirsekten kırarak yukarı kaldırmıştır. Meryem ve çocuk İsa'nın arkasında Yusuf (IWCIF) sağına – gerçekleşen takdime yönelmiştir. Kahverengi halesi dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Kırmızı tunik ve kırmızı *himation* içindeki Yusuf, ileri uzattığı yeşil-beyaz örtü ile örtülmüş ellerinde iki beyaz güvercin taşır.

Tonoz alınlığında Başkalaşım (H $\{M E\} T A M O P \Phi O C I C$) sahnesi resmedilmiştir (resim 63). Eksende dışta siyah, içte beyaz, en içte kırmızı mandorla içinde beyaz *himationu* içerisinde İsa görülür. Figürün yalnızca omzundan aşağısı bugüne ulaşmıştır. Mandorlanın her iki yanında, ayakta görülen ve hafifçe mandorlaya dönmüş iki

peygamber yer alır. Mandorlanın solunda resmedilen, uzun beyaz saçlı, uzun gri sakallı figür İlyas peygamber olmalıdır; beyaz *khiton* üzerine kahverengi *himation* giyen peygamber sağ eli ile İsa'yı işaret eder. Mandorlanın sağında resmedilen beyaz *khiton* üzerine kırmızı-beyaz *himation* giyen figür Musa peygamber olmalıdır. Figürün yalnızca omuzdan aşağısı bugüne ulaşmıştır. Peygamber sağ elini dirsekten kırarak ayası açık biçimde göğsüne kaldırır, sol elinde ise tableti tutar. Sahneyi sağda ve solda sınırlandıran ve açık kırmızı ile yapılan iki yükselti, Başkalaşım'ın gerçekleştiği tepeyi sembolize etmektedir. Mucizeye tanıklık eden üç havari, solda Petros (ΠΕΤΡΟΣ), sağda Yakup (ΙΑΚΟΒΟΣ) ve ortalarında Ioannes'tir (ΙΩ). Kısa beyaz saç ve sakallı Petros kırmızı *khiton* üzerine kahverengi *himation* giyer; figür dizleri üzerine çöktüğü, yukarı kaldırdığı sağ eli ile takdis ettiği görülür. Beyaz *himation* giyen, kahverengi kısa saçlı Ioannes, diz çökmüş, başını diğer yöne çevirmiş, örtülü ellerini yüzüne kaldırmıştır. Açık siyah halesini dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz çevrelemektedir. Koyu kahverengi *himation* giyen, kahverengi kısa saçlı ve kahverengi sakallı Yakup'un da diz çöktüğü, sağ elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırdığı, bakışlarını izleyiciye yönelttiği seçilebilir. Açık siyah halesini dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler.

Tonozun kuzeybatı bölümünde Çarmıh (I CT{AB}POCIC) sahnesi bulunur (resim 64). Eksende görülen çarmıh, küçük bir tepenin üzerinde yükselir. İsa'nın ayaklarının yan yana durur biçimde üstüne bastığı *suppedaneum*un altında bir kafatası seçilir. İsa'nın vücudu sola doğru hafif bir kavis yapar; başı sağ omzuna düşmüştür. Avuçlarından kan akan elleri ile kolları gergin değildir. Kahverengi uzun saçlı ve kahverengi sakallı İsa'nın açık kahverengi halesini dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Solda Meryem ve arkasında başka bir kadın daha sollarına, çarmıhta gerili İsa'ya, dönmüştür. Meryem'in, bakışlarını İsa'ya yönelttiği ve dirsekten bükerek yukarı kaldırdığı sağ eliyle O'nu işaret ettiği görülür. Sağda ayakta ve cepheden görülen İncilci Yahya'nın vücudu çarmıha doğru hafifçe kavis yapmaktadır. Beyaz *khiton* üzerine yeşil-beyaz *himation* içindeki figür sağ kolunu dirsekten bükerek, başını sağına eğerek yanağını sağ eline yaslar, diğer eliyle *himation*unu kavrar. Yahya'nın arkasında Kenturion, başını çarmıhtaki İsa'ya kaldırmış, bakışlarını ona yöneltmiştir; havaya kaldırdığı sağ eli ile de onu işaret eder. Sol elinde beyaz kalkan tutan figür kahverengi saçlı ve kahverengi sakallıdır; başında beyaz sivri başlık görülür. Kenturion uzun kahverengi çizme ve kırmızı *palyum* giyer. Çarmıhın her iki yanında, diğer figürlerin yaklaşık bellerine

ulaşan askerler bakışlarını İsa'ya yöneltmiştir. Sağdaki asker ucunda sünger bulunan bir dalı, soldaki asker ise mızrağını İsa'nın göğsüne saplamaktadır.

Bu sahnenin sağında Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesi bölüntüsüz devam eder²²⁵. Sağda, uzunlamasına dikdörtgen boş mezar, mezarın girişinde kaya üstünde oturan melek ve mağaranın girişinde mızraklarını sol omuzlarına dayamış ve konik biçimli beyaz, siperlikli, boynun iki yanında koruyucu örtüleri bulunan başlıklar giymiş iki asker görülür. Askerler mezarın önüne oturmuş, beyaz baldır zırhlı bacaklarını çaprazlamışlardır. Yüzleri tahrip olmuştur, ama sağdaki askerin açık olan tek gözü ve endişeyle çatılmış kaşları seçilebilir. Solda mür taşıyan iki kadın mezara yönelmiştir. Beyaz tunik üzerine kahverengi pelerini ile melek cepheden görülür; hafifçe sağına, mezar başındaki kadınlara dönmüştür; arkaya uzattığı sağ eli ile mezarın boş olduğunu, içindeki mendil ve bezi göstermektedir. Bacağının üzerindeki sol elinde mızrağını tutar. Kahverengi kanatlarından biri arkasında açıktır. Beyaz tunik üzerine kırmızı *maphorion* ve kırmızı-beyaz tunik üzerine koyu yeşil *maphorion* giymiş olan kadınlar sol ellerinde İsa'nın bedenine sürmek için baharat taşımakta, sağ elleriyle meleğe işaret etmektedirler. Melek ile öndeki kadının arasında 'ΓVNE TI KΛEIC TINAN ZITIC' yazıtı okunur²²⁶.

Tonozun kuzeydoğu bölümünde Anastasis sahnesi bölüntüsüz devam eder (resim 65). Eksende İsa, iki kanadı da kırılarak bir yana düşmüş cehennem üzerinde yükselir. İki ayağını cehennem girişindeki Hades'in üzerine basar. İki ayağı bileklerinden birbirine bağlanmış Hades, beyaz saçlı ve beyaz sakallıdır; başını yukarı, İsa'ya çevirmiştir. Sol elinde Haç'ı tutan İsa, sağ eliyle Adem'i cehennemden çıkarmaktadır. Yaklaşık dizlerine kadar görülen Adem'in sağ eliyle İsa'yı işaret ettiği görülür; İsa ise Adem'i sol bileğinden kavramıştır. Adem'in arkasında ayakta duran Havva her iki elini İsa'ya yöneltmiştir. Sağda, diğer tabutun içinde ayakta ve cepheden görülen Davut ve Süleyman peygamberler hafifçe İsa'ya dönmüştür. Mücevherli taçları ve imparatorluk giysileri içerisindeki kral peygamberlerden Davud, sol elinde göğsüne yasladığı kitap taşır, sağ elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır.

²²⁵ Jerphanion, sahneyi yukarıda sınırlandıran kırmızı bordürün altında 'E M[υροφ]OPE' ve '[Aγ]ΓE[λοσ εις τον] ΛΗΘΟΝ' yazıtlarını görmüştür, 1925 – 1942, II, s. 347. Yazıtlar tarafımızca seçilememiştir.

²²⁶ Jerphanion bu yazıtın aslının 'Λεγει αυτη Ιησοϋς. Γύναϊ, τί κλαίεις; τίνα ζητεις;' olduğunu belirtir, 1925 – 1942, II, s. 347. Bu ayet Yuhanna 20:15'te okunur: İsa, "Kadın, niçin ağlıyorsun?" dedi. "Kimi arıyorsun?". İsa dirildikten sonra Mecdelli Meryem'e görünerek, kim olduğunu anlamayan Meryem'e böyle der.

1 No.lu Kilise – Apsis:

Apsis yarım kubbesinde Havarilerin Komünyonu sahnesi yer alır (resim 66). Eksende, kubbeli *kiborium* önünde ve iki altar masasının arkasında Göksel Liturji'yi yöneten İsa iki kere betimlenmiştir. Uzun kahverengi saçlı ve kahverengi sakallı İsa, gri *khiton* üzerine koyu kahverengi *himation* giyer. *Kiboriumun* sağında, kendi soluna dönük olan İsa, altı havariye kendi bedenini sembolize eden ekmeği (ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ/alın, yeyin), *kiboriumun* solunda, kendi sağına dönük olan İsa, kendisine yönelmiş olan altı havariye kendi kanını sembolize eden şarabı (Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες/herkes için) sunar. İsa'nın arkasında, üzerinde gri-beyaz *khitonu*, sol omzunda *orarionu* ve iki eliyle taşıdığı *rhpidionu* ile görülen melek, iki sunuyu gerçekleştiren İsa'ya da eşlik eder. Havarilerine ekmeği sunan İsa'nın elindeki paten ile en öndeki havarinin (olasılıkla Pavlos) omuzlarından yukarısı tahrip olmuştur. Ancak havarinin ileri doğru yöneldiği ve başını sunuya doğru eğdiği anlaşılmaktadır. Arkadaki diğer havarilerin de sunuya yöneldikleri, elleri ile İsa'yı işaret ettikleri görülür. Beyaz *khiton* üzerine açık kırmızı *himation* giyen, beyaz uzun saçlı ve sakallı havarinin, başını arkadaki havarilere çevirdiği dikkati çeker; havari sol elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır. Havarilerine şarabı sunan İsa oval *kalisi* iki eliyle en öndeki Petros'a uzatmıştır; sunuya yönelmiş Petros iki eliyle İsa'yı işaret eder. Arkadaki diğer havarilerin de sunuya yöneldikleri, bazılarının elleriyle İsa'yı işaret ettikleri, bazılarının *himationları* ile örttükleri ellerini yüzlerine kaldırdıkları görülür. Şarabı sunan İsa'nın, arkasında bulunduğu altarın geometrik desenlerle süslenmiş örtüsünün üst şeridinde Kufi benzeri süslemeler görülür.

Apsis duvarında eksende Deesis sahnesi bulunur (resim 67). İsa'nın halesi ile yazıtının bir kısmı (IC) görülür. Solda ayakta Meryem (MP ΘV) hafifçe ona dönmüştür; iki eliyle onu işaret eder. Gri tunik üzerine koyu kırmızı *maphorion* giyen figürün sarı halesini dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Sağda bir figürün (olasılıkla Vaftizci Yahya) dışarıda beyaz ile çevrelenmiş halesine ait izler seçilir²²⁷.

Deesis sahnesini her iki yanda kilise babalarının tasvirleri çevreler. Meryem'in arkasında altı sütun ile taşınan beş yuvarlak kemer içerisinde ayakta ve cepheden

²²⁷ Jerphanion, İsa'nın Meryem ile Vaftizci Yahya arasında tahtta oturduğunu ve elinde kitap bulunduğunu görmüştür, 1925 – 1942, II, s. 342.

görülen beş kilise babası resmedilmiştir. Vaftizci Yahya'nın arkasında benzer şekilde resmedilmiş dört kilise babası seçilir. Duvarın Yahya'nın arkasındaki bölümü tahrip olmuştur. İnci kakmalı koyu sarı kemer dizi içerisindeki figürler koyu yeşil zemine basar. Tüm azizlerin sarı, açık kahverengi, koyu kahverengi, gri haleleri dışarıda bir sıra siyah bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Piskoposlar açık renk *epitrakhelia* üzerine kırmızı ve yeşilin çeşitli tonlarında *phelania* giymiş, omuzlarına *omophoria* yerleştirmiştir; *phelanion*ları ile örttüklerinde taşıdıkları kapalı kitapları göğüslerine yaslamışlardır. Piskoposlar kuzey duvardan güneye doğru sırasıyla, aziz Epiphanius, aziz Blasios, aziz Eleutheros, aziz Gregorios Theologos, aziz Basileios, aziz Ioannes Khrisostomos, aziz Kournoutos, aziz Modestos ve aziz Anthenogenes'tir.

Doğu duvarda Meryem'e Müjde sahnesi (XEPE KEXAPITOMENI O K[UPIO]C META COY/Ey, Tanrı'nın lütfuna erişen kız, selam! Rab seninledir) yer alır. Apsis girişinin solunda Başmelek Gabriel (ΓΑΒΡΗΗΛ), sağında Meryem (ΜΡ ΘΥ) görülür; iki figür de kırmızı bordür içine alınmıştır. Karşısındaki Meryem'e dönük Gabriel'in kanatları arkada açıktır; koyu kahverengi *khiton* üzerine açık kahverengi-beyaz *himation* giyer. Kutsama için öne uzattığı sağ elinin arkasında, sol elinde tuttuğu mızrağının bir kısmı görülür. Kahverengi dalgalı saçları ile, bir sıra siyah ve bir sıra beyaz ile çevrelenmiş sarı halesi seçilebilir. Meryem, işlemeli, kırmızı yastıklı arkalıksız bir tahtın önünde ayakta durur, hafifçe Gabriel'e dönmüş, sağ elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır. Gri tunik üzerine, kenarları ve boyun kısmı beyaz şeritli kırmızı *maphorion* giymiştir. Bilekten büktüğü sol eli ile *maphorionunu* tutar.

Zafer kemerinde, kemerin her iki yanında melekler eksende madalyon içerisindeki İsa'ya uzanmaktadır. Mavi fon önünde ayakta görülen melekler koyu yeşil zemine basmaktadır. İki meleğin de kanatları arkada toplanmıştır. Beyaz *khiton* ve beyaz-açık kırmızı *himation* içindeki melek sağ eliyle mızrağını tutarken sol eliyle madalyona uzanır. Beyaz *khiton* ve kahverengi *himation* içerisindeki diğer melek sol elinde mızrağını taşıırken sağ eliyle madalyona uzanır; başını da yukarı, madalyona doğru kaldırmıştır.

Zafer kemerinin içinde iki peygamber resmedilmiştir. Ayakta ve cepheden görülen peygamberlerin başlarını hafifçe yana – naosa – çevirdikleri seçilir. Sağdaki peygamber İşıya, soldaki peygamber Baruk olarak tanımlanmıştır (Jolivet Lévy, 1991, s. 269;

Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 341). Beyaz uzun saçlı ve beyaz uzun sakallı İşıya beyaz *khiton* ve *himation* içindedir. Elleri arasında yatay biçimde, üzerinde kitabından bir ayetin okunduğu açık ruloyu tutmaktadır²²⁸. Beyaz uzun saçlı ve beyaz uzun sakallı diğer peygamber de beyaz *khiton* ve *himation* içindedir. Elleri arasında yatay biçimde, üzerinde kitabından bir ayetin okunduğu açık ruloyu tutmaktadır²²⁹.

1 No.lu Kilise – Naos – Duvarlar:

Güney duvarda, doğuda azize Anna (ΗΑΓΙΑ ΑΝΝΑ) ayakta ve cepheden görülür. Gri tunik üzerine koyu kırmızı *maphorion* giyen azize sağ elinde martirlik haçı tutmaktadır; sol elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır.

Güneydoğudaki ilk kemer açıklığının doğu ve batı duvarlarında birer figür resmedilmiştir. Batıda, bani yazıtında adı okunan *protospatharios* Mikhael Skepides görülür (resim 68). Mavi fon önünde ayakta duran bani koyu yeşil zemine basar; başını sağına çevirmiş, bakışlarını sağına yöneltmiştir; ayaklarının duruşundan vücudunu da o yöne çevirdiği anlaşılır. Birbirine paralel olarak göğsüne kaldırdığı anlaşılan iki elinden yalnızca sol el korunmuştur; elleriyle kutsal bir figürü işaret eder durumdadır²³⁰. Başının üzerindeki yazıt şöyledir:

“δέησιε του δούλου του Θεου Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίου Σκεπίδη/ Tanrının hizmetkarı *protospatharios* Mikhael Skepides’in yakarışı” (Jolivet Lévy, 2015, 273).

Skepides uzun kollu, ayak bileklerinin üzerinde sonlanan, kahverengi kaftan giyer; giysinin ‘V’ biçimli yakası ve belden diz seviyesine kadar açık bırakılmış eteğinden, Skepides’in tuniği görünür. Kaftana, içinde çeşitli duruşlarda kuşların resmedildiği daire motifleri işlenmiştir. Daireleri içeride çevreleyen bir sıra beyaz-açık sarı nokta, kaftanın inci işlemeli olduğunu gösterir. Skepides’in her iki kolunda birer pazibent bulunur. Bu sarı kolluklar, siyah motifler ile bezenmiştir. Kırmızı kınında bir kılıç, olasılıkla

²²⁸ Ayetin, İşıya, 7.14’te okunan “[ιδ]ου ή παρθένος [ενγ]ασ[τρί] εξ[ει...] / İşte kız gebe kalacak” olduğu düşünülmektedir, Jolivet Lévy, 1991, s. 269. Tarafımızca ruloda yalnızca “..ου παρθένο. ... εξ..” harfleri okunabilmiştir.

²²⁹ Ruloda Baruk III.36’da okunan “ούτος ό Θεός ήμων... / Bu bizim Tanrımız” ayetinin bir kısmının yazılı olduğu düşünülmektedir, Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 341; Jolivet Lévy, 1991, s. 269. Tarafımızca ruloda yalnızca “.οη ... θους ... ιμον” harfleri okunabilmiştir. Jolivet Lévy, peygamberin, çoğunlukla İşıya ile birlikte resmedilen Yeremya veya Hezekiel peygamber olabileceğini de önerir.

²³⁰ Hem dört kilisenin oluşturulmalarına ilişkin kronoloji değerlendirilirken, hem de Skepides’in bu duruşu nedeniyle, kuzey kilisede güneydoğudaki de dahil olmak üzere tüm kemerlerin güney duvarlarının sonradan yıkıldıkları düşünülmektedir, Ousterhout, 2016, s. 862; Rodley, 2016, s. 167.

kaftanın figürün yukarı kaldırdığı sol kolundan dolayı görünmeyen kemerine takılıdır veya Skepides'in bükülü sol kolu ile göğsü arasına yaslanmıştır. Kının bu canlı rengi, deriden yapıldığını düşündürmektedir. Kılıcın, üzerinde oyma motifler bulunan kabzası 'soğan biçimli'²³¹ topuz ile sonlanır.

Skepides'in beyaz tuniğinin siyah işlemeli dikey şeritler ile bezenmiştir. Şeritlerde, biri daire ve üçgen motifleri, diğeri kıvrık dal motifleri olmak üzere iki temel bezeme izlenir. Kıvrık dal motiflerinden oluşan yatay bir şerit ise, tuniğin Skepides'in boynunu tamamen saran boğaz kısmını çevreler. Ensesine uzanan kahverengi kıvrıkcık saçlı, kahverengi ince bıyıklı ve kahverengi sakallı Skepides'in başında, beyaz-sarı türban bulunur.

Protospathariosun karşısında, *omophorion* içerisinde bir kilise babası ayakta ve cepheden görülür, mavi fon önündedir ve koyu yeşil zemine basar. Önünde sarı işlemeli bir atkısı bulunan beyaz sade *stikharion* üzerine kenarları kahverengi şeritli sarı *phelonion* giymiş, bunun da üzerine *omophorion* geçirmiştir. Sağ kolunu göğsüne kaldırmıştır, diğer kolu tahribat nedeniyle görülememektedir. Beyaz kısa saçlı ve beyaz uzun sakallı kilise babasının sarı halesi bir sıra siyah bir sıra beyaz içindedir.

Güneydoğudaki sütunun güney yüzünde aziz Georgios (Α ΓΕΩΡΓΙΟC) ayakta ve cepheden resmedilmiştir. Sarı zırh üzerine kırmızı *epilorikion* giyen asker azizin, bantlar ve Kufi benzeri süslemeler ile bezenmiş beyaz baldır zırhı vardır. Göğsüne kaldırdığı sağ elinde sağ omzuna dayadığı mızrağı ile arkasında kalkanının bir kısmı görülür.

Güneydeki ikinci kemer açıklığının batı ve doğu duvarlarında alt ve üst seviyelerde dört martir yarım figür halinde tasvir edilmiştir. Alt seviyede, batıda aziz Elpidiforos'un (Α ΕΛΠΙΔΙΦΟΡΟC) sarı manşetli gri tuniği ve tuniğin üzerine giydiği kırmızı *khlamysi* görülür. Kahverengi dalgalı saçlı martirin, göğsüne kaldırdığı sağ elinde tuttuğu haçın bir kısmı görülebilir. Alt seviyede, doğuda aziz Pegasios'un (Ο ΠΕΓΑΣΙΟC) sarı manşetli gri tuniği ve tuniğin üzerine giydiği açık mavi *khlamysi* görülür. Kısa kahverengi sakallı ve kahverengi saçlı azizin sarı halesini bir sıra beyaz çevreler. Üst seviyede, batıda aziz Anthonios (ΑΝΘΩΝΙΟC)'un yalnızca beyaz saçlarının bir kısmı ile beyaz çevrili koyu sarı halesi bugüne ulaşmıştır. Üst seviyede, doğuda ensesine

²³¹ 'Soğan biçiminde/onion shape' terimi ve örnekleri için bkz., Parani, 2003, s. 130 – 136.

uzanan kahverengi saçlı ve uzun kahverengi sakallı aziz Akindinos (O AΓΙOC AKVNΔVNOC) sarı manşetli gri tunik ve kırmızı *khlamys* içindedir.

Eksendeki sütunun güney yüzünde aziz Demetrios (A ΔΗΜΟΙΤΡΗOC) ayakta ve cepheden görülür. Sarı zırhının altında, dizlerine kadar uzanan, uzun kollu, dörtgen motiflerle bezenmiş kırmızı tunik bulunur. Zırhının üzerine koyu yeşil *epilorikion* giyen azizin, Kufi benzeri süslemeler ile bezenmiş sarı baldır zırhı vardır. Göğsüne kaldırdığı sağ elinde sağ omzuna dayadığı kılıcını tutar.

Güneydeki üçüncü kemer açıklığının batı ve doğu duvarlarında alt ve üst seviyelerde dört aziz yarım figür halinde tasvir edilmiştir. Alt seviyede, batıda aziz Vikentios (O AΓΙOC BHKENTIOC) açık mavi fon önündedir, altta olasılıkla üzerine bastığı yeşil zeminin bir kısmı görülür. Martirlik haçını göğsüne kaldırdığı sağ elinde tutmuş, sol elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır. Gri tuniğinin üzerine siyah geometrik bezemeli *khlamys* giymiştir. Kulaklarının arkasında toplanan uzun kahverengi saçlı ve kısa kahverengi sakallı azizin sarı halesi bir sıra beyaz ile çevrelenmiştir. Alt seviyede, doğuda aziz Anenpodistos (O AΓΙOC ANENΠΟΔΙCΤOC) açık mavi fon önündedir, altta olasılıkla üzerine bastığı yeşil zeminin bir kısmı görülür. Göğsüne kaldırdığı sağ elinde tuttuğu haç kısmen seçilir. İnci işlemeli sarı manşeti olan gri tunik, ve kırmızı dörtgen motifler ile bezeli, inci işlemeli açık kavi *khlamys* giyer. Kulaklarını örten kahverengi saçları vardır; sarı halesi bir sıra siyah bir sıra beyaz çevrilidir. Üst seviyede, batıda aziz Viktorios'un (O AΓΙOC ΒΙΚΤΟΡ) göğsüne kaldırdığı sağ elinde tuttuğu haç kısmen seçilir. Aziz Anenpodistos'un kine benzer tunik içindeki aziz sarı dörtgen motifler ile bezenmiş siyah *khlamys* giyer. Üst seviyede, doğuda orans duruşta Aziz Menas (A ΜΙΝΑC) gri tunik ve daire motifleriyle bezenmiş koyu kırmızı *khlamys* içinde görülür. Azizinin göğsünde, bir sıra siyah ve bir sıra beyaz ile çevrelenmiş sarı madalyon içerisinde İsa yarım figür halinde betimlenmiştir. Beyaz kıvrıkcık saçlı ve beyaz sakallı azizin sarı halesi bir sıra siyah ve beyaz çevrilidir.

Kuzey duvarda doğudaki duvar payesinin kuzey yüzünde aziz Theodoros (A ΘΕΩΔΩΡOC) ayakta ve cepheden resmedilmiştir. Sarı zırhının altında, aziz Demetrios'un kine benzer, uzun kollu ve geometrik motiflerle bezenmiş kırmızı tuniğinin bir kısmı seçilir. Theodoros'un sol omzunun arkasında, üzerinde Kufi benzeri süslemeler bulunan kalkanının görülmektedir.

Kuzey duvarda batıdaki duvar payesinin kuzey yüzünde aziz Prokopios (A ΠΙΡΚΟΠΙΟC) ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Sarı zırhının altında uzun kollu ve geometrik motiflerle bezenmiş gri tuniğinin bir kısmı seçilir. Aziz, zırhının üzerine koyu kırmızı *epilorikion*, bacaklarına sarı baldır zırhı giyer. Kalkanını, aşağı indirdiği sol elinde tutar; baş hizasına kaldırdığı sağ elinde tuttuğu mızrağını yere dayamıştır.

Kuzey duvarda, batıda aziz Mercurios ayakta ve cepheden betimlenmiştir²³².

Prothesis nişinin kuzey duvarında Meryem ve çocuk İsa tasviri bulunur. İki figürün de yüzlerine ait ayrıntılar seçilememektedir. Kırmızı bordür ile çevrelenmiş sahnede, yarım figür halinde betimlenmiş Meryem, kollarında İsa'yı tutmakta, yanağını onun yanağına yaslamaktadır. Gri tunik üzerine kırmızı *maphorion* giyen Meryem'in sarı halesini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Beyaz-açık sarı *himation* içindeki İsa, Meryem'in sağ koluna ayağını yaslamıştır; sol koluna ait izlerden, bu kolunu annesinin yüzüne kaldırdığı anlaşılabilir. Nişin doğu duvarında aziz Orestios (A ΟΡΕCΤΙΟC) yarım figür halinde cepheden görülür. Dirsekten bükerek göğsüne kaldırdığı sağ elinde martirlik haçı tutar. Sarı manşetli gri tuniğinin üzerine geometrik desenlerle bezenmiş sarı-kırmızı *khlamys* giymiştir. Kahverengi saçlı martirin başı açık sarı hale içindedir; haleyi bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Nişin batı duvarında rahip Basileios ayakta ve cepheden görülür. Başını hafifçe soluna yatırmış, göğüs hizasına kaldırdığı elleriyle kuzey duvardaki Meryem ve çocuk İsa'yı işaret etmektedir. Önünde sarı işlemeli bir atkısı bulunan beyaz sade *stikharion* üzerine açık sarı *phelonion* giyen Basileios'un başının üzerinde banî yazıtı okunur: “ΔΕΙCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ ΒΑCΙΑΙΟΥ ΠΙΡ/Τανrı'nın hizmetkarı rahip Basileios'un yakarışı” (resim 69).

Prothesis nişinin altındaki duvarda, kırmızı bordür ile sınırlandırılmış yüzeyde aziz Sergios (A CΕΡΓΙΟ{C}) ve aziz Bakhos (A ΒΑΧΟC) yarım figür halinde cepheden resmedilmiştir. İki martirin de sağ kollarını dirsekten bükerek göğüslerine kaldırdıkları, aziz bakhos'un sağ elinde martirlik haçı tuttuğu seçilir. Gri tuniklerinin altındaki sarı *tablia* ve tuniklerinin üzerine giydikleri geometrik desenlerle bezenmiş gri *khlamysleri* görülmektedir. Kahverengi saçlı azizlerin başları sarı hale içindedir; haleleri bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler.

²³² Duvar resmi henüz tarafımızca yeterli derecede incelenmemiş ve fotoğraflanmamıştır. Naosun diğer fotoğraflarından, azizin koyu sarı baldır zırhı görülebilmekte, ayakta ve cepheden tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

Prothesis nişinin yer aldığı kör kemerin batı ve doğu duvarlarında, üst ve alt seviyelerde yarım figür halinde cepheden görülen martir azizler yer alır. Batı duvarda, alt seviyede aziz Mardarios (A MAPΔAPIOC) sağ kolunu göğsüne kaldırmıştır; sağ elinde martirlik haçı tutar. Sarı manşetli gri tuniğinin üzerine geometrik desenlerle bezenmiş kırmızı *khlamys* giyer. Uzun kahverengi saçlı azizin sarı halesini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler²³³. Üst seviyede, batıda aziz Eugenios (A EVTENIOC) sağ kolunu dirsekten bükerek göğsüne kaldırmıştır; olasılıkla sağ elinde tuttuğu martirlik haçı tahrip olmuştur. Sarı manşetli kırmızı tuniğinin üzerine geometrik desenlerle bezenmiş yeşil-mavi *khlamys* giyer. Kahverengi saçlı azizin sarı halesini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Üst seviyede, doğuda aziz Eustratios (A EVCTRATIOC) sağ kolunu dirsekten bükerek göğsüne kaldırmıştır; olasılıkla sağ elinde tuttuğu martirlik haçı tahrip olmuştur. Göğsüne kaldırdığı sol elinde kapalı rulo seçilebilir. Sarı manşetli gri tuniğinin üzerindeki sarı şeritli gri *khlamys* önde büyük bir fibula ile tutturulmuştur.

Kuzey duvarda, eksendeki kör kemerin kuzey duvarında Başmelek Mikhael ile ayakları dibinde iki bani betimlenmiştir (resim 70). Kırmızı-sarı işlemeli *loros* içerisindeki Başmelek (MIXAHA) açık mavi fon önünde ayakta ve cepheden görülmekte, koyu yeşil zemine basmaktadır; kanatları arkasında açıktır. Sol kolunu dirsekten bükerek yana uzatmakta, sol elinde *globos*, baş hizasına kaldırdığı sağ elinde mızrağını tutmaktadır. Sol kolunun üzerinden aşağı sarkan giysisinin kıvrımları seçilir. Biri kadın diğeri erkek iki bani *proskynesis* duruşunda, Mikhael'in iki yanında görülür. Sağda, meleğin kırmızı ayakkabılarını iki eliyle tutan figürün başı üzerinde bani yazıtı okunmaktadır: “ΔECIC TOY ΔΟΥΛΟΥ TOY ΘV NVNΦONOC {MO}NAXOY/Tanrı'nın hizmetkarı keşiş Nyphonos'un yakarışı”. Sarı manşetli koyu kahverengi tunik giyen keşişin omzundan yukarısı tahrip olmuştur²³⁴. Solda, iki eliyle Başmelek'i işaret eden figürün başı üzerinde bani yazıtı okunmaktadır: “ΔECIC TH ΔΟΥΛIC TOY ΘV EVΔOKIAC/Tanrı'nın hizmetkarı Eudokia'nın yakarışı”. Eudokia, kolları beyaz ve koyu yeşil şeritli koyu kahverengi (koyu mor?) manto içerisinde; başını örten ve boynunu içine alan beyaz başlıktan açık kahverengi ve kısmen beyaz

²³³ Doğu duvarda, alt seviyedeki duvar resmi tahrip olmuştur; Jerphanion aziz tasvirinin yanında “[o a A]YZENTIOC” yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 340.

²³⁴ Jerphanion duvar resminin çizimini yapmıştır. Buna göre Nyphonos uzun beyaz sakallı yaşlı bir adamdır, 1925 – 1942, levha 202.3. Bu durumda, duvar resminde keşişin başı hizasında görülen beyaz renk kalıntısı herhangi bir başlığa ait olmamalıdır ve keşişin beyaz saçlı olması gerektir.

saçı görünmektedir²³⁵. Mantosunun boğaz kısmını incilerle süslenmiş sarı yaka çevreler. Kör kemerin batı ve doğu duvarlarında, üst seviyede yarım figür halinde ve cepheden, alt seviyede ayakta ve cepheden görülen aziz tasvirleri yer alır. Üst seviyede, batıda aziz Damianos (A ΔAMIANOC) göğsüne kaldırdığı sağ elinde yatay olarak ince uzun bir tıbbi alet tutar; giysisi ile örttüğü sol eli ile göğsü arasına ise kırmızı silindir muhafaza kabı dayamıştır. Üzerinde siyah işlemler bulunan açık sarı manşetli açık kırmızı tunik ve koyu yeşil *khlamys* giyer. Kısa kahverengi saçlı ve kahverengi ince bıyıklı azizin sarı halesini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Üst seviyede, doğuda aziz Kosmas (A KOCMAC) göğsüne kaldırdığı sağ elinde dikey olarak ince uzun bir tıbbi alet tutar; giysisi ile örttüğü sol eli ile göğsü arasına ise kırmızı silindir muhafaza kabı dayamıştır. Üzerinde siyah işlemler bulunan sarı manşetli gri tuniğinin üzerine koyu kırmızı *khlamys* giyer. Kısa kahverengi saçlı ve kahverengi ince bıyıklı azizin sarı halesini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Alt seviyede, batıda açık kavi fon önünde duran ve yeşil zemine basan aziz Kyrikos'un (A KVPIKOC) göğsüne kaldırdığı sağ elinde tuttuğu martirlik haçının bir kısmı seçilir. Sol elini ayası açık biçimde göğsüne kaldırmıştır. Sarı tuniğinin üzerine kırmızı *khlamys* giyer. Kısa kahverengi saçlı azizin sarı halesinin bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler. Alt seviyede, doğuda açık mavi fon önünde duran ve yeşil zemine basan aziz Panteleimon'un (A ΠANTEΛΕΙΜΟΝ) göğsüne kaldırdığı sağ elinde tuttuğu tıbbi alet görülür; giysisi ile örttüğü sol eli ile göğsü arasına kırmızı silindir muhafaza kabı yaslamıştır. Sarı manşetli gri tuniğinin üzerine koyu kırmızı *khlamys* geçirmiştir.

Kuzey duvarda batıdaki kör kemerin kuzey duvarında Azize Katerina (H ΑΓ{ΙΑ} EKA{ΤΕΡΙΝΑ}) ile iki yanında birer figür resmedilmiştir²³⁶. Azizenin inci kakmalı kahverengi tacının ve bir sıra siyah, bir sıra beyaz çevrili sarı halesinin bir kısmı görülebilir. Duvardaki açıklığın aşağısında azizenin olasılıkla *thorakionuna* ait geometrik desenlerle ve mücevherlerle bezeli giysi kalıntısı izlenebilir. Benzer şekilde,

²³⁵ Jerphanion, giysisinden dolayı Eudokia'nın rahibe olabileceğini belirtir, 1925 – 1942, II, s. 339. Ancak giysisinin kollarında görülen işleme ve incilerle süslü yakalık, kostümün renk olarak keşiş Nyphonos'un kine benzese de asetik kıyafetinden farklı olabileceğini düşündürür. Jolivet Lévy, boyunluğuna birbirine bağlayan, inci kakmalı broşa dikkat çekmektedir, 2015, s. 274. Başlığı ise hem form olarak hem de başı çene ile birlikte örtmesinden dolayı 11. ve 12. yüzyıl din dışı kadın banilerinkiyle karşılaştırılabilir; bkz., Parani, 2003, s. 77 ve resim 81, 84 ve 86.

²³⁶ Jerphanion, duvardaki açıklık oluşturulmadan önce azizeyi ve her iki yanındaki bani figürlerini görmüş, soldaki figürün başının üzerinde “EPINH [δουλη χυ]” ve sağdaki figürünün başının üzerinde “ΜΑΡΙΑ [δουλη χυ]” yazıtlarını okumuştur. Araştırmacı her iki figürün de başlarını azize Katerina'ya doğru eğdiklerini ve halesiz olduklarını belirtir, 1925 – 1942, II, s. 337.

Maria ve Eirini'nin siyah ve beyaz işlemeli kırmızı kıyafetlerinin etek kısımları seçilebilir. Kör kemerin batı ve doğu duvarlarında, alt seviyede iki bani figürü daha görülür. Batı duvarda rahibe Katerina ayakta ve cepheden görülür, mavi fon önündedir ve koyu yeşil zemine basar (resim 71). Başını hafifçe soluna çevirmiş, göğüs hizasına kaldırdığı elleriyle kuzey duvardaki Azize Katerina'yı işaret etmektedir. Sarı tunik üzerine koyu kahverengi *phelonion* giyen Katerina'nın başının üzerinde bani yazıtı okunur: “ΔΕΗCIC TIC ΔΟΥΑΙC ΤΟΥ ΘΥ ΕΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΟΝΑΧΙC/Tanrı'nın hizmetkarı rahibe Katerina'nın yakarışı”. Başında, naosta adı okunan diğer banilerden Eudokia'ninkine benzer bir başlık vardır; ancak Katerina'nın da başı ve çenesini içine alan bu başlık koyu renktir ve saçının bir bölümü görünmemektedir. Doğu duvarda, açık mavi fon önünde duran ve koyu yeşil zemine basan asker bani ayakta ve cepheden resmedilmiştir (resim 72). Aşağı sarkıttığı sağ elinde, başı hizasına gelen mızrak tutmaktadır. Sol eliyle, beli hizasına gelen ve yere dayadığı kılıcının kabzasını tutar. Figür, beyaz geniş yaprak desenleri ve dal motifleriyle bezenmiş, el ve ayak bileklerinin yukarısında sonlanan kaftan giyer. Kaftanın yarı açık yakasından, etek kısmındaki açıklıktan, ve kollarda son bulduğu kısımdan baninin içine giydiği beyaz işlemeli kırmızı tuniği görülür. Yüzü tahrip olmuştur; ancak başındaki beyaz başlık form ve ayrıntı olarak seçilebilir²³⁷. Baninin başının üzerinde olasılıkla bani yazıtına ait olan kelimelerden yalnızca biri görülmektedir: “ΔΕΙCIC ...”.

Kör kemerin içinde, üst seviyede iki aziz yarım figür halinde ve cepheden resmedilmiştir. Doğuda aziz Floros (Α ΦΛΟΡΟC) ve batıda aziz Lavros'un (Α ΛΑΒΡΟC) göğüslerine kaldırdıkları sağ ellerinde tuttuğu martirlik haçının bir kışı görülebilir. Azizler, sarı manşetli, siyah geometrik desenlerle bezeli beyaz tunik giyer; tuniklerinin üzerinde kenarları siyah şeritli koyu kahverengi *khlamys* bulunur. Enselerine kadar uzanan koyu kahverengi saçlı azizlerin sarı halelerini bir sıra siyah bir sıra beyaz çevreler.

²³⁷ Başlığın ortasında yatay olarak dalgalı ve yeşil bir kumaş parçası izlenmektedir. Şeridin üzerinde, bugün kötü durumda olan siyah bezemeler görülür; Jerphanion, bu bezemelerin Arap harfleri olduğunu düşünmüştür, 1925 – 1942, s. 338. Araştırmacı, güneydoğudaki kemerin batı duvarında resmedilen Mikhael Skepides'in yazıtında 'Mikhael' adını okuyamadığı için nişteki bani figürünün, bani yazıtında adı okunan *protospatharios* Mikhael Skepides olduğunu düşünmüştür.

5.6.2. Duvar Resimleri (1060 – 1061 Öncesi)

Giriş Mekanı:

Tonozun doğu alınlığında melekler arasında İsa betimlenmiştir (resim 73). Eksende İsa, krem ve koyu yeşil fon önünde, arkalıklı bir tahtta oturmaktadır. Koyu kahverengi uzun saçlı, kırmızı *himation* içindeki İsa'nın, sağ elini omuz hizasında yana açtığı seçilir. Beyaz halesi kahverengi ile çevrilidir. İki yanındaki melekler, eksendeki İsa'ya dönmüş, ona doğru eğilmiş, ellerini açarak ona uzatmışlardır. Soldaki melek, beyaz tunik üzerine kırmızı *khlamys/pallium*, sağdaki melek sadece beyaz tunik giyer. Kırmızı, beyaz ve kahverengi kanatları arkada açıktır. Soldaki melek, kahverengi kısa saçlıdır, başını İsa'nınkine benzer hale çevreler; Sağdaki meleğin yüzü ve üst bedeni tahrip olmuştur. Sahnenin sağ üstünde, tahtta İsa'nın baş hizasından aşağıda, elini takdis eder biçimde öne uzatmış bir figürün halesinin bir kısmı seçilir. Eksendeki kapının her iki yanında birer piskopos betimlenmiştir. Ayakta ve cepheden görülen piskoposlardan sağdaki kısmen daha iyi durumdadır. Piskopos sol elini dirsekten bükerek yatay biçimde göğsünde tutar, aynı hizadaki sağ eli ile takdis etmektedir. Beyaz halesi kahverengi ile çevrilidir.

Tonozun kuzey ve güney bölümlerindeki sahneleri birbirinden madalyon içine alınmış ve yarım figür halinde betimlenmiş üç aziz figürü ayırır. Tonozun kuzey bölümünde krem ve yeşil fon önünde yan yana ayakta duran beş figür cepheden görülür. Sahneye ait fazla ayrıntı seçilememektedir; ancak sağdaki iki figürün kahverengi ile çevrelenmiş beyaz haleleri, sarı tunik üzerine kırmızı *maphorion* giyen eksendeki figürün orans duruşta olduğu, en soldaki figürün sarı tunik ve koyu renk *maphorionu* fark edilir. Tonozun güney bölümünde yan yana ayakta duran ve yeşil zemine basan üç figür cepheden görülür. Omuzlarında *omophorion*ları ve sağ ellerini göğüslerine kaldırdıkları seçilebilir. Soldaki piskoposun arkasında, olasılıkla başka bir evreye ait olan kemerli yapıya ait izler görülür. Solda, altta yarım figür halinde resmedilmiş, olasılıkla diğer ikisinden farklı evreye ait olan, yoğun işlemeli kıyafeti (*loros*) ve inci süslü başlık (taç?) içinde bir figür fark edilir. Siyah saçlı ve kısa siyah sakallı figür başını hafifçe soluna çevirmiş, sağ elini göğsüne kaldırmıştır.

1 No.lu Kilise – Apsis:

1060 – 1061 evresinden önce apsis yarım kubbesinde Maiestas Domini sahnesinin tasvir edildiği anlaşılmaktadır. *Kiboriumun* üzerinde İsa'nın başı, iki yanda olasılıkla tahtın dikey kollarına ait süslemeler görülmektedir. İsa'nın yüzü, saçları ve halesi ile İsa'yı içine alan *mandorlaya* ait konturlar ve alt boyamalar belirgindir; *mandorlanın* içerisinde siyah yıldız motifleri fark edilir. Solda, *mandorlanın* içinde seçilebilen iki başa ve haleye ait konturlardan yukarıdaki, İsa'yı taşıyan ve dört İncil yazarını sembolize eden dört yaratıktan olasılıkla Matta (İnsan) olmalıdır. *Mandorlanın* yukarısında, havarilerin haleleri ile iç içe geçmiş biçimde Ay ve Güneş tasvirleri seçilir. Daha yukarıda, sağda ve solda, havarilerin giysileri ile iç içe geçmiş biçimde, iki meleğin kanatlarına ait renk izleri fark edilir. İki meleğin arasında, ayakta ve cepheden görülen bir figür *khlamys* içindedir, sağ elini göğsüne kaldırmıştır.

Synthrononun üstten ikinci basamağının arka duvarı kırk martirlerin betimlemelerine ayrılmıştır (resim 74)²³⁸. Kahverengi ve beyaz atlar üzerinde, kırmızı ve beyaz giysileri içerisinde haleli figürler kuzeyden başlayarak güneye ilerlemektedir.

Apsis kemerinin güney duvarında alt seviyede, başı hale ile çevrelenmiş bir kadın figürü betimlenmiştir. Açık sarı fon önündeki figür yeşil zemine basar. Sarı tunik ve kırmızı *maphorion* içinde orans duruştur. Solda bir ağaç görülür²³⁹.

1 No.lu Kilise – Naos – Duvarlar:

Kuzey duvarda, batı nişin doğu duvarında alt seviyede, asker baninin boyandığı katmanın altında bir keşiş figürüne ait olan izler fark edilir. Bu izlere göre keşiş ince uzun yüzlü, koyu renk sivri *koukoulion*ludur ve olasılıkla orans duruştur veya yalnızca sol elini baş hizasına kaldırmıştır. Başının yanında isim veren yazıt bulunur²⁴⁰.

Kuzey duvarda batıdaki duvar payesinin kuzey yüzünde, aziz Prokopios'un boyandığı katmanın altında, olasılıkla iki ayrı dönemde yapılmış iki figür görülür (resim 75). Yukarıdaki figür açık sarı fon önündedir, olasılıkla yeşil zemin üzerinde ayakta

²³⁸ Jerphanion, altarnın kuzeyindeki sırada, bir martirin başının iki yanında 'ΙΑΓΙΙ CEPANTA' yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 343.

²³⁹ Sıddiki, apsis kemerinin kuzey duvarında, alt seviyede sivri başlık (*koukoulion*?) giymiş, başının yanında "Νοτιος" yazan ve iki ağaç arasında duran bir figürün varlığından söz eder, 2004, s. 31. Duvar tarafımızca tam olarak incelenmemiş ve fotoğraflanmamıştır.

²⁴⁰ Yazıt şu biçimde okunmuştur: "Κ(ύρι)ε βοήθη τὸν δουλὸν σου Ρουστιακόν/ Tanrım hizmetkarın Roustiakos'a yardım et". Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 338; Jolivet Lévy, 2015, s. 273.

durmaktadır²⁴¹. İnce uzun yüzlü, koyu kahverengi-siyah saçlı figürün başını çevreleyen halenin kırmızı ile yapılmış konturu seçilebilir. Sol elini omuz hizasında kaldıran figürün sağ omzunda, açık kırmızı pelerini veya *himation*una ait olabilecek giysi kıvrımı fark edilir. Aşağıdaki figürün arkasındaki fon krem ve açık kırmızıdır; başını çevreleyen halenin kırmızı konturu seçilebilir²⁴².

Kuzey duvarda doğudaki duvar payesinin kuzey yüzünde, aziz Theodoros'un boyandığı katmanın altında bir erkek figürü seçilir²⁴³. Uzun kahverengi saçlı figür uzun sivri sakallı, *khlamys* benzeri kırmızı giysilidir; başını ince siyah hale çevreler. Figür, üzerinde çok sayıda gözün bulunduğu sarı fon önündedir, yeşil zemine basmakta veya arkalıksız koyu renk bir tahta oturmaktadır. Aynı duvarda daha alt seviyede beyaz, kırmızı ve açık yeşil fon önünde ayakta duran beyaz giysili bir figürün alt bedeni görülmektedir. Figürün ayaklarının dibinde, yeşil fonun üzerine kırmızı ile yapılmış tekerlek/haç motifinin bir kısmı seçilir.

Tonozda görülen İncil konulu sahnelerin de alt katmanlarında, önceki evreye ait figür veya renk kalıntıları seçilmektedir. Batı tonoz alınlığındaki Başkalaşım sahnesinde İsa'nın *mandorlasının* içerisinde solda, ayakta ve cepheden görülen kahverengi saçlı halesiz bir figür seçilir. Bu figürün sağında, kahverengi saçlı, siyah haleli bir çocuk/genç daha seçilir. Solda, Musa peygamberin arkasında kahverengi, açık bir kanat fark edilir²⁴⁴.

2 No.lu Kilise

Templon levhalarında aşı boyası zikzaklar görülür. Doğu duvarda, apsis girişinin solunda yuvarlak kemer içine alınmış aşiboyası Malta haçı motifi vardır²⁴⁵.

²⁴¹ Jerphanion, bunun oturan bir kadın figürü olduğunu düşünmüştür, 1925 – 1942, II., s. 339.

²⁴² Halenin iki yanında kırmızı ile yazılmış “EZANTPOC” yazıtı “[A]λέξαντρος” biçiminde tamamlanmış, figürün Sebaste'nin martirlerinden Aleksandros olabileceği önerilmiştir, Jolivet Lévy, 2015, s. 274.

²⁴³ Jolivet Lévy, figürün solunda “ἀγῖος Κύριος” yazıtını okumuştur, 2015, s. 274. Yazıt tarafımızca görülememiştir.

²⁴⁴ Jerphanion, soldaki figürlerin Meryem ve çocuk İsa olduğunu, Meryem'in arkasında gördüğü halenin Yusuf'a ait olduğunu, bu nedenle alt seviyede İsa'nın Tapınağa Takdimi sahnesinin bulunduğunu düşünür, 1925 – 1942, II. s. 346. Jolivet Lévy, Jerphanion tarafından Meryem olarak kabul edilen figürün uzun saçlı sakalsız bir erkek olduğunu yazar, 2015, s. 275. Seçilebilen figürler düşünüldüğünde (Melek, haleli genç figür, halesiz ve ayaktaki figür) Meryem'in Ölümü sahnesinin tasvir edilmiş olabileceği de düşünülebilir.

²⁴⁵ Jerphanion, haçın çerçevesinin altında aşiboyası ile yazılmış yazıtı şu şekilde okumuştur: “καὶ οὐ γὰρ ἐταί [θ]υ[μ]ῶ κ[(ορι)ς] μ(ου) ἀκούει”/kızgın olsa bile Tanrım duyar”, 1925 – 1942, II., s. 351.

3 No.lu Kilise

Doğu duvar açık kırmızı bordür içine alınmış, apsis kemeri koyu kırmızı ve yeşil ile çevrelenerek boyanmış, apsis girişinin her iki yanına, üst ve alt seviyelere, ikişer haç madalyon yerleştirilmiştir. Solda ve sağda, üst seviyedeki iki haçın kollarının arasında noktalar olduğu, bir sıra yeşil, bir sıra içi zikzaklarla doldurulmuş madalyon içine alındığı görülür. Solda ve sağda, alt seviyedeki Malta haçları bir sıra yeşil madalyon ile çevrelenmiştir. Sağ alttaki madalyonun üstünde, aşıboyası yazıt fark edilir²⁴⁶.

Apsis duvarında bir duvar resmine ait izler vardır. Duvar resminin kırmızı bordür içine alındığı, yeşil ve açık sarının kullanıldığı anlaşılır²⁴⁷. Sıvanın üzerine sonradan, güney nefin doğu duvarında görülen, kemer içine alınmış Malta haçının benzeri yapılmıştır.

4 No.lu Kilise

Naosun kuzey duvarının önündeki dikdörtgen girintinin kuzey duvarında, sağda bir keşiş tasvir edilmiştir. Keşiş, açık sarı, yeşil ve kırmızı fon önünde ayakta ve cepheden görülür. Kahverengi uzun sivri sakallı keşişin başında beyaz çizgili kahverengi *koukoulion*, üzerinde açık gri tunik ve kahverengi cüppe vardır; cüppenin üzerine omuzlarından dizlerine kadar uzanan önü işlemeli koyu gri atkı giymiştir. Sol kolunu göğsüne kaldırır; baş hizasında, sağ elinde tuttuğu haçın üst kolu seçilir²⁴⁸. Girintinin

---

Yazar, yazıtın Maccabeler II, 7:33 ile karşılaştırılabileceğini düşünür. Jerphanion'a göre, apsis girişinin sağındaki yazıt da aynı elden çıkmıştır ancak tam olarak okunamadığından anlamı bilinmemektedir.

²⁴⁶ Jerphanion yazıtı şu şekilde okumuştur: “Ζητη το μεγα μου ονομα, το μυριοψηφιστον κε μυριοαναγαγον. Ο πατηρ μου εγενισε με εκ τις μητρος μου, κε εγω ε[γεν]ισα τιν μιτερα τον τεκνον μου. Αγιος αγιος αγιος ο θ(εο)ς Κ(υρι)ε σεββ[ο]με σοφος.../bana çok anlama gelen ve sayısız adlarımı sor. Annem beni babamdan doğurdu, ve ...”, 1925 – 1942, II, s. 353.

²⁴⁷ Jerphanion, solda ayakta duran bir azizenin “ΑΓΗΑ ΣΟΦΗΑ” yazıtını okumuş, sağda azizeye doğru eğildiğini gördüğü figürün bani yazıtını şöyle tamamlamıştır: “Θ(εο)ς εν το ονοματι σο σοσο με κε εν τι δυ(ν)αμί σου κριν[ον μ]ε. Κ[οσ]μας/Tanrım beni adınla kurtar, gücünle yargıla. Kosmas”, 1925 – 1942, II, s. 355. Rodley, yazıtın kökenini Mezmur 54:1'den aldığını düşünür, 1985, s. 197.

²⁴⁸ Duvarı yıkılmadan önce Jerphanion tarafından fotoğraflanmıştır. Fotoğrafta duvarın tümü kırmızı bordür içine alınmış, üç şerit ile dikey olarak dörde bölünmüş, diğer iki figür bu bordürlerin arasına yerleştirilmiştir. Tüm figürler açık sarı, yeşil ve kırmızı fon önünde ayakta ve cepheden görülür. Yazara göre, yıkılmasından önce duvarın merkezinde bulunan pencere açıklığının üzerinde yer alan yazıtta *koukoulion*'lu keşişin yazıtı okunmaktaydı: “Εγο ο Βαθυτροκος ο αβας ο πολα καμον ης το(ν) ναον τουτον κε με[τε] ταυτα αποθανον ενθα κατακημε ετεληο θην μηνη.../Bu kilise için çok çalışan ve sonra da ölen ben *abbas* Bathystrokos, burada yatıyorum. Öldüm, ... ayında.”, 1925 – 1942, II, s. 356. Araştırmacıların, yazıtın boş olan kısmının, başından itibaren boş bırakıldığını vurgulamaları önemlidir, Rodley, 1985, s. 197. Jerphanion'un fotoğrafında, en soldaki figürün işlemeli cüppesi, göğsüne kaldırdığı sol eli ve yuvarlak başlığı seçilir. Figür omuz hizasına kaldırdığı elinde haç tutar. Yazar, başının üzerindeki yazıtı şöyle okumuştur: “Μηνη Αυγουστου ις τας ενεα ετελιοθην ο δουλος του θ[εο]υ Φοτις/Tanrı'nın hizmetkarı Fotios Ağustos ayının dokuzunda öldü”. Yanındaki figürün kemerli ve çizgili cüppesi, göğsüne kaldırdığı sol eli ve yuvarlak başlığı seçilir. Jerphanion, omuz hizasına kaldırdığı sağ

doğu duvarı kırmızı bordür ile dikey olarak ikiye ayrılmıştır. Solda, bir keşiş açık sarı, yeşil ve kırmızı fonun önünde ayakta ve cepheden görülür (resim 76). Yakalı, kemerli, koyu sarı tunik giymiş, sol kolunu göğsüne kaldırmıştır. Omuz hizasına kaldırdığı sağ elinde haç tutar. Başında, diğer figürlerinkine benzer yuvarlak başlığı bulunur, alını çevreleyen ve kısmen seçilebilen beyaz bant, olasılıkla diğer keşişlerin de başlıklarını tutuyordu²⁴⁹. Kırmızı bordürün diğer tarafında üst seviyede bir Malta haçı, açık sarı, yeşil ve kırmızı fon üzerine boyanmıştır. Duvarın alt seviyede tahrip olması nedeniyle, burada figürlü veya figürsüz başka bir resmin olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Girintinin batı duvarında, kırmızı zikzak ve kırmızı-yeşil nota motifleriyle sınırlandırılan yüzeyde, açık sarı ve yeşil fon önünde resmedilmiş bir haç madalyon bulunur. Malta haçının yeşil kolları dışta kırmızı ile belirginleştirilmiştir. Haçı çevreleyen tek sıra madalyonun içi açık sarı ve yeşil üçgen motifleri/zikzaklar ve noktalar ile doldurulmuştur. Girintinin düz tavanı dört yanda kırmızı bordür ile sınırlandırılmıştır. Çerçevenin içine yerleştirilmiş haçın kolları açık sarı ve yeşil dörtgen motifleri, haç kollarının araları ise kırmızı noktalar ile doldurulmuştur.

1 no.lu kilisenin 1060 – 1061 yılına tarihlenen duvar resmi evresinde hikaye edici siklus, naosun doğu duvarında başlar, tonozun güney bölümünde doğuda devam eder; saat yönünde kronolojik sıra izleyerek tonozun kuzey bölümünde doğuda sonlanır.

5.6.3 Üslup Değerlendirmesi

Kuzey kilisenin yazıt ile doğrudan 1060-1061 yıllarına tarihlenen duvar resimlerinin paletini çoğunlukla açık ve koyu kahverengi, kiremit rengi, gri-beyaz, açık ve koyu kırmızı, sarı ve yeşil gibi toprak renkleri oluşturur. Narratif sahnelerde görülen ve ayakta ve cepheden resmedilen tek figürler genelde üst bacaklarının hizasında son bulan koyu yeşil zemine basar halde koyu mavi-gri fon önünde tasvir edilir. Figürler genelde ince ve uzun, dar omuzlu, oval hatta yuvarlak yüzlü, yuvarlak çenelidir.

---

elinde haç tutan figürün başının üzerindeki yazıtı şöyle okumuştur: “Μηνη Σετεβριου ις τας δεκα ε[τε]λιοθιν ο δουλος του θεου Βαρδας/Tanrı'nın hizmetkârı Bardas Eylül ayının onunda öldü”.

²⁴⁹ Jerphanion, keşişin başının sağındaki yazıtı şöyle okumuş ve tamamlamıştır: “Μηνη Φεροκρηου ις τας τρης ετεληοθην ο δουλος του θεου Ζα(χαριας)/Tanrı'nın hizmetkârı Za(karias) Şubat ayının üçünde öldü”, 1925 – 1942, II, s. 357.

Giysilerin dış hatlarında ve kıvrımlarında kullanılan çizgiler kalın ve yoğun değildir. Kumaşlar yoğun kıvrımlarla yere inmez veya figürlerin arkasında toplanmaz. Bunun yerine kıvrımların, geniş renk blokları üzerine zıt renklerle yapılan çizgiler yoluyla oluşturulduğu görülür; kumaşlara bu yolla hacim ve ağırlık kazandırılmıştır. Figürün hareketine göre, giysi renginin bazen bir yanının beyaz ile hafifletildiği, genellikle ise beyaz çizgilerin kullanıldığı görülür. Figürün hareketinin beklendiği sahnelerde ise beyaz çizgilere siyah çizgiler eşlik eder.

Gözler büyük, burunlar uzun, kemerli ve geniş kanatlı, kaşlar kalın ve çoğunlukla kemersiz, dudaklar çoğunlukla incedir. Yüzlerin dış hatlarını oluşturmada kullanılan siyah, koyu kahverengi ve yeşil, figürlerin gözlerinin altında görülen üçgen gölgelerde, üst dudaklarda ve alt dudakların bitiş noktasını belirlemede de kullanılmıştır; bu nedenle figürlerin dudakları hem küçük ve aşağı bükük, hem de dolgundur. Gözlerin üst kapaklarını oluşturan rengin alttakilere göre daha kalın boyandığı, gözlerin bitiş çizgilerinin şakaklara doğru hafifçe uzatıldığı dikkat çeker. Sahnenin konusu ve anlamına göre başların büküldüğü, gözlerin büyüdüğü, alnın ve yüzün kırıştığı, dudakların iyice aşağı büküldüğü ve figürün hareket kazandığı görülür.

Saç ve sakallarda da çizginin yoğun olarak kullanılmadığı, ince siyah çizgilerin saçın kıvrıkcık-dalgalı olduğunu göstermede veya hareket halindeki figürün saçını gölgelendirmede tercih edildiği fark edilir; genellikle alına bir iki perçem düşürülmüştür.

Figürlerin elleri vücutları ile orantılıdır; çıplak tenin - parmakların ve bileklerin konturları siyahla yapılmıştır. Parmakların çoğunlukla ince ve uzun olmadığı, tırnakların ve parmak boğumlarının belirginleştirilmediği görülür. Elin hareketine göre gölgelendirme, cilt tonundan bir-iki ton koyu olacak biçimde, kahverengi ile sağlanmış, aydınlatma ise beyaz ile yapılmıştır. Ciltteki bu gölgelendirme, yukarı kaldırılan kollar ve eller, bir yana çevrilen boyunlar, yana eğilen yüzlerde de devamlı fark edilir. Figürlerin elmacık kemikleri üzerinde kahverengi tonları ile yapılan renklendirme, boyunların boğum yerlerinde rasgele uygulanmış beyaz fırça darbesi, başın çevrildiği yöne göre burun çizgisine ve çene hattına eşlik eden yeşil buna örnektir.

Kısa saçlı ve saçları kulaklarını örtmeyen figürlerin kulaklarının büyüklüğü dikkat çeker. Kulağın yanak ile birleştiği noktayı belirlemede koyu siyah kontur çizgisinin

kullanıldığı görülür. Kulakların içi, çoğunlukla kuyruğu aşağı uzatılmış yatay bir ‘s’ harfine benzer koyu renk çizgi ile oluşturulmuştur. Figürün hareketine göre bu çizgi bazen oldukça ince, bazen ise gölgelendirme ve aydınlatmaya bağlı olarak kalındır ve ‘C’ harfine benzer.

Gölgelendirme ve aydınlatmaya neden olan, figürlerdeki bu devinim ve dışavurum çok güçlü olmamakla birlikte çeşitli ayrıntılarda izlenir. Örneğin, İsa’nın Doğumu sahnesinde, müjdenin verildiği yaşlı çoban şaşkınlıkla açılmış iri gözleri, açık alnı, uzun bıyığı, kalın dudakları ile canlı bir figürdür (resim 77). Benzer şekilde, çarmıhta İsa’nın bir tarafı tamamen gölgede kalmış yüzü ve cansız dudakları dikkat çeker. Havari Komünyonu sahnesinde örtülü ellerini yüzüne kaldırarak çenesini ellerine dayayan, başlarını arkaya çevirerek gergin ve şaşkın biçimde birbirlerine bakan havarilerin giysilerindeki yoğun gölgelendirme ve aydınlatmalar, figürlerin aceleyle ve heyecanla İsa’ya yöneldiklerini düşündürür.

Kilisede bani yazıtı ile 1060 – 1061 yıllarına tarihlenen duvar resimleri ile aynı tabakada iki ‘güçlü’ – güneydoğu kemerin batı duvarında *protospatharios* Mikhael Skepides ve güneybatı kör kemerin doğu duvarındaki diğer erkek bani – kaftan giyer. Ball, ‘kaftan’ kelimesini önü kısmen veya tamamen açık, uzun kollu herhangi bir giysi için kullanmaktadır; kaftan, tunikten ayırıcı özellik olarak, giyen kişiye at sürme de dahil bir çok işte hareket özgürlüğü sağlamaktadır (2005, s. 64). İki baninin kaftanları form olarak benzer; kaftanların ‘V’ yakaları ve etek kısmındaki açıklık yoluyla içlerindeki tunik görünür, ancak Mikhael Skepides’in kaftanı diğer banininkine oranla daha uzun ve geniş kolludur. Her iki kaftan da çok sayıda yuvarlak madalyon ile bezenmiştir. Bu türde bezemeli kaftanlar ile Kappadokia kiliselerinde olduğu kadar Ermeni ve Gürcü sanatında da sıklıkla karşılaşıldığını söyleyen Ball, 11. yüzyıla tarihlendirilen Göreme Aziz Daniel Kilisesinde bani Eudokia’nın tunik ve kaftanını, 11. yüzyıla tarihlendirilen Göreme Çarıklı Kilisede Kudüs’e Giriş sahnesinde İsa’nın önüne serilen iki kaftanı örnek verir. Araştırmacının verdiği diğer örnek 10. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen Öşk Vaftizci Yahya Kilisesinin güney cephesinde, David Bagrationinin de parçası olduğu Deesis kabartmasında prensin giydiği, birbirine gülceler ile bağlanmış ve içinde kuş tasvirlerinin olduğu madalyonlarla bezeli giysisidir. Soğanlı Vadisindeki Bani Şapelinde güney duvarın ekseninde resmedilen Başmelek Mikhael’in lorosunda

da, ayrıntıları fazla seçilememekle birlikte, dıştaki sıranın içi beyaz noktalar (inciler?) ile bezenmiş, iki sıra daire motifi göze çarpar.

Mikhael Skepides'in üst kollarındaki pazıbentlerin halifeler tarafından kişiyi onurlandırmak için verilen 'tiraz' olduğunu düşünen Ball, Skepides'in *protospatharios* unvanı ile birlikte halife tarafından tirazın da bağışlanmış olabileceğini, ya da Skepides'in Ermeni ve Gürcü komşularına öykündüğünü ileri sürer. Unvanın, kendisine bani yazıtında adı okunan Bizans imparatoru Konstantinos Dukas'tan başkasının bağışlamış olması imkan dışıdır. Genellikle Kufi benzeri süslemeler taşıyan kolluklar Orta Bizans döneminde resim sanatında da kullanılmaya başlamıştı (Parani, 2003, s. 54). Devlet görevlilerine, onur nişanı olarak, onurlandırıcı yazıtlara sahip dokuma kumaşların bağışlandığı da bilinmektedir; örneğin kuzey Kafkas bölgesinde 8.-9. yüzyıllarda gömülmüş olan *protospatharios* Ioannes, üzerinde adı, unvanı ve bir övgü dizesi işlenmiş olan ipek kumaş ile birlikte gömülmüştü.

5.7. CANAVAR KOMPLEKSİ KİLİSESİ (resim 78 – 84, 160 – 163, çizim 5)

Adı: Canavar Kilise ve Yılanlı Kilise (Rott, 1908), Canavar Kilise (Grégoire, 1909; Jerphanion, 1925 – 1942; Restle, 1967; Jolivet Lévy, 2015), Yılanlı Kilise (yerel kullanım).

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun doğu yamacındadır. Kompleksin avlusuna ulaşan rampa vadinin tabanına yakındır (resim 78).

Bugünkü Durumu: Güney kilisenin naos duvarları, örtüsü ve apsisi korunmuştur. Duvar resimleri görece iyi durumdadır. Kuzey kilisenin naos duvarları ve örtüsü korunmuştur, apsisi yıkıktır. Duvar resimleri kötü durumdadır.

Yazıt: -

Tarihi: Jerphanion, 1925 – 1942, II, kuzey kiliseyi, ikonografik nedenlerle 11. yüzyıla tarihler; güney kilisenin apsis ve *arkosolium* duvar resimlerinin Osmanlı dönemine, diğer duvar resimlerinin 13. yüzyıla ait olduğunu düşünür. Lafontaine Dosogne, 1963, güney kilisedeki Son Mahkeme konulu sahneleri 15.-16. yüzyıla tarihlemiştir. Hild ve Restle, 1981, güney kilisenin duvar resimlerinin en erken 13. yüzyılda yapıldığını söyler. N. Thierry'ye göre de bu kilisenin duvar resimleri 13. yüzyıla ait olmalıdır.

Mimari: Kompleksin iki kilisesi birbirine paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanır.

Kuzey kilise, doğuda bugün yıkık apsis, önünde uzunlamasına dikdörtgen naostan oluşur. Apsis yığma taş ile doldurulmuştur. Naos beşik tonoz örtülüdür. Naosun kuzey duvarını oturma sekisi dolaşır. Kuzey duvara, eksenin doğusuna yuvarlak kemerli bir niş oyulmuştur. Nişin arka duvarında küçük bir oyuk görülür. Niş ve oyuğun orijinal oldukları kabul edildiğinde, nişin *arkosolium* veya koltuk olma ihtimali yüksektir. Naosun batı duvarında dikdörtgen planlı kapı bugün yığma taş ile kapatılmıştır. Dışarıda, kuzey kilisenin önündeki kagir mekanın (giriş mekanı?) doğu duvarında, kilisenin kapısını kapatan taş dolgunun dış yüzünde melek figürüne ait boya izleri seçilir.

Kuzey kilise ile güney kilise birbirinden tek sütunla taşınan iki kemer açıklığı ile ayrılır. Güney kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde uzunlamasına dikdörtgen naostan oluşur (resim 79).

Tek basamakla çıkılan apsisin doğu duvarında eksende, duvara bitişik altar, güney duvarda koltuk, kuzey duvarda yuvarlak kemerli *prothesis* nişi bulunur.

Naos beşik tonoz örtülüdür. Naosun doğu ve güney duvarını oturma sekisi dolaşır. Güney duvarda yuvarlak kemerli iki büyük ve derin *arkosolium* vardır; doğudaki *arkosolium*un batı duvarında görülen küçük, yuvarlak kemerli, kısmen düzensiz açıklık iki *arkosolium* arasında iletişimi sağlar.

5.7.1. Duvar Resimleri

Kuzey Kilise – Beşik Tonoz ve Kemer Alınlığı:

Beşik tonozun merkezine doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş üç madalyon, tonoz yüzeyini ikiye ayırmıştır. Güney yarıda, doğuda Doğum sahnesi betimlenmiştir. Eksende oturan Meryem, üstte melek ve aşağıda iki (veya üç) çoban seçilebilmektedir. Meryem başını kendi sağına çevirmiş ve sağ elini, yanında yatan bebek İsa'nın başına uzatmıştır. Üstte sağda, mağarayı sınırlayan yuvarlak kayalıklar görülür. Kayalıklardan başını uzatan, kanatları iki yana açık melek yarım figür halinde betimlenmiştir; çobanların başlarını meleğe doğru kaldırdıkları, kırmızı giysili köylünün sağ eliyle Müjdenin geldiği yönü işaret ettiği anlaşılabilmektedir.

Tonozun güney yarısında, batıda peygamber Yeşu'nun güneşi ve ayı durdurmak için Tanrı ile konuşması betimlenmiştir; iki sahne birbirinden bordür ile ayrılmıştır (resim 80). Solda, kanatları iki yana açık melek hafifçe kendi soluna döner. Sağdaki Yeşu'nun meleğe doğru hafifçe döndüğü, başını ve sağ elini yukarı kaldırdığı, üstte betimlenmiş olan beyaz ve kırmızı iki daireye - Ay ve Güneş'e - işaret ettiği seçilmektedir. Figür, uzun kırmızı pelerini altında zırh ve işlemeli askeri başlık içindedir.

Batı duvarda tonoz alınlığındaki sahne yoğun biçimde tahrip olduğundan tarafımızca betimlenememiştir²⁵⁰.

Tonozun kuzey yarısında, batıda İsa'nın Tapınağa Takdimi sahnesi yer alır ([ΗΠΙΑΠΙΑΝ]ΤΗ). Sahnede üç sütun ile taşınan iki kemer içerisinde birer figür – solda Meryem ve çocuk İsa, sağda rahip Simeon – görülür. Figürlere, kemerli yapının dışarısında, solda ve sağda birer figür eşlik eder. Solda Yusuf, kendi soluna – tapınağa - doğru yönelmiştir; örtü altındaki ellerini ileri uzatmıştır. Meryem, başını ona çevirmiş olan çocuk İsa'yı iki eliyle Simeon'a uzatır. Meryem ve İsa'ya dönmüş Simeon, örtülü ellerini İsa'yı almak için uzatmış, başını hafifçe öne eğmiştir²⁵¹.

Kuzey Kilise – Naos – Duvarlar:

Naosun güney duvarında, iki nefi birbirinden ayıran iki kemerin birleştiği sütun üzerinde iki figür resmedilmiştir (resim 81). Sağda, ayakta ve cepheden görülen Azize Katerina'nın ([E]KATEPINA) mücevherli tacı ve kırmızı, işlemeli *thorakionu* seçilir. Solda halesiz bir kadın ayakta görülmektedir²⁵². Figür kahverengi kısa saçlıdır; büyük, beyaz, önünde Kufi süsleme bulunan geniş bir başlık giyer. Ellerini, Azize Katerina gibi, göğüs hizasına kaldırmış olan figürün bani olduğu anlaşılmaktadır.

Batı kemer yüzeyinde görülen üç azize cepheden, kemerin formuna uygun olarak yalnızca omuzlarına kadar veya yarım figür halinde betimlenmiştir; hiçbirinin yazıtı okunamamaktadır²⁵³.

Naosun batı duvarında, yığma taş ile kapatılmış kapının her iki yanında atlı azizler (Georgios ve Theodoros?²⁵⁴) görülür (resim 82). Sahnenin tümü kırmızı bordür içine

²⁵⁰ Jerphanion, eksende ve sağda gördüğü sırasıyla büyük at ve kent tasvirine dayanarak, alınlıkta Mısır'a Kaçış tasvirinin olabileceğini düşünmüştür. Aynı zamanda tam tersi yöne at süren iki figürü de seçebilmesi nedeniyle, alınlıkta Kahin Krallar tasvirinin de olabileceğini veya duvar resminin Yeşu kitabından bir bölümü aktarabileceğini söyler; 1925 – 1942, II, s. 362.

²⁵¹ Jerphanion, Simeon'un arkasında ayakta duran ve kendi sağına dönmüş olan peygamber Anna'nın rulosunda “τοῦτω τὸ βρέφος οὐρανὸν βασιλεὺς ἐστὶ/Bu çocuk göklerin kralıdır” ifadesini not etmiştir; 1925 – 1942, II, s. 362. Yazıt tarafımızca görülememiştir.

²⁵² Jerphanion, figürün başının üzerinde 'Eudokia' yazıtını okumuştur; 1925 – 1942, II, s. 363. Yazıt tarafımızca görülememiştir.

²⁵³ Jolivet Lévy, en sağdaki azizenin yanında gördüğü 'II' harfinden figürün azize Paraskeve veya azize Pelagia olabileceğini düşünmüştür; 2015, s. 279. Kadın baninin yalnızca azize Katerina'nın yanında resmedilmediğini, azize Katerina'nın yanında üç azize daha bulunduğunu önemsemek gerekir. Doğudaki kemer açıklığının üzerinde, belki de güney kilise açılırken zarar görmüş üç azize figürü daha betimlenmişti.

²⁵⁴ Jolivet Lévy soldaki figürün Aziz Georgios olduğunu gösterir yazıtını okumuştur.; 2015, s. 279.

alınmış, her iki aziz de birbirinden kırmızı bordür ile ayrılmış, aralarına *Mandylion* tasviri yerleştirilmiştir. Kısa kahverengi saçlı Aziz Georgios'un başı dışta kırmızı içte açık sarı hale ile çevrenmiştir; beyaz ata binmiş aziz açık sarı zırhlıdır. Büyük kalkanının bir bölümü halesinin ve omuzlarının arkasında görülebilmektedir. Atın ayakları dibinde, kırmızı, sarı ve beyaz renkte, yılan biçiminde resmedilmiş kıvrımlı ejderha görülür. Kapının sağında, kızıl ata binmiş aziz, koyu kahverengi saçlı, dışta siyah içte sarı haleli, açık sarı zırhlıdır. Her iki aziz de sağ elini, yılanı öldürmek için yukarı kaldırmıştır. Azizlerin başları seviyesinde, kapının hemen üstünde resmedilmiş *Mandylionun* saçakları ile üzerindeki kırmızı ve sarı daireler seçilebilir.

Güney Kilise – Apsis:

Yarım kubbede Deesis sahnesi betimlenmiştir. Kırmızı bordür içindeki yüzeyde eksende yarım figür halinde resmedilmiş İsa bulunur. Ellerini iki yana açmış; sağ avcunu yukarı, sol avcunu yere çevirmiştir. Solda yarım figür halinde Meryem, sağda yarım figür halinde Vaftizci Yahya İsa'ya doğru dönmüş ellerini yakarış için İsa'ya yöneltmişlerdir. İsa'nın üzerinde sarı *khiton* üzerine mavi *himation* vardır. Meryem'in kırmızı *maphorionu*, Yahya'nın koyu kırmızı *himationu* görülür.

Duvardaki Havarilerin Komünyonu sahnesinde, kendi sağına ve soluna dönük halde iki İsa, *kiborium*suz sade bir fon önünde Göksel Liturji'yi yönetmektedir. İsa, sahnenin kuzeyinde paten ile ekmeği, sahnenin kuzeyinde kalıs ile şarabı sunar.

Güney Kilise – Tonoz:

Tonozun tamamı Son Mahkeme sahnesinin temalarına ayrılmıştır. Tonozun doğu bölümündeki Yargıç Havariler sahnesinde, güneyde ve kuzeyde havariler ile Melekler Ordusu beşer sıra halinde betimlenmiştir. Bu sıraların en önünde, arkalıklı uzun bir tahtta oturan altışar havari sol elleriyle açık kitapları kavramakta sağ ellerini göğüs hizasına kaldırmaktadırlar. Kitapların üzerindeki yazıtlardan havarilerin isimleri öğrenilebilmektedir: güneyde batıdan doğuya Tomas (ΘΟΜΑC), Matta (ΜΑΤΘΑC), Andreas (ΑΝΔΡΕΑC), Yakup (ΥΑΚΟΒΟC), Markus (ΜΑΡΚΟC) ve Pavlos (ΠΑΥΛΟC); kuzeyde batıdan doğuya Filipos (ΦΙΛΙΠΠΟC), Bartolomeos (ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟC), Simeon (CΥΜΕΟΝ), Ioannes (ΙΩΑΝΝΕC). En doğudaki iki havarinin kitapları oldukça kötü durumdadır; ancak kahverengi saç aynı

renk ayrık sakallı diğer havarinin Luka olarak, gri saçlı diğer figürün Petros olarak tanımlanması mümkündür. *Podestlere* basan havariler koyu renkli *khiton* üzerine pembe-açık kırmızı *himation* giymişlerdir. Havarilerin arkasında beş sıra halinde tasvir edilen Melekler Ordusunun işlemeli ince taçları ile olasılıkla en arkadaki meleklerle ait olan ince uzun asalar seçilmektedir.

Tonozun batı bölümünde, güneyde, sarı ve yeşil fon önünde, çok sayıda küçük çiçek ile kıvrık dallar arasında yan yana Cennet'te oturan üç peygamber – doğudan batıya İbrahim (ABPAAM), İshak (HCAAK), Yakup (HAKOB) görülür. Önünde oturdukları sarı ve yeşil fonda, peygamberlerin Cennet'te oturduklarını gösterir. Peygamberlerin Kucağı sahnesinde üçü de uzun beyaz sakal ve saça sahip yaşlı adamlar olarak tasvir edilen peygamberler, gri *himation*larının açık olan yakasında, Cennet'e girmeye hak kazanmış çocuklar ruhlarını taşır.

Bu tasvirin üstünde, beşik tonozun merkezinde, batıda, Günlerin En Yaşlısı İsa (IC XC Ω ΠΑΑΕΟC TON YMEPON) yarım figür halinde betimlenmiştir (resim 83). İsa, dışta beyaz içte kırmızı madalyon içine alınmıştır. Koyu mavi *khiton* üstüne açık kırmızı *himation* giymiş olan İsa beyaz uzun sakallı ve beyaz saçlıdır. Başını dışta koyu kırmızı içte sarı incili hale çevreler. İsa sol elinde kapalı kitap tutmakta, sağ eli ile kutsamaktadır.

Tonozun batı bölümünde, kuzeyde, Meryem, iki melek ve İyi Hırsız'dan oluşan Cennet sahnesi yer alır. Figürler, tonozun diğer yarısındaki üç peygamberin önünde oturduklarına benzer, çiçekler ve kıvrık dallardan oluşan sarı ve açık yeşil fon önünde resmedilmiştir. Meryem arkalıklı ve yastıklı taht üzerinde, orans duruşta oturmaktadır. Meryem'in iki yanında, kanatları arkada ayakta duran iki melek sol ellerinde uzun mızraklarını tutmaktadır ve bakışlarını Meryem'e yöneltmiştir. Sağda, ayakta duran İyi Hırsız Meryem ve meleklerle dönmüş, sağ elinde, gerildiği Haç'ı tutmuş, sol elini ayası açık halde göğsüne kaldırmıştır²⁵⁵.

²⁵⁵ Jerphanion, figürün, tarafımızca okunamayan yazıtını ΟΛ(H)TYC TOY ΠΑΡΑΔΥCΟΥ/"cennetteki hırsız", biçiminde okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 365; ayrıca bkz. N. Peker, 2008, s. 69. Peker, tonozun batı alınlığı ve devamında batı duvarda boru üfleyen bir melek ile gökleri katlayan iki melek tespit etmiş, gökleri katlayan güneydeki meleğin "ΑΓΓΕΛΟΙ ΘΗΛΙΖΩC ΗΝ/ruło yapan melekler" yazıtını görmüştür. Sahne tarafımızca tanımlanamamıştır.

Güney Kilise – Naos – Duvarlar:

Manastır kilisesinin kuzey ve güney nefini ayıran iki kemerden batıdakinin iç yüzeyinde, omuzlarından aşağısı günümüze gelememiş iki keşiş aziz yer alır. Batıda aziz Euthimios'un (A ENΘNMH[OC] sadece başının bir kısmı bugüne gelebilmiştir; beyaz saçlı beyaz sakallı azizin başı dışta beyaz içte sarı hale içindedir. Doğuda aziz Arsenios'un (A APCENIO[C]) yalnızca başı ve omuzlarının bir kısmı bugüne gelebilmiştir; aziz beyaz kısa saçlı, beyaz uzun sakallıdır. Başını Euthimios'unkiyle aynı renkte hale çevreler. Sarı *himation* içindeki aziz ellerini baş seviyesinde iki yana açmıştır.

Güney duvardaki iki *arkosolium*dan doğudakinin güney duvarında *Anastasis* sahnesi yer alır (resim 84). Kırmızı bordür içine alınmış sahnede, merkezde, açık kırmızı *mandorla* içinde İsa hafifçe kendi sağına dönmüş, sağ elini Adem ve Havva'ya uzatmıştır. İsa'nın solunda, kayalıkların arkasında duran, omuzlarına kadar resmedilmiş haleli tek bir figür (Süleyman veya Davut) seçilir²⁵⁶. *Arkosolium*un doğu duvarında cepheden görülen, ellerini göğüslerine kaldırmış halde ayakta duran haleli iki figür²⁵⁷, batı duvarında cepheden resmedilmiş ayakta bir figür daha görülür.

Batıdaki *arkosolium*un güney duvarında, kırmızı bordürle sınırlandırılmış yüzeyde haleli bir figür (azize Katerina?) yarım figür halinde orans duruşta tasvir edilmiştir; başında mücevherli ve incili taç vardır. Doğu ve batı duvarda kırmızı bordür içine alınmış yüzeylerde haleli üçer figür ayakta görülür. Doğu duvarda birbirlerine hafifçe dönük olan iki figür rahip Zosimas ve Mısırlı azize Meryem olarak tanımlanabilir. Kırmızı *himation*lu ve açık sarı uzun sakallı Zosimas, sağ elini karşısındaki Meryem'e doğru uzatmıştır. Sol elini göğsüne kaldırmış Meryem de sağ elini Zosimas'ın eline doğru kaldırır. Meryem'in yukarısı çıplak bedeni, belinden aşağısına giydiği kırmızı giysisi ve uzun saçları seçilebilir. Aynı duvarda en sağdaki diğer haleli figürün açık mavi tuniği ve kırmızı *maphorionu* vardır²⁵⁸. Batı duvarda orans duruştaki aziz açık renk *khiton* üzerine kırmızı *khlamys* giyer; beyaz kısa saçlıdır. Sağında, kahverengi kısa saçlı,

²⁵⁶ Jolivet Lévy, tek figürün Vaftizci Yahya olabileceğini önermiştir, 2015, s. 280.

²⁵⁷ Jolivet Lévy, ellerinde tuttukları haçı görerek figürlerin martir olduklarını düşünmüş, sağdaki figürün başının üzerinde 'ó ᾶ(γιοϋ) ME[....]' yazıtını okumuştur, 2015, s. 279.

²⁵⁸ Jolivet Lévy, figürün yanında "ὁ ᾶγῆα M[....]A" yazıtını okumuş ve figürün azize Marina olabileceğini düşünmüştür, 2015, s. 280.

kırmızı *himation*lu başka bir azizin elini göğsüne kaldırdığı seçilebilir²⁵⁹. Duvarda en soldaki azize açık renk tunik ve kırmızı *maphorion* giymiştir. *Arkosolium* tonozunda dışta beyaz içte kırmızı madalyon içine alınmış aziz büstü yer alır; aziz beyaz uzun saç ve sakallıdır²⁶⁰.

Kuzey kilisede çok azı görülebilen hikaye edici sahneler nedeniyle siklus tarafımızca tanımlanamamıştır. Güney kilisede Son Mahkeme siklusu görülür. Son Mahkeme sahneleri çok çeşitli kaynaklardan beslenerek oluşturulduğu için bu siklusun kronolojik bir dizimi yoktur. Bununla birlikte İsa'nın Göklerden Gelişi, hiyerarşik düzende ilk sırada yer alır (Peker, 2008, s. 104). Güney kilisede Peker'in sözünü ettiği on üç Son Mahkeme temasından sekizi tasvir edilmiştir.

5.7.2. Üslup Değerlendirmesi

Güney kilise duvar resimlerinin renk paletini çoğunlukla açık ve koyu kahverengi, kiremit rengi, sarı, bej-kum rengi, açık ve koyu kırmızı gibi toprak renkleri oluşturur. Her sahnede fon koyu mavi veya açık gridir. Figürler genelde ince ve uzun, dar omuzlu, uzun ve oval yüzlüdür.

Giysi kıvrımları ve dış hatlarının oluşturulmasında yoğun ve kalın çizgi kullanımı fark edilir. Kaşlar, gözler, burunlar ve ağızların da sert ve kalın çizgiler ile oluşturulduğu görülür. Aynı çizgiselliğe bazı figürlerin saç ve sakallarında da rastlanır.

Gözler büyük, badem biçimlidir; kemerli ve kalın kaşlar çoğunlukla göz çizgisine yakın sonlanmaktadır. Gözler, koyu renk ve kalın çizgilerle ve bazen de siyah ile gölgelenmiştir. Ressam, çizgisini, özellikle burun ve dudaklara hacim vermek için kullanmıştır; burunlar uzun, geniş kanatlı, dudaklar küçük ve etlidir.

Saç ve sakallarda bazen çizginin oldukça yoğun ve belli bir şemaya uygun kullanıldığı, bazen ise daha çok rengin kullanılarak, çizginin gölgeleme-hacimlendirme için tercih edildiği görülür.

²⁵⁹ Jolivet Lévy, figürün yanında ‘ó ἄ(γιος) Ὀρ[.....]’ yazıtını okumuş ve figürün aziz Orestes olduğunu önermiştir.

²⁶⁰ Jolivet Lévy, figürün yanında ‘ó προφ(ήτης) [Ιε]ζευούλ’ yazıtını okumuş ve figürün Hezekiel peygamber olduğunu düşünmüştür, 2015, s. 280.

Figürlerin elleri vücutları ile orantılıdır; çıplak tenin – figürlerin parmakları ve iyi hırsızın bedeni – konturları koyu kahve tonlar ile sağlanmıştır. Parmakların çok ince ve uzun olmadığı görülür, tırnaklar ayrıca belirginleştirilmemiştir. Bununla birlikte, Günlerin en yaşlısı İsa tasvirinde, İsa'nın kutsayan sağ elinin tırnakları belirgindir.

Dış hatları ve kıvrımları kalın ve yoğun çizgilerle oluşturulan giysilerde, gölgelendirme-aydınlama için siyah ve beyaz kullanılmıştır. Giysi kıvrımları, örneğin dizlerde, göğse veya omuz hizasına kaldırılan kollarda, figürlerin duruş ve hareketlerine uygun biçimlendirilmiştir.

Tonozun plasteri naosun duvarlarında ve *arkosolium*ların duvar ve tonozlarında da devam etmektedir. Tonozdaki sahnelerin fon rengi olan açık mavi-gri, *arkosolium*lardaki fon rengini oluşturmada da kullanılmıştır; ancak tonozdaki sahneleri yukarıda ve aşağıda sınırlandıran konturun rengi, *arkosolium*ları çevreleyen kemerlerde, duvarlardaki sahnelerin bordürlerinde daha açık renktir. Bu kırmızı renk, *arkosolium*larda görülen figürlerin giysilerinde ve yarım figür halindeki azizleri içine alan madalyonlarda kullanılmıştır. *Arkosolium*lardaki figürlerin omuzlarının darlığı, boyunlarının inceliği ve uzunluğu, başlarını çevreleyen, dışarıda bir sıra kahverengi ile çevrelenmiş sarı haleleri, tüm duvar resimlerinin aynı evreye ait olduğunu düşündürür. Ancak ayrıntılarının tahrip olmasından dolayı, *arkosolium*lardaki figürlerin yüz, el, giysi özellikleri karşılaştırılamamıştır.

5.8. SOĞANLI 26 NO.LU VE SOĞANLI 27 NO.LU KİLİSELER (resim 85 – 88, 164 – 165, çizim 6 – 7)

Adları: Soğanlı 26 ve Soğanlı 27 (Jolivet Lévy, 2015)

Konumları: İki koldan oluşan Soğanlı Vadisinin kuzey kolunda bu kolun doğu yamacındadır. Soğanlı 27, Soğanlı 26'nın kuzeydoğusundadır. Soğanlı 26 vadi tabanına çok yakındır; daha yüksekteki Soğanlı 27'ye ulaşım daha zordur (resim 85 ve 86).

Bugünkü Durumları: Kiliselerin naos duvarları, örtüsü ve apsisi korunmuştur.

Yazıt: -

Tarihleri: 11. yüzyıl (Jolivet Lévy, 2015).

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan 26 no.lu kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde serbest haç planlı naostan oluşur (resim 87). Naosun batısında, kilisenin oyulduğu kaya kütleleri ve kaya ile sınırlandırılan ve olasılıkla gömü için kullanılmış, üstü açık bir giriş mekanı vardır. Naosun batı duvarında yaklaşık eksendeki dikdörtgen planlı kapı naosa girişi sağlar.

Tek basamakla çıkılan ve doğu haç kolunu sınırlandıran apsis naostan pencereci templon düzenlemesiyle ayrılır²⁶¹. Doğu duvar ekseninde duvara bitişik altar, güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk, kuzey duvarda yuvarlak kemerli *prothesis* nişi bulunur.

Naosun haç kolları beşik tonoz, orta bölümü kubbe örtülüdür. Batı haç kolu hariç tüm haç kollarını oturma sekisi dolaşır. Batı haç kolundaki kapının üstünde, eksende yuvarlak bir pencere oyulmuştur. Güney haç kolunun batı duvarında düzensiz oyulmuş bir açıklık, zemini naos seviyesinden daha yüksekte olan düzensiz bir ek mekana açılır. Mekanın duvarlarında iki derin niş veya oyuk görülür. Mekanın vadiye bakan duvarı ve kaya kütlelerinin bir kısmıyla beraber çökmüştür.

Doğu batı doğrultusunda uzanan 27 no.lu kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı iki apsis, önünde serbest haç planlı naostan oluşur (resim 88). Naosun batı duvarında yaklaşık eksendeki dikdörtgen planlı kapı naosa girişi sağlar.

²⁶¹ Bu tip, Asutay Fleissig tarafından 'SF/Schranke mit seitlichen Fenstern/yan pencereci templon olarak adlandırılır. Ayrıntı için bu çalışmada bkz., 'Mimari Değerlendirme' bölümü.

İki basamakla çıkılan ana apsis, naostan pencereli templon düzenlemesiyle ayrılır²⁶². Doğu duvar ekseninde duvara bitişik altar ve altarm üstünde yuvarlak kemerli dar bir niş bulunur. Güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk vardır. Tek basamakla çıkılan kuzey apsiste altar, doğu duvarın ekseninin kuzeyinde duvara bitişiktir. Dikdörtgen çerçeveli yuvarlak kemerli *prothesis* nişi doğu haç kolunun kuzey duvarına oyulmuştur.

Naosun haç kolları beşik tonoz, orta bölüm sekiz köşeli kasnak üzerinde yükselen kubbe örtülüdür. Batı haç kolu hariç tüm haç kollarını oturma sekisi dolaşır.

Mezarlar: 26 no.lu kilisenin naosunda, batı haç kolu güney duvarın altında, doğu-batı doğrultusunda bir zemin mezarı bulunur. Naosun batısındaki üstü açık giriş mekanının kuzey ve güney duvarlarına oyulmuş ve bugün toprak dolu iki *arkosolium* kemeri seçilebilir.

27 no.lu kilisenin naosunda, batı haç kolu güney duvarın altında, doğu-batı doğrultusunda bir zemin mezarı bulunur. Cephede, kapının kuzey ve güneyinde, olasılıkla toplam üç mezar barındıran yuvarlak kemerli iki geniş *arkosolium* görülür. Kilisenin oyulduğu kaya kütesinin etrafında çeşitli doğrultularda yerleştirilmiş zemin mezarları fark edilmiştir.

---

²⁶² Bu tip, Asutay Fleissig tarafından 'SF/Schranke mit seitlichen Fenstern/yan pencereli templon olarak adlandırılır. Ayrıntı için bu çalışmada bkz., 'Mimari Değerlendirme' bölümü.

5.9. BANİ ŞAPELİ (resim 89 – 93, 166, çizim 8)

Adı: Bani Şapeli (Lamesa, 2014; Lamesa 2015), Soğanlı 28 (Jolivet Lévy, 2015)

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı Vadisinin kuzey kolunda, bu kolun doğu yamacındadır. Karabaş Kompleksinin doğusunda, vadi tabanına yakındır (resim 89).

Bugünkü Durumu: Apsis yıkıktır, templon düzenlemesi kısmen, naos duvarları ve örtü tamamen korunmuştur. Kilisenin duvar resimleri görece iyi durumdadır. Kuzeydeki ek mekanın yalnızca batı duvarının bir bölümü bugüne ulaşmıştır. Bu duvardaki duvar resmi kötü durumdadır (resim 90).

Yazıt: -

Tarihi: Araştırmacılar, üslup özellikleri ve resmedilen banilerin Skepides ailesinin üyeleri olduklarını düşünmeleri nedeniyle kilisenin duvar resimlerini 11. yüzyıla tarihlemektedirler. Kuzeydeki ek mekanda görülen melek tasvirinin ise 10. yüzyılın başına ait olabileceği düşünülür.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, doğuda bugün yıkık durumdaki apsis, önünde tek neften oluşan, beşik tonoz örtülü naostan ibarettir. Batı duvarda eksendeki dikdörtgen planlı kapı naosa girişi sağlar.

Tek basamak ile çıkıldığı anlaşılan apsis, naostan basit templon levhalarıyla ayrılmaktaydı; güney templon levhası kısmen korunmuştur.

Naosun kuzey duvarında, eksenin doğusunda, yuvarlak kemerli *prothesis* nişi bulunur. Nişin yanında, oyulurken nişe de zarar vermiş düzensiz bir açıklık vardır. Bu, kuzey ve doğu duvarı yıkık olan düzensiz oyulmuş, düz tavan örtülü bir mekana geçişi sağlar²⁶³.

Mezarlar: Kaya kütesinin batı cephesinde, girişin güneyine oyulmuş derin *arkosolium* bir yetişkin ve bir çocuk mezarı barındırır. Hem bu kaya kütesinin hem de batısındaki diğer kayanın cepheleri birçok *arkosoliuma* sahiptir.

²⁶³ Jolivet Lévy, bu mekanın orijinalde kendisine ait bir kapısı olduğunu düşünür, 2015, s. 282. Benzer şekilde Lamesa, başlangıçta mekanın naos ile bağlantılı olmasının hedeflenmediğine inanır, 2015, s. 188. Bu geçişin oluşturulması sırasında *prothesis* nişinin bir kısmı yıkılmış, nişin içi ve dışındaki duvar resimleri zarar görmüştür. Ek mekanın kuzey duvarında daha erken döneme tarihlenebilecek melek tasviri düşünüldüğünde, ilk önce bu mekanın var olduğu, güney kilisenin daha sonra eklenerek boyandığı, sonrasında iki mekanın açıklık yoluyla birbirine bağlanmasının hedeflendiği söylenebilir.

5.9.1. Duvar Resimleri

Tonoz ve tonoz alınlığı:

Tonozun güneydoğu bölümünde, İsa'nın Doğumu sahnesi görülür; sahne kötü durumdadır, yalnızca bazı figür ve ayrıntıların kırmızı konturları belirgindir (resim 91). Eksende Meryem'in yarı uzanır halde başını hafifçe soluna çevirdiği seçilir. Meryem'in başının hizasındaki iki çizgi olasılıkla İsa'nın doğduğu mağaranın üst sınırlarını belirlemektedir. Sağ üstte, kayalıklardan uzanan bir figürün başı soluna dönüktür; olasılıkla Müjdeyi eksende sağda bulunan ve zorlukla seçilen çobanlara iletmektedir. Sol altta oturan Yusuf'un, başını arkaya çevirdiği ve sağ kolunu çenesine dayadığı anlaşılır. Meryem'in şiltesinin sağ altında üç figüre ait baş ve omuzların izleri görülür.

Tonozun güneybatı bölümünde, kırmızı bordür ile belirlenmiş yüzey içerisinde betimlenen sahne İsa'nın Tapınağa Takdimi'dir. Sahne, merkezde bulunan ve beyaz kaide üzerinde yükselen bir nesne ile ikiye ayrılmış gibidir. Bu nesnenin solunda, ayakta ve hafifçe soluna döndüğü anlaşılan figürün (Meryem'in) giysisinin bir kısmı seçilmektedir. Figür, krem rengi tunik üzerine açık kırmızı, püsküllü *maphorion* giyer. Eksendeki nesnenin sağında ayakta duran, açık kırmızı giysi içindeki Simeon'un (Σιμῆ)ON O ΘΕΟΔΟΧΟ(C)) Meryem'e döndüğü ve dirsekten büküdüğü sol kolu seçilebilir. Simeon'un ellerini örtüyor olabilecek beyaz, kırmızı benekli bir örtünün izleri görülür.

Batı kemer alınlığında Meryem'in Ölümü sahnesi bulunur. Bugün sahneye ait tek iz, eksendeki yatağa ait kumaş detayları ve bazı figürlere ait ayrıntılardır. Koyu kırmızı kumaş, yatağa beyaz iplerle veya kancalarla tutturulmuştur; kumaşın desenini, inci ile çevrelenmiş ve içlerinde haçvari motifler bulunan madalyonlar oluşturur. Solda ayakta iki figürün alt bedenleri görülür. En solda, yoğun kıvrımlı giysi içindeki figür, yatağa doğru dönmüş ve eğilmiştir. Sahneyi üstte sınırlandıran kırmızı bordüre taşmış halde görülen iki hale, başka figürlere ait olmalıdır. Sağda, yatağın ayakucunda ayakta duran diğer bir figürün giysisine ait kıvrımlar görülür.

Tonozun kuzeybatı bölümünde, kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde Çarmıh sahnesi bulunur. Kötü durumdaki sahnede, sol üstte İsa'nın gerildiği haçın kollarından biri ile, bu kolun üzerinde İsa'nın eli ile kolunun bir kısmı görülür. Bunun da üzerinde beyaz

daire halinde Ay fark edilir. Sahnenin merkezinde solda, Theotokos'un ([MP] ΘN) dışta beyaz içte kırmızı hale ile çevrelenmiş başının bir kısmı ve figürün yukarı kaldırdığı elleri seçilir; ellerin hemen yukarısında İsa'nın çarmıha gerilmesi sırasında İsa'nın İncilci Yahya'ya söylediği sözler yazılmıştır²⁶⁴. Sahnenin en aşağısında, merkezde görülen beyazlık, çarmıhın üzerinde yükseldiği kaide olsa gerektir. Kaidenin yukarıdaki başka bir yazıt (ΕCOΠO{N?}), çarmıhın diğer yanında Esopos figürünün de betimlendiğini gösterir.

Tonozun kuzeydoğu bölümündeki sahnede yalnızca bazı figür ve detayların kırmızı konturları belirgindir²⁶⁵.

Naos Duvarları:

Güney duvarda, tüm duvar boyunca bölüntüsüz devam eden 'banilerin kutsal figürlere yakarışı' tasviri görülür (resim 92). Kırmızı bordür ile çevrelenmiş sahnenin en solunda, Meryem ([MP] ΘN) ve kucağında çocuk İsa arkalıklı bir tahtta oturmaktadır. Meryem'in yalnızca başı ve omuzlarının bir kısmı ile İsa'nın halesinin bir bölümü belirgindir. Açık kırmızı *maphorionu* içinde Meryem'in kırmızı halesi dışarıda beyaz ile çevrelenmiştir. Tahtın üst kısmı inci kakma ile çevrelenmiş, arkılığı, iç içe geçmiş daireler ve kıvrık dal motifleri ile bezenmiştir.

Meryem ve çocuk İsa'nın tahtının önünde, onlara yönelmiş, başını hafifçe eğmiş ve elleriyle Meryem ve çocuk İsa'yı işaret eden bir kadın figürü bulunur; başının üzerinde, "ΔΕΙCΙC TIC ΔΟΥ ΛΙC ΤΟΥ ΘΟΥ ΑΝΑC/Tanrı hizmetçisi Anna'nın yakarışı" yazıtı okunur. Kahverengi saçlı bani Anna'nın başında büyük, beyaz, önünde Kufi süsleme bulunan geniş bir başlık vardır; kırmızı tuniğinin üstüne, göğsünde birleşen açık kırmızı yakalı, yeşil şeritli, sol kolu Kufi süslemeli, kaftan benzeri kıyafet giymiştir.

Güney duvarda eksende Başmelek Mikhael (O ΑΡΧ[ΑΓΓΕΛΟC] ΜΙΧΑΙΛ) ayakta ve cepheden görülür. Büyük kanatları iki yana açık melek kahverengi kıvrırcık saçlıdır; kırmızı hale dışta beyaz ile çevrelenmiştir. Kırmızı tuniğinin üzerine yakaları yeşil şeritli, kırmızı düz çizgi ve daire ile bezenmiş *loros* giyer. Sağ elinde asa, sol elinde bir

²⁶⁴ Tarafımızca okunamayan yazıt, Lamesa'nın okumasıyla şu şekildedir: "... ... [ó] Ιο[ç] σ(οῦ)/Kadın, işte oğlun". Yazıt kaynağını Yuhanna 19:26'dan alır; 2015, s. 183.

²⁶⁵ Eksende, ayakta duran bir figürün giysisinin kıvrımları ile sağda başka bir figürün kanadına ait olabilecek bir renk kalıntısı bulunsa da sahne tarafımızca betimlenebilecek kadar tanımlanamamıştır. Tasvirin Meryem'e Müjde olabileceği düşünülmektedir, bkz. Lamesa, 2015, s. 183.

bölümü seçilebilen *globos* tutar. Meleğin kendi solunda, ona doğru hafifçe dönmüş, başının üzerinde, “ΔEICIC TOY ... ΘΟΥY KONTANTINOC” yazıtı okunan bir figür görülür (resim 93)²⁶⁶. Kahverengi saçlı ve kahverengi sakallı bani Konstantinos’un başında büyük, beyaz, önünde Kufi süsleme bulunan geniş başlık vardır. Bu başlığın hemen yanında, isim veren başka bir yazıt, duvarın şu an kötü durumda olan sağ köşesinde bir baninin daha varlığını gösterir: “ΔEICIC TOY ΔΟΥΛΟΥY TOY ΘΟΥY NIKIT{AC}/Tanrının hizmetçisi Nikitas’ın yakarışı”. Yazıtın yanında görülen, baninin saçına ait olabilecek küçük bir sıva kalıntısı, bani Niketas’ın bani Konstantinos’tan üst seviyede resmedildiğini gösterir.

Batı duvarda, kapının güneyinde, diğer banilerin başlıklarına renk kullanımı ve biçim olarak benzer kalıntılar ve biraz aşağıdaki yazıtta ait izler, bu duvarda da bir (veya iki) baninin varlığına işaret eder: “... TOY Θ...”, “Δ... XA...”.

Kuzey duvarda tüm duvar boyunca bölüntüsüz devam eden duvar resmi kötü durumdadır; kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde, üst bordüre taşmış olarak görülen iki hale ile, iki figüre ait, sıva üzerinde kalmış çizimler, resmin dört figürden oluştuğunu gösterir. En sağda ayaktaki figürün hafifçe kendi sağına döndüğü, kıyafetinin – özellikle bani Anna’ninkine benzer biçimde – önde birleşen şeritli bir giysi olduğu, başında haleden farklı, daha küt bir başlığın varlığı seçilebilir.

Prothesis nişinin kuzey duvarında kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde yarım figür halinde resmedilmiş azizin kırmızı halesi dışarıda beyaz ile çevrelenmiştir. Göğüs hizasına yatay biçimde kaldırdığı sağ elinde olasılıkla tütsü tutar; sol elinde göğsüne dayadığı oval kırmızı kutu tutmaktadır²⁶⁷.

Naosun kuzeyindeki ek mekanın batı duvarında kanatlarını iki yanına açmış melek tasviri bulunur. Tasviri yukarıda sınırlandıran kırmızı bordür izine rastlanır. Kahverengi saçlı meleğin yüzünün ayrıntıları seçilememektedir; sarı halesi dışarıda kahverengi ile çevrilidir. Kahverengi-sarı işlemeli *loros* giyen meleğin, baş hizasına kaldırdığı sağ elinde asa tuttuğu anlaşılmaktadır.

²⁶⁶ Lamesa, yazıtı şu şekilde tamamlar: “Δείσις τ(οῦ) [δούλου τοῦ] Θ(εοῦ) Κοσταντίνου/Tanrının hizmetçisi Konstantinos’un yakarışı”, 2015, s. 185.

²⁶⁷ Jolivet Lévy, figürün sağ elinde buhurdan tuttuğunu fark etmiş, azizin yanında “ο ἄγιος) yazıtını görmüş, *prothesis* nişinde sıklıkla betimlenen diyakoz aziz Stephanos olabileceğini yazmıştır; 2015, s. 283. İlk diyakoz ve protomartir aziz Stephanos, 10.-11. yüzyıllara tarihlenen ilk ikonalarından birinde sağ elinde buhurdan, sol elinde içinde tütsü bulunan kap tutarken görülür, bkz., Kalavrezou, 1997, s. 64.

Tonozun kuzey bölümünde doğudaki sahnenin Meryem'e Müjde olduğu kabul edilirse hikaye edici siklus, tonozun bu bölümünde başlayarak kronolojik olarak saat yönünde ilerler; tonozun kuzey bölümünde batıda sonlanır. Bunun dışında tonozun batı alınlığı, Meryem'in Ölümü sahnesine ayrılmıştır.

5.9.2. Üslup Değerlendirmesi

Kilisenin duvar resimlerinin paletini açık ve koyu kırmızı, kiremit rengi, bej-kum rengi, yeşil, gri-beyaz, koyu kahverengi gibi toprak renkleri oluşturur. Meryem'in Ölümü, İsa'nın Tapınağa Takdimi, Çarmih gibi bugüne ulaşan az sayıda konulu sahnede figürler koyu kahverengi zemine basar; fonda ise çoğunlukla açık yeşil-sarının tercih edildiği görülür. Figürler genelde ince ve uzundur.

Giysilerin dış hatlarının oluşturulmasında çoğunlukla yoğun ve kalın çizgiler yerine giysinin kendi rengi veya bu renkten bir ton koyusu tercih edilmiştir. Giysiler ağır kıvrımlarla yere inmez veya figürlerin arkasında toplanmaz; yine de figürlerin olasılıkla yukarı kaldırdıkları kollarından sarkan giysilerin zikzak biçimli kıvrımları fark edilir. Ağır ve yuvarlak kıvrımlar yerine giysilerde yoğun gölgelendirme ve aydınlatma göze çarpar. Örneğin Meryem'in Ölümü sahnesinde, figürün giysisinin, bükülen dizine denk gelen kısmı rastgele yapılmış düzensiz beyaz çizgiler ile, Tapınağa Takdim sahnesinde Meryem'in tuniği ve *maphorionu* dikey beyaz çizgiler ile aydınlatılmıştır. Gölgelendirmede, giysinin asıl renginin bir ton koyusu veya rastgele yapılmış renk lekeleri sıklıkla kullanılmıştır; öyle ki net renkler yerine iki rengin karışımı tercih edilmiş, bu karışım ile elde edilen lekeler figürün hareketine göre giysi kıvrımlarına uygulanmıştır.

Bugüne hiçbir figürün göz, kaş, burun ve kulağı ulaşmamıştır. Yalnızca bani Konstantinos'un sol gözüne ait ayrıntıdan, gözlerin büyük olduğu, dış çizgilerinin şakaklara doğru hafifçe uzatıldığı, kaş kavisinin aşağı doğru bükülerek bu çizgiler ile neredeyse birleştiği söylenebilir; *prothesis* nişindeki figürün sol gözüne ait ayrıntıya göre de gözler badem biçimlidir. Bani Konstantinos'un gözaltının beyaz ile aydınlatıldığı, kaş ile göz arasının ise gölgelendirildiği seçilebilir. Cilt tonları açıktır; genellikle elmacık kemiklerinin açık kırmızı ile renklendirildiği, Konstantinos'un

çenesinin ve Başmelek Mikhael'in çenesi ile boynunun açık kahverengi ile gölgelendirildiği görülür.

Bugüne ulaşan üç el – bani Anna'nın, Çarmıh sahnesinde Theotokos'un ve *prothesis* nişindeki azizin elleri – vücutları ile orantılıdır. Çıplak tenin – örneğin figürlerin parmakları, saçların alın ve şakak ile birleşme noktaları – konturları beyaz ile sağlanmıştır. Bani Konstantinos ve Başmelek'in benizleri ile karşılaştırıldığında iki kadının elleri daha koyudur; tırnaklar ayrıca belirginleştirilmemiştir. Parmakları birbirinden ayıran kalın beyaz fırça darbeleri, avuç içlerindeki çizgileri belirlemede de kullanılmıştır. *Prothesis* nişindeki azizin elinin konturunu oluşturmada siyah kullanıldığı, başparmağın tırnağının belirginleştirildiği fark edilir.

5.10. 29, 30, 31 VE 32 NO.LU KİLİSELER (resim 94 – 100, 167 – 169, çizim 9 – 11)

Adları: Soğanlı 29, Soğanlı 30, Soğanlı 31 ve Soğanlı 32 (Jolivet Lévy, 2015)

Konumu: Kiliseler iki koldan oluşan Soğanlı Vadisinin kuzey kolunda, bu kolun doğu yamacındadır (resim 94). Her dört kilise de Karabaş kompleksi ve Bani Şapeli'nin kuzeydoğusundadır. 29 ve 30 no.lu kiliseler birbirine oldukça yakın iki kaya kütleli içine oyulmuştur; 29 no.lu kilise vadi tabanının biraz yukarısında, 30 no.lu kilise ise bunun hemen aşağısındadır. 31 ve 32 no.lu kiliseler iki kilisenin kuzeydoğusunda, aynı kaya kütleli içerisinde farklı seviyelerde bulunur.

Bugünkü Durumu: 29 no.lu kilisenin naos duvarları ve örtüsü tamamen, templon düzenlemesi kısmen korunmuştur. 30 no.lu kilise samanlık olarak kullanılmaktadır. Kuzey kilisenin naos duvarları, örtüsü kısmen korunmuş, templon düzenlemesi yıkılmıştır. 31 no.lu kilisenin kapısı taş örülüdür; 32 no.lu kilisenin kapısı ve girişi takıp eden duvar yıkık olduğundan kilise rüzgara ve diğer etkilere tamamen açıktır.

Yazıt: -

Tarihi: 31 no.lu kilise 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilir (Jolivet Lévy, 2015). 32 no.lu kilise Erken Hıristiyan dönemde kullanımda olduğu önerilir (Jolivet Lévy, 2015).

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan **29 no.lu kilise**, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde tek neften oluşan beşik tonoz örtülü kare planlı naos, ve naosun batısında enlemesine dikdörtgen giriş mekanından ibarettir (resim 95).

Naos ile aynı zemin seviyesindeki apsis, naostan iki templon levhası ile ayrılır. Doğu duvarda eksende duvara bitişik altar, güney duvarda oturma sekisi bulunur.

Naosun kuzey duvarında eksenin doğusunda yuvarlak kemerli *prothesis* nişi görülür (resim 96). Batı duvarda eksende yuvarlak kemerli kapı giriş mekanına geçişi sağlar. Mekan beşik tonoz örtülüdür. Doğu duvarında, naos kapısının güneyinde düzensiz açıklığın oluşturduğu alan, ya orijinalde seki olarak kullanılmış, ya da sonradan açılmıştır. Giriş mekanına, kilisenin içine oyulduğu kaya kütlelerinin güney cephesindeki, merkezi içerde yuvarlak kemerli dikdörtgen kapıdan ulaşılır.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan **30 no.lu kilise**, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde tek neften oluşan beşik tonoz örtülü dikdörtgen planlı naos, naosun önünde enlemesine dikdörtgen giriş mekanından oluşur (resim 97). Bu kaya kütesine bitişik olan, batısındaki diğer kaya kütesine düz tavan örtülü dikdörtgen planlı ek bir mekan daha oyulmuştur. Bu kaya kütesinin, mekanın girişini de oluşturan güney cephesi tamamen yıkıldığından, bu cephe bugün taş ile örülmüştür.

Apsis ve naos bugün saman ve çuval doludur (resim 98). Apsisin naostan iki basit templon levhasıyla ayrıldığı anlaşılır; kuzey levha tamamen güney levha kısmen yıkıktır. Doğu duvarda eksende, duvara bitişik altların bir kısmı görülür.

Naosun kuzey ve güney duvarları merkezi içerde yuvarlak kemerli dikdörtgen üçer niş ile hareketlendirilmiştir. Bu nişlerden, kuzey duvarda doğudaki niş, naos zeminine kadar ilerlememesi nedeniyle olasılıkla *prothesis* nişi olarak kullanılmıştır. Batı duvarda eksendeki dikdörtgen planlı kapı ile giriş mekanına geçilir. Giriş mekanına, kilisenin içine oyulduğu kaya kütesinin batı cephesindeki dikdörtgen planlı kapıdan ulaşılır.

Naosta süsleme programı, bu kemerlerin üstlerini çevreleyen ve kısmen silmede görülen aşiboyası, tonozda görülen taş imitasyonu, narteksin batı duvarında ve kemer aynasında görülen Latin ve Malta haçları, kemer aynasındaki Malta haçının yanında görülen aşiboyası bazı harflerden ibarettir²⁶⁸.

Kayanın vadi tabanına daha uzak olan kuzey ucuna oyulmuş **31 no.lu kilise** tek nefli, tek apsisli, beşik tonoz örtülüdür (resim 99). Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi kuzey duvarda eksenin doğusundadır. Güney duvarın üç, kuzey duvarın iki geniş ve yüksek kemer ile hareketlendirilmesi ile 30 no.lu kiliseye benzemektedir. Naosta süsleme programı tonozda taş imitasyonu, kemer ve silmeleri dolaşan aşiboyası çizgiler ile *prothesis* nişi kemerinin hemen üzerinde görülen aşiboyası bazı harflerdir²⁶⁹.

32 no.lu kilise, aynı kaya kütesinin vadi tabanına daha yakın olan batı ucuna oyulmuştur (resim 100). Bugün kilisenin yıkık olan batı duvarı yoluyla, zamanında

²⁶⁸ Jolivet Lévy, haçın iki yanında gördüğü ó/ŷ/ΘΔΡ harflerinin ‘ó ᾗ(γιος) Θ(εό)δ(ω)ρ[ος]’ biçiminde anlaşılabilceğini ve bunun kilisenin Aziz Theodoros’a adanmış olduğunu gösterebileceğini öne sürer; 2015, s. 285.

²⁶⁹ Kilisenin girişi bugün taş ile doldurulduğundan, kemerin üzerindeki harfler görülemedi; diğer ayrıntılar, taş örgüsündeki açıklık yoluyla fark edilebilmiştir. Jolivet Lévy, yazıtta ‘ΔΒΔΕΧΑΡ’ harfleriyle birlikte aşiboyası bir Latin haçı görmüştür; 2015, s. 286.

karşılıklı kemerlerle iki bölüme ayrılmış olduğu anlaşılan tonoz örtülü naosa girilir. Güneydoğudaki apsisin duvara bitişik altarı, doğu duvarı dolaşan oturma sekisi ve doğu duvarın güney ucunda koltuk görülür. Apsisin naostan kuzeyde kemerler ile ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Mezarlar: 29 no.lu kilisenin oyulduğu kaya küntlesinin güney cephesinde yan yana ve birbirleriyle yaklaşık aynı seviyede üç *arkosolia* kemeri görülür. Giriş mekanında bir tanesi olasılıkla bir çocuğa ait birkaç zemin mezarı görülür. Doğu-batı doğrultusunda oyulmuş bu mezarların baş olasılıkla baş taraflarında – giriş mekanının batı duvarında – yan yana oyulmuş üç kör kemer bulunur. Bunlardan ikisinin içi ve buldukları duvarın bir kısmı sıvayla kaplanmış, haç ve zikzak motifleriyle bezenmiştir. Kemer içlerinde, madalyon içine alınmış birer Malta haçı seçilir, sıvalı duvar yüzeyi daha küçük boyutlu dört haç madalyon ile bezenmiştir. İki nişin arasında, aydınlatma görevi görmüş olması olası yuvarlak küçük bir oyuk dikkati çeker.

30 no.lu kilisenin bitişindeki ek mekan farklı doğrultularda birkaç zemin mezarı barındırır.

32 no.lu kilisede, naosun doğu duvarına yuvarlak kemerli geniş bir *arkosolium* açılmıştır. Naosta, *arkosolium*da iki, *arkosoliumun* önündeki zeminde bir yetişkin olmak üzere üç mezar fark edilir.

5.11. KÜÇÜK GEYİKLİ KİLİSE (resim 102 – 105, 170, çizim 12)

Adı: Geyik kilisenin yakınındaki şapel (Jerphanion, 1925 – 1942) Meleki Kilise (Jolivet Lévy, 1991), Küçük Geyikli Kilise (Asutay, 1997).

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin batı kolunda, bu kolun güney yamacındadır (resim 101). Geyikli kompleksinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır.

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları, örtüsü korunmuştur. Apsisin doğu ve güney duvarı yıkıktır ve yığma taş ile doldurulmuştur. Duvar resimleri kötü durumdadır.

Yazıt: -

Tarihi: Figürlü duvar resimleri Azize Barbara Kilisesi'nin duvar resimlerine üslup açısından benzediğinden, araştırmacılar tarafından aynı veya benzer atölyeye ve 11. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilir. Sıvanın döküldüğü bazı duvarlarda, alt tabakada, aşiboyası ile yapılmış zikzak motiflerinin varlığı önemlidir.

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, doğuda apsis, apsisin önünde kareye yakın dikdörtgen naos, naosun güneyine eklenmiş düzensiz bir mekandan oluşur. Naosun batı duvarında eksendeki dikdörtgen planlı kapı ile naosa girilir.

Naosu dolaşan oturma sekisini takip eden tek basamak ile çıkılan apsisin neredeyse tamamı yıkıktır.

Naosun kare planlı tek neften oluşan naosu kademeli şekilde yükselen kubbe örtülüdür (resim 102).

Naosun kuzey duvarı üç kör kemer ile hareketlendirilmiş, dikdörtgen planlı *prothesis* nişi kuzey duvarda eksenin doğusuna, bu kemerlerden doğudakinin altına oyulmuştur. Batı duvar, duvar payesi ile taşınan iki kemer ile hareketlendirilmiştir; naosun giriş kapısı bu kör kemerlerden birinin batı duvarına açılmıştır. Naosun güneyindeki beşik tonoz örtülü düzensiz bir mekan görülür; bu düzensiz mekanın sonradan açıldığı öne sürülür (Asutay, 1997, s. 106). İki mekanı birbirinden doğu ve batıda duvar payelerine oturan kemer ayırmaktadır.

Mezarlar: Naos zemininde ikisi çocuk mezarı olmak üzere yedi mezar görülür.

5.11.1. Duvar Resimleri

Apsis:

Yarım kubbede Deesis sahnesi bulunur (resim 103). Kırmızı bordür ile çevrelenmiş sahnede, eksende yer alan İsa'nın başı ile halesinin bir bölümü, solunda Vaftizci Yahya'nın halesinin bir bölümü, sağında Meryem görülür. Meryem, gri tunik üzerine kırmızı *maphorion* giyer; beyaz halesi dışarıda kırmızı ile çevrelenmiştir. Elleriyle İsa'yı işaret etmektedir.

Naos:

Doğu duvarda, apsis kemerinin kuzeyinde kırmızı bordür ile çevrelenmiş duvar yüzeyinde 'MP' yazıtı görülür²⁷⁰.

Naos ile güneydeki ek mekanı ayıran kemer içinde üç aziz yarım figür halinde resmedilmiştir. En batıdaki dışında figürlerin ayrıntıları seçilememekte, yalnızca haleleri görülebilmektedir. Dışta kırmızı içte koyu sarı haleli figür, kahverengi uzun saçlı ve işlemeli açık kahverengi *khlamys*lidir.

Batı duvardaki kör kemerin batı duvarında ayakta, orans duruşta bir azize tasviri yer alır (resim 104). Özellikle alt kısımda işlemeli olduğu görülen giysisinin (*maphorion*?) bir kısmı, açık olan sağ kolundan aşağı sarkmaktadır. Figürün sarı halesi dışarıda beyaz ile çevrelenmiştir; başında bir tür başlığa ait olabilecek işlemler bulunur²⁷¹. Niş kemerinin içinde kuzeyde, uzun kahverengi saçlı, başı dışta siyah içte sarı hale içine alınmış, işlemeli *khlamysi* ve elinde haçı ile bir martir görülür. Güneyde Azize Katerina ({EKAT}EPINA), kahverengi saçlı, başına mücevherli taç takmış, mücevherli ve işlemeli *loros* içerisindedir. Kapının kuzeyinde ayakta ve zırh içinde asker Aziz Prokopios (A ΠΡ{OKOΠΗOC}) görülür. Azizinin sol elinde kalkanını (?) tuttuğu seçilmektedir; kahverengi kıvrıkcık saçlı azizinin beyaz halesi dışarıda kırmızı ile çevrelenmiştir.

Kuzey duvardaki üç kemerin, kapıya yakın olan ikisinin kuzey duvarında birer atlı aziz tasviri yer alır (resim 105). En batıda başı ve sağ kolu seçilebilen figürün siyah ata

²⁷⁰ Jerphanion tarafından çekilen fotoğrafta Meryem'in başı, halesi ve sağ omzunun bir bölümü ile çocuk İsa'nın halesinin bir bölümü görülmektedir; bkz. 1925 – 1942, levha 194.2.

²⁷¹ Jolivet Lévy, figürün Azize Barbara olabileceğini düşünür; 2015, s. 289.

binmiş olduğu, yukarı kaldırdığı elinde (olasılıkla) mızrak tuttuğu ve atın ayaklarının dibindeki sarı, ince, kıvrımlı bir yılan biçimindeki ejderhaya yönelttiği anlaşılmaktadır. Yanındaki kemer içinde başı önceki atlı figürle aynı seviyede olan azizin, yalnızca başı, kalkanının ve olasılıkla bindiği kahverengi atın kuyruğunun bir kısmı fark edilir. Kahverengi saçlı iki figürün de başları dışta kırmızı içte beyaz hale içine alınmıştır. Bu kemerler ile aynı duvardaki diğer kemer arasında kırmızı bordür ile belirlenmiş yüzey içerisinde bir halenin izi görülür; yazıttan figürün aziz Tryphonos (A ΤΦΝ) olduğu anlaşılır. Aynı duvardaki diğer kemer içerisinde, üst seviyede yalnızca bir halenin kalıntısı görülür²⁷². Duvarın alt seviyesindeki *prothesis* nişinin içinde de sıva ve duvar resmine ait kalıntılar bulunur.

Naos kubbesinin en alt kademesinin üzerinde, kuzeyde, kırmızı ile çerçevenilmiş duvar yüzeyinde yan yana üç madalyon içinde üç aziz – batıdan doğuya sırasıyla aziz Gervasios (A ΓΕΡΒΑ[CHOC]), aziz Protasios (A ΠΟΤΑΧΟC), aziz Kerkasios (A ΚΕ{P}ΚΑΧΟV) – yarım figür halinde resmedilmiştir. Aziz Gervasios dışta siyah içte koyu gri madalyon içerisine alınmış, kahverengi sakallı ve saçlı, açık kırmızı *khlamys*lidir; Aziz Protasios dışta siyah içte kırmızı madalyon içerisine alınmıştır, yalnızca kahverengi saç ile kahverengi *khlamys*inin bir kısmı seçilmektedir; Aziz Kerkasios dışta siyah içte koyu gri madalyon içerisine alınmış, yalnızca beyaz saç ile inci işlemeli *khlamys*inin bir kısmı görülmektedir. Aynı kademenin üzerinde, doğuda benzer bir düzenleme dikkat çeker; yan yana üç madalyon, olasılıkla üç azizi çevrelemektedir. Bunlardan yalnızca en güneydeki figürün saçları ve yazıtından bir parça ile en batıdaki figürün aziz olduğunu belirtir harf (A) görülmektedir. En güneyde, dışta siyah içte kahverengi madalyon içine alınmış figür ({A} EPM{OFENHC}) kahverengi saçlıdır. Aynı kademe, batıdaki benzer düzenlemede yalnızca en kuzeydeki madalyonun bir kısmı bugüne ulaşmıştır. Dışta siyah içte kırmızı madalyon içindeki aziz ({A} ΚΕΑΓΑ{.}) uzun kahverengi saçlıdır.

²⁷² Jerphanion, figürün aziz Simeon olduğunu görmüş ve yanında şu yazıtı okumuştur: ο οcι[οc] Cyme[ov] ο ev το θαυμαc[τω ορεi]. Antakya'daki 'Admirable' Dağı (bugün Saman Dağ), Genç *Stilites* Aziz Simeon'un röliklerinin bulunduğu ve bu nedenle özellikle 6. yüzyılda ziyaret edilen bir dağdı, bkz., Alwis, 2011, s. 266. Kilisedeki yazıta göre, resmedilen aziz, Genç Aziz Simeon olmalıdır.

5.11.2. Üslup Değerlendirmesi

Duvar resimlerinin renk paletini koyu kırmızı, kiremit rengi, koyu mavi, koyu gri, açık ve koyu sarı, bej-kum rengi, açık ve koyu kahverengi gibi renkler oluşturur. Figürler koyu mavi fon önünde resmedilmiştir. Bugüne ulaşan birkaç figürden – örneğin kuzey duvardaki atlı azizler – anlaşıldığı kadarıyla figürler ince ve uzundur; küçük başlı, yuvarlak-oval yüzlüdürler.

Resim programı tek figürlerden oluştuğundan figürler frontal ve durağandır. Giysi kıvrımları siyah ve yoğun fırça darbeleriyle sağlanmıştır. Deesis sahnesinde Meryem'in kıvrımlı giysisi, İsa'ya yakarırkenki yöneliş halini belli eder; kollarının yukarı kıvrıldığı noktalar yoğun yatay, dikey ve üçgenfırça darbeleriyle doldurulmuştur.

Gözler büyük ve badem biçimli, burunlar büyük ve uzun, kaşlar genellikle kalın ve uzundur. Göz altları çoğunlukla koyu kahverengi ile ve rastgele fırça darbeleriyle belirginleştirilmiştir. Böylece durağan figürlerin yüz ifadeleri kuvvetlendirilmiştir. Figürlerin yüzlerinde ifadenin tasvir edilmesine önem verildiği söylenebilir. Deesis sahnesinde Meryem'in uzun ve düz burnu, martirlerin büyük gösleri ve yukarı kalkık kaşları bu anlamda önemlidir.

Saç ve sakallarda renk daha fazla kullanılmış, gölgeleme ve hacimlendirme için o rengin bir ton koyusu, açığı ve beyaz tercih edilmiştir.

5.12. KUBBELİ KİLİSELER - KUBBELİ I ÜST KİLİSE (resim 106 – 109, 171, çizim 13)

Adı: İlk kez Rott, 1908, birbirlerine oldukça yakın mesafede oyulmuş üç kilisenin ‘Beliklisse adı altında özetlenebileceğini’ yazmıştır. Üç kilise, Jerphanion, 1925 – 1942, II, tarafından kiliseler ‘Belli Kilise küçük kaya-orta kaya-büyük kaya’ olmak üzere gruplandırılmıştır. Restle, 1969, küçük kayanın alt kotundaki kilise için ‘Belli Kilise I/Küpeli Kilise/Halkalı Kilise’ adını kullanmıştır. Daha sonra kiliselere ‘Belli/Kubbeli Kilise II’ ve ‘Belli/Kubbeli Kilise III’ isimleri verilmiştir. Kubbeli Kilise I ve Kubbeli Kilise II, aynı kaya kütlesi içerisine alt ve üst kotlarda oyulmuş iki kilisedir. Bu nedenle yayınlarda Kubbeli I Üst’, ‘Kubbeli I Alt’, ‘Kubbeli II Üst’ ve ‘Kubbeli II Alt’ biçiminde isimlendirmelere rastlanır. Çalışmamızda da bu isimlendirme benimsenmiştir. Kubbeli I Alt Kilise için ‘Kutsal Havariler’, Kubbeli II Üst Kilise için ‘Vaftizci Yahya Kilisesi’ adı da Jolivet Lévy, 1991 ve 2015 tarafından kullanılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun batı yamacındadır (resim 106). Kolun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin karşısına denk gelir. Birbirine yakın mesafede bulunan, yukarıda kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç kaya kütlesinden en doğudakidir.

Bugünkü Durumu: Kilisenin yüksek kasnaklı kubbesinin çökmüş olan yarısı bugün naos zemininde görülür; yalnızca güney duvar ile batı duvarın bir bölümü ayakta. Duvar resimleri çok kötü durumdadır (resim 107).

Yazıt: -

Tarihi: 10. yüzyılın ilk yarısı (Jolivet Lévy, 1991; Jolivet Lévy, 2015)

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, doğuda apsis, apsisin önünde merkezi kubbe örtülü tek neften ibarettir. Naosa girişi batı cephede eksende, üç basamakla ulaşılan dikdörtgen planlı kapı sağlar.

Bugün yıkık olan apsisin naostan basit templon levhalarıyla ayrıldığı anlaşılmaktadır; güney levha kısmen ayakta.

Bugün kısmen korunabilmiş izlerden, kare planlı tek nefli naosu kasnak başlangıcından itibaren dört yanda, dış motifli silmenin dolaştığı söylenebilir (resim 108). Naos, yarısı

çökmüş yüksek kasnaklı kubbe örtülüdür. Dışarıda kubbenin tepe noktası yukarı doğru daralmaktadır. Bu kısmın altı, kasnağın son bulunduğu nokta tek sıra dışı sırası ile çevrelenmiştir. Bu sıranın da altı, kazıma yoluyla oluşturulmuş iki sıra kemer dizisi ile bezenmiştir; üzerlerinde sıva izi seçilebilir.

Naosun güney duvarı yivli dört duvar payesine oturan üç yuvarlak kemerli niş ile hareketlendirilmiştir. Duvar payeleri duvarı dolaşan sekiye oturur. Batı duvarda, kapı açıklığının da benzer üslupta oluşturulmuş bir kemer içine alınması ve kapının kuzeyinde yivli duvar payesinin varlığı, bugün kısmen yıkık olan batı duvarda da benzer uygulamanın olduğunu gösterir.

5.12.1. Duvar Resimleri

Naos:

Naosun doğu duvarında, apsis kemerinin güneyinde, ayaktaki figürün yalnızca dışta kırmızı içte mavi halesinin bir kısmı ile kırmızı giysisi seçilir.

Güney duvarda, en doğudaki kemerin güney yüzünde ayakta ve orans duruşta bir azize yarım figür halinde resmedilmiştir; azizenin yalnızca açık sarı-kırmızı *maphorionu* seçilir (resim 109). Kemer içinde karşılıklı iki martir de yarım figür halinde betimlenmiştir. İki martirin de yalnızca giysi ve halelerinin bir kısmı ile göğüslerine kaldırdıkları sağ ellerinde martirlik haçını tuttukları seçilebilmektedir²⁷³.

Kubbe kasnağının oturduğu duvar üzerinde, güneybatıda seraf tasviri bulunur²⁷⁴.

5.12.2. Üslup Değerlendirmesi

Duvar resimleri tarafımızca üslup değerlendirmesinde bulunabilmek için yeteri kadar anlaşılamamıştır.

²⁷³ Jolivet Lévy, bu martirlerden batıdaki yanında “*ἰ ἀγία*” yazıtını, doğudakinin “*ἡ ἀγία Θεέκλα*” yazıtını okumuştur. Bununla birlikte yazar, güney duvarda eksendeki kemerin içinde, doğuda halesiz bir figür fark etmiş, yanındaki “*Κ(ύρι)ε βοήθη τὸν δούλον σ[ου] CICI.B.../Tanrım hizmetçin CICI.B...’ye yardım et*” yazıtını okumuştur, 2015, s. 259.

²⁷⁴ Jolivet Lévy, serafın karşısında, güneydoğuda, kerubim tasvirinin de olduğunu belirtir, 2015, 259. Tasvir tarafımızca tespit edilememiştir.

5.13. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ I ALT KİLİSE (resim 110 – 115, 172, çizim 14)

Adı: İlk kez Rott, 1908, birbirlerine oldukça yakın mesafede oyulmuş üç kilisenin ‘Beliklisse adı altında özetlenebileceğini’ yazmıştır. Üç kilise, Jerphanion, 1925 – 1942, II, tarafından kiliseler ‘Belli Kilise küçük kaya-orta kaya-büyük kaya’ olmak üzere gruplandırılmıştır. Restle, 1969, küçük kayanın alt kotundaki kilise için ‘Belli Kilise I/Küpeli Kilise/Halkalı Kilise’ adını kullanmıştır. Daha sonra kiliselere ‘Belli/Kubbeli Kilise II’ ve ‘Belli/Kubbeli Kilise III’ isimleri verilmiştir. Kubbeli Kilise I ve Kubbeli Kilise II, aynı kaya kütlesi içerisinde, alt ve üst kotlarda iki kilise barındırır. Bu nedenle yayınlarda Kubbeli I Üst’, ‘Kubbeli I Alt’, ‘Kubbeli II Üst’ ve ‘Kubbeli II Alt’ biçiminde isimlendirmelere rastlanır. Çalışmamızda da bu isimlendirme benimsenmiştir. Kubbeli I Alt Kilise için ‘Kutsal Havariler’, Kubbeli II Üst Kilise için ‘Vaftizci Yahya Kilisesi’ adı da Jolivet Lévy, 1991 ve 2015 tarafından kullanılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun batı yamacında yer alır. Kolun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin karşısına denk gelmektedir. Birbirine yakın mesafede bulunan, yukarıda kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç kaya kütlesinden en doğudakinin alt kotuna oyulmuştur.

Bugünkü Durumu: Giriş mekanının örtüsü, kuzey nef ile ana nefi ayıran sütunlardan doğudaki yıkıktır. Duvar resimleri çok kötü durumdadır.

Yazıt: -

Tarihi: 10. yüzyılın sonu (Restle, 1967), 10. yüzyılın ilk yarısı (Jolivet Lévy, 1991; Jolivet Lévy, 2015; Ousterhout, 2017)

Mimari: Kubbeli I Üst Kilise’nin’in doğusundaki birkaç kayaya oyma merdiven, Kubbeli I Alt Kilise’nin giriş mekanına ulaşmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise üç nefli bazilikal planlıdır, üç apsislidir. Kilisenin kuzey cephesindeki tonoz izlerinden, giriş mekanının kareye yakın dikdörtgen planlı, tonoz örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Giriş mekanının güney duvarında eksenin doğusundaki kapı, naosa girişi sağlar (resim 110).

Bazilikanın her nefi, yivli ikişer sütunun ve duvar payelerinin taşıdığı üçerli kemer dizisi ile birbirinden ayrılır. Nefler beşik tonoz örtülüdür. Kuzey duvar, duvar

payelerinin taşıdığı üç yuvarlak kemerli niş ile hareketlendirilmiştir. Naosun tüm duvarlarını oturma sekisi dolaşır; kuzey duvar payeleri de kuzey duvardaki bu sekiye oturur (resim 111). Naosa giriş kapısı bu nişlerden doğudakinin kuzey duvarına oyulmuştur. Güney nefin güney duvarında, doğuda yuvarlak kemerli derin niş/vaftiz kurnası görülür. Aynı duvarda eksendeki dikdörtgen planlı kapı ile naosun güneyinde doğu-batı doğrultusunda uzanan büyük boyutlu mekana geçilir. Neflerin batısında, her nefle bağlantısı bulunan uzun, dar, düzensiz ve düz tavan örtülü bir koridor vardır. Koridorun batı duvarının orta nefe denk gelen kısmı yığma taş ile doldurulmuştur. Koridorun güney ucundaki düzensiz açıklık, güneydeki büyük boyutlu mekana geçişi sağlayan diğer bir açıklığı oluşturur.

Üç nef de doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ile sonlanır. Tek basamakla çıkılan kuzey apsis naostan dar templon levhalarıyla ayrılır. Doğu duvarda eksende altar, altarn üstündemerkezi içerde yuvarlak kemerli niş ve güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk görülür. Kuzey nefin kuzey duvarındaki kemerlerden batıdakiin arka duvarındaki yuvarlak kemerli niş, bu apsisin *prothesis* nişi olarak açılmış olmalıdır. Tek basamakla çıkılan ana apsis naostan iki templon levhası ile ayrılır. Doğu duvar ekseninde duvara bitişik olduğu anlaşılan altar bugüne gelmemiştir. Güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk görülür. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi, nefin doğu duvarına, apsis açıklığının kuzeyine oyulmuştur. Tek basamakla çıkılan güney apsis naostan dar templon levhalarıyla ayrılır. Doğu duvarda eksende altar, güney duvarda yuvarlak kemerli koltuk vardır. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi, nefin güney duvarında eksenin doğusundadır.

Mezarlar: Giriş mekanının zemininde bir yetişkin mezarı, ana nefin zemininde bir yetişkin bir çocuk mezarı görülür.

5.13.1. Duvar Resimleri

Kuzey Nef – Apsis ve doğu duvar:

Yarım kubbede Deesis sahnesi bulunur; kırmızı bordür ile çevrelenmiş sahnede İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya figürleri yarım figür halinde resmedilmiştir (resim 112). Eksende İsa, sol elinde kapalı kitabı tutar, sağ eliyle takdis eder. İsa'nın kendi

sağındaki Meryem'in yalnızca kırmızı *maphorion* ile örtülü başı ve yakarış için kaldırdığı ellerinden biri belirgindir; İsa'ya doğru dönmüş ve başını hafifçe eğmiştir. Yahya'nın da, İsa'ya doğru hafifçe eğdiği başı, koyu kırmızı *himationu* ve yakarış için göğsünde açtığı elleri seçilir.

Altar ile apsisin doğu duvarındaki niş arasında, yalnızca sağ kanadı ile kanadın hizasına denk gelen sağ elinin bir kısmı görülen Başmelek Mikhael (MH[.]) cepheden tasvir edilmiştir. Nişi dışta çevreleyen kırmızı bordür ile içte sıva kalıntıları fark edilir. Apsis duvarında, kırmızı ile çevrelenmiş yüzey içerisinde ve güney duvardaki nişte havari figürleri yer alır. Apsisin doğu duvarındaki nişin güneyinde beş, kuzeyinde dört, niş içinde ise iki havari, ayakta ve cepheden görülür. Tarafımızca tanımlanabilen havariler, doğu duvardaki nişin kuzeyinde sarı *himationu* içinde, elinde anahtarlarıyla aziz Petros; onun yanında kırmızı *himationu*, beyaz saçları ve gerildiği haçını tutar biçimde aziz Andreas; yanında, sarı ve kırmızı *himatia* içinde, sol ellerinde kapalı kitaplarını göğüslerine dayamış halde iki havari. Nişin güneyinde, haleleri zorlukla seçilebilen iki figürün yanında iki havari daha, duvardaki koltuk sebebiyle yarım figür halinde tasvir edilmiştir. İlkinin açık kırmızı *himationu* ve gri saçları seçilir; açık sarı *himationu* (.APO.) yazıtı bulunan havari Bartolomeus olsa gerektir. Duvarın en batısında, kırmızı *himation* içindeki havari, göğsüne kaldırdığı iki eli arasında kapalı rulo tutar. Koltuğun güney duvarında kırmızı ile çevrelenmiş yüzeyde yan yana ayakta duran iki azizden, batıda sarı *himationu* içindeki azizin sol elinde kapalı rulo tuttuğu; diğer azizin kırmızı *himationu* seçilir.

Apsis kemerinin içinde, üst seviyede ve her iki yanda iki martir ayakta tasvir edilmiştir. İki figürü de kırmızı bordür çevreler ve birbirinden ayırır. Güneyde, beyaz *stikharion* ile kırmızı *khlamys* içindeki martir beyaz saçlı ve uzun beyaz sakallıdır; kuzeydeki martir de aynı tip ve renkte kıyafet içinde görülür²⁷⁵. Kemerin içinde, alt seviyede ve her iki yanda, ayakta iki martir tasviri daha bulunur. Güneyde aziz Mamas (A MAMAC) ile kuzeyde aziz Tarakhos'un (A TAP{AXOC}) *stikharion* üzerine *khlamys* giydikleri ve elleri ile yazıtlarının bir kısmı seçilebilmektedir.

²⁷⁵ Jerphanion, isimleri okunamayan martirlerin Probos ve Andronikos olabileceğini düşünür, 1925 – 1942, II, s. 276.

Apsis kemerini yan yana yerleştirilmiş ve içlerinde omuzlarına kadar betimlenmiş azizlerin bulunduğu on madalyon çevreler²⁷⁶.

Kuzey Nef – Tonoz ve Tonoz Alınlığı:

Tonoz kırmızı şerit ile enlemesine dört bölüme ayrılmıştır.

Tonozun güneydoğu yüzünde Petros ve Pavlos Neron'un önünde görülür (resim 113) aziz; Neron'a arkada bir noter (NO{TA}PIC) eşlik eder; havarilerle Neron'u, figürlerin baş hizasında ve eksendeki yazıt ayırmaktadır: NEPON O BACIAEOY OCTANATA CI TOYC AΓIOYC ΠETPON KE ΠA{Y}ΛON/İmparator Neron, azizler Petros ve Pavlos'un önünde. Dört figürün de ayakta olduğu resimde, Neron havarilere doğru hafifçe dönmüş, sağ elini göğsüne kaldırmış, sol elini havarilere yöneltmiştir.

Bu sahnenin yanında Petros ve Pavlos'un hapishaneye götürülüşü tasvir edilmiştir. İki havari, Petros'un ({ΠET}POC) arkasında açık kırmızı tunikli, kahverengi sakallı ve halesiz figür tarafından sahnenin sağına doğru yönlendirilmektedir. Sahnenin en sağında, hapishaneyi temsilen kırma çatılı, sütunlu yüksek bir yapı görülür. Bölüntüsüz devam eden sahnede havariler, bu yapının içinde oturmaktadır²⁷⁷.

Bu sahnenin yanında imparatorun kızının iyileştirilmesi sahnesi yer alır²⁷⁸. Eksende, yataкта uzanan bir figür seçilir; figür sağ elini hafifçe yukarı, ona doğru yönelmiş olan haleli başka bir figüre doğru kaldırmıştır. Yatağın arkasında iki kadın (?) görülür. Jerphanion'un, yataktaki kadına doğru yönelmiş olan azizin havari Petros olarak düşünülebileceğine dair görüşü kabul edildiğinde, sahneye kaynaklık etmiş olabilecek metin ile duvar resmindeki yazıtın ilişkisi konusunda sorular ortaya çıkmaktadır²⁷⁹.

²⁷⁶ Jerphanion, büstlerden bir tanesinin yanında 'Leontios' adını görmüş; kemerde Sebaste'nin Kırk Şehidi'nin resmedildiğini düşünmüş; nefte, diğer şehitlerden bazılarının da isimleri okunduğu için bunun mümkün olduğunu yazmıştır, 1925 – 1942, II, s. 276. Tarafımızca okunabilen isim yalnızca, kuzey templon levhasında Melitos'tur ({MEΛ}ITOC).

²⁷⁷ Jerphanion, sahnenin konusunu belirtir yazıtı, yapının sütunlarından birinin üzerinde okumuştur: “α [π]ετ[ρ]οc [κε] π[α]υλοc εν τ [η] φυλακη/aziz Petros ve Pavlos hapiste”, 1925 – 1942, II, s. 284.

²⁷⁸ Jerphanion, sahnede “κορη βασιλεοc πυρεσουσα/imparatorun kızının ateşi var” yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 285.

²⁷⁹ Kanonik İnciller içerisinde Havari Petros'un yatalak bir kadını iyileştirerek gerçekleştirdiği tek mucizesi İşler, 9:36'da okunur. Kadın, imparatorun kızı değil, Yafa'da oturan Tabita isimli bir şakirttir. Bu, Jerphanion'u, sahneye kaynaklık etmiş olabilecek apokrif bir metni aramaya itmiş, ancak bu konuda herhangi bir metin bulamamış, o dönem yaygın bir hagiografik anlatının söz konusu olabileceğini düşünmüştür, 1925 – 1942, II, s. 285, dn. 3.

Tonozun kuzey yüzünde en batıda yer alan Petros'un çarmıh yolunda sahnesinin yanında, havarinin haça gerilmesi sahnesi yer alır. Eksende aziz Petros baş aşağı çarmıha gerilmiştir. Çarmıhın iki yanında birkaç figür daha seçilir; ancak halesiz bir figürün, ters duran çarmıhın üst tarafına doğru sağ elini kaldırdığı anlaşılmaktadır.

Bu sahnenin yanında, aziz Andreas'ın çarmıha götürülmesi ve gerilmesi tasvir edilmiştir. Önde aziz sağa – çarmıh sahnesine doğru – ilerlemekte; arkasında halesiz iki figür, azizi takip etmektedir. Bölüntüsüz devam eden duvar resminde çarmıhta aziz Andreas ($\{AN\Delta\}P\{EA\}C$) ve çarmıhın sol kolunun altında ayakta halesiz bir figür daha görülür.

Bu sahnenin yanında, bir azizin daha şehit edilmesi sahnesi yer alır. Solda kemerli yapının içinde oturan bir figür görülür; karşısında yere diz çökmüş bir aziz ve azizin arkasında ayakta halesiz bir figür daha vardır. Jerphanion'un, kemerin içinde oturanın kral Herodes olabileceğine ilişkin görüşü kabul edildiğinde, Herodes tarafından kılıçla öldürtülen, Zebedinin oğlu ve havari Yuhanna'nın kardeşi havari Yakub'un öldürülmesi sahnesi olduğu düşünülebilir²⁸⁰.

Tonozun iki yüzünü birbirinden ayıran, merkezdeki iki şeritten güneydeki, doğuda Vaftizci Yahya'nın misyon için görevlendirilmesi/çağrılması ile başlar. Solda Yahya, beyaz ile belirginleştirilmiş kayalardan oluşan mağara önünde yarım figür halinde görülmektedir. Başını soluna doğru hafifçe çevirmiş olan Yahya'nın yana açık olan sol elinin altında giysisinin bir kısmı sarkmaktadır; metinlerde okunduğu üzere sürekli giydiği deve tüyünü çağrıştırmak için, gri renkle yapılmış tüyler fark edilir. Sağda kanatları iki yana açık melek hafifçe sağına, Yahya'ya dönmüş, onunla konuşur gibi sağ elini öne uzatmıştır; sol elinde asasını tutar. İki figürün arasında şu yazıt okunur: “ $\{I\omega\{αννη\} \epsilon\zeta\epsilon\lambda\theta\epsilon \epsilon\kappa \tau\iota\varsigma \epsilon\pi\iota\mu\omicron\upsilon\varsigma \zeta\iota\tau\eta \tau\omicron \beta\alpha\phi\tau\eta\sigma\mu\alpha\nu\}$ /Yahya, çölden çık, vaftiz seni çağırıyor”.

Bu sahnenin yanında İsa ile Vaftizci Yahya'nın karşılaşması konu edilmiştir. Solda İsa'ya dönerek diz çökmüş olan Yahya ile karşısında ona doğru yönelmiş olan ayakta

---

Tonozun kuzeydoğu yüzünün en batısında yer alan iki sahne – Petros ve Pavlos'a işkence edilmesi ve Pavlos'un kafasının kesilmesi – ile tonozun kuzeybatı yüzünün en batısında devam eden Petros çarmıh yolunda sahnesi tarafımızca değerlendirmeye alınacak kadar tanımlanamamıştır.

²⁸⁰ Hirodes, Yuhanna'nın kardeşi Yakub'u kılıç ile öldürmüştür: “...kiral Hirodes kiliseden bazılarına cefa etmek için el uzattı. Yuhannanın kardeşi Yakubu kılıçla öldürdü” (İşler, 12:1-2)

İsa görülür. Sahneye dahil olan bir havari daha, İsa'nın arkasında, ona dönük resmedilmiştir.

Güneydeki şeridin en batısındaki sahne, Vaftizci Yahya'nın duasına ayrılmıştır. Sahnenin merkezinde büyük bir sıva parçası yok olmuştur; ancak aşağıda en az üç figüre ait olan giysi etekleri görünebilir. Solda, ince uzun kahverengi bir ağaç ve bu ağacın önünde ayakta duran, açık kırmızı *himationu* içinde Yahya hafifçe soluna dönmüştür²⁸¹. Onu dinleyen Ferisi ve Sadukilerden bir kişi en sağda görülmektedir.

Tonoz alınlığında Vaftiz sahnesi tasvir edilmiştir. Kırmızı bordür ile çevrelendiği anlaşılan sahnede yalnızca bazı figür ve nesnelerin konturları belirgindir. İsa'nın nehir içinde ayakta durduğu ve sağındaki Vaftizci Yahya'ya hafifçe döndüğü anlaşılır. Yahya'nın halesi ve duruşuna ait izlerden anlaşıldığı kadarıyla, İsa'ya doğru eğilmekte; İsa'nın solunda olasılıkla meleklerle ait iki hale ve bir kanata ait izler seçilir.

Tonozun iki yüzünü birbirinden ayıran, merkezdeki iki şeritten kuzeydeki, batıda İsa'nın mucizeleri ile başlar. Kana Düğünü sahnesinde dikdörtgen masanın üç yanında toplam altı figür oturur. Meryem ve İsa'nın sahnedeki 'geleneksel' yeri düşünüldüğünde, solda kırmızı-kahverengi *maphorion* içindeki figürün Meryem, onun hemen yanındaki figürün İsa olduğu söylenebilir.

Sahnenin yanında Suyun Şaraba Çevrilmesi betimlenmiştir. Yan yana yerleştirilmiş dört küpün etrafında dört figür seçilir. Eksende, ortadaki iki küpün arkasında İsa, yeşil *himation* içindedir; ayakta ve cepheden tasvir edilmiştir. Sağda halesiz bir figür, su doldurduğu küplerden birinin üzerine hafifçe eğilmiştir. Solda ayakta iki aziz/havari mucizeye tanıklık eder.

Şerit doğuda Samiriyeli Kadın ile sonlanır. Sağda, hafifçe sağına dönmüş, sağ elini karşısındakine hitap eder gibi yukarı kaldırmış ve ayakta Samiriyeli kadın görülür; iki yakası beyaz şeritli kırmızı uzun giysi içindedir. Karşısında, kırmızı *himationu* içinde, kaya üzerinde oturan İsa, solundaki Samiriyeli kadına dönmüş, ellerinden birini

²⁸¹ Jerphanion, Yahya'nın, elindeki küçük baltayla ağacın köküne işaret ettiğini, ancak baltanın artık görünür olmadığını belirtmiştir, 1925 – 1942, II, s. 282. Sahne konusunu Matta 3:7-10'dan alır; "Fakat Ferisiler ve Sadukilerden birçoğunun vaftiz için geldiklerini görünce, onlara dedi: ... Zaten balta da ağaçların kökü dibinde yatıyor; imdi iyi meyve vermeyen her ağaç kesilir ve ateşe atılır".

kaldırılmış, onunla konuşmaktadır. İki figürü birbirinden, büyük çukurluklu, çukurluğuna ip bağlı büyük bir kuyu ayırmaktadır. İsa'nın arkasında haleli üç figür seçilebilir; tanıklık eden havarilerin ayrıntıları anlaşılmasa da, ortadaki figürün, başını arkaya çevirdiği fark edilir²⁸².

Orta Nef – Apsis ve doğu duvar:

Apsis kemerini yan yana yerleştirilmiş ve içlerinde omuzlarına kadar betimlenmiş azizlerin bulunduğu madalyonlar çevreler. Çiçek ve ağaç motiflerinin seçilebildiği mavi fon önündeki madalyonlardan en kuzeydekinde açık mavi *khiton* üzerine açık kırmızı *himation* giymiş bir figür seçilebilmekte, bir figürün daha başının bir kısmı görülebilmektedir²⁸³. Kısmen kırık olan templon levhalarından kuzeydekinin üzerinde haç vardır.

Nefin doğu duvarında, apsis girişinin kuzeyindeki *prothesis* nişinin içerisinde aziz Basileios (O AΓIOC BACH{ΛHOC}) yarım figür halinde resmedilmiştir (resim 114). Kırmızı *phelonion* üzerine *omophorion* giymiş olan kilise babası kahverengi saçlı ve uzun sakallıdır. Aynı duvarda, nişin üzerinde, yan yana iki doktor aziz Kosmas ({KOCMAC}) ve Damianus (ΔA{MHA}NOC) yarım figür halinde cepheden görülür. Kahverengi saçlı kahverengi sakallı azizler gri *stikharion* üzerine kırmızı, işlemeli *khlamys* giyer. Sol ellerinde göğüslerine dayadıkları alet kutularını tutmakta, sağ ellerinin işaret parmaklarıyla kutuya dokunmaktadırlar.

Orta Nef – Tonoz ve tonoz alınlığı:

Tamamı duvar resmi kaplı olduğu anlaşılan tonozda, çok az sıva kalıntısı kalmıştır; ancak orta nef tonozunun da, kuzey nefinki gibi kırmızı şerit ile yatay olarak dört bölüme ayrıldığı anlaşılabilir²⁸⁴.

Tonozun batı alınlığında İsa'nın Doğumu sahnesi tasvir edilmiştir. Sağda arka arkaya ayakta duran iki figür hafifçe sağlarına dönmüş; öndeki, sağ elini yukarı kaldırmıştır.

²⁸² Jerphanion, kuzey nefin kuzeybatı köşesinde Kudüs'e Giriş sahnesini fark etmiş, buna göre İsa'nın arkasında iki havari, önünde ağaca çıkmış bir çocuk, sağda Kudüs ve kentin önünde insan kalabalığı vardır. Araştırmacı Kudüs'ün "Η ΠΟΛΗC ..." yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, s. 283.

²⁸³ Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 275 ve Restle, 1969, III, plan XLVII figürlerin peygamber olabileceklerini önermiştir.

²⁸⁴ Jerphanion, tonozun kuzey ve güney yüzlerini ayıran iki şeritten güneydekinde, doğudan batıya doğru var olabileceğini düşündüğü Müjde, Meryem'in Elizabet'i ziyareti, Su Deneyi ve Anastasis sahnelerinin bazı ayrıntılarını tanıtmıştır, 1925 – 1942, II, s. 278 ve 283. Sahneler tarafımızca tanımlanamamıştır.

Doğum sahnesindeki çobanların, kendilerine İsa'nın doğumu haberini veren meleği dinledikleri açıktır. Eksene doğru, ayakta başka bir figürün öne doğru eğildiği, kollarını öne uzattığı anlaşılır. Merkezde, ayrıntıları bugün tam olarak seçilemeyen bir nesne bulunmaktadır. Ayakta, olasılıkla Salomi, öne eğilerek İsa'nın ilk bakımını yapmaktadır.

Tonozun kuzey ve güney yüzlerini ayıran iki şeritten kuzeydeki, batıda Kahin Kralların Tapınması ile devam eder. Sağda, profilden görülen üç kahin kral, sola doğru ilerlemektedir²⁸⁵. Kırmızı, beyaz ve gri giysileriyle krallar hediyeleri taşımaktadır.

Bu sahnenin yanında Mısır'a Kaçış resmedilmiştir. Eksende, eşek üzerinde oturan Meryem ve kucağındaki çocuk İsa cepheden görülür. Kenarları inci süslü eyer üzerinde oturan Meryem'in, başını hafifçe sağına, eşeğin arkasındaki Yusuf'a, çevirdiği anlaşılır. Sağ elinde uzun ince asa taşıyan Yusuf, sol elini konuşur gibi havaya kaldırmıştır. Sahnenin sağında üç kuleli kent kapısının önündeki, kenti sembolize eden Mısır figürünün bir kısmı seçilir. Ayakta ve sağına dönük olan bu figürün Yusuf ile konuştuğu, Yusuf'un bir kısmı bugüne ulaşan halesinden ve halesinin arkasından görülen esasından anlaşılmaktadır.

Tonozun alt seviyesindeki şeritlerden kuzeydeki, batıda, Zekeriya'nın Şehit Edilmesi ile devam eder (resim 115)²⁸⁶. Sağda Zekeriya, bugün başlıklı tek sütun üzerinde taşınan iki kemeri görülen *kiborium* önünde oturmaktadır. İnci bezeli yeşil *khiton* üzerine kırmızı *himation* giymiş olan figür hafifçe sağına dönmüş, sol elini, ayası dışarı dönük olacak biçimde göğsüne kaldırmış, sağ elini ileri uzatmıştır²⁸⁷. Solda, *kiboriumun* dışında yan yana iki figür tapınağa doğru yönelmiştir; en soldaki figürün, omzuna dayadığı mızrağı seçilebilmektedir²⁸⁸.

²⁸⁵ Jerphanion, Meryem'in solda, zengin işlemeli bir koltukta oturduğunu; kucağındaki çocuk İsa tasvirinin oldukça kötü durumda olduğunu; Yusuf'un, Meryem'in arkasında ayakta durduğunu yazar. Bugün bu üç figür tamamen kaybolmuştur, 1925 – 1942, II, s. 279.

²⁸⁶ Jerphanion, bu şeritlerden güneydekinin, doğudan batıya doğru Masumların Katli ve Elizabet'in Kaçışı sahnelerine ayrıldığını söyler. Yazar, Masumların Katli sahnesinden o güne kalan kısımda kral Herod'un oturduğunu, arkasında danışmanı olabilecek bir figürün ayakta durduğunu, giysilerinin çiçek ve yaprak motifleriyle bezeli olduğunu not etmiştir. Diğer sahnede yazar, kayalık alan önünde bir kadın figürünün başının yanında “[Op]OC [Θεου...] yazıtını okumuş, Göreme Tokalı Eski Kilise'de aynı sahnede okunabilen yazıt ile bağlantısını kurmuştur, 1925 – 1942, II, s. 280.

²⁸⁷ Jerphanion sahnede “ζακαριας εσφαζετε εν το ναο/Zekeriya tapınakta öldürülür” yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 280. Yazıt, tarafımızca görülemezdir.

²⁸⁸ Jerphanion, iki figürün yazıtlarını “ο κακουρη/ kötülük yapanlar” biçiminde okumuştur.

Bu sahnenin yanında İsa'nın Tapınağa Takdimi sahnesinin var olduğu Jerphanion'dan öğrenilir; bugün yalnızca sağda, rahip Simeon'un arkasında duran peygamber Anna görülmektedir²⁸⁹.

Güney Nef – Tonoz:

Tonoz, merkezde anikonik bezemeden oluşan şerit ile yatay olarak iki bölüme ayrılmıştır. Tonozun güney yüzünde eksende Meryem ve çocuk İsa görülür. Ayakta ve cepheden resmedilmiş Meryem'in kendi solunda yan yana, ayakta ve cepheden görülen dört aziz vardır. Meryem'in kendi sağında birkaç (dört?) hale kalıntısı seçilir. Meryem'in hemen solunda *khiton* ve *himation* içindeki azizin, sol elinde, göğsüne dayadığı kapalı kitap taşıdığı seçilebilir.

Tonozun kuzey yüzünde, ayakta ve cepheden resmedilmiş azizler görülür. Azizlerden bazılarının *khlamys* içinde oldukları anlaşılır.

Kuzey nef tonozunun bir şeridi güneydoğudan kuzeydoğuya saat yönünde izlenen çeşitli havari hikayeleri ve Vaftizci Yahya siklusuna, bir şeridi İsa'nın mucizeleri siklusuna ayrılmıştır. Orta nef tonozunda tanımlanabilen birkaç sahne ve araştırmacıların notları, hikaye edici siklusun doğu bölümden başlayarak saat yönünde kronolojik sıra takip ettiğini göstermektedir.

5.13.2. Üslup Değerlendirmesi

Duvar resimlerinin renk paletini çoğunlukla açık kırmızı, turuncu, açık ve koyu kahverengi, yeşil, gri ve krem gibi renkler oluşturur. Figürler bazen koyu-koyu gri fon önünde, bazen açık mavi-koyu mavi fon önünde resmedilir. Figürlerin bastıkları zeminin farklı bir renkle belirginleştirilmediği görülür. Özellikle kuzey nef tonozunda figürler kısa ve kalındır. Orta nef tonozunda daha ince ve uzun yapılı, oval yüzlü figürler görülür.

²⁸⁹ Jerphanion'un fotoğrafında, tek sütun üzerinde taşınan iki kemerle gösterilen tapınak önünde sağda rahip Simeon solda Meryem ve kucağında çocuk İsa'nın bulunduğu; bu figürleri birbirinden eksende, üstü örtülü dikdörtgen altarın ayırdığı görülür. Meryem'in arkasında ayakta duran Yusuf'un, öne uzattığı elleri örtülüdür. Jerphanion sahnede "H ΥΠΟΠΛΑΤΗ" yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 281.

Giysi kıvrımları ve dış hatları bazen sık, yoğun beyaz çizgilerle oluşturulmuştur; bazense bunun için figürün giysisinin bir ton koyusu tercih edilmiştir. Figürlerin ten rengi kuzey nef apsis ve duvarları ile orta nef tonozunda turuncuya yakın koyu toprak rengiyken, orta nef tonozu ve kuzey nef tonozunda açık ten rengi-krem ve bazen yeşil-gridir.

Çoğu figürün kaş, göz, burunları görülememekte, yüz ifadeleri anlaşılamamaktadır. Yüzleri görece daha iyi seçilen kuzey nef tonozundaki figürlerin gözleri büyük, badem biçimli, burunları düz ve kalın, dudakları kalın ve büyük, kaşları yay biçimlidir. Gözlerin, burunların ve dudakların hatları ve kaşlar, genelde saç ve sakallarda kullanılan kahverengiyle belirginleştirilmiştir. Yanakların beyaz renk dokunuşlarıyla aydınlatıldığı görülür. Kuzey nef tonozundaki bu figürlerin el ve parmakları kalın, kaba ve ayrıntısızdır. Bundan farklı olarak, aynı nefin apsisinde, örneğin Deesis sahnesinde Meryem, orta nefin tonozunda, örneğin Zekeriya'nın Şehit Edilmesi sahnesinde Zekeriya'nın el ve bilekleri ince-uzundur ve ayrıntılı çalışılmıştır.

5.14. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ II ÜST KİLİSE (resim 116 – 123, 173 – 174, çizim 15)

Adı: İlk kez Rott, 1908, birbirlerine oldukça yakın mesafede oyulmuş üç kilisenin ‘Beliklisse adı altında özetlenebileceğini’ yazmıştır. Üç kilise, Jerphanion, 1925 – 1942, II, tarafından kiliseler ‘Belli Kilise küçük kaya-orta kaya-büyük kaya’ olmak üzere gruplandırılmıştır. Restle, 1969, küçük kayanın alt kotundaki kilise için ‘Belli Kilise I/Küpeli Kilise/Halkalı Kilise’ adını kullanmıştır. Daha sonra kiliselere ‘Belli/Kubbeli Kilise II’ ve ‘Belli/Kubbeli Kilise III’ isimleri verilmiştir. Kubbeli Kilise I ve Kubbeli Kilise II, aynı kaya kütlesi içerisinde, alt ve üst kotlarda iki kilise barındırır. Bu nedenle yayınlarda Kubbeli I Üst’, ‘Kubbeli I Alt’, ‘Kubbeli II Üst’ ve ‘Kubbeli II Alt’ biçiminde isimlendirmelere rastlanır. Çalışmamızda da bu isimlendirme benimsenmiştir. Kubbeli I Alt Kilise için ‘Kutsal Havariler’, Kubbeli II Üst Kilise için ‘Vaftizci Yahya Kilisesi’ adı da Jolivet Lévy, 1991 ve 2015 tarafından kullanılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun batı yamacında yer alır. Kolun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin karşısına denk gelir. Birbirine yakın mesafede bulunan, yukarıda kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç kaya kütesinden en batıdakidir (resim 116).

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları ve iki apsisi kısmen korunmuştur. Duvar resimleri kötü durumdadır. Jerphanion’un 20. yüzyılın başlarına ait olan fotoğrafında naosun güney duvarı ile batı haç kolunun güney duvarı açık görünmektedir. Bugün duvar, taş ile doldurulmuştur.

Yazıt: -

Tarihi: 10. yüzyılın ilk yarısı (Jolivet Lévy, 1991; Jolivet Lévy, 2015; Osuterhout, 2017)

Mimari: Güney duvardaki dikdörtgen kapı yoluyla, doğu-batı doğrultusunda uzanan, beşik tonoz örtülü tek nefli kiliseye (**Güney nef**) girilir (resim 117). Kuzey duvarında iki sütun ve tek duvar payesi ile taşınan iki kemer açıklığı görülen mekan, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis ile sonlanır. Tek basamak ile çıkılan apsis naostan basit tempon levhaları ile ayrılır; levhaların bir kısmı bugüne ulaşmıştır. Apsis doğu

duvarda eksende, duvara bitişik altar görülür. Apsis yarı kubbesi kısmen yıkılmış, bazı bölümleri taş ile doldurulmuştur.

Nefin batısındaki yuvarlak kemerli açıklık ile, duvar payelerine oturan yüksek kasnaklı kubbe örtülü serbest haç planlı bir mekana (**Serbest haç planlı bölüm**) geçilir. Dışarıda kubbenin tepe noktası yukarı doğru daralmaktadır. Bu kısmın altında kasnağın son bulunduğu bölümü silme çevreler. Bu sıranın da altında bir silme daha kubbeyi çevrelemektedir. Bir alt sırada ise kubbe tek sıra dış motifi ile çevrenir. Kubbenin çeşitli yerlerinde sıva ve boya izleri seçilebilir. Mekanın kuzey, güney ve batı haç kolları beşik tonoz örtülüdür; güney haç kolunun güney duvarı yıkılmış, yığma taş ile doldurulmuştur. Batı haç kolu batı duvarda, eksende, yuvarlak kemerli ve içi derin ve sıvalı olduğu için vaftiz kurnası olarak kullanıldığı anlaşılan niş, eksenin güneyinde yuvarlak kemerli derin ve büyük bir niş, eksenin kuzeyinde yuvarlak kemerli küçük bir niş daha bulunur. Batı haç kolunda kuzeyde, zemine açılmış dikdörtgen planlı oyuktan aşağı doğru inen basamaklar, aynı kaya kütesine alt kotta oyulmuş Kubbeli II Alt Kilise'ye ulaşır.

Serbest haç planlı bölümün kuzey haç kolunun doğu duvarındaki yuvarlak kemerli açıklık ile kuzey-güney doğrultusunda uzanan, beşik tonoz örtülü enlemesine dikdörtgen planlı bir mekana (**Kuzey nefin naosu**) geçilir. Kuzey nefin naosu, doğusundaki uzunlamasına dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü bemandan, duvar payelerine oturan yuvarlak kemerli açıklık ayırır. Uzunlamasına dikdörtgen planlı bemanın doğu duvarında eksende altar görülür: kuzey-güney doğrultusunda uzanan mekanın kuzey nefin naosu, doğu-batı doğrultusunda uzanan mekanın kuzey nefin beması olarak planlandığını ve kullanıldığını düşünmekteyiz; çünkü doğu duvara bitişik altarı mekanın geri kalanından ayıran templon levhaları bulunmaz ve apsisin sınırlarını belirleyen bir apsis yayı ve kemeri yoktur. Dolayısıyla sözü edilen bu işlevleri, batıdaki yuvarlak kemeri taşıyan duvar payeleri sağlamış olmalıdır. Bemanın kuzey duvarında eksendeki yuvarlak kemerli *prothesis* nişinin kuzey duvarı kısmen kırılmıştır. Bu açıklık kuzeydeki 'yaşam alanı' ile iletişimi sağlar²⁹⁰. Bu haliyle kuzey nefin naosunun batı,

²⁹⁰ Tüm bu özellikleriyle Kubbeli II Üst Kilise, batıda merkezî kubbe örtülü serbest haç planlı ortak bir 'liturjik mekana' sahip, doğuda birer apsisi bulunan birbirine paralel iki neften oluşur; bu nedenle betimlemede güney nef, kuzey nef ve serbest haç planlı bölüm nitelemelerini kullanmak yanlış olmayacaktır. Jerphanion ve Jolivet Lévy, tarafımızca kuzey nef olarak tanımlanan mekanı *parekklesion*

güney ve kuzey duvarlarında kilisenin diğer bölümleriyle iletişimi sağlayan birer kemer açıklığı bulunur: kuzey nef güneyde, güney nef ile bağlantılıken; batıda serbest haç planlı bölümle, kuzeyde düzensiz oyulmuş ‘yaşam alanıyla’ bağlantılıdır.

Kaya kütesinin en kuzeyinde oyulmuş olan ‘yaşam alanı’ doğu-batı doğrultusunda dikdörtgendir. Tek basamak ile yükseltilmiş alan, doğuda kareye yakın oyulmuş açıklık ile sonlanır. Kuzey duvarda, en doğuda, üstünde kemerli niş solunda olasılıkla ışık kaynağı yerleştirmeye yarayan oyuğun bulunduğu koltuk oyulmuş; karşısına, altında yine ışık kaynağı yerleştirmeye yarayan oyuk bulunan, zemin seviyesinden çok az yüksekte bir çıkıntı oluşturulmuştur. Kuzey duvar içinde, batıda yatak ile yatağın önündeki zeminde çocuk mezarı görülür. Bir yetişkinin zemin mezarı da, mekanın batısında küçük kare bir açıklık ile görülen kuzey-güney doğrultusunda oluşturulmuş bir mezar mekanında bulunur. Bu ‘yaşam alanının’ güney duvarında üst seviyede, yuvarlak kemerli, arka duvarı kısmen yıkılmış niş görülür.

5.14.1. Duvar Resimleri

Güney Nef – Apsis ve Doğu Duvar:

Apsisin kuzey duvarında ayakta biri melek iki figür bulunur. Solda, cepheden resmedilmiş olan meleğin arkasında açık kanatlarının bir kısmı seçilebilir. Açık kırmızı tuniğinin etekleri görülür; üzerine, bugün çok fazla ayrıntısı seçilemeyen ancak işlemeli olduğu anlaşılan *loros* giymiştir. *Lorosunun* önünde zorlukla seçilen ince uzun çizgiden ve baş hizasında yukarıya kaldırdığı elinden, sağ elinde *labarum* veya asasını tuttuğu anlaşılır²⁹¹. Meleğin kendi solunda, *suppadaneuma* basan figür, kırmızı tunik içindedir; sol elini omuz hizasında yukarı kaldırmıştır/orans duruştur (resim 118)²⁹².

---

olarak adlandırmıştır, Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 294; Jolivet Lévy, 1991, s. 265; Jolivet Lévy, 2015, s. 262.

²⁹¹ Jolivet Lévy’nin, meleğin sol elinde tuttuğunu söylediği *globos*, tarafımızca görülememiştir, 1991, s. 266.

²⁹² Jerphanion, doğu duvarı henüz yıkılıp taş doldurulmadığı zaman kiliseyi gördüğünde, apsis duvarında eksende, tahtta Meryem ile iki yanında birer melek ve birer aziz bulunduğunu not etmiştir, 1925 – 1942, II, s. 293. Jolivet Lévy, *suppedaneum* üzerindeki azizin Vaftizci Yahya olabileceğini düşünür. Aziz’in karşısında, daha küçük boyutta, açık kırmızı giysi içinde ve orans duruşta resmedilen bir figür daha not eden yazar, bunun olasılıkla bani olduğunu söyler, 1991, s. 266.

Apsis kemerinde, palmet ve çiçek benzeri motiflerin görüldüğü fon önündeki madalyonlarda yarım figür halinde aziz tasvirleri yer alır; yalnızca kuzeyde en alttaki azizin açık kırmızı madalyonu ve başının bir kısmı seçilir. Apsis girişinde kuzey ve güneyde ayakta iki aziz cepheden tasvir edilmiştir. Kuzeyde, gri *stikharion* üzerine işlemeli, turuncu *khlamys* giymiş aziz, sağ kolunu bükerek elini göğsüne kaldırmıştır. Güneydeki azizin, uzun kırmızı giysisi görülebilir.

Güney nef – Tonoz:

Tonoz, eksendeki, kırmızı bordür ile çevrelenmiş dört madalyonun oluşturduğu şerit ile yatay olarak ikiye ayrılmıştır. Tonozun merkezindeki şerit, palmet ve çiçek benzeri motiflerin görüldüğü fon önünde tasvir edilen madalyonlar içinde yarım figür halinde resmedilmiş dört peygambere ayrılmıştır. En doğuda peygamber Daniel ($\Delta\{A\}NII\Lambda$) gri *khiton* ile yeşil *himation* içindedir; sarı halesinin bir kısmı görülebilir; figürü tek sıra inci dizisi ve bu inci dizisini dışta beyaz içte kırmızı madalyon çevreler. İnci dizisi ile madalyonun dış hatları arasındaki kısım siyah boya ile yapılmış desenler ile doldurulmuştur. Daniel'in batısında peygamber Hoşea (OCI[E]) siyah *khiton* ile turuncu *himation* içindedir. Gri uzun saçları ile açık sarı halesinin bir kısmı görünürdür; figürü tek sıra inci dizisi ve bu inci dizisini dışta siyah içte beyaz madalyon çevreler. İnci dizisi ile madalyonun dış hatları arasındaki kısım siyah ile yapılmış desenler ile doldurulmuştur. Hoşea'nın batısındaki peygamberin (.Λ.)²⁹³ yalnızca başını çevreleyen açık sarı halesinin ve figürü çevreleyen tek sıra inci dizisinin bir kısmı görünürdür. Bu inci dizisinin de etrafı, dışta koyu kırmızı içte turuncu madalyon ile çevrelenmiştir. İnci dizisi ile madalyonun dış hatları arasındaki kısım siyah ile yapılmış desenlerle doldurulmuştur. Elişa'nın batısındaki madalyon kötü durumdadır; yalnızca peygamber figürünün önünde bulunduğu yeşil fonu çevreleyen tek sıra inci dizisine ait birkaç inci ile bu inci dizisi ve madalyonun dış hatları arasındaki kısmı dolduran siyah desenler görünürdür.

Bu şeridin ikiye böldüğü tonozun güney yüzünde, doğuda, Meryem'e Müjde sahnesi yer alır. Birbirlerine hafifçe dönük olarak resmedilmiş iki figürün başlarına ve üst bedenlerine ait bazı izler seçilebilir. Solda melek Gabriel'in açık sarı halesi dışta kırmızı

²⁹³ Jerphanion, figürün başının yanında "EAEICEE" yazıtını okumuştur; buna göre peygamber, Elişa olarak tanımlanabilir, 1925 – 1942, II, s. 297.

ile çevrelenmiştir; kahverengi saçının bir bölümü görülür. Meleğin hafifçe soluna döndüğü, arkasındaki kanatlarından anlaşılır. Geniş kahverengi kanatlarını arkasında toplanmış olan melek, sağ elini karşısındaki Meryem'e doğru kaldırmıştır. Sağda kırmızı *maphorionu* içinde Meryem sağına, Gabriel'e doğru, dönmüş, sağ elini meleğe kaldırmıştır.

Sahnenin batısında Meryem'in Elizabet'i Ziyareti resmedilmiştir. Bölüntüsüz devam eden sahnede, solda, Meryem ve Elizabet'in birbirine dayalı başları, başlarını çevreleyen açık sarı haleleri ve halelerinin dışta kırmızı ile çevrelediği seçilebilir. Koyu kırmızı *maphorion* içindeki Meryem ve turuncu *maphorion* içindeki Elizabet, sahnenin sağına yerleştirilmiş kapı önündedir. Yalnızca üst bölümü görülen kapıyı üstte ve tek yanda kıvrımlı, kırmızı perde çevreler. Kıvrımlı perdenin sağladığı açıklıkta, Elizabet'in hizmetçisinin başı seçilir²⁹⁴.

Tonozun kuzey yüzünde, batıda, Su Deneyi sahnesi bulunur (TO ΥΔΟΡ ΤΙΣ ΕΛΕΞΕΟC) (resim 119). Eksenin batısında ayakta iki figür hafifçe birbirine dönmüştür. Solda, uzun beyaz saç ve sakalları ile inci işlemeli giysisi görülen yüksek rahip sağ elinde tuttuğu büyük kalisi Meryem'e uzatmaktadır. Kırmızı tuniği ve koyu renk *maphorionu* içindeki Meryem'in yüzü tahrip olmuştur; ancak açık sarı hale çevrili başını kalise doğru hafifçe eğdiği anlaşılmaktadır. Sağda beyaz saç ve sakalları ile açık sarı halesi seçilebilen Yusuf, gri *khiton* ve turuncu *himation* giymiştir; soluna hafifçe dönmüş, iki elinde tuttuğu bardağı yere doğru iyice çevirmek üzeredir.

Sahnenin doğusunda Beytüllahim'e Gidiş görülür. Eksendeki boz eşeğin üzerinde, işlemeli turuncu eyer üstünde oturan Meryem cepheden tasvir edilmiştir, kırmızı *maphorion* giyer. Sol elini konuşma hareketiyle omuz hizasında yukarı kaldırmıştır; ancak Yusuf Meryem'in sağında, eşeğin arkasında kalmaktadır. Başını Meryem'e çevirmiş Yusuf'un elleri turuncu *himationu* ile örtülüdür²⁹⁵.

²⁹⁴ Jerphanion (1925 – 1942, II, s. 297) hizmetçinin “ı πεδικ..” yazıtını görmüş; Jolivet Lévy (2015, s. 263) bu yazıttan yalnızca tarafımızca fark edilemeyen ‘ı’ harfinin görülebildiğini yazmıştır.

²⁹⁵ Jerphanion, Yusuf'un giysisinin altından görülebilen (tarafımızca seçilemeyen) bir güvercin kafasının varlığından söz eder ve Yusuf figürünün Tapınağa Takdim sahnesinden alınmış olması gerektiğini yazar, 1925 – 1942, II, s. 297. İsa'nın tapınağa takdimi sırasında çocuğunu Rabb'e adayanların “Rabbin Yasasında buyrulduğu gibi, kurban olarak bir çift kumru ya da iki güvercin yavrusu sunacakları” yazılmıştır (Luka 2:24).

Nefin batısındaki serbest haç planlı bölüme geçişi sağlayan kemerin içinde, eksene yerleştirilmiş haç madalyon ile güneyde ayakta martir aziz tasviri, kuzeyde kıvrık dal benzeri motiflerden oluşan kompozisyon yer alır. Üç tasvir birbirinden kırmızı bordür ile ayrılmıştır. Haçın görüldüğü yüzeyin içi palmet ve çiçek benzeri motifler ile doldurulmuştur. Turuncu fon önünde tasvir edilmiş olan haç, tek sıra inci dizisi ile çevrelenmiş; dışta siyah içte gri madalyon içine alınmıştır. Madalyonun dış hatlarını içeride, siyah boya ile yapılmış desenler takip eder. Kemer içinin kuzey yüzünde yer alan azizin (A .EO.Γ/Georgios) gri *stikharion* üzerine inci bezeli *khlamys* benzeri giysi vardır; sağ elinde martirlik haçı tutar.

Serbest Haç Planlı Bölüm – Kubbeyi taşıyan kemer alınlıkları:

Merkezi kubbenin üzerine oturduğu kemer alınlıklarında hikayeci anlatımın devam ettiği görülür.

Doğu kemer alınlığında İsa'nın Doğumu sahnesi resmedilmiştir. Eksene, İsa'nın doğduğu oval biçimli mağara yerleştirilmiştir. Sağda iki kadın İsa'nın ilk bakımını yapar. Yarı oturur haldeki Meryem başına soluna çevirmiş; sol elini sola, ilk bakımı yapılmakta olan İsa'ya uzatmış; sol elini omuz hizasına kaldırmıştır. İsa'yı yıkayan kadınlardan soldaki (olasılıkla Mea) oturmuş, hafifçe soluna dönmüş ve iki eliyle İsa'yı tutmuştur; İsa'nın diğer tarafında ayakta duran kadın (olasılıkla Salomi) sol eliyle desteklediği ince uzun kaptan banyoya su doldurmaktadır. Solda oturan Yusuf'un kırmızı giysisi ve çenesine doğru kaldırdığı sağ eli ile arkaya çevirmediği sakallı başı seçilebilir. Kötü durumda olan figürün sol dizini kırdığı ve diğer bacağının altına doğru uzattığı söylenebilir (resim 120)²⁹⁶.

Güney kemer alınlığında zemini yeşil ile belirlenmiş sahnede, eksendeki üç dallı ince uzun ağaç, çobanlara İsa'nın doğumunun haber verilmesi ve Kahin kralların tapınması hikayelerini birbirinden ayırır. Eksendeki bu ağacın, Doğum sahnesinde en sağdaki büyük ağaç düşünüldüğünde, çobanlara haber verilmesi sahnesine ait olduğu görülür. Solda, oturan ve cepheden görülen çobanın (müzisyen?) yalnızca bacakları ve ayaklarının dibinde bir hayvan seçilir. Figürün kendi solunda, yeşil tunik üzerine kırmızı pelerini içinde ayakta başka bir çoban daha bulunur. Çoban hafifçe soluna,

²⁹⁶ Jerphanion, Yusuf'un oturuş biçimini 'alaturka' olarak tanımlamıştır, 1925 – 1942, II, s. 298.

ağacın yanında duran meleğe dönmüştür. Çobanlara yönelmiş olan meleğin yalnızca haleli başı ve arkasında toplanmış kanatlarının bir kısmı fark edilir.

Kahin kralların tapınması sahnesinde, sağda, yalnızca kralların giysilerinin bir bölümü ile bacakları görünür. Bugün iki tanesi fark edilebilen, uzun kahverengi işlemeli botlar ve yeşil pelerinler içinde krallar, solda betimlenmiş Meryem ve çocuk İsa'ya yönelmişlerdir. Bunlardan en öndeki kralın işlemeli, yukarı doğru sivrilen kahverengi başlığı kısmen seçilebilir. Kral sol bacağına üzerinde öne uzanmış, sağ bacağına hafifçe kırmıştır, olasılıkla Meryem ve İsa'nın önünde eğilmektedir. Meryem ve İsa'nın oturdukları taht yüksek arkalıklı, geniş ve yere yakındır; yalnızca Meryem'in halesi ile kırmızı *maphorion*una ait izler seçilebilir.

Batı kemer alınlığında Yusuf'un Rüyası ve Mısır'a Kaçış sahneleri bulunur. Solda Yusuf, yarı oturur yarı uzanır durumda kırmızı şilte üstünde görülür. Yatağın hemen üzerinde havada süzülen bir melek Yusuf'a yönelmiş, kolunu ona uzatmıştır. Kırmızı giysi içindeki meleğin kanatları arkasında açıktır. Sağda bölüntüsüz devam eden sahnede boz bir eşeğin üzerinde oturan kırmızı *maphorionu* içindeki Meryem cepheden görülür. Açık kırmızı giysisi içindeki çocuk İsa'nın yüzü tahrip olmuştur, ancak halesinin bugüne ulaşan bir bölümünden, Meryem'in kucağında tam eksende değil, sağ omzuna yakın şekilde oturduğu anlaşılmaktadır. Eşeğin arkasında kırmızı giysisi içinde Yusuf, iki kolunu da dirsekten kırarak öne uzatmıştır. Eşeğin önünde, bugün yalnızca başı ve yakası beyaz şeritli kırmızı giysisi içinde Mısır kentini sembolize eden figür durmaktadır²⁹⁷.

Kuzey kemer alınlığında Masumların Katli sahnesi bulunur. Eksendeki iki figürden – çocukları katleden askerlerden – koyu kırmızı giysili olan, sağ elinde tuttuğu kılıcı havaya kaldırmıştır; sol eliyle ayağından yakaladığı çocuğun yalnızca sağ ayağı görülmektedir. Yanındaki diğer askerın açık kırmızı giysisi ve elleri arasında bir çocuk daha tuttuğu görülebilir. Sağda kollarını iki yana kaldırarak saçlarını çeken bir figür görülür; öldürülen çocuğuna ağıt yakan bir anne (Rachel?) olsa gerektir. Figürün ayrıntıları seçilememektedir; ancak bacakların formundan figürün yere oturduğu ve dizleri yanlara doğru kırdığı anlaşılmaktadır. Soldaki iki figürün kral Herod ile asker

²⁹⁷ Jerphanion, bu figürün Mısır kentinin kapısının önünde durduğunu not etmiştir, 1925 – 1942, II, s. 298. Bugün yalnızca, bir kapıya ait olabilecek iki kırmızı dikey şerit görülür.

veya katibi olduğu söylenebilir. Kırmızı giysi içerisindeki Herod beyaz bir koltukta, soluna dönük oturmakta; turuncu giysili ve cepheden görülen asker/katip Herod'un arkasında ayakta durmaktadır.

Serbest Haç Planlı Bölüm – Naos:

Batı haç kolunun batı alınlığında, Çarmıh sahnesi bulunur. Bugün yalnızca, çarmıhın sağ kolu ile üzerinde İsa'nın kolu ve çarmıhın altında bir kadının (olasılıkla Theotokos) kırmızı *maphorionunun* bir kısmı görülmektedir.

Kuzey haç kolunun kuzey alınlığı Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesine ayrılmıştır. Bugün yalnızca sağda, boş mezarın kırmızı-kahverengi kullanılmış uzun, ince ve oval konturu belirgindir. Mezarın solunda yalnızca kanadına ve vücudunun dış hatlarına ait kırmızı renk izleri görülen bir melek, sağına hafifçe dönerek oturmuş ve hafifçe öne eğilmiştir; kanatları arkasında toplanmıştır. Sağ elindeki nesnenin – olasılıkla esasının – yalnızca üst ucu seçilir.

Batı haç kolunun batı duvarında, eksenin kuzeyindeki vaftiz kurnasının batı duvarında Vaftiz olarak tanımlanabilecek sahne bulunur. Kırmızı bordür içine alınmış sahne, belki de duvarın boyutlarına uygun olarak, üç figürle sınırlı görünmektedir. En üstte, merkezde, Tanrı'nın elinin uzandığı ışık huzmesine benzer öge ile bu ögeden aşağıya doğru inen ışınları sembolize eden birkaç renk seçilir. Solda, yalnızca bir haleyı çevreleyen kahverengi renk kalıntısı, sağda sarı bir hale ile onu çevreleyen kahverengi renk kalıntısı belirgindir; haleli iki figürün, aralarındaki vaftiz edilen İsa'ya doğru döndükleri anlaşılır. Sağdaki figürün Vaftizci Yahya olduğu düşünülebilir; İsa'nın, azizin omuz hizasındaki başına doğru uzanan bir kol seçilir. Soldaki figürün hiçbir ayrıntısı anlaşılmasına karşın, sırtının arkasında bulunan ve kanat olduğu söylenebilecek bir uzantı fark edilir.

Serbest Haç Planlı Bölüm – Kubbe:

Yüksek kasnaklı kubbenin merkezinde Göğe Yükseliş sahnesi yer alır (resim 121). Bugün ayrıntıları seçilemeyen tahtında oturan İsa, kırmızı-turuncu *himation* içindedir; kahverengi saçlı ve kahverengi sakallı İsa'nın başı açık sarı hale içine alınmıştır; bu hale dışarıda kahverengi ile çevrelenmiştir. İsa, kubbenin merkezine doğru daralan altı sıra

küre ile çevrelenmiş; en dıştaki küre, turuncu ile belirginleştirilmiştir. İsa'yı göğe doğuda ve batıda ikişer melek iki elleriyle taşımaktadır. Kürenin etrafında, koyu sarı (altın sarısı?) fon önünde görülen, gri *himatia* içinde uçar durumdaki melekleri birbirinden doğuda ve batıda gür yapraklı üçer ağaç ayırmaktadır; kahverengi dalların tepeleri beyaz ile aydınlatılmıştır.

Kasnağın en üst seviyesinde, başı İsa'nın başı ile aynı yöne bakar şekilde Meryem, kasnak çemberini tamamıyla çevreleyen havariler arasındadır. İsa'yı göğe taşıyan meleklerin önünde uçtukları koyu sarı fon, Meryem ve havarilerin önünde durdukları fonu da oluşturmaktadır. Sahnede yalnızca kırmızı *maphorion* içindeki Meryem'in başı, havarilerin açık kırmızı, koyu kırmızı ve açık yeşil *himation*ları seçilebilir²⁹⁸.

Serbest haç planlı bölümün kuzeydoğu köşesindeki paye üzerinde, kırmızı tunik giymiş sakalsız bir figürün yanında yazıt okunmaktadır:

“Χ(ριστὲ) βοήθη τὸν δουλὸν σου Στέφανον μοναχόν” (Lévy, 2015, s. 262)

“Tanrım, hizmetçin keşiş Stefanos'a yardım et”.

Kuzey Nef – Apsis, bema tonozu ve tonoz ahnlığı:

Bemanın doğu duvarında, güneyde, hafifçe sağına dönmüş figür, açık sarı fon önünde ayakta durmakta, koyu yeşil zemine basmaktadır. Koyu yeşil *khiton* üzerine kırmızı *himation* giyen figür sol kolunu dirsekten kırmış, sağ elini göğsüne kaldırmıştır. Apsis yarım kubbesinde yeşil zeminli koyu renk fon önünde ayakta veya oturan bazı figürler seçilebilir.

Beşik tonozun kuzey yüzünde üç, güney yüzünde dört figür, yan yana ayakta ve cepheden görülür (resim 122). Tonozun kuzey yüzündeki azizler tunik, *epitrakhelion* ve *phelonion* içindedir; ikisinin başını çevreleyen açık sarı hale seçilir. Eksendeki figürün iki elini de göğüs hizasına kaldırdığı anlaşılır. Tonozun güney yüzündeki figürlerden ikisinin de ellerini göğüs hizasına kaldırdıkları seçilir.

²⁹⁸ Jerphanion'un, kasnağın en alt seviyesinde gördüğü Vaftizci Yahya'nın Vaaz Vermesi, Vaftizci Yahya'nın Şehadeti, Vaftizci Yahya'nın Hirodes tarafından Suçlanması ile güney haç kolu tonozunda gördüğü Hirodes'in Kutlaması sahneleri tarafımızca betimlenecek kadar anlayamamıştır, 1925 – 1942, II, s. 298 – 300.

Batı tonoz alınlığında sağına dönmüş küçük bir figürün baş, omuz ve sol bacağı görülür. Başka bir figürün sağ eli küçük figürün bacaklarına dokunmaktadır. Kötü durumdaki sahne Meryem ve sol kolunda taşıdığı çocuk İsa olmalıdır.

Kuzey nef – Naos – Duvarlar:

Mekanın batı duvarında, serbest haç planlı bölüme geçişi sağlayan açıklığın hemen sağında ayakta ve cepheden görülen iki figür seçilir (resim 123). Halesiz bu figürlerden sağdaki, gri-siyah giysisi içerisinde bir kadındır; açık renk saçları omzuna dökülür. Açık kırmızı giysi içerisindeki diğer figür, ellerini ayaları açık biçimde iki yanına kaldırır²⁹⁹.

Geçiş mekanından kuzey nefe geçişi sağlayan kemerin sağında ayakta ve cepheden görülen bir figür resmedilmiştir. Figürün yalnızca kahverengi giysisi ve kahverengi uzun sakalının bir kısmı seçilmektedir³⁰⁰. Aynı kemerin solunda bir figür daha ayakta ve cepheden görülür. Benzer renkte giysi içindeki figürün *koukoulion*una, uzun beyaz sakalına, ayası açık biçimde omuz hizasına kaldırdığı sağ eline ve göğsüne kaldırdığı sol elinin ayasına ait izler seçilir³⁰¹.

Kuzey nef – Naos – Tonoz ve Tonoz Alınlıkları:

Beşik tonozun doğu ve batı bölümlerinde, yarım figür halinde betimlenmiş ve cepheden görülen üçer aziz figürü yer alır. Doğü bölümde güneyde *stilites* aziz Simeon (A CYMEON O CT{YAI}TIC) beyaz, kırmızı ve açık yeşil ile oluşturulmuş sütununun üzerinde görülür. Beyaz uzun sivri sakallı ve beyaz saçlıdır. Başını çevreleyen, bir sıra kırmızı bir sıra beyaz çevrili açık sarı halesinin bir kısmı seçilir. Aziz, kemer

²⁹⁹ Jerphanion, birbirleriyle karşı karşıya durduklarını söylediği figürlerin anne ve oğlu olduğunu önermiş, aralarındaki yazıtı şöyle okumuştur: “[K(υρι)ε] αναπ[α]υσσον τ[η]δε φιλικ[ια]ν[η]ν] κε Ιοαννιν / Tanrım burada Filikianin ve Ioannes yatıyor.” 1925 – 1942, II, s. 295.

³⁰⁰ Figürün *koukoulion*'unu da görebilmiş olan Jerphanion yazıtı şöyle okumuştur: “Χριστε βοηθητον σοσον τον δουλον σου Στεφανον μοναχον/ Tanrım, hizmetkarın Stefanos'a yardım et.” Stefanos'un, yukarıda sözü edilen Stefanos ile aynı kişi olduğu, önceki yazıtın keşişliğe yeni girmiş ve unvanını belirtmek isteyen genç Stefanos'a ait olduğu, bu yazıtın ise yaşlı ve unvanını belirtmeye gerek duymayan Stefanos'a ait olduğu yorumu yapılmıştır, Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 294. Figürün başı ve başının üstündeki yazıt tahrip olmuş, tarafımızca yalnızca bazı harfler görülebilmektedir.

³⁰¹ Jerphanion keşişin yazıtını şöyle okumuştur: “K[υρι]ε βοιθι τον δουλον σου Μιλαριον / Tanrım, hizmetkarın Milarios'a yardım et.”, 1925 – 1942, II, s. 294. Figürün başı ve başının üstündeki yazıt tahrip olmuş, tarafımızca yalnızca bazı harfler görülebilmektedir.

(*kiborium?*) içine alınmıştır. Doğu bölümünde, eksende bir kilise babası resmedilmiştir³⁰². Gri tunik üzerine kırmızı çizgili açık yeşil *phelonion* giymiş, omuzlarına sarı *omophorion* yerleştirmiştir. *Phelonionu* ile örtülü sol kolu ile göğsü arasında kırmızı kitap tutar; göğsüne kaldırdığı sağ eli ile kutsamaktadır. Açık sarı halesini bir sıra kırmızı bir sıra beyaz çevreler. Tonozun batı bölümünde, güneyde beyaz-gri tunik üzerine açık kırmızı *maphorionu* ile bir azize (I AΓ.) görülür³⁰³. Sağ elini yatay biçimde göğsüne kaldırmıştır; elinde tuttuğu beyaz haç sonradan yerleştirilmiş izlenimi verir. *Maphorion* ile örtülü başının ve bir sıra kırmızı bir sıra beyaz çevrili açık sarı halesinin bir kısmı seçilir. Azizenin yanında yalnızca tunikleri üzerine giydikleri *maphorionları* görülebilen iki azize daha yer alır. *Maphorionlarının* sağ bacaklarına oranla sol bacaklarını daha fazla açıkta bırakması, azizelerin hafifçe sollarına dönmüş olduklarını düşündürür.

Kuzey tonoz alınlığında bugüne yalnızca gri tuniği ve kırmızı *himationunun* bir kısmı ulaşmış ve yarım figür halinde resmedilmiş figür görülür. Güney tonoz alınlığında yarım figür halinde resmedilmiş orans duruşta bir figürün bir sıra kırmızı bir sıra beyazın çevrelediği açık sarı halesinin bir kısmı seçilir³⁰⁴.

Hikaye edici siklus, güney nef tonozunun güney bölümünde doğuda başlar; saat yönünde kronolojik ilerleyerek tonozun kuzey bölümünde doğuda sonlanır. Siklus geçiş mekanında, kubbenin oturduğu kemerlerden doğudakinde devam eder; kemer alınlığında devam eder; saat yönünde kronolojik ilerleyerek kubbenin oturduğu kemerlerden kuzeydekinde sonlanır. Siklus geçiş mekanında, batı haç kolu üst duvarda devam eder; kuzey haç kolu üst duvarda son bulur.

5.14.2. Üslup Değerlendirmesi

Duvar resimlerinin renk paletini, açık ve koyu kırmızı, turuncu, yeşil, koyu gri, açık ve koyu sarı oluşturur. Figürler çoğunlukla koyu gri fon önünde, bazı sahnelerde sarı fon önünde ve yeşil zemine basar halde resmedilir. Naosun tümü (iki nef, geçiş mekanı,

³⁰² Jerphanion, azizin yanındaki yazıtı okumuş ve şöyle tamamlamıştır: “[A]M[φ]ι[Λ][ο]χ[E]IOC”, 1925 – 1942, II, s. 295.

³⁰³ Jerphanion azizenin “I AΓIA ANA” yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 295.

³⁰⁴ Jerphanion figürün yanında “MP ΘN” yazıtını görmüştür. Figürün Meryem olması halinde kuzey tonoz alınlığındaki figürün de İsa olması olasıdır.

serbest haç planlı bölüm) düşünüldüğünde, figürlerin bazen ince-uzun, bazen kısa ve kalın resmedildiği görülür. Giysiler kimi zaman drapesizdir, bazense kıvrımlarla aşağı iner ancak bu kıvrımlar figürlerin hareketlerini yansıtmaz. Kıvrımlar, genelde beyaz ve giysi renginin bir ton koyusu fırça darbeleriyle oluşturulmuştur. Gölgelendirme ve aydınlatmanın ise çoğunlukla beyaz renk bloklarıyla sağlandığı görülür. Figürler yoğun bir hareket içinde değildir, cepheden veya yarı profilden resmedilmiştir.

Figürlerin ten rengi bazen – örneğin serbest haç planlı bölümde – bej-kum rengiyken bazı sahnelerde – örneğin kuzey nefte – açık veya koyu yeşildir. Serbest haç planlı bölümün duvarlarında ince-uzun, uzun boyunlu, küçük kafalı, ince bilekli ve ince elli, ince parmaklı figürlere de rastlanır. Kilise babaları ve asker azizlerden oluşan bu birkaç figürün ten rengi için krem rengi kullanılmış, ellerin ve parmakların hacimlendirme ve gölgelendirmesinde kırmızı renk blokları ve kırmızı çizgiler tercih edilmiştir. Bu figürlerin giysileri için kullanılan renkler - sarı, yeşil, kırmızı, gri – naosun diğer noktalarındaki figürler için de kullanılmış ancak figürün sahneye oranı, ten rengi gibi diğer özelliklerde aynı incelik yakalanamamıştır.

Figürlerin yüz özellikleri ve ifadelerine ilişkin neredeyse hiçbir ayrıntı bugüne ulaşmamıştır. Yalnızca kuzey nefte Su Deneyi sahnesinde rahibin büyük gözlerinden ve kemerli kaşlarından biri ile saç ve sakalının bir kısmı seçilir; saç ve sakalında çalk yeşil kullanıldığı, ince beyaz düz çizgilerin sık aralıklarla kullanıldığı seçilir.

5.15. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ II ALT KİLİSE (resim 124 – 125, çizim 16)

Adı: İlk kez Rott, 1908, birbirlerine oldukça yakın mesafede oyulmuş üç kilisenin ‘Beliklisse adı altında özetlenebileceğini’ yazmıştır. Üç kilise, Jerphanion, 1925 – 1942, II, tarafından kiliseler ‘Belli Kilise küçük kaya-orta kaya-büyük kaya’ olmak üzere gruplandırılmıştır. Restle, 1969, küçük kayanın alt kotundaki kilise için ‘Belli Kilise I/Küpeli Kilise/Halkalı Kilise’ adını kullanmıştır. Daha sonra kiliselere ‘Belli/Kubbeli Kilise II’ ve ‘Belli/Kubbeli Kilise III’ isimleri verilmiştir. Kubbeli Kilise I ve Kubbeli Kilise II, aynı kaya kütlesi içerisinde, alt ve üst kotlarda iki kilise barındırır. Bu nedenle yayınlarda Kubbeli I Üst’, ‘Kubbeli I Alt’, ‘Kubbeli II Üst’ ve ‘Kubbeli II Alt’ biçiminde isimlendirmelere rastlanır. Çalışmamızda da bu isimlendirme benimsenmiştir. Kubbeli I Alt Kilise için ‘Kutsal Havariler’, Kubbeli II Üst Kilise için ‘Vaftizci Yahya Kilisesi’ adı da Jolivet Lévy, 1991 ve 2015 tarafından kullanılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun batı yamacında yer alır. Kolun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin karşısına denk gelmektedir. Birbirine yakın mesafede bulunan, yukarıda kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç kaya kütlesinden en batıdaki Kubbeli II Üst Kilise ile aynı kaya kütlesine alt kotta oyulmuştur.

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları, apsisleri ve örtüsü kısmen korunmuştur.

Yazıt: -

Tarihi: -

Mimari: Kubbeli II Alt Kilise doğu-batı doğrultusunda uzanan kendi örtüsüne sahip, üç apsisli kilise (**Orta kilise**) ile bunun güney ve kuzeyine eklenmiş, ikisi de doğu-batı doğrultusunda uzanan tek nefli beşik tonoz örtülü birer kiliseden (**Güney kilise** ve **Kuzey kilise**) oluşur.

Bugün **güney kilisenin** kısmen yıkık olan apsisinden naosa girilir (resim 124). Naos merkez mekandan üç sütun ve iki duvar payesine oturan dörtlü kemer açıklığı ile ayrılır; doğudaki sütun bugün yerinde değildir. Güney ve kuzey kiliseler ile merkez mekanın orijinal girişini olasılıkla, güney kilisenin batı duvarında eksende, bugün kemeri ile

silmesi kısmen görülebilen dikdörtgen planlı kapı sağlamaktaydı. Bu kapı ve güney kilisenin büyük bölümü yıkık olan güney duvarı yığma taş ile kapatılmıştır. İki basamak ile çıkılan apsisin naostan basit templon levhalarıyla ayrıldığı anlaşılmaktadır. Doğu duvarda eksende altarın bir bölümü ve kuzey templon levhası kısmen görülür. Naosun örtüsü beşik tonozdur.

Kuzeyde duvardaki kemer açıklıkları ile geçilen üç apsisli **orta kilise** (resim 125), doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsisler, naosun yaklaşık merkezinde, daha önce sözü edilen üç sütun da dahil olmak üzere on sütunun çevrelediği kare planlı bir bölümden oluşur. Bu kare planlı bölüm de üç yanda, tümü tonoz örtülü, koridorvari geçitlerle çevrelenir. Apsislerin hemen önündeki koridorun tonozunu başlangıç seviyesinde dış motifli silme dolaşmaktadır.

Üçer basamak ile çıkılan apsisler naostan basit templon levhalarıyla ayrılmıştır; levhalar kısmen korunmuştur. Ana apsisde eksende, altarın izleri seçilebilir. Kuzey apsisde doğu duvarın ekseninde duvara bitişik altar görülür. Kısmen yıkık güney apsisin doğu duvarında, duvara bitişik altar seçilir. Üç apsis de birbirine olasılıkla sonraki bir dönemde oluşturulmuş düzensiz açılmış açıklıklar ile bağlıdır.

Orta kilisenin kuzey duvarında, biri eksenin batısında diğeri doğusunda yuvarlak kemerli iki kapı, **kuzey kiliseye** geçişi sağlar. Naos doğuda merkezi içeride yuvarlak planlı apsis ile sonlanır. İki basamak ile çıkılan apsis naostan iki templon levhası ile ayrılır; kuzey levhanın bir kısmı bugüne ulaşmıştır. Duvara bitişik altar, apsisin doğu duvarında eksendedir. Apsisin kuzey duvarındaki açıklık kaya kütesinin farklı kotlarındaki mezarlara ulaşır.

Naosun kuzey duvarında eksenin doğusunda yuvarlak kemerli *prothesis* nişi bulunur. Beşik tonoz örtülü naosun duvarlarını oturma sekisi dolaşır.

5.16. KUBBELİ KİLİSELER – KUBBELİ III KİLİSE (resim 126 – 129, 175, çizim 17)

Adı: İlk kez Rott, 1908, birbirlerine oldukça yakın mesafede oyulmuş üç kilisenin ‘Beliklisse adı altında özetlenebileceğini’ yazmıştır. Üç kilise, Jerphanion, 1925 – 1942, II, tarafından kiliseler ‘Belli Kilise küçük kaya-orta kaya-büyük kaya’ olmak üzere gruplandırılmıştır. Restle, 1969, küçük kayanın alt kotundaki kilise için ‘Belli Kilise I/Küpeli Kilise/Halkalı Kilise’ adını kullanmıştır. Daha sonra kiliselere ‘Belli/Kubbeli Kilise II’ ve ‘Belli/Kubbeli Kilise III’ isimleri verilmiştir. Kubbeli Kilise I ve Kubbeli Kilise II, aynı kaya kütlesi içerisinde, alt ve üst kotlarda iki kilise barındırır. Bu nedenle yayınlarda Kubbeli I Üst’, ‘Kubbeli I Alt’, ‘Kubbeli II Üst’ ve ‘Kubbeli II Alt’ biçiminde isimlendirmelere rastlanır. Çalışmamızda da bu isimlendirme benimsenmiştir. Kubbeli I Alt Kilise için ‘Kutsal Havariler’, Kubbeli II Üst Kilise için ‘Vaftizci Yahya Kilisesi’ adı da Jolivet Lévy, 1991 ve 2015 tarafından kullanılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin kuzey kolunda, bu kolun batı yamacında yer alır. Kolun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin karşısına denk gelmektedir (resim 126). Birbirine yakın mesafede bulunan, yukarıda kubbe veya kubbevari düzenlemeyle sonlanan üç kaya kütesinden en kuzeydekidir. Kubbeli I ve II no.lu kiliselerin vadi tabanına doğru yaklaşık on beş metre kuzeyinde bulunur.

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları ve örtüsü kısmen korunmuştur. Apsis yıkıktır. Duvar resimleri çok kötü durumdadır.

Yazıt: -

Tarihi: 10. yüzyılın ilk yarısı (Jolivet Lévy, 1991; Jolivet Lévy, 2015)

Mimari: Kubbeli III doğu-batı doğrultusunda yaklaşık kare planlıdır. Tek mekandan oluşan naos, doğuda, bugün yıkık olan apsis ile sonlanmaktadır. Naosa, güney duvarının batısında bulunan yuvarlak kemerli dikdörtgen kapı ile girilir. Giriş kapısının kemer aynası, güney cepheyi hareketlendiren üç yüksek kör kemerden merkezdekine denk gelmektedir (resim 127)³⁰⁵.

³⁰⁵ Bugün kapı zemin seviyesinden kolaylıkla ulaşılamayacak kadar yukarıdadır. Güney cephenin aşınmış olan bölümü, o noktada kapıya ulaşan merdivenlerin var olabileceğini düşündürür. Kiliseye yıkık olan apsis yoluyla daha kolay girilmektedir.

Tek basamakla çıkılan yıkık durumdaki apsisi naostan ayıran templon levhalarına ait izler seçilebilir.

Naosun güney, batı ve kuzey duvarları duvar payelerine oturan yuvarlak kemerli nişler ile hareketlendirilmiştir. Payeler, naosu dört yanda dolaşan sekilere oturur.

Naos beşik tonoz örtülüdür. Kare planlı mekanı örten tonoz, duvarlara oturur. Tonozu başlangıç seviyesinde tek sıra dış motifi çevrelemektedir. Kuzey ve güney duvarların önünde iki yetişkine ait birer zemin mezarı bulunur.

5.16.1. Duvar Resimleri

Tonoz:

Tonoz, eksende kısmen görülebilen şerit ile yatay olarak ikiye ayrılmıştır.

Tonozun güney yüzünde, doğuda Müjde sahnesi görülür. Solda, beyaz tunik ve yeşil *himation* içerisinde Gabriel karşısındaki Meryem'e yönelmiş, sağ ayağını arkaya atmıştır. Arkasında uçuşan yeşil giysisi ile siyah-beyaz açık kanatları seçilebilir. Sağda, iki sütunu görülebilen yapı içerisinde bir figürün daha – Meryem'in – varlığı anlaşılır; yalnızca işlemeli giysisinin bir kısmı seçilebilir³⁰⁶.

Bölüntüsüz ilerleyen sahnenin devamında iki figürün giysi etekleri görülür. Yeşil ve turuncu giysili (*maphorion*?) figürlerin birbirlerine hafifçe döndükleri ve birbirlerine doğru hafifçe eğildikleri anlaşılmaktadır. Tasvir, Meryem'in Elizabet'i Ziyareti sahnesine ikonografik ve kronolojik olarak uygundur.

Tonozun kuzey yüzünde, doğuda İsa'nın Tapınağa Takdimi sahnesi tanınabilir (resim 128)³⁰⁷. Sağda, yeşil tuniği ve kırmızı *maphorionu* ile peygamber Anna ({ANA} H ΠΙΡΟΦΙΤΗC) hafifçe sağına dönmüş ve görüşünü gerçekleştirdiği sırada sağ kolunu yukarı kaldırmıştır. Anna'nın önünde, beyaz tunik ve yeşil *himationu* içinde yüksek rahip Simeon, sağına dönmüş, *himationu* ile örtülü ellerini ileri doğru, çocuk İsa'yı

³⁰⁶ Jerphanion, sahnede "O XEPETICMOC/selam, selamlama" yazıtını okuyabilmiştir, 1925 – 1942, II, s. 305.

³⁰⁷ Jerphanion, aynı yüzde, batıda Su Deneyi tasvirinin bulunduğunu not etmiştir, 1925 – 1942, II, s. 305. Sahne tamamen yok olmuştur. Yazar, hem batı tonoz alınlığının boyutlarından, hem de Meryem'in Elizabet'i Ziyareti sahnesini kronolojik olarak Su Deneyi sahnesinin takip etmesi beklendiğinden, alınlıkta narratif sahne bulunmamış olabileceğini düşünür.

almak için uzatmıştır. Ayaklarının dibinde inci dizisi ile çevrili dikdörtgen altar ile sahnenin yukarısında, bir yapıya – tapınağa – ait olabilecek kalıntılar görülmektedir. Duvar resminin diğer yarısı ayrıntılarıyla seçilemeyecek durumdadır³⁰⁸.

Doğu tonoz alınlığında, kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde, içlerinde yarım figür halinde resmedilmiş azizler bulunan üç madalyon yer alır. Diğer ikisinden daha büyük olan eksendeki gri madalyonda aziz Menas ({ME}NAC), yeşil giysili, beyaz seyrek sakallıdır. Sağında, beyaz madalyon içine alınmış aziz Vikentios (A BHKETHOC) koyu sarı giysili, kısa kahverengi sakallıdır. Kuzeydeki azizin adı ve ayrıntıları seçilememekte, yalnızca sarı madalyon içine alındığı anlaşılmaktadır³⁰⁹.

Naos:

Güney duvarda, eksendeki kemerin güney duvarında ayakta durur halde ve cepheden aziz Andreas (A ANΔPE{AC} O C{TPATHΛATHC}) resmedilmiştir. Açık kırmızı bordür ile çevrelenmiş duvarda azizin diz boyunda uzun kollu tuniği üzerine açık kırmızı-kahverengi zırhı seçilebilir³¹⁰.

Aynı duvarda doğu ve orta kemerin arasında, üst seviyede aziz Prokopios ([A] ΠΠΟΚΟ[ΠΗΟC] görülür. Kırmızı bordürün çevrelediği azizin ayakta ve cepheden tasvir edildiği, aziz Andreas'ınkine benzer renkteki zırhına ait olabilecek izden ve aşağıda görülen gri tuniğine ait olabilecek izden anlaşılmaktadır.

Batı kemerin güney duvarında, kemer yayı seviyesinde, kısmen düzenli açılmış bir oyuk bulunur. Oyuğun aşağısında sıva kalıntılarına rastlanır; kemerin iç sınırlarını belirleyen açık kırmızı bordürün aşağıda aziz Andreas tasvirini sınırlandıran bordür seviyesinde olması, burada da ayakta/cepheden bir asker azizin betimlenmiş olabileceğini düşündürür ve oyuğun sonradan açıldığını gösterir.

Batı duvarda eksendeki kemerin batı duvarında, Gerçek Haç'ın iki yanında Aziz Konstantinos (A KONCTANT{INOC}) ve annesi Azize Helena (HAΓΙΑ {EΛENH}) görülür. Kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde iki figür de başlarını Haç'a doğru

³⁰⁸ Jerphanion, tapınağın önünde Meryem ve kucağında çocuk İsa'yı görmüş; sahnenin “H (Y)ΠΟ(π)AN(τη)” yazıtını okumuştur, 1925 – 1942, II, s. 306.

³⁰⁹ Jolivet Lévy, yortu günü aziz Menas ve aziz Vikentios ile aynı gün – 11 Kasım – olan aziz Viktorios'un resmedilmiş olabileceğini düşünür, 2015, s. 266. Bu konuda ayrıca bkz., Walter, 2003.

³¹⁰ Jerphanion doğu kemerin güney duvarında “O AΓΙOC OPEC[της] yazıtlı aziz Orestes figürünün olduğunu not etmiştir, 1925 – 1942, II, s. 304. Duvar bugün yıkıktır.

hafifçe çevirmiş ve eğmiştir. Helena'nın iki sıra inci ile süslü tacı ve kahverengi saçları seçilebilir; imparatoriçe iki sıra inci çevrili işlemeli *thorakion* giymiştir. Konstantinos'un tek sıra inci ile süslü tacı seçilebilir; imparator inci ile süslenmiş işlemeli *loros* içindedir.

Aynı kemerin içinde, üst seviyede, yarım figür halinde resmedilmiş iki aziz cepheden görülür. Kuzeydeki azizin (.HOC)³¹¹ beyaz uzun sakalları ile beyaz saçının bir bölümü fark edilir. Sağ elinde martirlik haçı tutan aziz beyaz tunik üzerine gri *himation* giyer. Güneydeki azizin (.ON) sakalsız yüzü ile beyaz tunik üzerine turuncu *himationu* görülür; sağ elinde martirlik haçı tutar.

Aynı kemer içinde, alt seviyede, ayakta iki azize cepheden görülür. Kuzeydeki azizenin (HAGIA .) yalnızca kırmızı *maphorionu* ve sağ elinde martirlik haçı tuttuğu seçilir. Güneydeki azize ({HAGIA} ΠΑΛΑ{GIA}) kırmızı *maphorion* giymiş, başına siyah püsküllü siyah örtü örtmüştür.

Güney kemerin batı duvarında, kırmızı bordür ile çevrelenmiş yüzeyde kırmızı *maphorionu* içinde azize Euphrasia (HAG{I}A ΕΠΡΑΖΙΑ) ayakta ve cepheden resmedilmiştir. Kuzey kemerin kırmızı bordür ile çevrelenmiş batı duvarında ayakta bir keşiş aziz cepheden görülür. Kırmızı *himation* içinde keşiş (A {.}OC) ince yüzlü, siyah *koukoulion*ludur. Kemer içinde, güneyde, alt seviyede, kırmızı *himation* ve siyah *koukoulion* giymiş bir keşiş (AP[.]) aziz daha ayakta ve cepheden görülür³¹². Kemer içinde üst seviyede, güneyde, yarım beden halinde resmedilen başka bir keşiş azizin yalnızca siyah sivri *koukoulionu* seçilebilir.

Aynı duvarda, eksendeki kemer ile kuzey kemer arasındaki duvar payesi bir *stilites* azize ayrılmıştır³¹³. Paye silmesi seviyesinden aşağıda yukarı doğru genişleyen bir 'nesne' fark edilir; bu nesne, üzerine iki sıra kademeli olarak yerleştirilmiş başka bir öge ile birlikte, azizin sütununu oluşturur. Sütunun üzerinde, kırmızı bordür içerisinde yarım figür halinde resmedilmiş aziz görülür; başında, siyah *koukoulion*'una ait olabilecek sivri bir obje seçilebilir.

³¹¹ Jerphanion azizin “[ο αγι]OC [Λεο]NTHOC/aziz Leontios” yazıtını görmüştür, 1925 – 1942, II, s. 304.

³¹² Jerphanion azizin “O A[γιος] APCENHOC” yazıtını görmüştür, 1925 – 1942, II, s. 305.

³¹³ Jerphanion (1925 – 1942, II, s. 305) ve Jolivet Lévy (2015, s. 265) azizin “[O αγιος Αλυ]ΠΠO[C]/Alypios” yazıtını okumuştur. Jolivet Lévy, fark ettiği “TIC” harflerinin olasılıkla “στυλίτης/*stilites*” unvanına ait olduğunu belirtir.

Aynı duvarda, eksendeki kemer ile güney kemer arasındaki duvar payesi üzerinde azize Anastasia (HΑΓΙΑ ANACTACIA) ayakta ve cepheden betimlenmiştir. Kırmızı *maphorionu* seçilebilen azize başına siyah püsküllü, beyaz yatay çizgili siyah örtü örtmüştür.

Kuzey duvarın eksenindeki kemer ile doğu kemer arasındaki duvar payesi üzerinde bir keşiş tasviri bulunur. Kırmızı bordür içerisinde ayakta ve cepheden görülen keşişin yalnızca kırmızı-kahverengi *himationu* ve hale ile çevrelenmemiş başında, kilisedeki diğer keşişinkilere benzer, sivri siyah *koukoulionu* seçilir; başının üzerinde bazı harfleri okunan yazıt vardır³¹⁴.

Hikaye edici siklus, bugün görülen ve araştırmacılarca not edilmiş olan sahneler göz önüne alındığında, tonozun güney bölümünde doğuda başlar; saat yönünde kronolojik ilerleyerek tonozun kuzey bölümünde doğuda sonlanır.

5.16.2. Üslup Değerlendirmesi

Duvar resimlerinin renk paletini kırmızı, turuncu, mavi-gri, sarı ve yeşil oluşturur. Mavi-gri fon önünde resmedilen figürler ince ve uzundur. Naos duvarlarında görülen tek figürlerin drapesiz kıyafetleri zor da olsa seçilebilir. Bununla birlikte tonozda, Tapınak'a Takdim sahnesinde figürlerin kıvrımlı kıyafetleri fark edilir. Peygamber Anna'nın yukarı kaldırdığı kolundan *maphorionu* zikzak kıvrımı ile aşağı iner. Kıvrımlar ince ve kalın beyaz çizgilerle veya giysin bir ton koyusu fırça darbeleriyle oluşturulmuştur.

Bugüne gelebilen hikayeci anlatıma sahip sahnelerde görüldüğü kadarıyla figürler yoğun hareket içinde olmamakla birlikte, örneğin Gabriel'in sol ayağını öne atarak Meryem'e yönelmesi ve arkasında *himationunun* uçuşması, sahneye hareket katan özelliklerdendir (resim 129). Giysiler de figürlerin hareketlerine uygun olarak gölgelendirilmiş veya aydınlatılmıştır. Beyaz renk blokları rahip Simeon'un öne eğdiği başını ve vücudunu vurgulamakta kullanılmıştır.

³¹⁴ Jolivet Lévy, figürün, halesiz olması ve yazıtın varlığından dolayı, bani keşiş olabileceğini söyler, 2015, s. 265.

Figürlerin ten renkleri bazen koyu toprak rengi, bazen açık yeşil veya gridir. Ten renkleri toprak rengi olan figürlerin çene, boyun ve yanakları koyu kahverengi veya koyu kırmızı ile gölgelendirilmiştir. Figürlerin yüzleri ve yüz ifadelerine ilişkin neredeyse hiçbir ayrıntı bugüne ulaşmamıştır. Bazı figürlerin – örneğin bir martir azizin – ince uzun burnu, ince küçük ağzı, beyaz sakalı seçilir. Sakalında yeşil renk ve beyaz fırça darbeleri kullanılmıştır.

5.17. SOĞANLI 27A NO.LU KİLİSE (resim 130 – 131)

Adı: Ousterhout 2017 kiliseye 26 no.lu kilise olarak değinmektedir. Ancak vadide daha önce sözü edilen diğer kilise 26 no.lu kilise olarak Jolivet Lévy 2015 tarafından daha önce numaralandırılmıştır. Çalışmamızda Jolivet Lévy'nin numaralandırması kabul edildiğinden bu kilise tarafımızca 27a no.lu kilise olarak yeniden adlandırılmıştır.

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı Vadisinin kuzey kolunda bu kolun batı yamacındadır. Kubbeli Kiliseler topluluğunun güneyinde, Kubbeli I Üst ve Alt kiliselerin güneydoğusundadır.

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları ve örtüsü korunmuştur. Apsis kısmen yıkıktır.

Yazıt: -

Tarihi: -

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan 27a no.lu kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde serbest haç planlı naostan oluşur (resim 130). Naosun kuzey haç kolunda eksendeki dikdörtgen planlı kapı naosa girişi sağlar. Bu kapı olasılıkla orijinalde üstü kapalı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir giriş mekanına açılıyordu. Zemini bugün otlarla dolu mekanın doğu duvarında derin bir nişin görülür.

Tek basamakla çıkılan ve doğu haç kolunu doğuda sınırlandıran apsis naostan pencereli templon düzenlemesiyle ayrılır (resim 131)³¹⁵. Kısmen yıkık apsisin zemini otlarla doludur. Kuzey duvarında dikdörtgen planlı dar bir niş seçilir.

Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi doğu haç kolunun kuzey duvarına oyulmuştur.

Naosun haç kolları beşik tonoz, orta bölümü kubbe örtülüdür. Tüm haç kollarını oturma sekisi dolaşır.

³¹⁵ Bu tip, Asutay Fleissig tarafından 'SF/Schranke mit seitlichen Fenstern/yan pencereli templon olarak adlandırılır. Ayrıntı için bu çalışmada bkz., 'Mimari Değerlendirme' bölümü.

5.18. ANONİM KİLİSE 2 VE KUBBELİ KİLİSELER TOPLULUĞU MEZARLIĞI (resim 132 – 133)

Kubbeli Kiliselerin doğusundaki üç ayrı kaya kütleleri içerisinde Anonim Kilise 2 ile çok sayıda *arkosolium* ve zemin mezarı bulunur (resim 132). En kuzeydeki kaya kütleleri içerisinde, doğu-batı doğrultusunda tek nefli, beşik tonoz örtülü kilise, doğuda tek apsis ile sonlanır.

Batı duvarda eksendeki kapı ile girilen naosu kuzey ve güney duvar boyunca oturma sekisi dolaşır (resim 133)³¹⁶. İki basamakla çıkılan apsisde, doğu duvarda eksende altar duvara bitişiktir. Apsisin güney ve kuzey duvarlarına, güneydeki dikdörtgen planlı, kuzeydeki yuvarlak kemerli birer koltuk oyulmuştur. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi naosun kuzey duvarında eksenin doğusundadır. Naosun kuzey ve güney duvarlarını oturma sekisi dolaşır; kilisenin içine girilemediğinden batı duvar görülemediğiştir.

Naosun batısında, beşik tonoz örtülü küçük bir giriş mekanı bulunur. Mekanın güney ve kuzey duvarlarına alt seviyede açılmış oyuklarda, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş birer mezar olsa gerektir.

Birbiriyle bağlantılı üç kaya kütlelerinden oluşan bu kompleksin cepheleri *arkosolia* içerisinde yan yana çok sayıda gömü barındırır. Kayaların oyulmasıyla oluşturulan küçük boyutlu mezar odaları da zemin mezarlarına ayrılmıştır³¹⁷. Ousterhout bu komplekste yaklaşık altmış bir gömü bulunduğunu düşünür (2017, s. 307 – 309). Araştırmacıya göre Kubbeli I'in bulunduğu kaya kütleleri en az yirmi iki, Kubbeli II'nin bulunduğu kaya kütleleri otuz dört, Kubbeli III'ün bulunduğu kaya kütleleri yirmi dört, Kubbeli II'nin [yaklaşık 15,00 m] batısındaki iki kaya kütleleri yaklaşık yirmi gömü barındırmaktadır.

³¹⁶ Giriş bugün taş ile kapatılmıştır; kilisenin içi taş örgüdeki küçük açıklıktan görülebilmiş, ancak naosun batı duvarı görülemediğiştir. Şapelden ilk bahseden Ousterhout'un planında, naos zemininde batı duvara yakın, doğu-batı doğrultusunda yan yana oyulmuş üç mezar görülür, 2017, s. 307.

³¹⁷ Ousterhout bu komplekste yaklaşık altmış bir gömü bulunduğunu belirtir. Araştırmacıya göre Kubbeli I'in bulunduğu kaya kütleleri en az yirmi iki, Kubbeli II'nin bulunduğu kaya kütleleri otuz dört, Kubbeli III'ün bulunduğu kaya kütleleri yirmi dört, Kubbeli II'nin [yaklaşık 15,00 m] kuzeyindeki iki kaya kütleleri yaklaşık yirmi gömü barındırmaktadır, 2017, s. 307 – 309.

5.19. YILANLI ŞAPEL (resim 134 – 136)

Adı: Yılanlı Şapel (Çorağan Karakaya, 2010), Yılanlı Kilise (Jolivet Lévy, 2015), Mezarlık Kilisesi (Ousterhout, 2017).

Konumu: İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin batı kolunda, bu kolun güney yamacındadır. Bugünkü köy mezarlığının güneydoğusunda yer alır (resim 134).

Bugünkü Durumu: Kilisenin naos duvarları, örtüsü ve apsisi korunmuştur. Duvar resimleri ve süsleme programı kötü durumdadır.

Yazıt: Naosta çok sayıda Mezmurlardan alıntılar yer alır. Bu yazıtlar kilisenin işlevini anlamlandırmada kullanılmıştır. Kuzey duvarda *prothesis* nişinin batısında:

“Ἀναστήτω ὁ Θεός, καὶ διασκορπιστήτωσαν ὁ ἐ[χθ]ρὸν α[ὐτοῦ]” (Çorağan Karakaya, 2010)

“Kalksın Tanrı, dağılsın düşmanları (Mezmun 68:1)” (Çorağan Karakaya, 2010)

Güney duvarda *arkosoliumun* üzerinde:

“...ου Κύριε ἐκ τῶν ἀνόμων τὰς χεῖρας... Δίκασον Κύριε τοὺς ἀδικοῦντάς με...” (Ousterhout, 2017)

“...ου Κύριε ἐκ τῶν ἀνόμων τὰς χεῖρας... Ya Rab, benimle çekişemlerle sen çekiş” (Ousterhout, 2017)³¹⁸

Tarihi: 726 – 843 (Çorağan Karakaya, 2010)

Mimari: Doğu-batı doğrultusunda uzanan kilise, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı apsis, önünde tek neften oluşan beşik tonoz örtülü dikdörtgen planlı naostan oluşur (resim 135). Naosa, batı duvarda eksendeki dikdörtgen planlı kapıyla girilir; kapı dışarıda yuvarlak kemer ile çevrelenmiştir.

İki basamak ile çıkılan apsisde, doğu duvarda ekseninde duvara bitişik altar, güney ve kuzey duvarlarda koltuk görülür. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi naosun kuzey duvarında, eksenin doğusundadır. Naosun doğu, güney ve kuzey duvarlarını oturma sekisi dolaşır. Naos beşik tonoz örtülüdür.

³¹⁸ Yazıtların teolojik anlamları ve değerlendirme için bkz. Çorağan Karakaya, 2010; Ousterhout, 2017.

Mezarlar: Naosun önünde orijinalde sınırları olasılıkla taş ile belirlenmiş giriş mekanında, güneyde, bir zemin mezarı görülür. Naosun güney duvarında eksenin batısında ve naosun kuzey duvarında eksenin batısında yuvarlak kemerli birer *arkosolium* oyulmuştur.

5.19.1. Duvar Resimleri

Kilisenin apsis ve naosunda sıva üzerine siyah ve açık kırmızı ile yapılmış haç, hayvan figürleri, daire ve dörtgen motifleri ve zikzaklardan oluşan süsleme programı izlenir. Apsis yarım kubbesinin merkezinde açık kırmızı çatal haç siyah daire ile çevrelenmiştir. Bu kompozisyonu da arasında çatal haçların da bulunduğu iki sıra zikzak motifi çevreler. Benzer motif ve düzenlemelerin görüldüğü tonoz ve duvarlarda basit hayvan resimleri dikkat çeker. Güney duvardaki *arkosoliumun* üzerinde başlayıp batı duvarda devam eden yılan figürleri ağızlarında kuşlar taşır (resim 136). Kuzey duvardaki *arkosoliumun* üzerindeki kompozisyon, dört ayaklı bir hayvan ve bu hayvanın üstüne binmiş bir insan tasvirinden oluşur. Orans duruşta bir figüre ve olasılıkla bir yılanla ait izler seçilebilir. Naosun batı duvarında, kapının kuzeyinde büyük bir Latin haçı (Yaşam haçı?) görülür.

5.20. SOĞANLI HAN KOMPLEKSİ KİLİSELERİ (resim 137 – 139)

Adları: Soğanlı Han manastırı (Rodley, 1985), Soğanlı Han (Mathews ve diğerleri, 1997; Öztürk, 2010); Han kompleksi ve konutu (Ousterhout, 2016; Ousterhout, 2017)

Konumları: Soğanlı Han, Azize Barbara Kompleksinin kuzeydoğusunda yer alır. İki koldan oluşan Soğanlı vadisinin batı kolunda, bu kolun kuzey yamacında, yamacın yaklaşık merkezindedir.

Bugünkü Durumları: Naos duvarları ve örtüleri kısmen korunmuştur. Kiliseler ile birlikte kompleks de kötü durumdadır.

Yazıt: -

Tarihleri: Kompleks, tipolojisine göre 11. yüzyıl içine tarihlenir (Rodley, 1985; Mathews ve diğerleri, 1997)

Mimari: Kompleks, üç yanı kilise ve ek mekanlarla çevrili açık bir avluya sahiptir. Bu kompleksin, biri avlunun doğu cephesine, diğeri avlunun batı cephesine oyulmuş iki kilisesi bulunur. Kompleksin doğu-batı yönündeki ana cephesi güneye bakmaktadır. Büyük oranda çökmüş olan doğu cephe ile kuzey cephenin birleştiği noktada avlu tabanından üst kottaki kiliseye ait izler görülür (resim 137).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan **Doğu kilise**, doğuda merkezi içerde yuvarlak planlı ana apsis ve iki yanında apsis nişleri, önünde kapalı Yunan haçı planlı naos, naosun batısında enlemesine dikdörtgen planlı, beşik tonoz örtülü giriş mekanından oluşur. Bugün giriş mekanının güney duvarı ve örtüsünün büyük kısmı çökmüştür. Giriş mekanından naosa girişi, olasılıkla mekanın doğu duvarındaki yuvarlak kemerli kapı sağlamaktaydı. Merkezi kubbeyi taşıyan sütunlardan kuzeydoğudaki bugün yerinde değildir; tüm haç kolları ve köşe odaları beşik tonoz örtülüdür.

Kompleksin diğeri kilisenin oyulduğu batı kısmında iki kotlu bir düzenleme görülür; üst kottaki kilisenin ve alttaki mekanın güney duvarları cephenin bu bölümüyle birlikte yıkılmıştır (resim 138). **Batı kiliseye** bugün batıdaki bir oyuktan girilse de asıl giriş yıkık olan güney duvardan sağlanmış olmalıdır. Kilise doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki neften oluşur. Nefler doğudaki bugün yerinde bulunmayan iki sütun ile taşınan üç yuvarlak kemer açıklığıyla birbirinden ayrılır. Beşik tonoz örtülü

iki nef, doğuda, merkezi içerde yuvarlak planlı birer apsis ile sonlanır. Naos zemininden tek basamakla ulaşılan kuzey apsisde, kuzey duvarda yuvarlak kemerli koltuk görülür. Güney apsis de naos zemininden tek basamakla yükseltilmiştir. Güney duvarında yuvarlak kemerli koltuk görülür. Apsis duvarında, eksende, yuvarlak kemerli, içi sıvalı niş bulunur. Yuvarlak kemerli *prothesis* nişi, güney nefin doğu duvarına kuzeye oyulmuştur. Nefin doğu duvarında apsis kemerinin her iki yanında görülen iki oyuk, apsisin bir şekilde kapatıldığını gösterir.

Mezarlar: Doğu kilisede kuzey haç kolunun kuzey duvarına doğu-batı doğrultusunda oyulmuş *lokulus* görülür; mezarı sıva tabakası çevreler. Giriş mekanında, biri kuzey duvardaki *arkosolium*da, diğeri *arkosolium*un önündeki zeminde olmak üzere iki yetişkin mezarı seçilir.

Batı kilisede her iki nefte de çok sayıda zemin mezarı ve *arkosolium* vardır (resim 139). Kuzey nefin kuzey duvarındaki kemerli, tonoz örtülü derin niş hem dikdörtgen planlı bir *arkosolium* hem de *arkosolium*un önünde iki zemin mezarı barındırır. Aynı duvarın doğu bölümü üst seviyede *lokulus*a, alt seviyede bir zemin mezarına ayrılmıştır. Bu iki mezarı birbirinden ayıran duvarda duvar resmi kalıntısı seçilir. Duvar resmi üç figürü betimliyor olabilir; ancak izlerin görüldüğü duvar figürlü bir duvar resmi için çok dardır. Belki de duvar resmi orijinalde tüm duvarı kaplıyordu; bu durumda *lokulus*un açılması duvar resmine zarar vermiş olmalıdır. Kuzey nefin batı duvarında da bir yetişkin mezarına sahip *arkosolium* vardır. Duvarlardaki bu düzenlemelere iki nefteki zemin mezarları da eklendiğinde batı kilisede yaklaşık on dört mezarın bulunduğu söylenebilir.

6. BÖLÜM

SOĞANLI VADİSİ KRONOLOJİSİ VE VADİNİN MİKRO TARİHİ

19. yüzyılın ilk yarısında Texier, Soğanlı Vadisine Kyzistra Kalesinden – doğudan – ilerleyerek, “içine neredeyse bin tane mezar ve mezar odasının oyulduğu antik nekropolden” geçerek ulaşır (1862, s. 562 ve devamı). Vadinin batı ve kuzeybatıya yön veren kollarının kesiştiği noktada bir Bizans kilisesinin kalıntılarını fark etmiştir. Rott 20. yüzyılın başlarında ziyaret ettiğinde yapı, taşlarının açık rengi nedeniyle halk tarafından ‘Ak Kilise’ olarak adlandırılmaktaydı (1908, s. 132) (resim 140 ve 141). Bu kilisenin 20. yüzyılın başlarındaki varlığı o yıllarda çekilmiş fotoğraflar ve yapılan tasvirler aracılığıyla bilinmektedir (Rott, 1908, s. 132 – 133; Grégoire, 1909, s. 111 – 112; Jerphanion, 1925 - 1942, I, s. 40 – 41 ve levha 14). Fotoğraflara göre kesme taştan inşa edilen Ak Kilise doğuda beş cepheli içte yarım yuvarlak apsis ile sonlanmaktaydı. Rott, yapının uzunluğunu 10,80 m., genişliğini 5,30 m. ölçmüştür. Araştırmacıya göre duvar kalınlığı ve yapının içindeki moloz yığıntısı, yapının orijinalde tonoz örtülü olduğunu gösterir. Jerphanion’a göre ise duvarlar tonozu taşımak için incedir. Restle, Jerphanion’un fotoğrafına dayanarak kuzeydoğu duvar ile apsis kemerinin aynı seviyede olmasından dolayı kilisenin tonoz örtülmüş olduğunu düşünülemediğini belirtir; ona göre yapı basit kırma çatı veya düz tavan örtülüdür (1979, I, s. 24 – 26 ve 171). Fotoğraflarda, apsisde eksende pancerenin yuvarlak kemerli olduğu görülür; apsisin tüm cephelerinde devam eden iki sıra kabartma silme, pencereyi dışta çevreler. Bu silmenin de üzerine dış motiflerinden oluşan tek sıra silme yerleştirilmiştir. Bu düzenleme apsisin çatı seviyesinde de kullanılmıştır. Apsis zafer kemerinde eksende haç kabartması olduğunu not eden Rott, kemerin her iki yanda yüksek profilli paye başlıklarına oturduğunu görmüştür. Yapının tüm duvarlarının bir zamanlar duvar resmiyle kaplı olduğunu düşünen araştırmacı, yalnızca iki aziz dizisi arasında yer alan Pantokrator İsa tasvirinin korunduğunu not eder. Kilise bölgenin erken dönem kagir yapıları arasında değerlendirilir (Restle, 1979, I, s. 24 – 26). Apsis kemerindeki kabartma haç, apsis duvarını ve saçağını dışta çevreleyen dış motifinden oluşan silme, Ak Kilisenin tarihlendirilmesinde ve erken döneme tarihlendirilen diğer kagir ve kayaya oyma yapılarla karşılaştırılmasında kullanılmıştır (Teteriatnikov, 1998). Yapı, vadideki Bizans köyü tarafından kullanılan bir köy kilisesi olmalıdır.

5.-6. yüzyıllarda tüm yaşayanların kullanımına ait bir kiliseye sahip olan vadi her şeyden önce bir köy yerleşimi olarak değerlendirilmelidir. Bu köyün Bizans dönemine ilişkin herhangi bir yazılı kaynak bugüne ulaşmamış olsa da Ak Kilisenin inşa edildiği noktanın hemen arkasında yoğun olarak izlenen, vadinin her iki koluna ve doğudaki Ballık Vadisine doğru da yayılmış olduğu anlaşılan köy evleri, vadinin yönetsel anlamda bir Bizans köyü olarak kabul edilmesi gerektiğini gösterir (resim 142). Bu nedenle, 10. yüzyıl başına tarihlenen (Neville, 2004, s. 176) *Fiscal Treatise (Mali Tez)* metninde köye dair ve 10. yüzyıl Makedonya hanedanı imparatorlarının metinlerinde toprak politikaları ve köy tanımına dair okunan değerlendirme ve nitelermeler – az veya çok – Soğanlı köyüne de uygulanabilir olmalıdır.

Vadide, 10. yüzyılda dini yaşamın nasıl olduğuna ilişkin mimari ve duvar resminin sağladığı veriler, kısıtlı da olsa görülür. Bununla birlikte, 11. yüzyıl başında vadide asker bir ‘güçlünün’ (*domestikos Basileios*’un tarafımızca *thema domestikosu* olduğu düşünülmekte, daha önce değinildiği gibi, imparatorların ‘güçlü’ tanımlamasına *themalarda* görevli üst düzey memurlar da girdiği için, düşük düzeyde de olsa ‘güçlü’ olduğu anlaşılmaktadır) varlığı söz konusudur. Aynı yüzyılın ikinci yarısında başka bir güçlünün – hatta güçlü bir ailenin - varlığı, vadiyi ‘sade bir köy’ konumundan farklı bir konuma taşımaktadır. Bu nedenle vadide 10. yüzyılda ne vardı, 11. yüzyılda ne oldu sorusu ortaya çıkmış ve bu soru vadinin kronolojisinin irdelenmesini gerektirmiştir.

Vadide bir avlunun üç yanına yerleştirilmiş kilise ve ek mekanlardan oluşan komplekslerin yanı sıra herhangi bir ek mekana sahip olmayan kiliseler, bir kompleksle organik bağı bulunmayan şarap ışlikleri ve basit köy konutları bir arada yer alır. Dini yaşam söz konusu olduğunda duvar resmi üslubuyla 10. yüzyıldan erkene kesin olarak tarihlenen bir kilise bulunmamaktadır.

Bugün vadiye doğudan ulaşımı sağlayan karayolunun kıyısında, vadinin batı kolunun güney yamacında, Yılanlı Şapel görülür. Herhangi bir ek mekanı bulunmayan kilise süsleme programıyla İkonoklasmus dönemine tarihlendirilir (Çorağan Karakaya, 2010); bu nedenle kilise vadinin araştırmacılarca görece erken döneme tarihlendirilen ilk kilisesidir³¹⁹.

³¹⁹ Anikonik duvar resimlerinin varlığının zorunlu olarak bu döneme ait kabul edilemeyeceği akılda tutulmalı, bu dönemin hemen ertesinde İkonoklastik düşünceye hala bağlı kalan kimselerin de var olma

9. yüzyıl sonu – 10. yüzyıl başına ait olduğu düşünülen duvar resimleri, vadinin kuzey kolunun doğu yamacındaki Karabaş kompleksinin kiliselerinde görülür. Vadinin yukarıda sözü edilen avlulu komplekslerinden biri olan Karabaş'ın dini mekanını, farklı kotlarda yan yana oyulmuş tümü tek nefli dört kilise oluşturur. 11. yüzyılın ortasında 1 no.lu (kuzey) kilisenin baniliğini yapan Skepides ailesinin vadideki varlığından önce, dört kilisenin tümü oyulmuş durumdaydı. Bu kiliselerin hangi sırayla oyulduğuna ilişkin farklı görüşler öne sürülmüştür: kiliselerin kuzeyden güneye (çalışmadaki numaralandırmamızla 1 – 4) oyulduğu veya güneyden kuzeye (4 – 1) oyulduğu tartışılmaktadır. İlk görüşe göre araştırmacılar en güneydeki kiliseye (4) yalnızca en kuzeydeki kiliseye (1) girilerek ulaşılabileceğini vurgular (Jerphanion, 1025 - 1942, s. 333 – 360; Rodley, 1985, s. 200 – 202). İkinci görüşe göre, en güneydeki iki kilise (3 ve 4) aynı dönemde oyulup kullanılmış, bu kiliselere 3 no.lu kilisenin batısındaki (bugün batı duvarı taş ile kapatılmış) açıklık yoluyla ulaşılmıştır (Ousterhout, 2016). 3 no.lu kilisenin güney duvarında eksenin batısındaki dar ve alçak geçit, 4 no.lu kiliseye ulaşımı sağlayan tek açıklıktır. Bu kilisenin kuzey duvarında tamamen yıkılmasından önce dikdörtgen planlı küçük pencere iki kilise arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı³²⁰. 4 no.lu kilisedeki süsleme ve duvar resimlerinin renk paleti, 3 no.lu kiliseninkiyle benzerdir. 3 no.lu kilisenin apsisinde Kosmas isimli bir bani portresi bulunmaktaydı (Jerphanion, 1925 - 1942, s. 355); araştırmacılarca Kosmas'ın adının yanında dini bir unvan görülmemesi nedeniyle, ve iki kilisenin aşağıda değinilecek olan kullanımı düşünüldüğünde, bu kişi köyde yaşayan bir köylü-bani olarak kabul edilebilir. 1 no.lu kilise üç duvar resmi katmanına sahiptir. Skepides ailesinin bani yazıtı son evre duvar resimlerini 1060 – 1061 yılına tarihlenir. Bundan da önce iki evrenin bulunduğu, son evre duvar resmi katmanının altındaki izlerden anlaşılır. Roustiakos isimli bir keşiş, birkaç aziz ve seraf tasviri, 3 ve 4 no.lu kiliselerin duvar resimlerinin renk paletine ve üslubuna

---

ihtimali hatırlanmalıdır. Örneğin Mustafapaşa'daki Aziz Basileios Kilisesi yoğunlukla anikonik olan duvar resimlerinden dolayı İkonoklasms dönemine tarihlendirilmiş olsa da, bu dönemin bitiminin hemen sonrasında, Haç'ın Yükseltilmesi liturjisi temelinde bezendiği de tartışılmıştır. Figürlü ve figürsüz duvar resimlerinin aynı sıva tabakası üzerinde bulunmasının yanı sıra güney kilisenin apsisinde iç içe geçmiş üç haçın her birinin farklı ayrıntılara sahip olması ve her birinin yanında bir peygamber adının – İbrahim, İshak, Yakup – yer alması da önemlidir, Teteriatnikov, 1992. Araştırmacıya göre peygamberlerin haçlarla sembolize edilmesi, İkonoklasms dönemi sonrasında buna gerek duyulmayacağından, bu dönemin bir ürünü olmalıdır. Kilisenin duvar resimlerini yapan sanatçı İkonoklasms dönemi sonrasında çalışan, hala İkonoklast mantaliteye sahip biri olmalıdır. Ayrıntılarda farklılaşan haçların – ve ek olarak anikonik bezemenin – farklı kutsal kişi ve belki de kutsal sahneyi anlatabileceğini göstermesi açısından kilisenin apsisindeki üç haç ayrıca önemlidir.

³²⁰ Jerphanion 20. yüzyılın ilk yarısında duvarı fotoğraflamıştır., 1925 – 1942, levha 200/4.

sahiptir. Apsis kubbesinde izlenebilen ve ikinci evreye ait Maiestas Domini sahnesi de 10. yüzyılda daha geç bir döneme tarihlenir (Ousterhout, 2016).

Tarafımızca Karabaş kompleksi kiliselerinin oyulma sırasının güneyden kuzeye (4 – 1) gerçekleştiği düşünülmektedir. Batı duvarı bugün taş doldurulmuş bir giriş mekanından 3 ve 4 no.lu kiliselere ulaşılmıştır. 4 no.lu kiliseye tek geçişin alçak ve dar bir geçitle sağlandığı düşünülürse, buranın olasılıkla bir münzeviye ait bir mekan olduğu görülür. İki kilisenin iletişimini sağlayan ve bugün bulunmayan pencere açıklığı, 4 no.lu kilisenin dışarıyla olan ‘liturjik bağlantısını’ kurmuş olmalıdır. 4 no.lu kilisenin bugün yıkık olan kuzey duvarında keşişler Fotios ve Bardas ile *abas* Bathystrokos’un, doğu duvarında keşiş Zakarias’ın tasvirleri bulunmaktaydı (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 354). Fotios, Zakarias ve Bardas olasılıkla *abas* Bathystrokos’tan önce ölmüştür. Jerphanion, keşişlerin yazıtlarında kesin olarak hangi tarihlerde “öldüklerinin” okunduğunu, Bathystrokos’un yazıtında ise cümlenin sonuna ayın ve günün yazılması düşünülen alanın boş bırakıldığını vurgular. Mekanın liturjik kullanımını yalnızca bu mekana girebilen keşişler ile sınırlı olmalıdır. Mekanın kuzey duvarında önceden bulunan pencere ise 3 no.lu yan kiliseye de girebilen kişiler ile sağlanan liturjik bağlantıya işaret eder.

Karabaş 1 no.lu kilisenin 9. yüzyıl sonu 10. yüzyıl başına tarihlenen ilk evre duvar resimleri de kullanılan renkler ve üslup nedeniyle 3 ve 4 no.lu kiliselerin duvar resimleri ile aynı dönemde yapılmış olmalıdır. Dolayısıyla Karabaş kompleksinin kiliseler topluluğu, bir giriş mekanı, daha geniş bir liturji ve daha kalabalık bir cemaat için ayrılmış 3 no.lu kilisesi, sınırlı liturjik işlevi de bulunan bir hücre (4 no.lu) biçiminde başlamıştır. 3 no.lu kiliseden kuzeye gidildikçe hem aksın değişmesi hem de 1 no.lu kilisede aynı döneme ait duvar resimlerinin varlığı, başlangıçta üç mekana sahip oluşumun kısa zaman içinde genişlediğini gösterir. Olasılıkla 4 no.lu mekan o civarda yaşayan, belli bir kutsiyete sahip bir kişiye aitti. Kompleks bu kişinin etrafında kuzeye doğru gelişmiş ve kalabalıklaşmış, “naos için çok çalışan *abas* Bathystrokos”, keşişler Fotios, Zakarias ve Bardas’ın dini görevlilerini oluşturduğu bir dini oluşum meydana gelmiştir. 2 no.lu kilise de güneyden kuzeye (yani yukarıdan aşağıya) gerçekleşen bu genişleme sırasında oyulmuştur. 3 no.lu kilisenin batısındaki giriş mekanında üst seviyedeki kemerli düzenleme bir veya birkaç mezar barındırır. 1 no.lu kilisenin giriş mekanının güneyindeki mekan da zemininde tek mezar barındıran bir mezar odası

olarak planlanmıştır. Sözü edilen her iki düzenleme de daha ayrıcalıklı konumdaki kişilerin mezarı olarak kabul edilmelidir.

Yukarıdan aşağıya geçiş, kiliselerin güney duvarlarında eksende yer alan basamaklı kapılar ile sağlanıyordu. Dolayısıyla 1 no.lu kilisenin oyumu sırasında güney duvar ekseninde tek bir kapının planlandığı düşünülebilir. Benzer şekilde, güneydoğudaki kemerin batı duvarında *protospatharios* Mikhael Skepides'in ellerini ve bakışlarını kendi sağına doğrultması ve hafifçe o yöne dönmüş olmasının nedeni, bu açıklığın orijinalde kör kemer olması ve bu şekilde boyanması olmalıdır (Ousterhout, 2017, s. 119); böylece 1 no.lu kilisenin ileride değinilecek olan tüm banileri gibi Skepides de kutsal bir figür ile iletişim halinde olacaktır.

Bununla birlikte, dört kilise arasındaki görsel bir eksenin kompleksin oluşturulması sırasında gözetildiği düşünülür (Ousterhout, 2016). Buna göre alanın kutsal geçmişinin farkında olan Skepides bakışını yukarıdaki/güneydeki inziva yerine yöneltmiştir. Bu öneri dört yapı arasındaki ilişkiyi anlamlandırmada yararlı kabul edilebilir. Ancak 1 no.lu kilisenin güney duvarındaki doğu (ve olasılıkla batı) kemer açıklıklarının sonradan oluşturulma ihtimalini de akılda tutmak gereklidir. Yukarıdan aşağıya bağlantıyı sağlayan geçişler için güney duvarların eksenleri tercih edilmiştir; genişleme sırasında 1 no.lu kilisenin güney duvar düzenlemesinin belki de kuzey duvarın kör kemerli düzenlemesine olabildiğince benzemesi hedeflenmişti. Skepides baniliğindeki üçüncü evre duvar resimlerini sınırlandıran bezemeler güneydoğu kemerin oturduğu payenin alt kısımlarında da izlenir. Kemer açıklığı zeminde, payelerin yaklaşık 60,00 cm. içe doğru kırılmasıyla genişletilmiştir. Genişletmenin nedeninin zemine bir gömü yerleştirmek olduğu öne sürülmüştür (Siddikî, 2004). Bu öneri kabul edildiğinde akla gelen düşünce, belki de 1 no.lu kilise güney duvarındaki doğu ve batı kemer açıklıklarının duvarın bu amaçla yeniden biçimlendirilmesi sırasında oluşturulduklarıdır.

Karabaş Kilisesi kompleksi, bugün açık (ama olasılıkla orijinalde bir şekilde kapatılan) bir avlu etrafında düzenlenmiştir. Kompleksin tanımlanabilen mekanları kiliseler topluluğu, büyük bir salon, şarap işliği, hayvan yemliği ve mutfaktır. Bununla birlikte depolama gibi çeşitli amaçlarla kullanılmış olabilecek ek mekanlar da görülür. Avlunun kuzey cephesine enlemesine konumlandırılmış, beşik tonoz örtülü büyük dikdörtgen

salon, doğuda yuvarlak kemerli derin bir mekan ile sonlanır; salonun kuzey duvarı birbiriyile bağlantılı iki mekana açılır.

Rodley'e göre Karabaş kompleksinde salonun varlığı ve yemekhanenin yokluğu, tipolojisini yaptığı 'avlulu manastırlar'da karşılaşılan, avluya enlemesine veya paralel uzanan büyük mekanlarla olan benzerliği nedeniyle, kompleksin 'manastır' olarak adlandırılması için önemlidir. Araştırmacı, salonun açılmasını (ve avlunun oluşturulmasını) Skepides ailesinin baniliği dönemine tarihler (1985, s. 202). Ousterhout'a göre ise salonun varlığı kompleksin manastır işlevini sorgulamak için en önemli etkidir; ancak Skepides dönemindeki duvar resimlerinin monastik (?) olduğunu vurgulayan araştırmacı, kompleksin bir konut olarak işlevine başlayıp manastır olarak devam ettiğini düşünür. Ona göre Skepides döneminde Karabaş Kilisesi kompleksi bir manastırdır (Ousterhout, 2017, s. 306)³²¹.

Bu noktada, Karabaş kompleksinin Skepides *oikosunun* baniliğinden önce nasıl bir oluşum olduğu sorusu ortaya çıkar. En güneydeki 3 ve 4 no.lu kiliseler aynı dönemde oluşturulmuş ve kullanılmıştır; 3 no.lu kilisedeki alçak ve dar geçit yoluyla ulaşılabilen 4 no.lu mekan bu giriş nedeniyle ilkin bir münzevinin yaşam alanı olarak düşünülmüş olsa gerektir. Bu kişi belki de mekanın kuzey ve doğu duvarlarında isimleri okunan üç keşişin eşlik ettiği Bathystrokos'tur. Bu mekana girebilen kişi sayısı daha sınırlıyken, bu kişilerin 'kutsiyetinden faydalanan' diğerleri – olasılıkla din dışı cemaat – için ayrılan alan 3 no.lu kilisedir; bu nedenle 3 no.lu kilisenin tarafımızca daha geniş bir cemaat için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Yapı topluluğunun bulunduğu alan – köy – söz konusu olduğunda, bu kullanımın belli ayinler sırasında gerçekleştiğini düşünmek çok zor değildir. 3 no.lu kilisenin apsisinde adı okunan din dışı kişi ve olasılıkla bani olan Kosmas'ın yapı topluluğunun hangi evresine dahil olduğu tam olarak söylenemez ancak kısa zaman içerisinde dini mekanlar kuzeye doğru ilerlemiştir³²²; 3 ve 4 no.lu kiliseler ile 1 no.lu kilisenin en alt resim tabakasında aynı üsluptaki duvar resimleri bunu göstermektedir. 1 no.lu kilisede keşiş Roustiakos'un tasviri, genişlemenin manastır kuruluşu, veya en azından seküler yaşamdan uzak bir dini

³²¹ Prof. Dr. R. Warland, konuşmamız sırasında kompleksin bir konut olduğuna inandığını söylemiştir.

³²² Ousterhout'a göre bu genişleme 1 no.lu kiliseden başlamış, 2 no.lu kilise kuzey kilise ve inziva yerini birbirine bağlamak için sonradan oyulmuştur, 2016, s. 865.

topluluk olarak devam ettiğini gösterir. Bu ilerlemeyle yapı topluluğundaki nüfusun da çoğaldığı önerilebilir.

Karabaş Kompleksinin karşısında, vadinin kuzey kolunun doğu yamacında, birbirine çok yakın mesafede oyulmuş yedi kilise yer alır (resim 106). Bunlardan 5 tanesi ‘Kubbeli Kiliseler topluluğu’ olarak isimlendirilmekte, duvar resimleri ile 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir³²³. Kubbeli I Üst ve Alt kiliseler aynı kaya kütleleri içine farklı kotlarda oyulmuştur; bunun batısında, aynı kaya içine farklı kotlarda oyulmuş Kubbeli II Üst ve Alt kiliseler bulunur; Kubbeli I’in kuzeyinde Kubbeli III kilisesi yer alır. Kiliselerin, ek yaşam alanı olarak tanımlanabilecek ek mekanlara sahip olmadıkları göze çarpar; Kubbeli I Alt kilisenin naosunun bağlandığı geniş salon olasılıkla – duvar resimlerinin de tarihlendiği – 10. yüzyıldan sonra açılmıştır. Beş kilise barındıran bu kaya kütleleri seksene yakın gömü barındırır (Ousterhout, 2017, s. 307 – 309). Bu kayaların doğusunda görülen yan yana iki kaya kütleleri, bir kilise ile, mezar odalarına ve kayaların cephelerine oyulmuş çok sayıda *arkosolium* ve zemin mezarına sahiptir; Ousterhout kiliseler topluluğunun batısındaki iki kaya kütlelerinde de yirmi zemin mezarı ve *arkosolium* tespit edilmiştir (2017, s. 309). Kubbeli II Kilisenin etrafında bir mezarlık geliştiğini düşünen Ousterhout’a göre, bu mezarlık oluşumu karşı yamaçtaki Karabaş Kilise kompleksi ile ilişkilendirilmelidir (2017, s. 147). Araştırmacı mezar yoğunluğu ile ortaya çıkan gömü pratiklerinin Karabaş kompleksinde etkin olan toprak sahibi ailenin öne çıkan kimliği ile bağlantılı olduğunu düşünür: ona göre Kubbeli II’nin etrafında gelişen mezarlık kompleksi Karabaş manastırının mezarlığı olarak hizmet görmüştür.

Kubbeli II Üst kilisede, bu çalışmada “yaşam alanı” biçiminde adlandırılan kuzeydeki mekanda, burada günlük yaşamını sürdüren, belli bir kutsiyete sahip bir kişiye ait izler görülür. Bu kişi, doğu duvardaki açıklık önündeki koltukta oturmuş, koltuğun sağ üstündeki oyuğa yerleştirdiği ışık/mum aracılığıyla kitap okumuş, kuzey duvardaki yatakta uyumuş olmalıdır. Yatağın hemen dibindeki çocuk mezarı, çocuğunun buradaki kutsal bir kişinin yanına gömülmesini isteyen bir inananın varlığına işaret eder. Karabaş 4 no.lu kilisenin kuzey duvarında bir zamanlar olduğu gibi, bu mekanın da güney

³²³ Kiliselerin isimlendirilme ve tarihlendirilmeleri için bu çalışmada bkz. ‘Katalog’ bölümü, 5.12.

duvarında güneye bitişik dini mekanla ilişkisini sağlayacak bir açıklık bulunur³²⁴. Bu yaşam alanıyla kilise arasındaki geçişi sağlayan koridorun batısında, kuzey-güney doğrultusundaki ufak ‘mezar odası’nda büyük olasılıkla bu kişi gömülüdür³²⁵.

Bu kişinin kutsiyetinin çevredeki gömü yoğunluğuna neden olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey nefte naosunu bemadan ayıran kemerde, güney ve kuzeyde, *koukoulion*ları ve yazıtları nedeniyle keşiş oldukları anlaşılan iki figür – Stefanos ve Milarios – ve dua yazıtlarının bir kısmı görülür (Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 293). Stefanos adında başka bir keşiş dua yazıtı ile birlikte kuzey nefte de resmedilmiştir³²⁶. Jerphanion tarafından anne oğul oldukları kabul edilen, din dışı kıyafetler içindeki Filikianin ve Ioannes geçiş mekanında tasvir edilen diğer figürlerdir³²⁷. Hem başlarının üzerindeki mezar yazıtı hem de kadın figürün ellerini göğsüne kaldırmış halde tasvir edilmesi, bu iki kişinin kaya kütleleri içerisindeki mezarlardan birine – olasılıkla naosa en yakın olan ve iki kilise arasında fiziksel bağlantıyı sağlayan merdivenlerle de kolayca ulaşılabilen Kubbeli II Alt kiliseye gömüldüklerini düşündürür. Kubbeli I Üst kilisede dua yazıtına sahip, başlıksız olduğu ve kıyafeti seçilemediği için keşiş olup olmadığı anlaşılamayan, ‘Sisi.b.’ adlı bir kişi görülür (Jolivet Lévy, 2015, s. 259). Kubbeli III’te de halesiz, *koukoulionu* seçilebilen ve okunamayan bir dua yazıtına sahip keşiş tasviri yer alır (Jolivet Lévy, 2015, s. 265). Kubbeli kiliseler topluluğu, kimsenin etrafında dini anlamda komün olarak yaşamadığı, ama belli dönemlerde düzenli biçimde kullanımda olan yapı topluluğu olarak görülmelidir. Tümü 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu kiliseler, bazen keşişlerin bazense din dışı kimselerin banilik yaptığı dini mekanlardır. Bu kadar çok mezar barındıran Kubbeli II’de yalnızca iki din dışı kişinin – Filikianin ve Ioannes’in – bani olarak resmedilmesinin düşündürdüğü noktalar vardır. Bu kişiler, belki de o dönem için yalnızca Ioannes isimli çocuk, ölmek üzereydi ve annesi çocuğunun (ve çocuğundan sonra da kendisinin) gömülmesi için Kubbeli II’ye bağış yapmıştı. Bu bağışın, kilisedeki tüm duvar resimlerinin aynı döneme ait olmasına bakarak, naosun duvar resimleriyle bezenmesini veya bu bezeme için maddi olanak

³²⁴ Bu, güneye bitişik kilisenin, arka duvarı kısmen yıkık olan *prothesis* nişidir.

³²⁵ Kubbeli II’nin haç planlı naosunun kuzey duvarındaki Boş Mezar Başında Kadınlar tasviri ile, mezar odasındaki mezarın sembolik bağlantısına dikkat çeken Ousterhout, yerel olarak saygı gören bir kişinin yakın çevredeki gömü yoğunluğuna neden olmuş olabileceğini düşünür, 2010, s. 92.

³²⁶ Jerphanion, önceki Stefanos’a göre daha yaşlı tasvir edilen bu kişinin, hayatının ileriki bir döneminde resmedilmiş olan aynı Stefanos olduğunu düşünür, 1925 – 1942, II, s. 294.

³²⁷ Sözü edilen keşiş ve din dışı kişilerin yazıtları tarafımızca görülemediği.

sağlanmasını kapsadığı söylenebilir; veya iki bani duvar resimlerinin yapılması sırasında mezarlarını hazırlamışlardı.

Kubbeli II Üst kilisede en az iki keşiş ile din dışı kimselerin tasvir ve dua yazıtları aynı dönem içerisinde bir arada oluşturulmuştur. Keşiş Stefanos ve keşiş Milarios'un varlığı, Kubbeli kiliseler topluluğunun monastik yaşam pratiklerinden ayrı konumdaki yapısı düşünüldüğünde ilginçtir. İlk olasılık olarak akla, Makedonya hanedanlığı imparatorlarının *novellalar*ında okunan, köylü toprağını dini otoriteden korumaya ilişkin toprak politikaları gelir. Örneğin 996 yılında II. Basileios'un *novellasına* göre “kendi toprağı üzerinde bir kilise kuran köylü ile kendi toprağını bu kiliseye bağışlayan bir veya birkaç köylü daha, keşiş olarak ömür boyu burada yaşamaktadır” (II. Basileios'tan aktaran McGeer, 2000, s. 121 – 122). İmparatorun onaylamadığı, bu köylü keşişlerin ölümlerinden sonra, ‘manastır’ statüsü verilerek kiliselerine yerel metropolitler [khorepiskoposlar] tarafından el konulması ve ‘manastır bağışı’ adı altında *dynatoiye* verilmesidir. Dolayısıyla köylü toprakları bu şekilde *dynatoinin* eline geçmektedir. İmparator, keşiş köylünün ölümünden sonra kilisenin statü değiştirmemesine ve fakirlere [toprak sahibi özgür köylü ya da *paroikoi*] iade edilmesine hükmeder. Kubbeli kiliseler topluluğunda da böyle bir durum söz konusu olabilir. Bu dini alan, bir manastır oluşumu değildir; ama burada yaşayan ve mülkiyetini de elinde bulunduran keşiş köylüdür. Bu kişinin veya kişilerin ölümünden sonra yapının üzerinde bulunduğu toprak ile birlikte yapının kendisi de köyün mülkiyetinde kalmaya devam ettiyse, aynı *novellada* imparatorun bu yapılara biçtiği rol üzerine, “köyün otoritesi altında, eskiden olduğu kadar keşiş sayısına sahip, içinde yalnızca Ökaristi ayinlerinin gerçekleştirildiği bir kilise” olarak kullanımını sürdürmüş olabilir. Burada kastedilen olasılıkla köy kilisesi değil, köy kullanımına ait bir veya birkaç kilisedir. Böyle bir yaklaşım oluşumun etrafındaki gömü yoğunluğunu açıklamaya da yardımcı olmaktadır.

Bu noktada bir ayrıntı daha dikkat çeker. Kubbeli II Üst kilisede, serbest haç planlı bölümün batı duvarında, arka duvarında olasılıkla vaftiz sahnesi resmedilmiş olan vaftiz kurnası oyulmuştur. Bu, Kubbeli kiliseler topluluğunun ve özellikle Kubbeli II'nin daha ‘köye ait’ bir oluşum olduğunu düşündürmektedir. Aynı duvar resmi evresinde, güney nef apsisinde, tasvir edildiği araştırmacılarca belirtilen Vaftizci Yahya, buranın vaftizle (ve vaftiz töreniyle) alakalı bir oluşum olarak da kullanıldığını gösterir. Aslında vaftiz töreninin, bir köy kilisesinde yapılması beklenir; Soğanlı'nın da bu beklentiyi

karşılacak bir köy kilisesi vardır. 10. yüzyılda Ak Kilisenin bu amaçla veya hiç kullanılmadığı, ya da vaftiz töreninin Kubbeli II'ye taşındığı gibi olasılıklar akla gelir.

Vadide 10. yüzyılda kutsal kişilerin etrafında gelişen ve din dışı kimseler tarafından desteklenen veya kurulan dini oluşumlar görülür; bu destekleyiciler (hatta kutsal kişiler de) imparatorluk kırsalında yaşayan küçük toprak sahibi köylülerdir.

Kubbeli kiliseler topluluğunun güneydoğusunda, bu çalışmada 27a olarak adlandırılan, serbest haç planlı, duvar resimsiz bir kilise bulunur. Kilisenin Kubbeli kiliselerle olan ilişkisi, işlevi ve oyulma tarihine ilişkin tarafımızca bir öneri getirilememekle beraber, bu kilise için araştırmacılarca önerilen tarih geç 11. yüzyıldır (Ousterhout, 2017, s. 147). Ousterhout, bu kilise ile karşı yamaçta, Karabaş kompleksi ve ileride değinilecek olan Canavar kompleksi arasında bulunan 26 ve 27 no.lu kiliseler arasında kurduğu benzerlik nedeniyle bu tarih önerisini getirmiştir³²⁸. Ousterhout 27a no.lu kilise ile hiç gömü barındırmadığını düşündüğü 27 no.lu kilisenin oyumunun hem Kubbeli kiliselerden hem de Karabaş kiliselerinden sonraya ait olduğunu düşünerek kiliselerin vadinin her iki yamacındaki büyük komplekslerin (Karabaş ve Kubbeli kiliseler) kenarına eklenmiş – ve dolayısıyla onlara bağlı – kiliseler olduklarını öne sürer. 26 ve 27 no.lu kiliseler sırasıyla Canavar ve Karabaş komplekslerine, 27a no.lu kilise Kubbeli topluluğuna oldukça yakındır. Ancak böyle bir yakınlık, bu kiliselerin komplekslerle aynı dönem içinde bağlantılı olmalarını gerektirmez. Özellikle Canavar ve Karabaş arasındaki 26 ve 27 no.lu kiliselerin arazide kendi içlerindeki ve diğer yapılarla olan ilişkisi tarafımızca anlamlandırılmamaktadır. Yapıların, naoslarının yanı sıra, oyuldukları kaya kütesinin cephelerinde ve eteklerinde de gömü barındırdığı tespit edilmiştir. Bu üç kilise, serbest haç planlı olmaları ve mimari ayrıntıları ile birbirine çok benzerdir; aynı mimar grubuna ait görünmektedirler. Eğer bu kiliseler 11. yüzyıl içerisinde oluşturulduysa, *domestikos* Basileios veya Skepides *oikosunun* bilgisi (ve izni) dahilinde oyulmuş ve kullanılmış olduklarının da düşünülmesi gerekir.

Vadinin kuzey kolunun doğu yamacında, birbirlerine yakın mesafedeki dört kilise de, duvar resimsiz olmaları ve ek mekanlara sahip olmamaları ile 26, 27 ve 27a no.lu

³²⁸ Bu yapılar Jolivet Lévy 2015 tarafından numaralandırılmış ve 11. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ousterhout, diğer yamaçtaki başka bir serbest haç planlı kiliseyi Soğanlı 26/Haç Kilise 2 biçiminde adlandırmıştır, Jolivet Lévy tarafından Soğanlı 26 denilen kiliseden ise söz etmemektedir., 2017, s. 147. Çalışmamızda Jolivet Lévy'nin numaralandırması kabul edilmiş, Ousterhout'un Soğanlı 26 olarak değindiği kilise 27a olarak adlandırılmıştır.

kiliselere benzemektedir. 29, 30, 31 ve 32 no.lu bu kiliselerin tümü naoslarında, giriş mekanlarında veya oyuldukları kayaların cephelerindeki *arkosolium*larda mezarlar barındırır. Kiliselerde duvar resmi görülmemesi, üslup yoluyla tarih önerilmesine izin vermez; ancak araştırmacılar bazı mimari ayrıntıları nedeniyle 30 ve 31 no.lu kiliseleri aynı usta grubuna ait olduğunu düşünerek 10. – 11. yüzyıllara tarihler (Jolivet Lévy, 2015, s. 286). Bu kiliselerin ne zaman oyulduğu, hangi sırayla vadide var oldukları, gömü kilisesi işleviyle ne zaman kullanılmaya başladıkları üzerine bir şey söylemek zordur. Birbirine çok yakın mesafede bu kadar çok kilise bulunması nedeniyle belki de bu yapıları, köylülerin, toprakları üzerinde kurdukları, manastır kilisesi özelliği taşımayan, ‘mezarlık’ olarak düşünülmüş, yalnızca o toprağın sahibi köylü hanenin kullanımına ait kiliseler olarak kabul etmek yerinde olur. Bu durumda, dört kilisede de ayinin kim tarafından gerçekleştirildiği sorusu ortaya çıkar. Örneğin, kiliselerin tümünde, anmayı gerçekleştirmek için görevlendirilen tek bir rahip mi bulunuyordu veya tümünde “mezarları bekleyen” bir keşiş grubu var mıydı gibi sorular akılda tutulmalıdır.

Buna benzer bir sorun, vadinin batı kolunun kuzey yamacındaki Azize Barbara kompleksinin arkasındaki iki kilise için de geçerlidir. Soğanlı 1 ve Soğanlı 2 olarak adlandırılan bu kiliseler, kompleksin kuzeydoğu ve kuzeybatısında, birbirlerine yakın mesafededir. Kiliselerin duvar resimsiz olması üsluba dayalı bir tarihlendirme önerisi getirmeye izin vermez; ancak araştırmacılarca mimari ayrıntılar nedeniyle iki kilise için de önerilen tarih 10. – 11. yüzyıldır (Jolivet Lévy, 2015, s. 271). Bu kiliseler de herhangi bir ek mekana sahip değildir ve yaklaşık 5'er mezar barındırır. Bu iki kilise için de ortaya yukarıda sözü edilen 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliseler için geçerli sorular çıkar; ne zaman oyuldukları ve gömü işleviyle ne zaman kullanılmaya başladıkları üzerine bir şey söylemek zordur. Ama bugün bakıldığında Azize Barbara kompleksinin etrafında gelişen mezarlığın parçası görünümündedirler.

Azize Barbara kompleksi açık bir avlunun iki yanına konumlandırılmış olan kilise ve ek mekanlardan oluşur. Güneye bakan ve kemerli bir düzenlemenin izlerini taşıyan kuzey cephede, cepheye dik uzanan dikdörtgen planlı geniş salon ile bunun doğusunda, hem salon ile bağlantılı hem de kuzey cephede kendine ait girişi olan düzensiz oyulmuş bir oyuk görülür. Dikdörtgen mekanın, din dışı aristokrat konutlarında görülen ana salonlar

ile benzerlik taşıdığı vurgulanır (Cooper ve Decker, 2013, s. 197)³²⁹. Bununla birlikte kompleksin bugün görülebildiği kadarıyla sahip olduğu tek ek mekanlar bunlardır. Kompleksin bir inziva yeri etrafında geliştiğini öne süren Rodley'e göre, buranın kutsiyetinin farkında olan bani bir kilise inşa ettirmiş, çocuğunu bu kiliseye gömmüş, belli bir süre sonra kuzey kilisenin ve diğer ek mekanların da eklenmesiyle Azize Barbara Kilisesi etrafında bir manastır oluşmuştur (1985, s. 206).

Doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki kilise, Azize Barbara kompleksinin dini mekanını oluşturur. Kiliseler beşik tonoz örtüleri, doğuda tek apsisle sonlanmaları ve batılarındaki haç planlı giriş mekanları ile benzerdir. Güney kilisenin, üzerinde duvar resmi bulunan kuzey duvarının kısmen yıkılmasıyla güney ve kuzey kilise arasında bağlantı kurulmuştur. Bu bağlantının güney kilise mimari olarak ayrıntılandırılıp duvar resmi ile bezendikten sonra kurulmak istendiği açıktır. Rodley, kuzey kilisenin kabaca oyulmasından sonra iki kilise arasındaki duvarın yapıyı simetrik biçimde tamamlayacak kadar kalın olmadığını fark edildiğini ve açıklığın oluşturulduğunu önerir (1985, s. 206). Zaten oyulma aşamasında kuzey kilisenin kendine ait bir giriş mekanının olması da planlanmıştır. İki kilisenin oyulması arasındaki zaman farkının fazla olduğunu düşünmek için neden olmadığını düşünmekteyiz.

Güney kilisenin 1006 – 1021 yılları arasına tarihlenen duvar resimlerinin banisi *domestikos* unvanı taşıyan Basileios'tur. Kilisenin güney duvarında batıdaki küçük, doğudaki büyük iki *arkosolium* vardır. Küçük olan *arkosolium* diğer duvar resimleriyle aynı sıra üzerinde olan kırmızı kontur ile düzenli olarak çevrelenmiştir; bu nedenle duvar resimleri ve *arkosoliumun* bir şekilde ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte büyük *arkosoliumun*, duvar resimlerinin yapımından sonra açıldığı, duvardaki Deesis sahnesinin zarar görmüş olmasından anlaşılır³³⁰. Apsis doğu duvarının merkezinde, 20. yüzyılın başında henüz var olan ancak bugün bulunmayan dikdörtgen pencere ise, oluşturulması sırasında duvardaki seraf ve kerub tasvirinden oluşan duvar resmine zarar vermişti³³¹. Güney kilise apsisinin arkasında, kendine ait girişi bugün taş

³²⁹ Rodley, hem bu mekan hem de kuzey cephede izleri görülen kemer düzenlemesi ile 'manastırın' diğer avlulu manastır kompleksleriyle olan benzerliğine dikkat çekmiştir, 1985, s. 206.

³³⁰ Rodley, Deisis tasvirinde orijinalde bir bani portresi veya yazıtı beklenebileceğini söyler, 1985, s. 207.

³³¹ Pencerenin olduğu duvar bugün büyük oranda yıkıktır; pencere ve duvarı fotoğraflayan Jerphanion bu pencerenin apisteki duvar resmine zarar verdiğini not etmiştir, 1925 – 1942, s. 313, levha 186.1.

ile kapatılmış olan bir gömü mekanı vardır; mekanda yedi yetişkin iki çocuk mezarı görülür. Apsiste bir zamanlar var olduğu bilinen küçük pencerenin açılmasının bu gömü mekanının oluşumuyla ilişkili olduğu, naosta okunan duanın ölümlere ulaşmasının hedeflendiği öngörülebilir. Belki de güney ve kuzey kiliseleri bağlayan açıklığın, apisteki bu pencerenin ve büyük *arkosolium*un oluşturulmalarını aynı döneme göndermek gereklidir. Tüm bu açıklıklar duvar resimlerinin zarar görmesini gerektirmiştir ve asıl amaçlarının ‘gömü’ olduğu açıktır. Kiliseler yalnızca kendi giriş mekanlarıyla ulaşılan yapılar olarak bir süre kullanılmış, daha sonra olasılıkla kompleks için önemli kişi veya kişilerin gömülmesi için ek mekanlar aranmıştır. İki kilise arasında oluşturulan açıklığın zeminine mezar yerleştirilmiştir. Bu, iki kilise arasındaki geçişe gömülmeyi arzu eden bir kişinin mezarı olmalıdır³³². Bu durumda yalnızca küçük *arkosolium*un duvar resmi evresinde var olduğu ve resimlerin yapımını tetiklediği anlaşılır; aynı zamanda sahnelerin seçimini etkilediği de görülür: güney kilisenin duvar resimlerinin yaptırılmasının (ve kilisenin oyulmasının) ana amacı, bir çocuğun mezarını barındırmasıdır.

Güney kilisenin yazıtında okunduğu gibi kilise *domestikos* Basileios tarafından boyatılmıştır; vadide 1006 – 1021 yılları arasında (ve kısa süreli de olsa bu tarihlerin öncesinde veya sonrasında) bir *domestikos* bulunur; tarafımızca Basileios’un *thema domestikosu* olduğu ve bir asker olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu kişi yüksek rütbeli olmayan bir *dynatos*dur; Soğanlı Vadisi de belirtilen yıllarda bu yerel *dynatos* ve *oikosunun* yaşadığı noktadır. Küçük *arkosolium*daki mezar belki de bu baninin çocuğuna aittir.

Güney kilisede güney duvarda çocuk mezarını barındıran *arkosolium*, bununla ilişkili olan aynı duvardaki Deesis, tonozdaki doğum ve kurtuluş temalı sahneler ve Yedi Uyarların tasviri, duvar resimlerinin yapımı sırasında/hemen öncesinde çocuğun ‘zaten ölü’ olduğunu destekler görünmektedir; asker bani Basileios’un kiliseyi boyatmadaki motivasyonu oğlunun/kızının ölümü olmalıdır. Bu motivasyon ne kadar ‘basit’ olursa olsun baninin, düzenli anma ayinlerini gerçekleştirmek, mezarların önünde mum yakmak gibi görevlerin yerine getirilmesi için bir keşiş grubuna da ihtiyacı vardır. Azize

³³² Jerphanion, mezarın baş tarafında [batıda?] pilaster üzerine kırmızı ile yazılmış “Εκομθ(η) η δουλ[η τ]ου Θεου Η.... [Θ]υγατ[ι]ρ του.... .ων....” yazıtını görmüştür. Buna göre mezar ‘Tanrının hizmetkârı, ...’nın kızı H...’ye aittir. Yazıt bugün yok olmuştur, 1925 – 1942, s. 308.

Barbara kompleksinin manastır ve din dışı konut gibi yerleşim tiplerinden farklı işlevi düşünüldüğünde, Basileios'un kiliseden ve duvar resimlerinden başka belli sayıda bir keşiş grubuna da banilik ettiği görülür. Çocuk mezarıyla doğrudan ilişkili Deesis sahnesinin ek bir *arkosolium* için, apsis doğu duvarının bir kısmının arkadaki mezarlar için kısmen yıkılması, kilisenin gömü ayini veya ölülerin anılması için genişlemeye devam ettiğini, kompleksin çevresinde bir mezarlık oluştuğunu gösterir. Yukarıda sözü edilen 1 ve 2 no.lu kiliselerin de bu 'mezarlık'ın parçası oldukları öne sürülebilir. Birbirlerine yakın mesafede, herhangi bir ek mekana sahip olmayan gömü kiliseleri, bu nedenlerle kendilerine benzeyen 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliselerle ilişkilendirilebilir; tarafımızca yukarıda öne sürülen 'bir komplekse bağlı mezar kiliseleri' görüşünün bu dört kilise için de geçerli olup olmayacağı ise tartışmalıdır.

Bu verilerden yola çıkarak, Azize Barbara kompleksinin bir manastır olmadığı, bani *domestikos* Basileios *oikosunun* üyesi bir çocuğun mezarını barındırması için yaptırılan bir kilise olduğu anlaşılır. Basileios olasılıkla hem kilisenin oyulmasına hem duvar resimlerine banilik yapmış, ya Basileios ya da üyesi olduğu *oikos*, bu alanın mezarlar ile ve bir kompleks olarak devam etmesini sağlamıştır. Ek mekanlar göz önüne alındığında, Azize Barbara kompleksinin birincil amacının ikamet değil, ölülerin anılması olduğu görülür. Aynı yamaçta, kompleksin hemen kuzeydoğusunda bir kompleks daha tespit edilmiştir (resim 144). Bu oluşum, vadinin kuzey yamacının yaklaşık merkezinde yer alan ve 'Soğanlı Han' olarak bilinen kompleksin batısındadır. Komplekste tarafımızca tanınabilen mekanlar, mutfak, şarap işliğı, ahır ve cepheye dik uzanan dikdörtgen planlı üç salondur (resim 145). Tonoz örtülü salonlardan bir tanesinin kuzey duvarında, zeminden yükseltilmiş ve derin birer mekana açılan iki kemer açıklığı görülür. Salonun doğu ve batı duvarlarında çok sayıda ve çeşitli büyüklükte, düzenli oyulmuş nişler vardır. Kompleksin tonoz örtülü şarap işliğı ve işlikten, bir sütunun taşıdığı iki kemerle ayrılan mutfak, duvarlarında çeşitli işlevlerle kullanılmış olabilecek çok sayıda nişe sahiptir. Çok düzenli mimari ayrıntılar barındıran, tonoz örtülü diğer salonların, yaşam alanları (örneğin yatakhane) olarak kullanılmış olduğunu öne sürmek oldukça kolaydır. Kompleksin batısında bulunan bir mekan ayrıca dikkatimizi çekmiş, tarafımızca beş veya altı kişilik kayaya oyma bir masa olarak kullanıldığı düşünülmüştür. Komplekse bağlı bir kilise tespit edilmemiştir. Belki de *domestikos* Basileios'un hanesi bu

kompleksti ve kompleksin hemen aşağıdaki Azize Barbara kompleksi ve kilisesiyle organik – böylece dolaysız – bir bağı vardı.

Bu kompleksin doğusunda ‘Han’ denilen kompleks bulunur. Batıdakinin aksine bu kompleks üç yanı kilise ve ek mekanlarla çevrili açık bir avluya sahiptir. Batıdaki gibi bu kompleksin de güneye bakan ön cephesinde, cepheye dik uzanan dikdörtgen planlı salonlar bulunur; ancak diğerinin aksine Han’ın bu cephesi kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Doğu-batı yönünde uzanan ana cephe enlemesine üç farklı kotta incelenebilir. Alt kotta, eksenin doğu ve batısında, yuvarlak kemerli iki kapı görülür. Orta kotta, merkezi içerde yuvarlak planlı yedi kör kemer oyulmuştur. Orta ve üst kotu birbirinden bugün tahrip olmuş düşük profilli silme ayırır; üst kotta orijinal görünümünü yitirmiş bazı konsollar, bu kotun da orijinalde kör kemerlerle hareketlendirildiğini düşündürür. Kompleksin bugün tanınabilen mekanları iki salon, mutfak (Öztürk, 2010, s. 140 – 141) ve iki kilisedir. Bunun yanı sıra doğu ve batı cephelere alt ve üst kotlarda, işlevi bilinemeyen ek mekanlar oyulmuştur; tarafımızca üst kottaki mekanlara girilmemiştir. Ana cephede alt kottaki iki kapı, birbiriyle yaklaşık eş boyutlarda, tonoz örtülü, kuzey-güney doğrultusunda uzanan iki mekana açılır. Bunlardan batıdaki, kuzeyde, yerden yükseltilmiş, düz tavanlı, yaklaşık 1,50 m. derinliğinde, dikdörtgen planlı bir girinti ile sonlanır. İki salonun da doğu ve batı duvarlarında orijinal ve sonradan açılmış olabilecek düzenli oyulmuş nişler ve oyuklar görülür. Avlunun doğu cephesi büyük oranda çökmüştür; doğu ve kuzey cephelerin birleştiği noktada avlu zemininden üst kottaki, doğu-batı doğrultusunda uzanan, kapalı Yunan haçı planlı kiliseye ait izler görülür. Kompleksin diğer kilisesi batı cepheye oyulmuştur. Bölgedeki görece güçlü ailelerin konutları olan kompleks tiplerine benzerliği nedeniyle Soğanlı Han’ın da manastır yerine konut olarak değerlendirilebileceği açıktır; avludaki ana vurgunun kiliselerde değil ana cepheye dik uzanan salonlarda olması da bu anlamda önemlidir.

Karşı yamaçta, bu konutun tam karşısında Geyikli Kilise Manastırı bulunur. Manastır açık bir avlunun üç yanında konumlandırılmış kilise ve ek mekanlardan oluşur; kompleksin tanınabilen mekanları iki kilise, keşiş hücreleri, mutfak ve depo, yemekhane ve şarap işliği, çeşitli amaçlar için kullanılmış olabilecek enlemesine ve uzunlamasına

dikdörtgen planlı iki salondur³³³. Avlunun merkezinde, doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki kilise – kuzey ve güney kiliseler – yer alır. Kuzey kilisenin batısındaki, özel mezar mekanı ya da *arkosolium* olarak naostan ayrı planlanıp kullanıldığını düşündüğümüz mekanın batı duvarında bani yazıtı okunmaktaydı. Geyiğin aziz Eustathios’a görünmesi sahnesindeki yazıt, *Khrysotiklinionun protospathariosu, hypatos ve strategos* olan bani Ioannes Skepides’in duasını taşıyordu. Ioannes, aşağıda değinilecek olan ve Karabaş kompleksi kiliselerinin son evre duvar resimlerinde isimleri okunan Skepides *oikosuna* mensup olmalıdır. *Dynatos* Ioannes’in görev unvanı ve satın aldığı unvanlar düşünüldüğünde, bu kişinin bani Basileios’tan ‘daha güçlü’ bir kişi olduğu anlaşılır. Güney yamaçtaki bu manastır ile kuzey yamaçtaki Soğanlı Han’ın karşılıklı konumları, iki oluşumun ilişkili olduklarını düşündürmüştür (Ousterhout, 2017, s. 300). Ousterhout’a göre, Geyikli Kilise manastırını karşıdaki konutta ikamet eden kişiler tarafından kurulmuştu; dolayısıyla Geyikli kuzey kilisenin yazıtında adı okunan Ioannes Skepides hem manastırın başışçısı hem de karşıdaki konutun sahibiydi.

Soğanlı Köyü en azından 11. yüzyılın bir döneminde Skepides *oikosunun* kontrolü altındadır. Vadideki yazıtlarda adları okunan Ioannes ve Mikhael, varlıkları doğrudan bilinen üyelerdir; ancak hanenin daha fazla üyesi vadiye bulunmuş olmalıdır. Önceki bölümlerde söz edildiği gibi, Skepides ailesine mensup bir asker – Eustathios Skepides – 1042 yılında Güney İtalya *Katepanlığı*nda *strategos*tur. Eustathios, Georgios Maniakes’in imparator IX. Konstantinos Monomakhos’a karşı olan isyanına destek vermeyen isimlerden biriye, dönem kaynaklarının söylediği gibi imparator onu da ödüllendirmiş olmalıdır. Belki de Ioannes Skepides’in *strategos*luk görevi Eustathios’unkiyle aynı dönemde gerçekleşmişti, zaten bölgede yaşamakta olan ailelerden Skepidesler yukarıda sözü edilen ödüllendirme yoluyla vadiye girmişti. Böyle

³³³ Geyikli manastırını yemekhanesinde güney duvarda görülen, yemekhanenin geri kalanından ayrılmış olan mekanın Panagia ayininin düzenlenmesi için oluşturulduğu önerilir., Blanchard ve Couprie, 2002. Mekanın sahip olduğu düşünülen bu liturjik işleve göre, düz tavadaki iki sıra daire kabartması Meryem’in belirlediği gökyüzünü sembolize ediyordu; ekmeğin kuzey duvardaki niş içerisinde bölünüyor, keşişlere dağıtılıyordu; mekanın girişini güneyde sınırlandıran levhadaki küçük niş, keşişlerin ekmeği aldıktan sonra yöneldikleri şarap testisini muhafaza ediyor olmalıydı. Theotokos Meryem onuruna sunulan ekmeğin yükseltilmesi anlamına gelen bu liturji, Meryem’in adının tekrarlanarak aracılık istenmesi amacı taşıyor, yalnızca yemek sırasında değil, ‘ilahi yardıma’ ihtiyaç duyulan her an yerine getirilebiliyordu, Yiannias, 1972, s. 228. Blanchard ve Couprie, Geyikli yemekhanesindeki bu oluşumu imparatorluğun doğu sınırındaki tehlikelere kayıtsız kalamayan “güçlü Skepides ailesinin” vadiye varlığıyla birlikte açıklamaya çalışır. Araştırmacılara göre, sınırı koruyan aile de etkili bir ilahi yardıma ihtiyaç duymuş ve banisi oldukları manastırda bunu uygulamışlardır., 2002, s. 101.

bir olasılık, Geyikli Kilise manastırının vadideki varlığına ilişkin de bazı öneriler sunar. Ioannes Skepides ailenin vadideki ilk temsilcisiyse (*oikodespotes*), Geyikli manastırı, vadinin ilk [kenobitik] manastırı ve din dışı bir *dynatosun* baniliğindeki özel bir dini oluşum demektir: Ioannes hem bir manastıra hem de ölümünden sonra mezarını bekleyecek bir keşiş grubuna bani olmuştur.

Bu noktada Azize Barbara kompleksinin banisi *domestikos* Basileios ile Ioannes Skepides'in köyde bir arada var olup olmaması önemlidir. Ioannes, Skepides ailesinde üç kuşaklık (belki de sonrasında daha fazla süreliğine) *pronoia* bağışını alan ilk kuşak *pronoarios* gibi görünmektedir. Basileios'un sahip olduğu unvan olan *thema domestikosu*, bir *strategosun* altında görev yapsa da, tarafımızca önerilen "imparator tarafından toprak ve unvan bağışlanması" doğruysa, iki güçlü *oikosun* aynı dönem içinde vadide bulunması zordur. Skepideslere yapılan bağış, yalnızca bir kısım köy toprağını değil, tüm köyü kapsamış olmalıdır. Çünkü iki baninin de unvanlarına bakılarak, bağışı yapan imparatorların – ilkinde II. Basileios ve VIII. Konstantinos, daha sonra IX. Konstantinos – birincil motivasyonları sınır koruması ve sınırdaki asker bulunmasıdır. Dolayısıyla, *domestikos* Basileios ya ölmüş ya da *oikosu* başka bir noktaya kaydırılmış, ve vadi el değiştirmiştir.

Bu olasılık akılda tutulduğunda, *domestikos* Basileios'un bir manastıra bani olmayı seçmediği görülür. Örneğin, 10. yüzyıldan beri vadide olan Karabaş kiliseler topluluğu kendine ait bir manastır haline getirmemiş, kiliseler topluluğuna 11. yüzyılın ortasında Skepides ailesinden bir üye bani olmuştur. Eğer önerdiğimiz gibi ailenin vadideki ilk üyesi Ioannes ise, bir başka önemli nokta, Ioannes'in de 1040larda bu kiliseler topluluğuna bani olmamasıdır.

Ioannes bir manastıra (ve böylece gelecekteki mezarına ve mezarını bekleyecek keşiş grubuna) bani olduysa, bu oluşumun hemen karşısında konutunun bulunması beklenebilir; kompleksin bulunduğu yamaçta kompleksten köyün merkezine kadar devam eden çeşitli boyutlarda çok sayıda oyuk, olasılıkla kompleksin kullanımına aittir. Ousterhout, bu mekanların hizmetliler veya diğer aile üyeleri tarafından kullanıldığını önermiştir (2017, s. 311); Skepideslerin yazıtlar yoluyla da görülen uzun süreli hakimiyeti ve yine unvanlarının gösterdiği *dynatos* kimlikleri, bu öneriyi doğrular niteliktedir.

Geyikli manastırının bulunduğu yamaç, bir manastır kompleksinin yanı sıra çok sayıda kilise, mezar ve yaşam alanı gibi farklı mimari formlar barındırması nedeniyle ilginçtir. Manastırın hemen doğusunda, oyulduğu kayaya bitişik herhangi bir ek mekana sahip olmayan Küçük Geyikli Kilise yer alır. Naosta iki çocuk beş yetişkine ait zemin mezarları ile kaya kütesinin cephelerinde *arkosolium*lar görülür. Naosun güney duvarı sonraki bir dönemde yeniden biçimlendirilmiş ve naos güneye doğru genişlemiştir. Kendine ait örtüsü bulunan, naosun diğer bölümüne oranla düzensiz planlı bu kısmın, zeminindeki mezar oyuğu nedeniyle gömü amacıyla oluşturulduğu düşünülebilir. Küçük Geyikli kilisenin, hem Azize Barbara kilisesi hem de Geyikli kilise ile sahip olduğu benzerlikler nedeniyle, kronolojiye ilişkin sorular oluşur. Küçük Geyikli kilisenin bitkisel bezemeleri ve duvar resimlerinin Azize Barbara güney kilise ile olan üslupsal benzerliği vurgulanmaktadır (Jerphanion, 1925 – 1942, s. 373; Jolivet Lévy, 1991, s. 258). Geyikli kuzey kilise naosunun doğu bölümünün, Azize Barbara güney kilisenin giriş mekanının ve Küçük Geyikli kilisenin örtü sistemlerinin benzerliği de buna eklenmelidir. En geç 1021’de oyulan Azize Barbara Kilisesi, Küçük Geyikli ve Geyikli kuzey kilise, aynı dönemde vadide bulunuyor muydu; veya aynı sorunlara – kare mekanın örtülmesi – benzer çözümler bulan bir usta grubu ile aynı ressam atölyesinin farklı üyeleri bu üç yapıda farklı dönemlerde mi çalışmıştı, gibi soruları cevaplamak zordur. Azize Barbara kompleksiyle organik bağı bulunmayan Küçük Geyikli kilisenin, kompleksle dolaylı bir bağı olduğu kabul edilirse, belki de bu kilise kompleksin ek şapeli (gömü şapeli?) olarak işlev görmeye çoktan başlamıştı.

Küçük Geyikli kiliseden doğuya ilerlendiğinde birbirlerine yakın mesafede kaya kütleleri görülür. Bazı kayalar yalnızca mezar odaları ve *arkosolium*lardan ibaretken, kayalardan iki tanesi alt kotta birer kiliseye, kayalardan bir tanesi geniş hücreli olabilecek bir mekana sahiptir. Kiliselerin içleri, kaya kütlelerinin iç ve cephelerinde çok sayıda zemin mezarı ve *arkosolium* görülür. Kiliselerden biri, düz tavanını çevreleyen dış motifli silmesi ile 10. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen, aynı vadideki Kubbeli I Üst ve Kubbeli III kiliselerine benzemektedir; Küçük Geyikli kilise gibi bu kayalardan bir tanesinin üzerinde de fark edilen kubbevari düzenleme, Kubbeli kiliseler topluluğu ile kurulabilecek diğer bir benzerliktir. Altı kaya kütesinden biri alt kotta, düzensiz oyulmuş, kuzey duvarında yuvarlak kemerli üç koltuğa sahip, diğer duvarlarında farklı boyutlarda oyuklar görülen bir mekan barındırır. İlk izlenimimiz bu

mekanın mutfak işlevini gördüğü olsa da, konik örtüye sahip olmaması ve üst kotta bugün cephesi yıkık başka bir mekanın daha bulunması bu izlenimimizi değiştirmiştir. Mekanın örtüsünün bir kısmında görülen ‘baca’, bugün örtüsünün, duvarlarının ve zemininin büyük kısmı yıkık olan üst kottaki mekanın zeminine açılır. Dolayısıyla alt kottaki mekanın mutfak olarak kullanılmış olması akla yatkın değildir; zemininde Bizans dönemine ait ocağın bulunmaması da bu tespit ile orantılıdır. Kuzey duvarda yer alan üç niş, yere yakınlıkları ve yuvarlak kemerleri ile koltuk olarak kabul edilmelidir. Bu denli çok mezarın ve iki kilisenin arasında yer alması nedeniyle mekanın, ölü anma törenleri sırasında kullanılmış olduğu önerilebilir.

Geyikli Kilise manastırının etrafındaki mezar yoğunluğu nedeniyle manastırın, bir “mezarlığın ortasında” konumlanmış olduğu vurgulanır ve bu alanın tümüne “Geyikli Kilise mezarlığı” biçiminde değinilir (Ousterhout, 2010, s. 92 □ Ousterhout, 2017, s. 300). Tıpkı bani *domestikos* Basileios’tan söz ederken önerildiği gibi, bani *strategos* Ioannes’in de ölümünden sonra mezarını bekleyecek bir keşiş grubuna bani olduğu kesindir; bu, Skepides *oikosu* mensuplarının olduğu kadar manastırın keşişlerinin de mezarlarının oluşturulmasını ve anılmalarının gerçekleştirilmesini gerektirmiştir. Bununla birlikte, doğudaki kayaların Geyikli Kilise manastırı ile olan ilişkisi ve bağlantısı konusunda bir şey söylemek, bu mezar ve kiliselerin vadinin kaçınıcı yüzyılını örneklediği hakkında bir şey önermek bizce zordur.

Karabaş 1 no.lu kilisenin duvar resimlerinin tarihlenmesini sağlayan ve Skepides ailesinin vadide 1060’larda hala var olduğunu gösteren bani yazıtı, 1 no.lu kilise naosunda, kapının üzerinde yer alır. Yazıtı, naosun, *protospatharios* Mikhael Skepides, rahibe Katerina ve keşiş Nyphonos’un harcamalarıyla 1060-1061 yılında boyandığını belirtir. Önceki bölümlerde değinildiği gibi, Karabaş 1 no.lu kilisede tasviri görülen banilerin akrabalık bağları üzerine iki öneri yapılmaktadır; bu önerilerden ilki Jerphanion’a, diğeri Rodley’e aittir. Bunlardan ilkinin göre, naostaki nişlerden birinde görülen rahibe Katerina ve asker (ki Jerphanion bu askeri Mikhael Skepides olarak kabul etmiştir) evlidir; diğeri figürler – keşiş Nyphonos, Eudokia, Skepides adındaki kişi (ki bu kişi asıl Mikhael Skepides’tir), Maria ve Eirene onların çocuklarıdır. Diğeri öneriye göre, keşiş Nyphonos ve Eudokia evlidir; rahibe Katerina, Mikhael Skepides ve rahip Basileios onların çocuklarıdır; Maria ve Eirene ise rahibe Katerina ve askerin çocuklarıdır. Bu son görüş, üç kuşaklık bir aileye dair öneri sunmaktadır.

Bu figürlerin kıyafetlerinden anlaşıldığı üzere kuzey duvar batı nişte görülen Katerina bir rahibedir ve nişin arka duvarındaki azize Katerina'ya yakarmaktadır. Bugün kısmen seçilebilen iki çocuk – Maria ve Eirene (Jerphanion, 1925 – 1942, II, s. 337 – 338) – azize Katerina'nın iki yanında ayaktadır. Aynı nişte, rahibe Katerina'nın karşısında yüzü ve adı bugün görülemeyen asker bulunur. Aynı duvarda diğer nişte, arka duvardaki Başmelek Mikhael'in iki yanında keşiş Nyphonos ve Eudokia diz çöker. Keşiş Nyphonos'un beyaz saçları ve Eudokia'nın kıyafeti dikkat çeker. Eudokia, yakası ve kolları kürklü bir giysi içinde resmedilmiş din dışı bir figürdür; keşiş ise yaşlı bir kişidir. Naosun güney duvarında, doğudaki kemer açıklığının iç yüzünde Mikhael Skepides resmedilmiştir. Tarafımızca bu açıklığın orijinalde kapalı olduğu ve Mikhael'in de naostaki diğer baniler gibi bir kutsal figüre yakardığı düşünülmektedir. Naosun kuzey duvarında ve *prothesis* nişinin de oyulduğu doğu nişte rahip Basileios görülür. Nişin arka duvarındaki Meryem ve çocuk İsa'ya yakarmaktadır. Bu figürlerin naostaki yerleri ve tasvir ediliş biçimleri yukarıda sözü edilen ikinci öneriye yakın durmamıza neden olmaktadır. Batı nişte Katerina, asker, Maria ve Eirene bir kuşak aile (karı-koca ve çocuklar) görünümündedir. Keşiş Nyphonos beyaz saçlarıyla diğer kuşağı temsil eder; Eudokia da olasılıkla Nyphonos'un eşidir. Aşağıda değinilecek olan Bani Şapelinin güney duvar ekseninde tasvir edilen Başmelek Mikhael ve iki yanında baniler; Geyikli güney kilisede güney duvar ekseninde Başmelek Mikhael ve belki de bir yanında Ioannes Skepides (Jolivet Lévy, 2012, s. 155), Başmelek Mikhael'e yapılan bir vurguyu anlatır. Başmelek, Skepides ailesinin belki de o dönemki mevcut *oikodespotesinin* koruyucu azizi veya aracı olarak kabul ettiği kutsal figürdür. Nyphonos'un o dönem *oikosun* başı olabileceği düşüncesi, görece yaşlı bir figür olmasıyla da destekleniyor görünmektedir. Bununla birlikte, keşiş Nyphonos'un Eudokia ile evli olması bir problemdir; belki Nyphonos'un bir manastıra girmesi (ve olasılıkla adını da değiştirmesi söz konusudur. Aynı durum rahibe Katerina ve eşi olduğu düşünülen asker için de geçerlidir.

Karabaş 1 no.lu kilisede hem bir monastik yaşam vurgusu hem de aile kurumu ile desteklenen seküler yaşam vurgusu bir aradadır. Dolayısıyla “aileden ayrılarak/aileyi geride bırakarak bir manastıra kapanma” olgusundan söz etmek zordur. Aynı ailenin üyelerinin (örneğin baba-oğul, büyükanne-kız torunlar) aynı sırada bir manastıra

kapandıkları bilinmektedir (Talbot, 1990, s. 122); ama Karabaş kiliseler topluluğunda daha çok ‐ailenin tüm üyeleriyle birlikte hareket etme‐ durumu söz konusu görünür.

1060’lı yıllarda hala Skepides ailesinden söz ediliyorsa, Geyikli manastırı da hala bu ailenin kontrolünde demektir; bu durumda köyde en azından belli bir dönem içerisinde birden fazla manastır vardır: ileride değinilecek olan yemekhaneli manastır Canavar ve Geyikli. Din dışı kişilerin, kendi toprakları üzerinde özel dini kuruluşlarını kurdukları bilinmektedir (Thomas, 1987, s. 123 ve devamı). Karabaş kompleksinde bir arada bulunan bu monastik ve din dışı yaşam vurgusu, kompleksin bir manastır olarak görülmesini zorlaştırmaktadır. Daha önce söz edildiği gibi, ne bani Basileios ne de Ioannes Skepides Karabaş kiliseler topluluğuyla ilgili – el koyma, yenileme, bağış yapma gibi – bir adım atmış görünmektedir. Aile 1060’ta kiliseler topluluğuna bani olduğunda kompleksin ne tür bir oluşum görünümünde olduğuna cevap vermek zordur. Yukarıda Kubbeli kiliseler topluluğundan söz ederken değinildiği gibi, bir köylü kendi toprağı üzerinde kilise kurup keşiş olabiliyor, köylünün ölümünden sonra bu kilise hem köylülerin hem de imparatorluğun yararı için, statüsünü kaybetmeyerek ‘köye ait bir kilise’ olarak devam ediyordu; kurucuları ise ‘keşiş’ kimliklerini koruyordu. Tıpkı Karabaş 4 no.lu kilise gibi, Kubbeli kiliseler topluluğunun da kutsal bir kişi etrafında geliştiğı ve sonrasında köylülerin mezarlarını barındırdığı tarafımızca önerilmiştir. Çıkış noktaları olasılıkla aynı olsa da, belli bir süre sonra Karabaş kiliseleri, Kubbeli kiliselerden farklı devam etmiş olabilir.

Canavar Kilisesi kompleksinin bugün doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel uzanan iki kilisesinden kuzeydeki, kompleksin ilk oyulan kilisesiydi. Kötü durumdaki duvar resimleri, naosun güney duvarında bulunan bir tasvir nedeniyle 11. yüzyıla tarihlenir; din dışı bir kadına ait olan bu tasvirin Skepides ailesinden bir üyeyi betimlediğı düşünülmektedir. Kadın, kuzey ve güney kiliseleri birbirinden ayıran kemerleri taşıyan sütunda resmedilmiştir; Jerphanion figürün ‘Eudokia’ yazıtını okumuştur (1925 – 1942, II, s. 363). Figürün kendi solunda azize Katerina, azize Katerina’nın kendi solunda üç azize daha görülür. Kemer açıklıklarından doğudakinin duvar resimleri de bugün kötü durumdadır; belki orijinalde Eudokia’nın kendi sağında da azizeler resmedilmiştir. Karabaş ile Canavar kiliseleri arasındaki ilişki üzerine Jerphanion iki olasılıktan söz eder: a) Canavar kuzey kilisede din dışı bir kişi olarak görülen Eudokia, rahibe olduktan sonra kendini adadığı azize olan Katerina’nın adını da almış ve Karabaş 1 no.lu kilisede

de görüldüğü gibi kendisini ‘rahibe Katerina’ olarak tanımlamıştır; b) diğer olasılığa göre ise Karabaş 1 no.lu kilisede Başmelek Mikhael’in ayakları dibinde görülen ‘rahibe Eudokia’, rahibe olmasından önce ‘annesinin/rahibe Katerina’nın’ çok bağlı olduğu azize Katerina’nın yanında tasvir edilmeyi istemiştir (1925 – 1942, s. 363 – 364). Daha önce söylenmiş olduğu gibi, Karabaş 1 no.lu kilisede Eudokia’nın yazıtı ve kıyafeti onun bir rahibe olduğunu belirtmemektedir. Karabaş ve Canavar kiliselerde tasvir edilen iki Eudokia da din dışı yaşama mensuptur; bu nedenle bir kişinin manastıra girdiğinde genelde karşılaşılan isim değiştirme durumu da söz konusu değildir. Eğer iki komplekste de aynı ailenin varlığından söz edilmeliyse, ki öyle görülmektedir, Eudokialar ya aralarında bir kuşak fark olan bireyler ya da aynı kişilerdir. Canavar kilise ile Eudokia söz konusu olduğunda, toprak sahibinin kendi mülkü üzerinde kurduğu özel dini kuruluş olgusu daha kolay görünür hale gelir ve Canavar kompleksinin bir kadınlar manastırı olduğu daha kolay öne sürülebilir. Karabaş 1 no.lu kilisede tasvir edilen rahibe Katerina (veya din dışı hayatta adı her neyse), belki de Eudokia’nın banisi olduğu Canavar manastırına rahibe olarak katılmış, manastırın adandığı azizeye – azize Katerina’ya – yakarır halde Karabaş 1 no.lu kilisede resmedilmiştir.

Bani Şapeli denilen kilise de Skepides ailesiyle ilişkilendirilen bir yapıdır (Lamesa, 2015). Lamesa, duvar resimlerini üslupsal ve ikonografik nedenlerle 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirir. Karabaş kompleksinin hemen doğusunda yer alan kilise, oyulduğu kaya küntesinde ve yakın çevresinde bulunan kayalarda *arkosolium*lar ve mezar odaları ile birlikte düşünüldüğünde, monastik bir oluşumdan farklı görüntü sunar. Naosun güney duvarında bugün üç banisi figürünün adları ile giysilerine ait ayrıntılar fark edilir; ancak renk kalıntılarından, benzer kıyafetler içinde en az iki baninin daha resmedildiği anlaşılır. Güney duvar ekseninde Başmelek Mikhael ile iki yanında, Canavar kuzey kilisede Eudokia’nın başlığına, Karabaş’ta Mikhael Skepides ile diğer askerin türbanına benzer başlıklar içinde görülen baniler, aynı aileye mensup olma önerisini desteklemektedir. Resmedilen ailenin erkek üyeleri Konstantinos ve Nikitas Başmelek Mikhael’e, kadın üyesi Anna, Meryem ve Çocuk İsa’ya yakarır.

Bu verilerden görüldüğü kadarıyla Skepidesler, en az yirmi yıl vadide – köyde kalan, bazı üyeleri başından beri ve bazı üyeleri sonradan dini yaşamı seçen, çoğunluğu – arazideki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla – din dışı, bazı üyeleri asker, bazı üyeleri sivil bir ailedir.

15. yüzyıl sonu 16. yüzyıl başında Soğanlı'nın nüfusu Müslüman değildir ve tamamı tımar vergisine tabidir (Beldiceanu Steinherr, 1982, s. 495). 16. yüzyılın ilk yarısında Müslüman olmayan halktan elde edilen vergi gelirleri, bir kethuda ve altmış bir askerden oluşan Develi Karahisar [Kyzistra/Yeşilhisar] kalesinin garnizonu için ayrılmaktadır (Beldiceanu Steinherr, 1982, s. 495). Kanuni Sultan Süleyman döneminde köyün nüfusu karışıktır (Beldiceanu Steinherr, 1982, s. 495). Soğanlı köyü ile birlikte 'yakınlardaki kalenin' garnizonunu vergileriyle destekleyen köy yakınlardaki Mavrucan'dır; burada Müslümanlarla birlikte vergi ödeyen on yedi Hıristiyan vardır; bu vergiler kalenin garnizonuna gider (Beldiceanu Steinherr, 1982, s. 489). Soğanlı ile aynı belgede sözü edilen bu kale olasılıkla 1 kethuda ve 61 askerden oluşan Kyzistra'dır. Aynı belgede Erdemli köyünde yaşayan nüfusun büyük çoğunluğunun Hıristiyan olduğu yazmaktadır; vergilerden elde edilen gelir de Kyzistra Kalesine bırakılmaktadır (Beldiceanu Steinherr, 1982, s. 482).

Soğanlı Vadisinin iki kolunun kesiştiği noktada bulunan Ak Kilise, yine bu noktanın yukarısında var olan Bizans köyünün merkezinde yer alma özelliğiyle, olasılıkla köy topluluğu için köy kilisesi olarak kullanılmıştır. Ak Kilisenin varlığını göz önüne alarak Soğanlı Vadisini, merkezinde kilisesini barındıran bir köy olarak değerlendirmek gereklidir. Bu anlamda, 8. yüzyılın ilk yarısı gibi 'görece' erken bir tarihte derlenen *Farmer's Law (Çiftçi Kanunu)* metninde okunan, ekim arazisine sahip köy ve köy yaşayışına ilişkin düzenlemeler bir noktada bu köyü de ilgilendirmiş ve köye de uyarlanmış olmalıdır (Metin için bkz. Ashburner, 1910 ve 1912). Metin Bizans köyü üzerine genel bir resim sunar. Bir köy, çevresinde bulunan diğer köylerle, kesin sınır teşkil eden bir arazi parçasıyla ayrılır; öyle ki bu arazi konusunda iki köy arasında yaşanan anlaşmazlık, araziye en uzun süre sahip olan köy lehine karar verecek kişilerce/hakimlerce (*δικαίωμα*) çözülecektir (Madde 7, Ashburner, 1912). Bir köylü başka bir köylünün toprağını yalnızca üç yıllığına işleyerek kârını alabilir, üç yılın sonunda toprağın asıl sahibine geri verilmesi gerekir (Madde 17, Ashburner, 1912); kendi arazisini terk eden bir çiftçinin, toprağını işleyen kişi veya kişiler varsa, bunlar elde ettikleri kâra göre daha fazla vergi ödeyeceklerdir (Madde 19, Ashburner, 1912).

10. ve 11. yüzyıllarda kırsalda genellikle tarım ile geçinen kimselerin tabi olmaları beklenen dört 'malî yük' bulunuyordu; toprağın ve diğer taşınmaz mülklerin üzerinde

bulunan mülk vergisi; hayvan sahipliğinden alınan vergi; köy topluluğunun tamamının vermekle yükümlü olduğu bir vergi türü; köyün orduya verdiği (mali destek, geçici kas gücü, kalacak yer sağlama gibi) çeşitli destekleri kapsayan ikincil vergiler (Bartusis, 2013, s. 70 – 71). Bu vergilerden bazıları kaldırılmak istendiğinde başlıca iki yöntem – *logisimon* ve *exkousseia* – kullanılıyordu; bunlardan ilki mülk vergisinin, diğeri genellikle mülk vergisinin olmasa bile ikincil vergilerin kaldırılmasını öngörüyordu. Bartusis 11. yüzyılın son çeyreğinden önce, yalnızca dini kuruluşlara verilen *logisimon autourgion solemnion* adlı, kuruluşu mülk vergisinden muaf tutan türdeki ayrıcalıklara rastlandığını belirtir. Benzer şekilde *exkousseia* da, dönem kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla, 11. yüzyılın son çeyreğinden önce dini kuruluşlara tanınan bir ayrıcalıktı. Ayrıca bir dini kuruluşa tabi olmasa ve onun mülkleri üzerinde yer almasa da bir köyün mülk vergilerini merkezi yönetime değil, dini kuruluşa verdiği örnekler de bulunmaktadır; ki bunlar da 11. yüzyılın sonu 12. yüzyılın başına aittir.

Kendi toprağını işleyen bir özgür köylü, köy topluluğunun bir üyesi olarak yaşam alanlarına, bir veya birkaç hayvana, ekilebilir araziye sahipti; buna bağlı olarak da birincil ve ikincil vergilerini ödüyordu. 10. yüzyıldan başlayarak, bir toprağa sahip olmayan ve bu nedenle mülk vergisinden kendiliğinden muaf olan köylünün büyük toprak sahibi bir manastıra *paroikos* olarak verilmesine dair örnekler söz konusudur. Bu köylülere *exkousseia* bağışlanması, devlete karşı yükümlü oldukları diğer tüm ikincil vergilerden muaf olmaları anlamına geliyor, bunlardan muaf olan köylü, manastırın toprağında kiracı-köylü statüsünde bulunabiliyor ve toprağı çalıştırabiliyordu. 11. yüzyılda büyük toprak sahibi din dışı bir haneye *paroikoi* – örneğin bir köy – de bağışlanabiliyordu. Bu örnekler, mesela bir köy bağışlandığı zaman ‘üzerindeki köylülerin de bağış kapsamında olması’, zaten mülk sahibi olan köylülerin de *paroikoi* olabileceklerini göstermektedir.

Soğanlı Vadisi, merkezinde kagir bir köy kilisesinin bulunduğu, köy evlerinin birbirlerine yakın konumlandığı, dolayısıyla organize bir köy görünümündedir. Kendi toprağına sahip olan ve bu toprağı işleyen özgür köylüler, bu nedenle birincil vergileri ile birlikte, sahip oldukları hayvanlar, köy topluluğunun ortak ödediği vergi ve *angaria* gibi ikincil vergilerini de ödüyor olmalıydılar. Olasılıkla 9. ve 10. yüzyılların köyleri gibi bu topluluk da su ve diğer geçim kaynaklarının üzerinde ortak kullanım haklarına sahipti. ‘Köy elitleri/köyün ileri gelenleri’ de ya dini sınıfa mensup olduğu için

kendiliğinden, ya topluluk tarafından sözü dinlendiği ve fikri sorulduğundan, ya uzun süredir köyde yerleşik olmalarından veya diğerleriyle karşılaştırıldığında daha zengin olduklarından, ihtimalle Soğanlı köyünün bir parçasıydılar. Köyün ileri gelenlerine geç Bizans dönemine ait dönem kaynaklarında *gerontes*, *khresimoteroi anthropoi* veya *kreittones* denildiği, köy rahiplerinin de bu grupların parçası olarak kabul edildikleri bilinmektedir; 13. yüzyılda Athos dağındaki bir köyde yaşayanlar kendilerini “*iereis* (rahipler), *gerontes* (yaşlılar), *oikodespotai* (hane sahipleri), *kai oi loipoi apantes mikroi te kai megaloi* (büyük veya küçük diğerleri)” biçiminde tanımlar (Laiou, 2012, s. 117 – 118)³³⁴. Köylülerin en erken 10. yüzyılın başına tarihlendirilen *Fiscal Treatise*'da sözü edilen *agridion*, *proasteion*, *ktesis* gibi farklı yaşam ve ekim alanlarına sahip olup olmadıkları kesin olarak söylenemese de (Brand, 1969), Soğanlı köyünün kendi ekip biçtikleri toprak parçasına sahip olan belli bir özgür köylü nüfusu barındırdığı önerilebilir.

Özellikle 10. yüzyılda askeri çatışmaların merkezindeki noktanın köy olduğu vurgulanır (Dagron, 1988); gerçekten de 10. yüzyıla ait askeri taktik metinlerinde köy ve köylü nüfus, sürekli korunması gereken ve korunmasına ilişkin askerlere taktikler verilen öğelerdir. Örneğin büyük bir düşman saldırısı sırasında köye gönderilen üç yüz asker ve komutanları, köyü gören bir gözetleme noktasında bekleyecek, düşmanın atlarından inerek köylülerin evlerine saldırmaları sırasında bu askerlerin bir kısmı düşmana saldıracaktı (*Skirmishing* [1985, s. 207, 17.42-45]). Bu sırada öngörülen, bu baskına karşı gözcüler tarafından çoktan uyarılmış olan köylülerin hayvanlarıyla birlikte müstahkem mevkilere sığınmış olmalarıdır (*Skirmishing* [1985, s. 153, 2.5-10]). *Strategos* tarafından düşmanın geçmesi beklenen rotaya ve rota üzerindeki köye gönderilen komutan (olasılıkla *tourmarkhes*), burada kamp kurup ihtiyaçlarını giderdikten sonra yüksekteki bir gözetleme kulesine çıkacak ve düşmanın hareketlerini izleyecektir. Soğanlı köyü de, bu tip saldırılar sırasında korunması gerekli bir lokasyondur ve köylülerin tehlike esnasında, coğrafya ile de doğal olarak korunan yüksek bir noktaya doğru boşaltılmaları beklenir. Soğanlı Vadisi, Kayseri'den Kilikya Geçidi'ne giden rotanın hemen üzerinde değil, bu rota üzerindeki Yeşilhisar'ın yaklaşık 10,00 km batısında bulunmaktadır; dolayısıyla anayoldan içeridedir. Köyün boşaltılması

³³⁴ Geç Bizans döneminde köylülerin (rahip, keşiş-rahibe, aileler ve toprak sahibi diğer bireyler) köy kilisesi veya manastıra yaptıkları ortak bağışlar için bkz. Kalopissi Verti, 2012, s. 125 – 140.

sırasında köylüler yola (doğuya) veya yüksek bir noktaya transfer edilmiş olabilirler. Aynı taktik metninde, köylülere haber verilmek için geç kalındığından boşaltılamamış ve düşmanın geçeceği anayola yakın köylerin savunulması için, yolun iki yanına konuşlanmış Bizans askerlerinin, düşmanı köye girdiği anda öldürmesi söylenmektedir (*Skirmishing* [1985, s. 175, 10.35-40]). Soğanlı köyünün yola doğru boşaltılmasında kale ile berkitilmiş en yakın nokta Kyzistra'dır. Kyzistra, 6. yüzyıla tarihlenen anonim strateji metninde anılan ve özellikleri tanımlanan kalelerden (φρούριον) biri olmalıdır³³⁵. Ayrıca Kyzistra'ya giden yol, düşmanın da kullanacağı yol olduğundan, kalenin bu amaçla kullanılmış olması zordur. Çalışmamızda daha önce değinildiği gibi, Soğanlı Vadisinden, kuzeydeki Ortaköy'e giden 'gizli bir geçit ve bu geçidin ulaştığı küçük bir kaleden' 20. yüzyılın başında söz edilmekteydi (Grégoire, 1909, s. 111). Belki de bu kale, köyün batıya ve kuzeye doğru boşaltılmasını sağlıyor ve Soğanlı'nın bir bölümünü *kataphygion* (καταφυγή τών γεωργών/köylülerin sığınağı) konumuna getiriyordu.

İmparatorluk himayesinde olmayan özel dini kuruluşların 'altın çağı' olan 9. yüzyılın sonu ve erken 10. yüzyılda özellikle imparator VI. Leon döneminde bu kuruluşlara verilen destek artmıştır (Thomas ve Hero, 2000, s. 48 – 49). Vadide 10. yüzyıldan önce bir manastır kuruluşu vardıysa, bu kuruluş *logisimon autourgion solemnion* veya *exkousseia* muafiyetlerinden yararlanmış olabilir. İmparatorun adı manastır ve kiliselere sağlanan *logisimon* muafiyetlerinde, ve manastırların baş keşişleri (*abbot*), keşişleri veya manastırı işletenler tarafından rica edildiği takdirde sağlanan *solemnion logisimon* muafiyetlerinde anılır³³⁶. Çalışmamızda daha önce değinildiği gibi, 10. yüzyılın başında Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak politikalarında belirttikleri şekilde, *dynatoi* arasında sayılan manastır ve kilise otoritelerinin köy topluluğundan toprak satın almasının yasaklanması belki de Soğanlı köyü için de geçerliydi³³⁷.

³³⁵ Hatırlanacağı gibi *De Thematibus*, bölgenin karargahı Koron kalesine 'phrouirion/φρούριον' biçiminde değinen bir dönem kaynağıdır ve Lulon ile birlikte bu iki kale, 'φρούριον'a en iyi örneklerdir, Honigmann, 1935, s. 45. Sözü edilen strateji metninde φρούριονun, düşmanın yaklaşıp yaklaşmadığını gözlemek, baskınlardan kaçan bölge halkını kabul etmek, Bizans askerlerinin hücum için toplanmalarını kolaylaştırmak gibi amaçlarının olduğu belirtilir.

³³⁶ Bu metinlerden biri de *Fiscal Treatise*'dir (*Mali Tez.*), bkz. Brand, 1969.

³³⁷ I. Romanos'un *novellasına* göre bir manastır, eğer söz konusu toprak manastıra katılan kişi tarafından bağışlanmışsa bunu iade etmek zorundaydı; toprağın ederi kadar nakit parayı ise kabul edebilirdi., I. Romanos'tan aktaran McGeer, 2000.

Böylece büyük oranda devletin mali ve ekonomik çıkarları ile bağlantılı şekilde çalışan, köy toplulukları içerisinde organize olan ve tarım arazilerini yapılandıran köylünün sahip olduğu ‘güçlü’ konum görülebilir; bu konum 10. yüzyıldan başlayarak, kırsalda aristokrat mülk sahipliğinin gelişmesi ve köylerin dini veya din dışı toprak sahipliğine entegre olması yoluyla değişmiştir (Laiou, 2005, s. 47).

Varlığını en geç 6. yüzyıldan beri sürdüren Soğanlı köyüne 10. – 11. yüzyılda aristokrat konutları eklenmiştir. Soğanlı Han kompleksini Skepides ailesi ile doğrudan ilişkilendiren yazıt veya görsel veri olmasa da, 11. yüzyılda uzun süre vadide var olan ailenin konutu olarak kabul edilmemesi için neden yoktur. İkamet için değil daha çok ölümlerin anılması için işlev görmüşe benzeyen Azize Barbara kompleksinin banisi *dynatos* Basileios’un da vadide ikamet etmesi için bir konuta ihtiyacı vardır. Basileios’un *oikosu* ile doğrudan ilişkilendirmeye yarayan herhangi bir yazılı veya görsel veri bulunmaasa da, Han’ın batısındaki kompleksin de *dynatosun* konutu olarak görülmemesi için bir sebep yoktur. Bölgede güçlü toprak sahibi ailelerle ilişkilendirilen avlulu komplekslerden bir tanesinin ve avlusuz başka bir konutun daha Soğanlı Vadisindeki köy yerleşimi içerisinde konumlandırılması, vadinin belli bir dönemde (10. – veya 11. yüzyılda) ‘politik bir duruşun’ ögesi olduğunu gösterir: köy, küçük toprak sahibi köylülerin yaşadığı bir yerleşimden, güçlüler arasında “el değiştiren” bir toprak haline gelmiştir. Bu konutların sahipleri – özellikle bani oldukları dönemdeki askeri unvanları göz önüne alındığında – bölgenin güvenliğe ihtiyaç duyduğu sırada burayı kontrol eden, bu sırada ve sonrasında konutlara yerleşmiş, buldukları köyde ekonomik anlamda refahını devam ettirmiş kişiler gibi görünmektedir. Arazideki verilerden anlaşıldığı kadarıyla köye en erken 1006’da ‘güçlü’ bir kişi girmiştir. Skepides ailesinin belki de köydeki ilk üyesi Ioannes ile köydeki *oikodespotes* değişmiş ancak *oikos* aynı kalmıştır. Köyde birden çok manastırın bir arada bulunması ile ise, vadinin 11. yüzyılında 10. yüzyıla oranla dini anlamda artan bir nüfustan söz edilebilir.

1067’de önce Mezopotamya *theması* ve Malatya’ya, ardından Kayseri’ye saldıran Türkler, burayı yakıp yıktıktan sonra Kilikia’ya yönelmiş ve dar geçitleri (στενωπούς) aşarak ilerlemiştir (Attaleiates [2012, s. 173, 16.4]). Kayseri’den Gülek Boğazı’na inen en kısa rotayı oluşturan Yeşilhisar, Kyzistra, Araplı, Kemerhisar ve Pozantı hattı kullanılmış olmalıdır (resim 5). Türklerin yol üzerindeki ‘dar geçitleri’ de Kilikia’ya inişleri sırasında ele geçirmiş oldukları düşünüldüğünde, Yeşilhisar hattını kaybeden

kişinin Skepides ailesinden bir ‘güçlü’ – Ioannes Skepides, Mikhael Skepides veya başka bir üye – olduğu söylenebilir. Yeşilhisar hattı metropolitlik Kayseri’nin güvenliği için konumlandırılan ‘istasyonlardan’ biri olmalıdır.

Hatırlanacağı gibi, 1079 – 1080 yıllarında II. Gagik, Bizanslı Mantale’nin oğulları olan, nüfuz sahibi üç kardeşin yaşadığı Kyzistra’yı almak istemiştir. Bunu anlatan Urfalı Mattheus’a göre, üç kardeşe babalarından miras kalan kale 1112’de hala bu kardeşlerin kontrolündedir. Bu noktada, VII. Mikhael’in (1067 – 1078) ‘kale bağışının yalnızca bir ömürlük olduğuna’ ilişkin hükmü hatırlanmalıdır (Whittow, 1995, s. 69). Bu hükme rağmen kardeşlerin, kalenin kendilerine babalarından kaldığını söylemelerinin nedeni olasılıkla bağışın bir şekilde uzatılmış olmasıdır. Oikonomidès, bu bağışların bölgeyi ve köylüleri koruyacak kişilere yapıldığını düşünür (1966, s. 416). Bu yaklaşım sınır bölgeleri söz konusu olduğunda çok mantıklıdır. Bir kimsenin bir kaleye sahip olmasının üç yolundan söz edilir; bunlardan ilki, kaleyi kendi inşa etmesi, ikincisi satın alma veya bağış yoluyla elde etmesi, diğeri terkedilmiş bir kaleyi sahiplenmesidir (Bartusis, 2012, s. 159 – 160). Kyzistra için ilk yol ihtimal dışıdır; olasılıkla metinde sözü edilen aileye Kyzistra *phourionu*, sahip oldukları askeri önemlerinden dolayı bağışlanmıştır. 1080’lerdeki bu ailenin aynı Skepides *oikosu* olduğu kesin olarak söylenemez; belki de 1067 yılında Yeşilhisar hattı kaybedildiğinde bu bölgedeki güç sahibi değiştirilmiş, buraya başka bir *oikos* yerleştirilmiştir.

7. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

7.1. SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİ MİMARİ DEĞERLENDİRME

Soğanlı Vadisinde farklı mimari plan tipleri uygulanmıştır. Vadiye ilk bakışta çoğunlukta olduğu görülen, birbirine paralel uzanan iki nefli kiliselerin örneklerinden biri olan Azize Barbara Kilisesi, orijinalde tek nefli kilise (bugün güney kilise) tipinde oyulmuştur. Bu haliyle kilise, doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen naos, naosu doğuda sınırlandıran tek apsis, naosun batısında giriş mekanından oluşmuştur³³⁸.

³³⁸ Jolivet Lévy, bu “haç planlı küçük narteksin” dışa açık olduğunu, bu nedenle giriş mekanı olarak görülmesi gerektiğini söyler, 2015, s. 267. Giriş mekanı/portiko ve narteks arasında mimari düzenleniş arasındaki fark, giriş mekânının dışarıya açık olması, narteksin ise istendiğinde kapatılacak bir kapıya sahip olmasıdır, Teteriatnikov, 1996, s. 131 – 144. Teteriatnikov, Kappadokia’daki narteks ve giriş mekânlarını sütunlu, dikdörtgen, ‘çok küçük’, haç planlı, tünel (dar ve uzun) gibi alt başlıklar altında inceler. Oturma sekileri ve vaftiz kurnaları narteks ve giriş mekânlarında çok nadir rastlanan öğelerdir □ naos zeminleri gibi bu mekânların da zeminlerinde ise gömülere çok sık rastlanır.

Bölgedeki narteks düzenlenişlerinde narteksin naosa nasıl açıldığı, narteksin işlevine dair bazı şeyler düşündürmüştür. Bu anlamda Teteriatnikov, temelde iki geçiş biçiminden bahseder, 1996, s. 149 – 150. İlkinde narteksten naosa geçiş basit (dikdörtgen) bir kapıyla sağlanır; bu örnekte naosta yürütülen bir liturji nartekste ki kişi tarafından görünür değildir. Diğerinde narteks ve naosu bir kapı ayırmaz, aralarındaki geçiş yüksek bir kemerdir, bu örnekte narteks ve naostaki liturji arasında herhangi bir görüş kısıtlaması hedeflenmemiştir. Bu kaygıların bölge kiliselerinde çok belirleyici olduğu düşünmemekteyiz.

Theophanes Continuatus, İstanbul’da bir 9. yüzyıl kilisesinden bahsederken, naosun kuzeyine eklenmiş uzun ve beşik tonoz örtülü portikoda (giriş mekanı veya narteks kastediliyor olabilir) görülen özellikle martirlerin hayatlarına yönelik tasvirlerin, inananın hem gözünü hem ruhunu beslediğini, ruhunu ilahi aşkla doldurduğunu söyler., Theophanes Continuatus [2011, s. 279, 86.1-5]. Anlaşıldığı kadarıyla bu mekânlar bezemeleriyle, hem naosa girerken hem de kiliseyi terk ederken inananı ‘hazırlamak’ amacı taşır. Buradaki tasvirler de ayrıca kiliseyi ve inananları boş hayallerden ve zararlı dış dünyadan koruyan imgelerdir, Leo Allatios’tan aktaran Teteriatnikov, 1996, s. 158. Çalışmamızda daha önce değinildiği gibi Soğanlı Azize Barbara Kilisesinin giriş mekânında naosa geçiş kapısının üzerindeki kemer aynasında okunan ve büyük ihtimalle liturjik bir metnin parçası olan yazıt, giriş mekânının yukarıda bahsedilen özelliklerinden ayrı olarak liturjik önemini de gösteren küçük bir örnektir.

Katedral liturjisinde Erken Bizans döneminden itibaren, narteksten naosa/dışarıdan içeriye ‘ilk giriş’ anlamındaki ‘Küçük Giriş’, nartekte toplanmayı ve burada bir takım seremoniler gerçekleştirmeyi gerektiriyordu. Küçük Giriş, liturjiyi yönetecek olanın/rahibin veya piskoposun, melekler eşliğinde Tanrının krallığına girildiğini vurgulayan Giriş Duası ile halkla birlikte kiliseye girmelerini öngörüyordu. Aynı katedral liturjisinde, piskoposu beklemek için nartekse giren imparator ile din dışı ve dini maiyet, bu esnada *triparion* okuyordu, Mathews, 1971, s. 145. Günümüze ulaşan manastır *tyikon*larında narteks, manastırın ruhani babasının, rahip ve rahibelerin günahlarını ve pişmanlıklarını dinlemek gibi bir görevine de ayrılmıştır □ ör. bkz. Thomas ve Hero, 2000, s. 1269 [3.VII-Lips]. Bu konuda ayrıca bkz. Schroeder, 2009. 9. yüzyılda Studios manastırında Paskalya döneminde keşişler nartekte toplanır, *hegümenos* onları tütsülemeyen naosa giremezlerdi, Thomas ve Hero, 2000, s. 98 [1.I-Stoudios]. 10. yüzyılda Athanasios, öğünlerini yiyen keşişlerin yemeğe şükretmek için nartekte toplanmaları gerektiğini söyler, Thomas ve Hero, 2000, s. 225 [1.II-Ath.Rule]. 12. yüzyılda imparatoriçe Irene Doukaina Komnena, kutsal Perşembe günü İsa’nın havarilerinin ayaklarını yıkamasının *hegümenissa* tarafından nartekte yeniden gerçekleştirilmesini ister, liturjik takvimin belli dönemlerinde manastırın *tyikonu* da burada okunacak, gece ayinleri burada gerçekleştirilecektir, Thomas ve Hero, 2000, s. 652 ve 687 [2.V.Kecharitomene]. 10. yüzyılda-11. yüzyılda *ktetor*ların narteksin çeşitli noktalarına gömülmek istedikleri bilinmektedir, Thomas ve Hero, 2000, s. 135 [1.I-Latros], s. 149 [1.I-Galesios]. 12. yüzyılda

İleriki bir dönemde bu nefin kuzeyine aynı plan tipine sahip bir kilise daha eklenmiş, bu kilisenin de kendine ait girişinin olması planlanmıştır. İki naosun zemin seviyeleri de hesaba katıldığında, bugün iki kiliseyi bağlayan açıklığın sürekli kullanılması hedeflenmemiş olmalıdır. Bu nedenle tarafımızca Azize Barbara kompleksinin kiliseleri ‘iki nefli’ olarak değil ‘kuzey ve güney kiliseler’ olarak görülmektedir. Geyikli Kilisesi Manastırının doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı güney kilisesi de doğuda apsis ile sonlanır; beşik tonoz örtülü naosa giriş naosun kuzey duvarının batı bölümündeki dikdörtgen planlı kapı ile sağlanır. Güney kiliseye paralel uzanan ancak daha küçük boyutlu, doğuda apsis ile sonlanan kuzey kilise için farklı bir örtü sistemi tercih edilmiştir. Güney kiliseye girişi sağlayan kapının ve kapının önündeki bölümün, tarafımızca kuzey kilisenin naosuna dahil olmadığı düşünülmektedir; bu kapıya ulaşımı sağlayan uzun ince koridor, iki kilisenin de ortak giriş mekanını oluşturmuş görülmektedir. Kuzey kilisenin batısında görülen, kendi örtüsüne sahip kareye yakın dikdörtgen mekan, belki de *typikon*larda okunan ve *ktetor*ların gömülmek istedikleri özel mezar mekanı veya *arkosolium* olarak planlanmıştır. Başka bir deyişle, manastırın kiliseleri tarafımızca ‘iki nefli’ değil ‘kuzey ve güney kiliseler’ olarak kabul edilmiştir. Canavar Kilisesi Manastırının da birbirine paralel uzanan iki kilisesi bulunur; doğu-batı doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen naosa, naosu doğuda sınırlandıran bugün yıkık tek apside sahip kuzey kilise, ana kilise olarak kabul edilir; güney duvarında bulunan bir tasvir de kilisenin ikonografi yoluyla en geç 11. yüzyıla tarihlendirilmesini sağlar. Kuzey kiliseye paralel uzanan, yaklaşık eş boyutlarda ve aynı plan tipine sahip bir kilise, sonraki bir dönemde eklenmiş olabilir; güney duvarı *arkosoliaya* ayrılmış bu güney kilisenin duvar resimleri en erken 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Güney

---

Isaakios Komnenos, her akşam vespers ayininden sonra keşişlerin, narteksteki mezarı başında *trisağion* ve *Kyrie eleison* okumalarını buyurur, Thomas ve Hero, s. 839 [2.V.Kosmosoteira]. Yine bu yüzyılda, ölen keşişlerin ölümlerinin üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı günlerinde nartekte anma ayinleri düzenlenmeli, ökaristi ayinlerinde ölümlerinin kırkıncı gününe kadar adları anılmalıdır, Thomas ve Hero, 2000, s. 1020 [3.VI.Mamas]. 10. ve 11. yüzyıllarda narteksin ‘toplanma yeri’, ‘günlük ayinlerin gerçekleştirilme yeri’, ‘yıllık ayinlerin gerçekleştirilme yeri’, ‘ölüleri gömme ve anma törenlerinin gerçekleştirilme yeri’ ve ‘liturji dışı eylemlerin gerçekleştirilme alanı’ olarak kategorilenmesi konusundaki bir çalışma için bkz. Stanković, 2017. Kappadokia’daki narteklerin ve giriş mekanlarının hemen hemen hepsi zemin mezarlarına ve mezar nişlerine ayrılmıştır □ bazı örneklerde narteksin yanına eklenen mezar odaları da görülür. Yukarıda sözü edilen giriş mekanı ve narteksin ayrımı, kiliseyi oyan ve oyduranlar tarafından çok önemsenmemiş olmalı, bu alanlar naosun önünde mezarlara, ölümlerin anılmasına, altının kullanımını gerektirmeyen küçük duaların okunmasına ve bu ayinlerin gerçekleştirilmesine ayrılan kutsal ek mekanlar olarak düşünülmüş olmalıdır. Kappadokia bölgesinde de, manastır kiliselerinde, konutların kiliselerinde veya inziva yerlerinde banilerin bağış yaptıkları kiliselere ve ayrıcalıklı noktalara gömülmeyi seçtikleri de düşünülmelidir.

kilisenin kendine ait kapısının olması hedeflenmiştir. En azından bu kilisenin duvar resimleri yapıldığında batı duvardaki kapı açıktır; tonozun batı alınlığındaki boru üfleyen melek ve gökleri katlayan meleklerin oluşturduğu kompozisyon, kapı nedeniyle zarar görmemiştir³³⁹. Vadide bugün birbirine paralel uzanan, kendi apsis ve altarlarına sahip iki naostan oluşan kiliseler, orijinalde tek neften oluşmuş, olasılıkla gömü veya tam olarak bilinemeyecek liturjik bir gereklilikten dolayı, paralellerine aynı doğrultuda ve aynı plan tipine sahip bir nef/*parekklesion*/ek kilise daha eklenmiştir. Canavar güney kiliseye yayınlarda bu nedenle ‘gömü şapeli’ olarak değinilir (Uyar, 2011, s. 499); Geyikli Manastırının kuzey kilisesi de yoğunlukla gömüler ve anma için kullanılmış olmalıdır.

Azize Barbara kompleksinin kuzeybatısında yer alan 2 no.lu kilise ise, hem kompleksin kuzeydoğusunda bulunan ve zemini gömülerle dolu olan 1 no.lu kiliseye mimari ayrıntılarda ve anikonik süslemede benzediği için, hem de iki uzun duvarında ve narteksinde ‘ayrıcalıklı’ konumdaki *arkosolium*lar nedeniyle, daha oyum aşamasında ‘gömü kilisesi’ olarak tasarlanmış olmalıdır; böyle bir amaçla kullanılacak bu kilise için iki nefli mimari plan tipinin baştan tercih edildiğini söylemek daha kolaydır. Mimari plan tipi ne şekilde adlandırılırsa adlandırılınsın – iki nefli veya birbirine paralel uzanan iki ayrı kilise – vadide doğu batı doğrultusunda uzanan, doğuda tek apsisli, beşik tonoz örtülü kilise tipi ile gerektiğinde buna eklenen aynı tipteki ek mekan ile oluşturulan plan tipi sıklıkla kullanılmıştır³⁴⁰.

Karabaş kompleksinin kiliseleri doğu batı doğrultusunda, tümü birer apsisle sonlanan tek nefli kiliseler olarak genişlemeye devam etmiştir. Kompleksin hemen doğusundaki, Skepides ailesiyle özdeşleştirilen Bani Şapeli, daha doğudaki Soğanlı 29, 30 ve 31 no.lu kiliseler ile Azize Barbara kompleksinin kuzeydoğusunda bulunan, tarafımızca kompleksin etrafında ve kilisenin apsisinin arkasında genişlediği anlaşılan ‘mezarlık’ın parçası olduğu düşünülen Soğanlı 1 no.lu kilise de aynı plan tipiyle oluşturulmuştur.

³³⁹ Duvar resmine zarar veren, sonradan açılan ve taşla doldurulan pencere ve oyuklar ile duvara oyulmaya çalışılan sekidir. Jerphanion, 1936, s. 366 □ Peker, 2008, s. 69.

³⁴⁰ Tez çalışmamızın katalog ve vadi kronolojisi bölümlerine dahil edilmeyen, bugün Soğanlı Açık Hava Müzesine ulaşan karayolunun güneyinde yer alan Ballık Vadisi kiliseleri ve müzenin giriş kapısının dışında yer alan kiliseler içerisinde birbirine paralel uzanan iki naostan oluşan kiliseler en geç 10. yüzyıl başından beri kullanılıyordu. Bu yapıların bazıları ilk oyulmaları aşamasında iki nefli oluşturulmuş, bazıları tek nefli kiliseye sonradan eklenen *parekklesion* ile genişletilmiştir. Bu kiliseler için bkz. Jolivet Lévy, 2015, s. 290 ve devamı.

Geyikli manastırı kompleksinin doğusundaki altı kaya kütesinden ikisinin sahip olduğu kiliseler de, kayanın izin verdiği kadarıyla düzenlenmiş – enlemesine tek nef ve tonoz örtülü tek nef – tek apsisli yapılardır. Vadinin kuzey kolunun karşı yamacındaki Kubbeli Kiliseler topluluğu da (toplam 6 kilise) tek nefli üç kilise barındırır.

Vadide sık karşılaşılan tek nefli kilise plan tipinde, naos örtüsünün farklılık gösterebildiği göze çarpar. Beşik tonoz, düz tavan ve kademeli daralan kubbe, kullanılan örtü çeşitleridir. Kubbeli kiliseler topluluğundan, duvar resimleriyle 10. yüzyıla tarihlenen iki kiliseden birinin – Kubbeli III'ün – tek nefli naosunu örten beşik tonoz, alt sırada dış motifli silme ile çevrelenmiştir. Dış motifleri Kubbeli I Üst Kilisenin ve Geyikli Manastırının doğusundaki kaya kütlelerinden birinin içindeki kilisenin düz tavanını da çevreler. Kademeli daralan kubbe ise Küçük Geyikli Kilisenin kareye yakın dikdörtgen planlı naosunu örter; bu örtü, vadide kare mekanların üzerini örtmek için kullanılan çözümlerden biri olmuştur: Geyikli manastırı kuzey kilise naosunun kareye yakın doğu bölümünü ve Azize Barbara kompleksi kiliselerinin serbest haç planlı giriş mekanlarının merkez bölümünü örtmektedir.

Vadide serbest haç planlı ve dört destekli kapalı Yunan haçı planlı kiliselerin de varlığı görülür. Canavar ve Karabaş komplekslerinin arasında bulunan Soğanlı 26 ve Soğanlı 27, bu yamacın karşısında Kubbeli Kiliseler topluluğunun hemen güneyinde bulunun Soğanlı 27a serbest haç planlıdır. Soğanlı 27nin doğu haç kolunu doğuda sınırlandıran ana apsisine ek olarak, kuzey haç kolu da doğuda apsisle sonlanır. *Prothesis* nişi, doğu haç kolunun kuzey duvarındadır. Soğanlı 26 ve 27anın tek apsisleri ise doğu haç kolunun doğuda bağlandığı ana apsislerdir; bu kiliselerde *prothesis* nişinin yeri farklılık gösterir. 26 no.lu kilisenin *prothesis* nişi apsisin kuzey duvarındayken, 27anın nişi – 27 no.lu kilise gibi – doğu haç duvarının kuzey duvarındadır. İki apsis, Ökaristi ayinine hazır ayrı bir *bemanın* varlığını; kuzey apsisin kendine ait – sözgelimi apsisin içinde – *prothesis* nişinin olmaması, her iki apsis için doğu haç kolunun kuzey duvarındaki *prothesis* nişinin kullanıldığını gösterir (ayrıca bkz. Mathews, 1982). Serbest haç planlı bu üç kilisenin haç kollarının tümü beşik tonoz, merkez bölümleri kubbe örtülüdür. 26 no.lu kilisenin güney ve kuzey haç kolları yaklaşık aynı boyutta ve kareye yakın, batı haç kolu daha geniş ve derin, doğu haç kolu batı haç koluna eş genişliktedir ancak derinliği çok azdır; bu nedenle haç kollarının sınırlandırdığı merkez bölüm

dikdörtgendir. Özellikle 27 ve 27a no.lu kiliselerin haç kollarında kolların birleştiği yerlerde, oturma sekilerinin üzerine bindirilmiş olan yuvarlak duvar payeleri, haç kolları ve merkez bölümlerin eş derinlik ve genişlikleri, merkez bölümün düz tavan üzerinde yükselen kubbesi, kiliselerin aynı atölye/grup tarafından oyulduğunu düşündürür. Üç kilisenin [ana] apsisleri naostan, bölgeye göre ‘gelişmiş’ bir templon düzenlemesiyle ayrılır. Apsis kemerine kadar yükselen templon, apsisin girişinde kuzey ve güney templon levhaları, ve levhaların üzerinde birer pencere açıklığından oluşur³⁴¹. Düzenlemenin vadideki çeşitlerinde, apsis kemeri ile arşitrav arasındaki açıklık – 27a no.lu kilisede olduğu gibi – bir sütun ile dik olarak bölünür. Bazı örneklerde – Soğanlı 26 no.lu kilise gibi – naos duvarlarını çevreleyen silme, templonda da aynı seviyede devam eder; bu nedenle templon pencerelerinin kemerleri, basit başlıklı payelere oturuyor görünümü kazanır ve templon pencerelerine ve apsis ana giriş kemerine ‘anahtar/merkezi içerde yuvarlak kemerli dikdörtgen pencere’ biçimi kazandırır. Bazı örneklerde – Soğanlı 27 no.lu kilise gibi – üç açıklığın da oturduğu payeler basit profilli oyulmuştur; bazı örneklerde ise – Geyikli manastırı güney kilise gibi – üç açıklık da ‘atnalı’ biçimli kemerlere sahiptir. Azize Barbara kuzey ve Geyikli kuzey kiliselerin pencereli templon düzenlemesine sahip oldukları yalnızca levhaların üzerindeki ve apsis kemerindeki izlerden anlaşılır.

Bemanın *anaphora* sırasında inananların ‘bakışından’ gizlenmesine yönelik bilinen en erken dönem kaynağı, 11. yüzyıldaki *Protheoria* metnidir ve Büyük Giriş’ten sonra ve *anaphora* sırasında bema perdelerinin kapatılması gerektiğini belirtir³⁴². Alçak templon levhaları, bunların üzerinde yükselen sütunlar ve sütunların taşıdığı arşitravdan oluşan ‘yaygın’ templon düzenlemesinin tamamıyla kapalı hale gelmesi ise 14. yüzyılda gerçekleşir³⁴³. Gözlerden saklanmayan/tamamen kapalı olmayan templon

³⁴¹ Bu tip, Asutay Fleissig 1996 tarafından ‘SF/Schranke mit seitlichen Fenstern/yan pencereli templon’ olarak gruplandırılmıştır. Araştırmacının çalışmasına göre, düzenlemenin Soğanlı, Göreme, Gülşehir ve Ortahisar’da örnekleri bulunur. Soğanlı Vadisindeki örnekleri, 26, 27, 27a no.lu kiliselerin yanı sıra, Azize Barbara kompleksinin kuzey kilisesi, Geyikli Manastırının güney ve kuzey kiliseleri, yakınlardaki Ballık Vadisinde yer alan Ballık Kilisenin kuzey kilisesidir. Tezimizin kapsamına alınmayan Ballık Kilise, duvar resimleriyle 10. yüzyıla (Jolivet Lévy, 1991, s. 256) veya 11. yüzyıla (Hild ve Restle, 1981, s. 285) tarihlenir. Kilise ilk oyumu aşamasında birbirine paralel uzanan iki kilise olarak planlanmış görünmektedir; naoslara ulaşım tek nefli güney kilisenin güney duvarındaki kapı ile sağlanır. Hem güney kilisenin hem de aynı plan tipindeki kuzey kilisenin aynı evreye ait duvar resimleri için, güney kilisenin apsisindeki 1051 tarihini veren graffiti *terminus ante quem* sağlar, Jerphanion, 1925 – 1942, s. 269.

³⁴² Metinden aktaran Wybrew, 1989, s. 134. Metin bunun monastik bir gelenek olduğunu söylemektedir.

³⁴³ Bu konuda ayrıntılı değerlendirme için bkz. Epstein, 1981; Wybrew, 1989.

düzenlemesinin – örneğin 12. yüzyılda İstanbul Pantokrator manastırı ana kilisesinin düzenlemesinin – mermer templon levhaları tarafından desteklenen sütunlar ve bu sütunların desteklediği arşitravdan oluştuğu, payelerin batı yüzlerine ve arşitravın üzerine yerleştirilen ikonalar yoluyla bemada yürütülen liturjinin gizlenmeye çok da çalışılmadığı düşünülmektedir (Epstein, 1981, s. 3 – 5). Düzenlemeye yönelik zihinde oluşan bu imge, Geyikli kilise ve bölgedeki benzer templona sahip diğer kiliselerin düzenlemelerine oldukça benzerdir. Templon payelerinin ve arşitravın üzerine yerleştirilen ikonaların varlığına ilişkin dönem kaynakları (örneğin *typika*) okunduğunda, bölgedeki düzenlemelerde de taşınabilir ikonaların – *proskynetaria* gibi – kullanılmış olduğu tahmin edilebilir³⁴⁴.

Tez çalışmamıza dahil edilmeyen Tokalı Kilise, Soğanlı ve Ballık vadileri içerisinde kapalı Yunan haçı planlı tek kilisedir³⁴⁵. Merkez bölüm kubbe, haç kolları ve köşe odaları tonoz örtülüdür; ancak kubbeyi taşıyan sütunlardan kuzeybatıdaki oyulmamıştır, bu nedenle naosun kuzeybatı köşe odası yoktur; izlerden, bu mekanın oluşturulmak istendiği ama yarım bırakıldığı anlaşılır. Doğu haç kolu ve doğudaki köşe odaları birer apsisle sonlanır. Apsisleri naostan ayıran herhangi bir templon düzenlemesi görülmez. Bununla birlikte, ana apsisin önünde, kuzey ve güneydoğu payelerinin üzerinde üst ve alt seviyelerde bulunan ikişer oyuk eğer orijinalse, apsisin bir şekilde kapatıldığı düşünülebilir³⁴⁶.

³⁴⁴ Asutay Fleissig, Geyikli Manastırı güney kilise templonunda, arşitravın üzerindeki karşılıklı oyuklara dikkat çekerek benzer oyuklara vadideki benzer tipteki diğer düzenlemelerde tarafımızca rastlanmamıştır. Araştırmacıya göre aynı kilisede pencere açıklıklarının altındaki templon levhalarındaki nişler de küçük ikonaların yerleştirilmesi amacıyla oyulmuştur. Geyikli'deki bu oyuklar, *proskynesis* ikonalarının tutturulması, ya da arşitravın üzerine yerleştirilen ikonaların yerini tutabilecek bir kumaşın asılması için kullanılmış olabilir.

³⁴⁵ Vadi zemininden oldukça yüksekte yer alan kilise, kayaya oyma merdivenlerle ulaşılan bir kompleksin parçasıdır. Açık bir avlunun kuzey duvarında oyulmuş kiliseyi doğu ve batıda yemekhane (?), mutfak ve birkaç ek mekan daha çevreler; dolayısıyla kompleksin 'merkezinde' kilise vardır. Kilise için bkz. Lamesa, 2011; Jolivet Lévy, 2015, s. 293 – 294.

³⁴⁶ Açık apsisli templon düzenlemesini Asutay Fleissig 1996 'OA/Offenes Apsis/açık apsis' biçiminde, templon gruplandırmasına dahil etmiştir. Bu uygulamayla bölge kiliselerinde sık karşılaşılar; bazı yapılarda, apsis açıklığının kuzey ve güneyinde, apsis kemerinin sonlandığı yerlerde birer oyuk görülür. Bu oyuklar bazı örneklerde duvar resimlerine zarar vererek açıldığı için sonraki bir döneme ait oldukları bellidir. Duvar resimli olmayan yüzeylerde görülen bazı örneklerde ise oyukların sonradan açılıp açılmadıkları net olarak söylenememektedir, Asutay Fleissig 1996, s. 116. Araştırmacı, apsis açıklığı çok dar olduğu için templon levhası kullanımının tercih edilmediği örneklerin olduğunu düşünür.

7.2. SOĞANLI VADİSİ KİLİSELERİ İKONOĞRAFİK DEĞERLENDİRME VE *STATIONAL* LİTURJİ

Azize Barbara güney kilisede 7 konulu, 2 sembolik sahneye yer verilmiştir. Konulu sahnelerden 6'sı İsa'nın çocukluk dönemine, 1'i diriliş siklusuna aittir. 12 Büyük Bayram'dan ikisi naosta betimlenmiş, bunlara ek olarak Paskalya Pazarı'na denk gelen Anastasis de naosta tasvir edilmiştir.

Karabaş 1 no.lu kilisede 8 konulu, 1 sembolik sahneye yer verilmiştir. Konulu sahnelerden 3'ü İsa'nın çocukluk, 1'i yetişkinlik, 1'i çektikleri, 2'si diriliş dönemine aittir; ayrıca Havarilerin Komünyonu da siklusa dahil olan liturjik konulu sahnedir. 12 Büyük Bayram'dan dördü naosta betimlenmiş, bunlara ek olarak Paskalya Pazarı'na denk gelen Anastasis de naosta tasvir edilmiştir.

Canavar kuzey kilisede bugün görülebilen 4 konulu sahne bulunur. Bunlardan 2'si İsa'nın çocukluk dönemine, 1'i peygamber Yeşu siklusuna aittir, diğer sahnenin de bu siklusa veya İsa'nın çocukluk dönemine ait bir tasvir olabileceği düşünülmektedir. 12 Büyük Bayram'dan ikisi naosta betimlenmiştir. Güney kilisede Son Mahkeme sahnesinin temalarına yer verilmiştir; bununla birlikte Paskalya Pazarı'na denk gelen Anastasis de naosta tasvir edilmiştir. Apsisteki deesis sahnesi, güney kilisenin Son Mahkeme temalarına ayrılmış resim programı düşünüldüğünde, ayrı bir sembolik sahne olmaktan çok Son Mahkeme sahnesinin önemli bir teması olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu sahnelerde İsa'nın Gelişi temasının yerini çoğunlukla Deesis'in aldığı görülmektedir (Peker, 2008, s. 105).

Bani Şapelinde bugüne ulaşan sahnelerden tanımlanabildiği kadarıyla naosta 5 konulu sahne yer alır. Bunlardan 3'ü İsa'nın çocukluk dönemine, 1'i çektikleri dönemine, 1'i Meryem siklusuna aittir. 12 Büyük Bayram'dan dördü naosta betimlenmiştir.

Küçük Geyikli kilisede 1 konulu, 1 sembolik sahne yer alır. 12 Büyük Bayram'dan Müjde, naosta betimlenen tek konulu sahnedir.

Kubbeli I Alt kilise kuzey nefte 1 sembolik sahne, 7 tane havari hikayesi (havariler Petros, Pavlos, Andreas ve Yakup'un çektikleri), Vaftizci Yahya'nın hayatından sahnelerin, İsa'nın mucizelerinin ve 1 konulu İsa'nın çektikleri dönemine ait sahnenin tasvir edildiği görülür. Çektikleri dönemine ait sahne, 12 Bayram'dan tasvir edilen tek

sahnedir. Vurgulanması gereken nokta, Vaftiz sahnesini ayrı bir Bayram sahnesinden veya İsa'nın yetişkinlik dönemine ait bir sahneden çok Vaftizci Yahya ikonografisinin teması olarak değerlendirmenin daha doğru olacağıdır. Orta nefte 11 konulu sahneye yer verilmiştir. Bunların 10'u İsa'nın çocukluk dönemine aittir. Nefte 12 Bayram'dan üçü betimlenmiş, bunlara ek olarak Paskalya Pazarı'na denk gelen Anastasis de tasvir edilmiştir.

Kubbeli II Üst kilise güney nefte 4 konulu sahne görülür. Bunlardan tümü İsa'nın çocukluk dönemine aittir. 12 Büyük Bayram'dan 1'i nefte betimlenmiştir. Serbest haç planlı bölümde 9 konulu sahne görülür. Bunlardan 5 tanesi İsa'nın çocukluk dönemine, 1'i yetişkinlik dönemine, 1'i çektikleri dönemine, 2'si diriliş siklusuna aittir. 12 Büyük Bayram'dan üçü betimlenmiştir.

Kubbeli III no.lu kilisede olasılıkla 4 konulu sahne yer alır. Bunların tümü İsa'nın çocukluk dönemine aittir. 12 Büyük Bayram'dan ikisi betimlenmiştir.

944'te Urfa'dan İstanbul'a taşınmasından sonra her yıl 16 Ağustos'ta bayramı kutlanmaya başlanan *Mandyliion*'un da, vadide kutlanan bayram günlerine dahil edilmesi yanlış olmaz. Soğanlı Vadisinde *Mandyliion* tasvirine iki kilisede rastlanmaktadır. Kutsal Mendil, Azize Barbara güney kilisenin kuzey duvarında, eksenin doğusundaki *prothesis* nişinin altında ve Canavar kuzey kilisenin batı duvarında, kapının üstünde resmedilmiştir. Karabaş 1 no.lu kilisenin batı duvarında, tonoz alınlığında da *Mandyliion* tasvir edilmiş olduğu düşünülür (Jolivet Lévy, 2015, s. 273)³⁴⁷.

³⁴⁷ Bu kilisenin son resim evresine ait olan Başkalaşım sahnesinde İsa'yı çevreleyen mandorlanın alt katmanında *Mandyliion* ait olabilecek bazı izler görülür. Bu durumda bir takım sorular ortaya çıkar. Örneğin tasvirin boyutunun alınlığa orantısı düşünüldüğünde, alınlığın ekseninde yer alan bu tasvirin oldukça küçük resmedildiği görülür; bu görüş beraberinde, *Mandyliion*u çevreleyen bir ikonografinin de sahneye dahil edilip edilmediğini düşündürür. Bu konuda ilk akla gelen, Göreme Saklı Kilisede batı nefteki *Mandyliion*un iki yanında Meryem ve İşıya peygamberin tasvir edildiği, peygamberin Kutsal Mendili işaret ettiği kompozisyonudur. Ancak bu kompozisyonda Meryem, kemerin diğer yanındaki Müjde sahnesinin de bir parçasıdır. Bu kompozisyonun Karabaş 1 no.lu kilisenin alınlığında betimlenmesi hem mekan içindeki yeri hem de *mandyliion*un alınlıktaki merkezi konumu düşünüldüğünde zordur.

Azize Barbara güney kilisede tasvir, *prothesis* nişinin altında yer almaktadır. *Mandyliion* tasvirlerine sıklıkla eşlik eden IC XC NI KA yazıtı, yalnızca imparator Konstantinos'un görüsünün hatırlatıcısı değil, bu harfleri de üzerinde barındıran Ökaristi ekmeğine bir göndermedir, Lidov, 2007, s. 199. Bu nedenle *prothesis* nişinin üstünde, altında veya apsis duvarında olması anlaşılırdır. Tsakalos, Göreme Karanlık Kilisede güney apsis altarnının üstünde ve apsis yarım kubbesindeki İbrahim peygamber tasvirinin altında resmedilen *Mandyliion*un, kapalı Yunan haçı planlı Karanlık Kilisenin, ölüm, diriliş ve kurtuluş temalarına

Kiliselere bu yönden bakılmasının ve böyle bir derlemenin yapılmasının amacı, vadide ve yakın çevresindeki çok sayıda kilisenin varlığının, vadinin ve kiliselerin liturjik işlevini etkileyip etkilemediği üzerinde durmaktır. Bu anlamda, vadide etkin bir ‘*stational* liturji’ uygulanıp uygulanmadığına yönelik akla gelen sorunun çözümüne dair belirlenen ilk yöntem, kiliselerin her birinde özellikle 12 Büyük Bayram sahnesinin hangilerinin betimlendiğini görmektir. Daha sonra bu sahnelerin birbirleriyle çakışıp çakışmadığına bakılmıştır.

‘*Stational* liturji’ kent ve ibadet arasındaki kaçınılmaz etkileşimden doğan bir olgu olarak tanımlanır (Baldovin, 1987, s. 36). Baldovin ‘*stational* liturji’nin dört temel öğesini şöyle belirlemiştir: bu tür bir liturji biçimi, ya piskoposun ya da onun temsilcisinin liderliğinde yürütülür; durağan değildir, yalnızca bir kilisede kutlanmaz, ayin sırasında diğer kilise veya kutsal alanlara da geçiş yapılır; bu kilise veya alanların seçimi kutlanan yortu veya anma günlerine dayanarak belirlenir; kırsaldan çok ‘kent’e ait bir liturji biçimidir. ‘*Stational* liturji’ uygulamadaki dayanaklarını, hem Roma ve Kudüs’te olduğu gibi kutsal ve yaşanmışlık barındıran noktalarda, hem de İstanbul’da olduğu gibi belirli bir aziz, azize veya havari ile Theotokos ve İsa’ya adanan yapılarla bulur³⁴⁸.

Bu tanımlama göz önüne alındığında Kappadokia bölgesi genelinde ve Soğanlı Vadisi özelinde ortaya çıkan ana problem, bölgenin imparatorluğun kırsalını oluşturuyor olmasıdır. Bu anlamıyla vadide, araştırmacıların bu konuda üzerinde durdukları İstanbul, Kudüs veya Roma gibi merkezlerde erken dönemde gerçekleşen bir ‘Hıristiyan kentleşmesi’nden söz edilemeyeceği açıktır. Örneğin İstanbul söz konusu olduğunda, kentin Roma ve Kudüs gibi, havarilerin, azizlerin veya İsa’nın yaşamına veya çektiklerine sahne olan herhangi bir yapısı veya alanı da yoktur. Baldovin, Ioannes Khrysostomos’un tıpkı Antakya’da yaptığı gibi İstanbul’da da Ökaristi’yi farklı

---

ayrılmış olan güney bölümü için tamamıyla uygun olduğunu düşünür., 2012, s. 165 – 167; 2013, s. 114. Bu açıdan bakıldığında Azize Barbara Kilisesi için de benzer bir yaklaşım öne sürülebilir. Daha önce söz edildiği gibi, güney kilise güney duvar ekseninin batısında mezarı bulunan çocuk için boyanmıştır ve olasılıkla bu amaç için oyulmuştur; kilisenin resim programını da ağırlıklı olarak ölüm ve diriliş temalı sahneler oluşturur.

³⁴⁸ 10. yüzyılda İstanbul’da gerçekleşen, herhangi bir bayram veya anma gününde hedef bir yapıda Ökaristi ayinini hedefleyen ‘*stational* liturji’ kabaca şu şekildeydi: katedralde veya başka bir kilisede toplanma, patriğin girişiyile okunmaya başlayan çeşitli dualar; mezmurlar ve antifonlarla gerçekleşen prosesyon; çoğunlukla Konstantinos Forumu veya başka bir durağa varış ve burada okunan çeşitli dualar; hedeflenen yapıya doğru mezmurlar ve antifonlarla gerçekleşen prosesyon; hedeflenen yapıya varış ve Ökaristi. Ayrıntı için bkz. Baldovin, 1987, s. 214 – 226.

kiliselerde gerçekleştirmesinin ve sıklıkla düzenlediği liturjik prosesyonların politik bir amacının aranması gerektiğini düşünür (1987, s. 210). Yine bu açıdan bakıldığında Soğanlı vadisinin hem bir politik amaca hizmet edecek hem de kutsal hikayelere denk gelecek bir topografyası ve tarihi de yoktur.

Soğanlı vadisinde ve yakın çevresindeki kiliselerde 12 Bayram sahnesinden 8 tanesinin betimlendiği görülür³⁴⁹. Bunlar, Müjde, İsa'nın Doğumu, Vaftiz, İsa'nın Tapınağa Takdimi, Başkalaşım, Göğe Yükseliş, Kudüs'e Giriş ve Meryem'in Ölümü'dür³⁵⁰.

'*Stational* liturji'nin Baldovin tarafından öne sürülen özellikle kırsaldan çok kente ait bir liturji biçimi olması, 4. – 5. yüzyıllarda politik bir amaca hizmet etmesi, erken dönemde "kent Hıristiyanlaştığını göstermeye ilişkin dini bir ihtiyacın göstergesi olması" gibi dinamikleri, Soğanlı vadisinde kavramın bu anlamıyla uygulanmış olduğu fikrini olumsuzlamaktadır. Bunun yanı sıra '*stational* liturji'nin varlığını kuvvetlendiren diğer olgular genelde kiliselerin liturjik düzenlenişlerinin düşündürdükleri ve bu yapıların yakınında bulunan, insanların toplanmalarını sağlayacak 'umuma açık alanlar'dır³⁵¹. Aynı zamanda vadideki duvar resimlerinin kiliseler arasındaki belli bir dengeye göre oluşturulmuş olduklarını öne sürmek zordur; tümünün duvar resmi ikonografilerini belirleyen farklı dinamiklerinin olduğu düşünülebilir. Buna ek olarak vadideki kiliseler, duvar resimleri 10. ve 11. yüzyıllara tarihlenen, en azından belli bir süre aynı dönem içerisinde kullanılmamış yapılardır.

Bununla birlikte, bir köyü, köylü nüfusu ve otoriteye bağlı bir rahibi de olması gereken bir vadinin en azından belirli günlerde dini prosesyon gerçekleştirmesi beklenir. Bu dini prosesyonlar sırasında, bir kilisenin durak veya hedef kilisesi olarak seçilmesinde duvar resimlerinin ne derece belirleyici olduğu kesin olarak bilinemez. Ancak, yukarıda sözü

³⁴⁹ Kilisenin 12 Büyük Bayramı: Müjde (Εὐαγγελισμός) 25 Mart'ta; İsa'nın Doğumu (ἡ γέννησις) 25 Aralık'ta; Vaftiz (βαπτισμός) 6 Ocak'ta; İsa'nın Tapınağa Takdimi (ὑπαπαντή) 2 Şubat'ta; Başkalaşım (μεταμόρφωσις) 6 Ağustos'ta; Meryem'in Doğumu (γέννησις τῆς Θεοτόκου) 8 Eylül'de; Meryem'in Tapınağa Takdimi (εἰσοδος τῆς Θεοτόκου) 21 Kasım'da; Meryem'in Ölümü (κοίμησις) 15 Ağustos'ta; Haçın Yükseltişi (Υψωσις τοῦ Τιμίου Σταυροῦ) 14 Eylül'de; Palmiye Pazarı (Κυριακὴ τῶν βαΐων – Kudüs'e Giriş ve Passion'un Başlangıcı) Paskalya'dan önceki Pazar; Göğe Yükseliş (ἀνάληψις) Paskalya'dan kırk gün sonraki Perşembe; Pentekost (Πεντηκοστή) Paskalya'dan elli gün sonra kutlanırdı.

³⁵⁰ İstanbul liturjisinde 12 Büyük Bayram'ın yanı sıra, azizlerin, havarilerin, Eski Ahit peygamberlerinin anma günleri, deprem, düşman kuşatması gibi durumların ve bunlardan kurtuluşun anma günleri, Tüm Azizler Günü ve Paskalya Bayramı da prosesyonun ve Ökaristi'nin gerçekleştirildiği gündendendi. Bu günlerde İstanbul'da toplanılan yerler, durak noktaları ve hedef yapılar için bkz. Baldovin, 1987, öz. Appendix 8 ve Appendix 9.

³⁵¹ Bu konuda bkz. Eaton, 2013.

edilen dinamiklerden yoksun olan vadide ikonografinin bu anlamda belirleyici olduğu da düşünölmelidir. Örneğin 11. yüzyılın ikinci yarısında, çalışmamızda sözü edilen tüm kiliseler vadideyken çeşitli amaçlarla ve bayram günlerinde prosesyon gerçekleştirildiği öne sürülebilir. Vadinin bir köy kilisesi vardır; bu yapı 11. yüzyılda hala kullanımdaysa yapılacak prosesyonlar için – her zaman değil – bir toplanma noktası sağlamış olmalıdır. Köy kilisesinin yanı sıra manastır (özel) kiliselerinin de ziyaret edilmeleri beklenir. Yortularda manastırların kapısında halka para veya tahıl dağıtıldığı *typikon*lar yoluyla – örneğin İstanbul Pantokrator Manastırı *Typikonu*, madde 7 – bilinmektedir. Doğrudan bir bayram kutlamasına yönelik olmasa da, aynı *typikonda* her hafta yürütülecek gece ayininde manastırın din adamlarının ilahilerle yürüyecekleri, yolda onlara katılan erkek ve kadınların, okudukları çok sayıda Kyrie Eleison için on iki *nomismata* alacağı yazılıdır. Bu yürüyüş Komnenos hanedanının çoktan ölmüş üyelerinin kurtuluşu için yapılan ayin ve okunan duaları kapsar; yine de bir manastır kuruluşunun prosesyonuna halkın da katıldığını göstermesi açısından önemlidir. Aynı *typikonda*, bir keşişin başka bir manastırda veya din dışı bir kimse tarafından düzenlenen yortu kutlamasında (özel mülklerin kiliselerin kastediliyor olabilir) mezmur veya ilahi okuyamayacağı belirtilmekte, bunun manastırın saygınlığına zarar vereceği vurgulanmaktadır (Pantokrator *typikonundan* aktaran Thomas ve Hero, 2000, s. 749 [28.19]). Soğanlı Vadisinin başkent uygulamasına ne derece benzediği kesin olarak bilinemez; ancak vadide daha çok köylü halkın prosesyonuna yönelik bir düzenlemenin var olduğu düşünölmektedir.

SONUÇ

Çalışmada, özellikle 10. ve 11. yüzyıllar içerisinde, *dynatos*/güçlü (çoğul *dynatoi*) kavramının incelenmesi, genel anlamda Bizans İmparatorluğu'nda 'güçlüler' ve 'güç' algısı, imparatorluğun kırsal genelinde 'güçlüler' ve 'güç tanımı', Soğanlı Vadisi özelinde 'güçlüler', 'güç dengesi' ve vadiye sosyal ve sanatsal anlamda yansımaları gibi noktalara değinilmesini gerektirmiştir. Bu yüzyıllar içerisinde kavramın imparatorluktaki algısının anlaşılması için okunması gereken en önemli dönem kaynaklarından biri, Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak politikaları olmuştur. Toprak politikalarında sıkça anılan *dynatoi* zümresi, I. Romanos (920 – 944) tarafından "komşularının arkasından sürekli entrika çevirenler" olarak suçlanmakta, bu kişilerin "themalarda görevli unvan sahibi asker ve siviller, Senatodaki unvan sahipleri, ve üst düzey dini görevliler" oldukları belirtilmektedir. Yapılan bu tanımlamaya göre, Soğanlı Vadisindeki Azize Barbara kompleksinin tarafımızca *thema domestikosu* olduğu düşünülen banisi *domestikos* Basileios düşük rütbeli de olsa bir *dynatos*tur. Aynı şekilde, vadideki Geyikli Kilise manastırının banisi Ioannes Skepides ve Karabaş Kilisesi kompleksinin banisi Mikhael Skepides de vadiyi ve dolayısıyla vadide buldukları yazıtlar aracılığıyla bilinen diğer *dynatos*lardır. Bu durumda, Soğanlı köyü 11. yüzyılın başında ve aynı yüzyılın ortasında iki farklı *oikos* tarafından kontrol edilmektedir. *Thema domestikosu* unvanına sahip bir kişi, *thema strategosunun* altında görev yapmasına rağmen, *domestikos* Basileios ve *strategos* Ioannes Skepides'in, aynı dönemde vadide bulunmamış olmalıdırlar. Skepideslere yapılan bağışın, yalnızca bir kısım köy toprağını değil, tüm köyü kapsamış olduğu söylenebilir. Çünkü, iki baninin de unvanlarına bakılarak, *domestikosa* bağışı yapan II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un, *strategosa* bağışı yapan IX. Konstantinos Monomakhos'un önde gelen motivasyonlarının sınırda asker bulunması olduğu anlaşılır. Dolayısıyla, *domestikos* Basileios ya ölmüş ya da *oikosu* başka bir noktaya kaydırılmış, ve vadi el değiştirmiştir. Makedonya hanedanı imparatorlarından II. Romanos (959 – 963), kendisi için belirlenen din dışı hayatı ve kariyeri bırakarak Bithynia'da lavra kurmayı ve dini hayatı seçen Mikhael Maleinos'a mektup gönderir; mektupta "hayatta tek ilgilendikleri, güçleri yoluyla yükselmek, servet kazanmak ve komşularına ait olana el koymak olan en yakın akrabalarının yaşam biçiminden kendisini kopardığı için" ona olan hayranlığını belirtmektedir (Ragia, 2013, s. 5). II. Romanos'un mektupta sözünü ettiği Maleinos

ailesinin adı, *novellalarda* güçlü mülk sahipleri olarak Phokaslar ve Mouseleler ile birlikte anılır. 10. yüzyılda Makedonya hanedanı imparatorlarının toprak politikaları, özellikle asker olan *dynatoinin* askeri toprakları ve küçük özgür köylünün toprağını almasını ve böylece köy toprağının statüsünün değişmesini engellemeye yöneliktir. Ama yine de böyle kişilerin, tam da 10. içerisinde ve sonrasında 11. yüzyılda bölgede *strategos*, *doukhes*, *katepanos*, *magistros* gibi görevlerde buldukları görülür; bu, II. Basileios'un (976 – 1025), *dynatos* Eustathios Maleinos'un “fazla güçlü” olduğu için *magistros* unvanını alarak onu İstanbul'da tutmasıyla bir arada okunmalıdır. Maleinos'un Kharsianon *themasındaki* mülklerine ancak ölümünden sonra el konulmuştur. Böylece, a) imparatorların bu kişileri gerektiğinde kullanılacak bir ‘hazır güç’ olarak gördükleri, b) gücü sağlayanın toprak ve mülkle birlikte özellikle askeri unvan olduğu, hatta bazen unvanın daha ‘tehlikeli’ olduğu anlaşılmaktadır.

Skepides ailesi de olasılıkla bölgedeki bu ‘hazır güç’lerden biridir. 1042 yılında Güney İtalya *Katepanlığı*nda Lukania *themasının* *strategosu* olan Eustathios, Skepides ailesine mensuptur. Eustathios Skepides'in Güney İtalya'daki varlığı, hemen hemen aynı yıllarda burada görevlendirilen Georgios Maniakes adlı askerin imparatorlukta etkinliği ile birlikte değerlendirilmelidir. Güney İtalya *Katepanlığı*nın *strategos autokratoru* olarak 1038'de, Sicilya adasının alınması birincil göreviyle atanan Maniakes, hem Anatolikon *themasında* toprak sahibi hem de imparatorluğun doğusunda on yıldan beri etkin askeri görevlerde bulunmuş biriydi. Dolayısıyla bu kişi imparatoriçe Zoe ve imparator eşleri tarafından tanınan, kullanılan, toprak sahibi bir güçlüydü ve İtalya'ya Anadolu'dan gönderilmişti. Sicilya'nın alınmasının denemesi 1038'de söz konusuysa, *katepanlığın* diğer *themaların* yönetimlerinin de 1038 dolaylarında yenilediği ve güçlendirildiği düşünülebilir; bu nedenle Eustathios Skepides'in de belki Maniakesler kadar olmasa da imparatorluk nezdinde tanınan toprak sahibi bir aile olduğu düşünülmektedir. Maniakes'in imparator Maniakes'e karşı başarısız olan ayaklanması sonucunda, imparatorun isyana katılmayanları ödüllendirmesi Skepides ailesinin toprak bağıışı yoluyla vadiye girmesini sağlamış olabilir. Bu olasılık, toprakla birlikte Eustathios gibi *strategos* görevine atanan Ioannes'in vadideki ilk *oikodespotes* olduğunu öne sürmemize yol açmıştır.

Kayseri'den aşağıya inişin bir şekilde tutulması ve kontrol edilmesi gerektir. Bu nedenle, Soğanlı Vadisinin yaklaşık 10,00 km. doğusundaki anahat, Yeşilhisar hattı,

kontrol altında tutulmak istenmiş olmalıdır. Öne sürdüğümüz gibi, Georgios Maniakes ile çağdaş olan ve toprak bağışını elde eden ilk kişi Ioannes Skepides ise, 1040'lardan sonra vadiye yerleştirilmesi hedeflenmiş kişi bir *strategos*, yani bir askerdir. Dönem kaynaklarından okunduğu gibi *phourion*/kale için bölgedeki en iyi örnekler, Koron ve Lulon kaleleridir. Düşmanın hareketini izlemek, kaçan bölge halkını kabul etmek, hücum için askerleri bir araya getirmek gibi amaçları olan *phourion*un bir örneği de Soğanlı Vadisinin yaklaşık 7,00 km doğusundaki Kyzistra kalesi olmalıdır. Kimliği üzerine farklı değerlendirmeler olsa da, 'Lulon'un Mounsour'u' adında bir kişinin kurşun mührü bilinmekte, bu kişinin *protospathariosu* ve *strategos* unvanlarına sahip Mensour adında bir askerle aynı kişi olabileceği düşünülmektedir. Bu şekilde sürülebilen bir iz, kaleler ile *strategos* unvanlarının çakıştırılabileceğini gösterebilir. Bu durumda *strategos* Ioannes Skepides de Kyzistra kalesi ile özdeşleştirilebilir. Yine aynı nedenlerle, Soğanlı Vadisine, kuzeyindeki Erdemli Vadisine, daha kuzeydeki Tzamandos ve çevresine yerleştirilen güçlülerin önde gelen görevlerinin olasılıkla Kayseri'yi korumak olduğu söylenebilir. Bu şekilde düşünüldüğünde belki de Soğanlı, Kharsianon *theması* sınırları içinde yer alıyordu. Böyle bir kabul, Ioannes Skepides'in Kharsianon *theması strategosu*, *domestikos* Basileios'un Kharsianon *theması domestikosu* olduğunu önermemize izin verir.

Skepides ailesinin 11. yüzyılda vadide olması, vadiyi ve aileyi hem 10. yüzyılın imparatorluk toprak politikalarıyla ve *pronoia* kurumuyla değerlendirmemize yol açmıştır. Askeri *pronoia* 12. yüzyılda I. Manuel Komnenos'un (1143 – 1180) Selçuklu, Norman, ve Peçeneklerin saldırı ve istilaları nedeniyle hazinesi boşalan devletin askerlere yapacağı alternatif ödeme yollarını bulma çabasıyla ilerlemişti (Ahrweiler, 1980, s. 688). Araştırmacılar, *pronoia* kelimesini 'bağış' anlamıyla kullanan dönem metinlerini en erken 12. yüzyılın ilk çeyreğine tarihler. Hatırlanacağı gibi tarihçi Niketas Khoniates, imparator I. Manuel'in, kendisinden önceki imparatorlar tarafından askerlere bir ayrıcalık olarak zaman zaman kullanılan bu bağışı ordunun yüksek kademelerine yaydığından şikayet etmiştir. Bu metinde hem I. Manuel'den önce de bu bağışın aynı amaçla (vergi gelirlerinin kişi veya kuruma bağışlanması) yapıldığı, hem de askerlere uygulandığı okunur. Ancak, daha önce değinildiği gibi, vergi gelirleri imparator eliyle ve asker olması gerekmeyen kişi veya kuruma, bazen bir ömürlükten fazla ve en fazla üç ömürlük bağışlanabiliyordu.

Skepides ailesinin Soğanlı Vadisindeki varlığı bir *pronoia* bağıışı sonucu mudur? *Pronoia* bağıışının terimsel anlamı a) imparator eliyle sağlanması, b) toprağı çalıştıran kimselerin *paroikoi* haline gelerek vergilerini *pronoiariosa* vermelerinden doğan vergi geliri hibesi, ve c) en fazla üç kuşaklık olmasıdır. Vadideki Geyikli kompleksinin kilisinde adı okunan ve yukarıda sözü edilen Ioannes Skepides, *khrysotriklinionun protospathariosu* unvanıyla birlikte olasılıkla *hypatos* unvanını da satın almış, *strategos* unvanını ise devlete ödeme yapmadan kazanmış ve bu göreve atanmış olmalıdır. Eustathios İtalya’da *strategosken* Ioannes’in de 1042 civarında Kharsianon’da *strategos* olduğunu ve imparatorun aileyi ödüllendirmesiyle Soğanlı Vadisini de sahip olduğu topraklara kattığını öne sürmek zor değildir. Böyle bir sav, önceden var olan Soğanlı köyünün kendi topraklarını işleyen köylülerinin de *paroikoi* olarak Skepides ailesine verilme olasılığını güçlendirir ve aileyi *pronoiarios* konumuna getirir. Ioannes Skepides belki de bağıışı alan ilk kuşak *pronoiarios*dur.

Önemli bir nokta, Ioannes Skepides’in bir manastıra bani olmasıdır. Vadi el değiştirmeden önce, Azize Barbara kompleksinin banisi *domestikos* Basileios bir manastır kurmamış veya bir manastıra bani olmamıştır. Bu *dynatosun* adının okunduğı kompleksin bir manastır kuruluşu gibi değil, *oikosun* küçük yaştaki bir üyesinin cenazesi için kurulan ve etrafında olasılıkla bu *oikosun* mezarları ve ölülerinin anılması için ‘mezarlık’ gibi genişleyen bir kompleks gibi görünmektedir. Önerdiğimiz gibi Ioannes, Skepides ailesinin vadideki ilk üyesiye bu kişi de, en ge. 10. yüzyıl başından beri var olduğu bilinen Karabaş kiliseler topluluğuna da el koymayı seçmeyip burayı ‘Ioannes Skepides’in manastırı’ haline getirmemiştir. Bununla birlikte, söz konusu olan tüm vadinin bağıışlanması olduğu için, Karabaş kiliseler topluluğunun da bu ailenin bilgisi (ve kontrolü) dahilinde işlemiş olduğunu düşünmek gerekir.

Soğanlı Vadisi, köy kilisesi 5.-6. yüzyılda inşa edilmiş, hakkında yazılmış bir dönem kaynağı bulunmayan, arazi üzerindeki verilerle tespit edilen bir köydür (*khorion*). Vadide daha “köye ait” gözükten dini oluşumlar, Kubbeli kiliseler topluluğı olarak bilinen beş kilisedir. Bu kiliselerin 10. yüzyıl başına tarihlenen duvar resimleriyle birlikte, topluluktaki yoğun gömü pratiklerinin de aynı dönemde gerçekleştiğı, en azından topluluğun gömü için kullanılmasının bu yüzyılda başladığı öne sürülebilir. Burada belki de kutsal bir kişinin, bir veya birkaç keşiş köylünün girişimiyle kendi toprakları üzerinde kurulan kiliseler söz konusu gibi görünmektedir. Oluşumun

‘manastır’ statüsü verilerek *dynatos*lara bağışlanmak yerine köyün kullanımında kalmasının sağlanması, 10. yüzyıl toprak politikalarına baktığımızda kolayca gerçekleşmiş olmalıdır. Kiliseler topluluğu köyün kullanımında kalmışsa köylülerin mezarları ve anılmaları için bir ‘mezarlık’ gibi genişlemiş de olabilir. Karabaş kiliseler topluluğunun ilk oyulan kiliseleri – çalışmamızda 3 ve 4 no.lu güney kiliseler – düşünüldüğünde, benzer bir motivasyonun etkin olduğu görülür: kutsiyete sahip bir kişinin etrafında toplanmış beş-altı kişilik bir keşiş grubu ve bu oluşumun daha geniş bir cemaat tarafından kullanılan kilisesi. Böylece vadinin 10. yüzyılı için, kutsal kişilerin etrafında gelişen ve din dışı kimseler tarafından desteklenen veya kurulan dini oluşumlardan söz edilebilir.

Kappadokia kökenli *dynatos* Eustathios Boilas’ın vasiyetnamesi, unvanlarının Ioannes Skepides’in unvanlarına benzerliği nedeniyle incelenmiştir. Vasiyetname, Skepides ailesi için bir karşılaştırma malzemesi sağlar. Ioannes’in unvanları – *Khrysotriklinionun protospathariosu, hypatos ve strategos* – Boilas’ın unvanları ile – *Khrysotriklinionun protospathariosu ve hypatos – strategos* unvanı hariç aynıdır. Bu nedenle Boilas’ın yalnızca unvanlarının geliri, Ioannes Skepides’in unvanlarından elde ettiği gelirden oldukça düşüktür. Bu da, en azından unvanlar söz konusu olduğunda, Ioannes Skepides’i daha üst bir konuma yerleştirir. Boilas, yalnızca dördünün toplam değeri 6840 *nomismata* eden köylerini kendi iradesiyle satın veya hibe olarak almış olmalıdır. Ioannes’in veya Skepides *oikosunun* eş değerde veya eş miktarda mülke sahip olduğu yalnızca bir tahmin olarak öne sürülebilir. Bununla birlikte, tek bir *proasteionun* yıllık kira getirisi olan 80 *nomismata*, vasiyetnamede net okunan bir miktar olması açısından önemlidir. Skepidesler’in *proasteion* sahibi oldukları kesin olarak öne sürülemez ancak bir köyden elde edilen gelir, bu rakama yakın olmalıdır.

İmparatorluğun yönetimine dair irdelenen dönem kaynakları göz önüne alındığında Ioannes ile ilgili bazı noktalar öne sürülebilir. Ioannes, *themanın* idari ve askeri yöneticisidir (*strategos*); bu görev unvanı, Ioannes’in ödeme yaparak kazandığı bir unvan değildir ve bu konumuyla yıllık yaklaşık 1440 *nomismata* (20 libre) kazanıyor olmalıdır. *Protospatharios* unvanını satın almak için Ioannes’in tek seferde 12 ile 18 libre ödediği varsayılabilir; bu unvanla Ioannes yaklaşık 72 *nomismata* (3,6 libre) kazanıyordu. *Hypatos* olarak aldığı maaş ise 144 *nomismata* (2 libre). Bu haliyle Ioannes Skepides’in devlet eliyle elde ettiği yıllık gelir 1656 *nomismata*dır.

Azize Barbara kompleksi kilisesinde adı okunan *domestikos* Basileios, *thema domestikosu* olmalıdır. Bir *domestikosun* aldığı maaşın miktarına dönem kaynaklarında rastlanmamakla birlikte 144 *nomismata* aldığı düşünülür (Treadgold, 1995, s. 122). Ayrıca, VII. Konstantinos Porphyrogennetos'un 949'da Girit seferinden sonra orduya dağıttığı ücretler, kısmen de olsa *domestikosun* da içinde bulunduğu askerlere verilen *anlık* ücret ve buna bağlı olarak imparatorluk askeri politikasında sahip oldukları önem üzerine ipuçları sağlar; imparator, bu seferde her bir *thema domestikosuna* 20 *nomismata* ödendiğini belirtir (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, II, s. 662, 45.662]).

10. yüzyılda imparator VI. Leon (886 – 912), doğu sınır korumasındaki bir *themanın* 4000 askerden oluşmasının ideal olduğunu söyler (VI. Leon [2010, s. 498, 18.146]); bu nedenle ve bazı Arap coğrafyacıların aktarımlarından dolayı 10. yüzyılda Kappadokia ve Kharsianon *themalarının* 4000'er askerden oluştuğu tahmin edilir (Treadgold, 1993, s. 90; Cheynet, 2018, s. 166). Aynı metninde imparator VI. Leon 4000 kişilik bir *thema* ordusunun 1 *strategosu* ve her biri 2000 askerden oluşan *turmaya* komuta eden 2 *tourmarkhesi* olması gerektiğini belirtir. *Tourmarkhes* ile birlikte birçok askeri görevlinin sayısının *themalara*, duruma ve yıla göre değişiklik gösterebildiği dikkat çeker; ancak *strategosla* birlikte *thema domestikosunun* sayısı her zaman aynı – 1 tane – kalmıştır³⁵². Bu nedenle, vadide Azize Barbara Kilisesinde adı okunan ve tarafımızca *thema domestikosu* olduğu düşünülen bani Basileios'un, kendi dönemi içerisinde bölgede tek *thema domestikosu* olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, Geyikli Kilisede adı okunan Ioannes Skepides'in de kendi dönemi içerisinde tek *thema strategosu* olduğu anlaşılır. Bu nedenle vadinin 11. yüzyılın ilk yarısında süreklilik gösteren önemi bir kez daha görülmektedir.

İmparatorluğun kırsalındaki köy, *phourion*, *kome*, *kataphygion*, varlıkları dönem kaynakları aracılığıyla bilinen yerleşim tiplerindedir. Kappadokia'daki Ortaçağ yerleşimleri üzerine yapılmış arazi çalışmalarının ele alınması, bu yerleşim tipleri üzerine yeniden düşünülmesini ve yazılı kaynakların da arazi üzerinde görünür olmasını – kısmen – sağlamıştır. Arazi çalışmalarının çoğunda irdelenen açık veya kapalı avlulu konut kompleksleri, içinde yer aldıkları yerleşimler bağlamında bölgenin yerel aristokrasisi ve *dynatosları* üzerine bazı sorunsallar ortaya çıkarmıştır.

³⁵² Bu konuda özellikle bkz. Treadgold, 1993; Treadgold, 1995 ve Cheynet, 2018.

Selime-Yaprakhisar yerleşiminde, Selime Kalesi kompleksinin yerleşimin diğer konutları üzerinde görülen coğrafi ve niceliksel üstünlüğü ve kompleksin kale ile olan organik ilişkisi, bölgenin zengin ve güçlü asker aristokrat ailelerinin hiyerarşik yerleşim ve yaşam biçimlerini göstermektedir (Kalas, 2000, s. 61). Yerleşim, Selime, Güllükkaya, Güvercinlik ve Aleydinbaşı mevkiilerinde aynı dönem içerisinde çok sayıda (askerin) bir arada yaşadığı bir yerleşim görünümündedir. Vadinin güneye ilerleyen kısmı ise bazıları yapı topluluklarına bağlı, bazıları bağımsız çok sayıda kilise barındırır; bununla birlikte araştırmacılarca köylülere ait olduğu düşünülen daha basit konutlar da tespit edilmiştir. Dolayısıyla Selime-Yaprakhisar yerleşimi ile vadinin Belısırma (merkez) ve Ihlara (güney) bölümleri, yerleşim pratikleri açısından birbirinden farklı görünmektedir. Güneyde Ihlara'da Kuzey Ambar kompleksi kilisesinde *protospatharios* ve *taksiarkhes*, kuzeyde Belısırma'da Bahattin Samanlığı kompleksi kilisesinde *protospatharios* ve *Skhollenlerin topoteretes*, vadinin banii yazıtlarıyla bilinen 11. yüzyıla ait örneklerdir. Bu iki askerin vadinin güneyindeki, birçok askerin vadinin kuzeyindeki bir aradalığını anlamlandırmak bizim için şu aşamada zordur.

Benzer bir biraradalık Avcılar ve Göreme'de de söz konusudur. 10. yüzyıl sonu – 11. yüzyıl başına tarihlendirilen Bezirhane, Kılıçlar ve Aynalı kilise komplekslerinden hiçbirinde konut sahibinin görev unvanını veya satın aldığı unvanı gösteren yazıt bulunmamakta, dolayısıyla yalnızca din dışı aile konutları oldukları bilinebilmektedir. Bununla birlikte yalnızca Aynalı Kilise kompleksinin sahibinin asker olabileceği tarafımızca önerilmiştir. Konumu nedeniyle Avcılar köyüne hakim durumda olan ise Bezirhane kompleksidir.

Ele alınan yüzey araştırmalarında, yalnızca Soğanlı, Erdemli, Güzelöz-Başköy ve Şahinefendi köy görünümündedir; ancak yalnızca Soğanlı, Erdemli ve Şahinefendi, yerel aristokrat konutunun köy yerleşimi içerisindeki etkin konumuna birebir örnek sağlıyor görünmektedir. Güzelöz-Başköy yerleşimi manastırlar ve manastırlara bağlı olmayan kiliseler ile iç içe geçmiş bir sivil yerleşim olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde değerlendirilen Erdemli yerleşiminde ise Bizans köyüne hakim kompleksler de görülür. 11. yüzyılda imparatorluk muhafızı olsa da Basileios Tigori, olasılıkla hem Erdemli'de toprak bağış almış hem de o noktanın korumasıyla görevlendirilmiştir. Şahinefendi'de köye hakim konumda bir konut kompleksi

bulunmakla birlikte yerleşimde herhangi bir bani yazıtı görülmemesinden dolayı, konutun sakinlerinin askeri veya sivil kimliklerine yönelik bir değerlendirme yapılamamaktadır. Güzelöz-Başköy’de ise Erdemli’de Basileios Tigori’ye, Soğanlı’da Skepideslere denk gelecek hem bir kişi adı, hem de yerel aristokrat bir *oikosa* ait olabilecek bir konut bulunmamaktadır. Ayrıca eğer *dynatos*ların köy yerleşim içerisindeki varlığı ve bu varlığın somut örneği – örneğin bir konut – söz konusuysa, bu anlamda Avcılar’ın da bir köy olarak incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Dolayısıyla ele alınan tüm arazi çalışmalarında görüldüğü gibi, Soğanlı’nın yanı sıra Erdemli, Güzelöz-Başköy ve Şahinefendi gibi köylerin hepsinde olmasa da çoğunda (asker veya sivil) güçlü kişi veya kişilerin bir noktada köye girdiği görülür. Bölgedeki varlıkları yazıt ve portrelerle bilinen asker baniler, manastır kiliseleri, inziva yerleri, konut kiliseleri gibi farklı türdeki kiliselere bağış yapmışlardır; dolayısıyla bağışlarının arkasında çeşitli motivasyonlar bulunmalıdır. Bu inceleme içinde en çok bani yazıtına sahip vadiler Ihlara ve Soğanlı’dır. Ancak yukarıda değinildiği gibi Ihlara hem büyüklüğü hem de farklı noktalarındaki (Selime-Yaprakhisar, Belısırma, Ihlara) farklı türdeki yerleşimler nedeniyle ‘Bizans köyü’nden ayrı bir görünüm sunmaktadır. Ihlara Vadisindeki bani yazıtları bu nedenle birbiriyle ilişkili ve kronolojik bir değerlendirmeye oturtulmasa da, bani yazıtları buldukları lokasyonun askeri kimliğine tabii ki uygundur.

Bu anlamda en açık örneği yine Soğanlı, Güzelöz-Başköy ve Erdemli sunar. Bunların tümü önemli bir rotaya oldukça yakın köylerdir. Soğanlı ve Erdemli vadilerindeki varlıkları olasılıkla aynı döneme rastlayan *oikos*lar nedeniyle, bu iki yerleşimin bölgedeki sosyo-ekonomik ve askeri rollerini anlamlandırmak kısmen kolaydır. Güzelöz-Başköy yerleşiminde 11. yüzyılın herhangi bir dönemine denk gelen yazılı ve görsel verilerin (ve örneğin bir aristokrat konutunun) yokluğu, Soğanlı ve Erdemli’deki güçlülerle çağdaş bir kişinin Güzelöz’e girmediğini düşündürmektedir. Güzelöz-Başköy, belki de sağladığı gelirler (örneğin şıracılık gelirleri) nedeniyle bir güçlüye bağışlanan ve ek kazanç getiren bir toprak konumundaydı.

Bani yazıtları vadideki *dynatos*lar ve vadinin el değiştirmesi gibi konuların yanı sıra, bu kişilerin motivasyonları ve bani oldukları oluşumların işlevlerinin de irdelenmesini gerektirmiştir. Daha önce söz edildiği gibi, Azize Barbara kompleksi hem kompleksin kendi kiliseleri hem de kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki kiliseler ile, kompleksin kendi

etrafında büyüyen bir ‘mezarlık’ görünümü sunar; ki aslında kompleksin oluşturulma nedeninin de bu olduğu görülmektedir. Karabaş kompleksi, ek mekanları ve düzenlenişi itibariyle köylü nüfusa açık bir oluşum görünümünde değildir; ‘özel dini kuruluş’ veya ‘domestik bir kompleks’ olduğu açıktır. Her iki durumda naostaki yazıt, hanede veya manastır kilisesinde ibadet edenlere “malumun ilanı”nı bildirmektedir. Geyikli kompleksindeki kitabe ise bir manastır kilisesinin duvarına yazılmıştır. Vadideki tüm bani yazıtları, kitabenin neden yazıldığı, liturji sırasında okunup okunmadığı veya liturjiye ne derece dahil olduğu sorularını beraberinde getirir.

Karabaş kuzey kilisedeki yazıt, banilerin sosyal statülerini, harcamanın hangi imparator döneminde yapıldığını söyler. Kapının üzerindeki yazıt inananlar kiliseyi terk ederken bireysel olarak onlar tarafından mı, içeride gerçekleştirilen ayin sırasında topluca mı ve hangi sıklıkla okunuyordu? Yazıt, “okuyan onlar için dua etsin” ifadesiyle sona erer. Birçok baninin yazıtlarına eklettirdikleri bu tür ifadelerle adlarının anılmasını sağladıkları, yazıtın etkili ve aktive olmasının bu yolla sağlandığına inanıldığı bilinmektedir (Pallis, 2017, s. 154). Yazıtın belli bir kısmında Mikhael ve diğer aile üyeleri statülerini ve para harcadıklarını belirtirler; ancak bunun karşılığında alacakları duayı yazıtın son kısmıyla garanti altına almak istemiş gibidirler.

Tarafımızca manastır kilisesi olmadığı düşünülen Azize Barbara kilisesinde de benzer durum söz konusudur. Güney kilisede kapının üzerindeki yazıtta Basileios, statüsünü ve para harcadığını belirtir; yazıtın sonunda, okuyanın kendisi için dua etmesini ister. *Domestikosun* ana motifi bir çocuğun mezar kilisesini hazırlamaktır; içeride yürütülen öncelikli liturji – en azından çocuğun gömülmesini izleyen belli bir dönem için – çocuğun anılması için yapılan anma ayinleri olmalıdır.

Böylece yazıt hem okuması-yazması olan hem de olmayan inananın, içerdiği vurgu veya duaya aktif olarak katılmasını hedefler. Bani ile Tanrı veya bani ile azizler arasında aracı rolündeki keşiş veya din adamlarının, bu rollerini gerçekleştirmeleri için tek bilmeleri gereken baninin ismidir (Drpić, 2016, s. 275). Vadideki kiliselerde okuma-yazma bilmeyen keşişler bir ihtimal varsa bile, Skepides ailesinin veya Basileios’un ve *oikosunun* adları zaten bilinmektedir; naosu terk eden cemaat de yazıtı tekrar okumasa bile onların isimlerini anmaktadır. Karabaş Kilisesinde önemli bir nokta, yazıtta adı

okunan kişilerin kilisede tasvir edilmiş olmalarıdır; yazıtta adı *okunan* başışçı, aynı zamanda naos duvarlarında *görünür* kılınmıştır.

Yazıt ve portrenin getirdiği güç ile birlikte ilerleyen bir sorun da Soğanlı Vadisinin ‘dini işleyişi’dir. Bu soruna yaklaşmak için *stational* liturji gibi bir olgunun vadede geçerli olup olamayacağı irdelenmiştir. Vadi kiliselerinin duvar resimlerinin farklı dönemler içerisinde gerçekleştirilmiş olmasının yanı sıra, bu resimlerin bulunduğu kompleks veya kiliselerin içinde buldukları bağlam da birbirinden farklıdır. Bununla birlikte, daha çok kente ait bir liturji türü olan *stational* liturjinin İstanbul, Roma, Kudüs gibi kentlerde uygulanması duvar resimlerinin hangi kiliselerde bulunup bulunmadığıyla değil, o yapının ne kadar ‘kutsal’ bir noktada bulunup bulunmadığıdır. İsa’nın ve kutsal figürlerin ziyaretlerinin belirlediği kutsal noktalar, tabii ki – İstanbul kenti gibi – Soğanlı Vadisinde de yoktur; ve vadi İstanbul’dan da farklı olarak bir köydür. *Stational* liturji olgusunun dört temel belirleyicisini göz önüne alındığında, bu liturji kesin hatlarıyla ve bu isimle köyde uygulanmamış olabilir. Ancak burası rahibi, diğer kilise görevlileri ve cemaatiyle birlikte bir köy olarak düşünüldüğü zaman, özellikle artık resimli resimsiz tüm kiliseler vadedeyken ve vadi bir *dynatosun* kontrolündeyken, bir noktadan diğer noktaya dini bir prosesyonun mutlaka gerçekleştiriliyor olması beklenir. Belki de bu tür prosesyonların belirleyicisi köy rahibi olduğu kadar, dinin (ve sanatın da) güç ile ilişkisinin farkında olan *dynatostu*.

KAYNAKÇA

- A Greek-English Lexicon*. H. G. Liddell ve R. Scott (Der.). American Book Company, 1901 (Sekizinci Baskı).
- Acta Sanctorum Septembris, VI*. Bruxelles: Impression Anastaltique Culture et Civilisation. 1970.
- Adalian, R. P. (2010). *Historical Dictionary of Armenia*. The Scarecrow Press.
- Agapitos, P. A. (2009). Public and Private Death in Psellos: Maria Skleraina and Styliane Psellaina. *Byzantinische Zeitschrift*, 101/2, s. 554 – 607.
- Ahrweiler, H. (1980). La “pronoia” à Byzance. *Structures féodales et féodalisme dans l’Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles). Bilan et perspectives de recherches*. (Actes du Colloque de Rome – 1978). École Française de Rome, s. 681 – 689.
- Ali İbnü’l Esîr (Ibn al-Athir), *al-Kâmil fi’l-Ta’rih*. D. S. Richards (Çev. ve ed.). *The Annals of the Saljuq Turks Selections from al-Kamil fi’l-tarîkh of ‘Izz al-Dîn Ibn al-Athîr*. (2002). Routledge Curzon.
- Alwis, A. P. (2011). *Celibate Marriages in Late Antique and Byzantine Hagiography*. Continuum.
- Anderson, J. G. C. (1897). The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns, *The Journal of Hellenic Studies*, 17, s. 22 – 44.
- Anna Komnena. Alexiad. Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi’nin Tarihi*. (1996). B. Umar (Çev.). İnkılâp Kitabevi.
- Anna Komnena. The Alexiad*. (2000). E. A. S. Dawes (Çev.). Cambridge: Byzantine Series.
- Anonymous Book of Tactics. *Three Byzantine Military Treatises*. (1985). G. T. Dennis (Çev.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection, CFHB, XXV.
- Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa*. (1993). A. E. Dostourian (Çev.). Univ. Press of America.

- Ashburner, W. (1910). The Farmer's Law. *The Journal of Hellenic Studies*, 30, s. 85 – 108.
- Ashburner, W. (1912). The Farmer's Law (Continued). *The Journal of Hellenic Studies*, 32, s. 68 – 95.
- Asutay, N. ve R. Warland (1993). Kreuzkuppelkirche und Klosteranlage im Kızılçukur bei Çavuşin/Kappadokien. *Istanbul Mitteilungen*, 42, s. 307 – 317.
- Asutay Fleissig, N. (1996). *Templonanlagen in den Höhlenkirchen Kappadokiens*. Peter Lang.
- Asutay, N. (1997). Kapadokya'da 11. Yüzyıl Bizans Resim Sanatına bir Örnek: Kayseri'nin Soğanlı Köyünde Küçük Geyikli Kilise. E. Akyürek (Ed.). *Sanatın Ortaçağı*. İstanbul.
- Badamo, H. A. (2011). *Image and Community: Respresentations of Military Saints in the Medieval Eastern Mediterranean*. Univ. of Michigan (Doktora Tezi).
- Baldovin, J. F. (1987). *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*. *Orientalia Christiana Analecta* 228.
- Ball, J. L. (2005). *Byzantine Dress. Representations of secular Dress in Eighth to Twelfth Century Painting*. The New Middle Ages Series, Palgrave Macmillan.
- Bar Hebraeus (Abu'l-Farac Tarihi), II*. Ö. R. Doğrul (İng. çev.). (1950). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bartusis, M. C. (1991). Charistikion. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Cambridge.
- Bartusis, M. C. (2012). *Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*, Cambridge Univ. Press.
- Baskıç1, M. M. (2009). *Bizans Döneminde Anadolu. İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. Phoenix.

- Baun, J. (1997). *The Apocalypse of Anastasia in Its Middle Byzantine Context*. Princeton Univ. (Doktora Tezi).
- Baun, J. (2007). *Tales from another Byzantium. Celestial Journey and Local Community in the Medieval Greek Apocrypha*. Cambridge Univ. Press.
- Beihammer, A. D. (2017). *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040 – 1130*. Routledge.
- Beldiceanu Steinherr, I. (1982). La géographie historique de l'Anatolie centrale d'après les registres ottomans, communication du 30 avril 1982. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 126e année, N. 3, s. 443-503.
- Beldiceanu Steinherr, I. (1988). Une tourma révélée par l'inscription de l'église Eğri Taş de Cappadoce, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 38, s. 395 – 420.
- Benucci, M., ve diğerleri (2017). The rock-cut settlement and the courtyard complex of Şahinefendi (Nevşehir, Turkey). *Proceedings of International Congress of Speleology in Artificial Cavities HYPOGAEA2017*.
- Berger, A. (1998). Viranşehir (Mokisos), eine byzantinische Stadt in Kappadokien. *Byzantinische Zeitschrift*, 48, s. 349 – 429.
- Bernardini, L. (1992). Les Donateurs des Églises de Cappadoce. *Byzantion*, 62, 119 – 140.
- Bevilacqua, L. (2013). Due esempi in Cappadocia: della Tokalı Kilise a Çavuşin. *Arte e arisocrazia a Bisanzio nell'età dei Macedoni. Constantinopoli, la Grecia e l'Asia Minore*. Campisano Editore.
- Blanchard, R. P. R. ve P. Couprie (2002). Le Réfectoire de Geyikli Kilise à Soğanlı (Cappadoce): essai d'interprétation. *Cahiers Archéologiques*, 50, s. 93 – 104.
- Brand, C. M. (1969). Two Byzantine Treatises on Taxation. *Tradatio*, 25, s. 35 – 60.
- Brooks, E. W. (1901). Arabic Lists of the Byzantine Themes, *The Society for the Promotion of Hellenic Studies*, 21, s. 67 – 77.

- Buckler, W. H. (1930). Two Gateway Inscriptions. *Byzantinische Zeitschrift*, 30, s. 646 – 649.
- Bury, J. B. (1909), Mutasim's March Through Cappadocia in A.D. 838, *The Journal of Hellenic Studies*, 29, s. 120 – 129.
- Bury, J. B. (1911). *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. London: The British Academy.
- Cahen, C. (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. E. Üyepazarcı (Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Canard, M. (1973). *Byzance et les musulmans du Proche Orient*. Variorum Reprints.
- Cappel, A. J. (1991). Dynatoi. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Cassidy Welch, M. (2009). Prison and Sacrament in the Cult of Saints: images of St. Barbara in late medieval art. *Journal of Medieval History*, 35/4, s. 371 – 384.
- Cheynet, J. C. (1983). Dévaluation des Dignités et Dévaluation Monétaire dans la Seconde Moitié du XIe Siècle. *Byzantion*, 53/2, s. 453 – 477.
- Cheynet, J. C. (1984). Toparque et topotèrètès à la fin du 11e siècle. *Revue des Études Byzantines*, 42, s. 215 – 224.
- Cheynet, J. C. (1986). Note sur l'axiarque et le taxiarque. *Revue des études byzantines*, 44, s. 233 – 235.
- Cheynet, J. C. ve J. F. Vannier (1986). *Études Prosopographiques*. Publications de la Sorbonne.
- Cheynet, J. C. (1996). L'anthroponymie Aristocratique à Byzance. L'anthroponymie document de l'histoire sociale des mondes méditerranéens médiévaux. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome avec le concours du GDR 955 du C.N.R.S. «Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne» (Rome, 6-8 octobre 1994). École Française de Rome.
- Cheynet, J. C. (2002). Basil II and Asia Minor. P. Magdalino (Ed.). *Byzantium in the Year 1000*. Brill.

- Cheyne, J. C. (2006). *The Byzantine Aristocracy and Its Military Function*. Ashgate.
- Cheyne, J. C. (2008). *La société byzantine: l'apport des sceaux, I – II*. ACHCByz.
- Cheyne, J. C. (2018). Ordu ve Donanma. A. Bilge (Çev.). *Bizans Dünyası. Bizans İmparatorluğu (641 – 1204)*. Ayrıntı Yayınları.
- Chitwood, Z. R. (2012). *Byzantine Legal Culture under the Macedonian Dynasty, 867 – 1056*. Princeton Univ. (Doktora Tezi).
- Chitwood, Z. (2013). At the Origins of Ephoreia. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 37/1, s. 53 – 62.
- Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*. (2011). I. Ševčenko. CFHB, XLII.
- Codini Curopalatae De Officialibus Palatii Cpolitani et de Officiis Magnae Ecclesiae Liber*. (1839). I. Bekker (Çev.). CSHB, 14.
- Constantine Porphyrogenitus. Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. (1990). J. F. Haldon (Çev.). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, CFHB, XXVII.
- Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*. (1967). R. J. H. Jenkins (Çev.). Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.
- Constantine Porphyrogenetos. The Book of Ceremonies, I-II*. (2012). A. Moffatt ve M. Tall (Çev.). Australian Association for Byzantine Studies Byzantina Australiensia 18.
- Cooper, J. E. ve M. J. Decker (2013). *Life and Society in Byzantine Cappadocia*. Palgrave Macmillan.
- Cormack, R. (1967). Byzantine Cappadocia: The Archaic Group of Wall Paintings. *Journal of the British Archaeological Association*, 30/1, s. 19 – 36.
- Çorağan Karakaya, N. (2009). Gereme Panagia Kilisesi (2005 Yılı Kazı Sonuçları). *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*.

- Çorağan Karakaya, N. (2010). Soğanlı Vadisi'ndeki Yılanlı Şapel. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (Ed.). *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötüken'e Armağan*. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Çorağan Karakaya, N. (2011). 2009 Yılı Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Bizans Yerleşimi Yüzey Araştırması. *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 297 – 311. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Çorağan Karakaya, N. (2015). *Tatlarin: Wall paintings of churches no. I and no. II*.
- Dagron, G. (1988). Guérilla, Places Fortes et Villages Ouverts à la Frontière Orientale de Byzance vers 950. *Castrum 3, Guerre, Fortification et Habitat dans le Monde Méditerranéen au Moyen Âge*.
- D'Amato, R. (2005). A Prôtospatharios, Magistros, and Strategos Autokrator of 11th cent: the equipment of Georgios Maniakes and his army according to the Skylitzes Matritensis miniatures and other artistic sources of the middle Byzantine period. *Porphyra*, Supplement 4, s. 1 – 75.
- Darrouzès, J. (1981). *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Institut Français D'études Byzantines, Paris.
- de Goeje, M. J. (1967). *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik. Abu'l-Kâsım Obaidallah Ibn Abdallah Ibn Khordâdhbeh*. Lugduni Batavorum.
- De Thematibus: Constantino Porfirogenito*. (1952). A. Pertusi (Çev.). Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.
- Dédéyan, G. (1975). L'immigration Armenienne en Cappadoce au XIe Siècle. *Byzantion*, 45/1, s. 41 – 117.
- Dédéyan, G. (1993). Les Arméniens sur la frontière sud-orientale de Byzance, fin IXe-fin XIe siècles. *La Frontière. Séminaire de recherche sous la direction d'Yves Roman*. Lyon, s. 67 – 85.
- Dostourian, A. E. (1972). *The Chronicle of Matthew of Edessa: Translated from the Original Armenian, with a Commentary and Introduction*. Rutgers University (Doktora Tezi).

- Drpić, I. (2016). *Epigram, Art, and Devotion in Later Byzantium*. Cambridge Univ. Press.
- Eaton, C. (2013). Byzantine Church in Procession: Stational Liturgy Evidenced at Decapolis Abila. *Stone-Campbell Journal*, 16, s. 49 – 61.
- Eger, A. A. (2008). *The Spaces Between the Teeth: Environment, Settlement, and Interaction on the Islamic Byzantine Frontier*. Univ. of Chicago (Doktora Tezi).
- Eger, A. A. (2015). *The Islamic-Byzantine Frontier. Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*. I. B. Tauris.
- Ellis, S. (2013). *The Middle Byzantine House and Family: A Reappraisal, Approaches to the Byzantine Family*. L. Brubaker ve S. Tougher (Ed.). Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, 2013, s. 247 – 273
- Epstein, A. W. (1975). Rock-cut chapels in Göreme valley, Cappadocia: the Yilanli group and the Column Churches. *Cahiers Archaeologique*, 24, s. 115 – 135.
- Epstein, A. W. (1977). The 'Iconoclast' Churches of Cappadocia. A. Bryer ve J. Herrin (Ed.). *Iconoclasm*. Univ. of Birmingham.
- Epstein, A. W. (1979). The Problem of Provincialism: Byzantine Monasteries in Cappadocia and Monks in South Italy. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 42, s. 28 – 46.
- Epstein, A. W. (1980). The Fresco Decoration of the Column Churches, Göreme Valley, Cappadocia. *Cahiers Archaeologique*, 29, s. 27 – 45.
- Epstein, A. W. (1981). The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis?. *Journal of the British Archaeological Association*, 134/1, s. 1 – 28.
- Epstein, A. W. (1986). *Tokali Kilise. Tenth-Century Metropolitan Art in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Studies Twenty-two.
- Eshel, S. (2018). *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*. Brill.
- Fields, P. M. (1987). *The History of al-Tabari (The 'Abbasid Recovery)*, C. 37. State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.

- Forrer, E. O. (1937). Kilikien zur Zeit des Hatti-Reiches, *Klio Beiträge zur Alten Geschichte*, 30, s. 10 – 52.
- Foss, C. (1991). Curia. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Frankopan, P. (2009). Land and Power in the Middle and Later Period. J. Haldon (Ed.). *A Social History of Byzantium*. Wiley-Blackwell.
- Garrood, W. (2008). The Byzantine Conquest of Cilicia and the Hamdanids of Aleppo, 959 – 965. *Anatolian Studies*, 58, s. 127 – 140.
- Garsoïan, N. (1997). The Byzantine Annexation of the Armenian Kingdoms in the Eleventh Century. R. G. Hovannisian (Ed.). *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, I. St. Martin's Press.
- Georgius Cedrenus, II.* (t.y). I. Bekker (Çev.). Bonnae.
- Gerstel, S. E. J. (1998). Painted Sources for Female Piety in Medieval Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 52, s. 89 – 111.
- Giovannini, L. (1971). *Arts of Cappadocia*. Barrie & Jenkins.
- Glykatzi Ahrweiler, H. (1960). Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IX-XIème siècles. *Bulletin de correspondance hellénique*, 84/1, s. 1 – 111.
- Gough, M. (1964). The Monastery of Eski Gümüş: A Preliminary Report. *Anatolian Studies*, 14, s. 147 – 161.
- Gough, M. (1965). The Monastery of Eski Gümüş: Second Preliminary Report. *Anatolian Studies*, 15, s. 157 – 164.
- Greenwood, T. (2016). Social change in eleventh-century Armenia: the evidence from Taron. J. Joward-Johnston (Ed.). *The Transformation of Byzantium. Social Change in Town and Country in the Eleventh Century*. Oxford Univ. Press.
- Grégoire, H. (1909). Rapport sur un voyage d'exploration dans le Pont et en Cappadoce. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 33.
- Grégoire, H. (1922). *Recueil des inscriptions grecques chretiennes de l'Asie Mineure*. Paris, E. Leroux.

- Grégoire, H. (1933). Notes Épigraphiques. *Byzantion*, 8/1, s. 49 – 88.
- Grousset, R. (1973). *Histoire de l'arménie des origines à 1071*. Payot.
- Guilland, R. (1950). Études sur l'histoire administrative de Byzance: Le Domestique des Scholes. *Revue des études byzantines*, 8, s. 5 – 63.
- Guillou, A. (1965). La Lucanie Byzantine: Étude de géographie historique. *Byzantion*, 35/1, s. 119 – 149.
- Guillou, A. (1966). Notes sur la société dans le katépanat d'Italie au XI siècle. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 78/2, s. 439 – 465.
- Haldon, J. F. ve H. Kennedy (1980). The Arab – Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands, *Zbornik Radova*, 19, s. 79 – 116.
- Haldon, J. F. (1984). *Byzantine Praetorians, an Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580 – 900*. Bonn.
- Haldon, J. F. (1993). Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations. *DOP*, 47, s. 1 – 67.
- Haldon, J. F. (1997). *Byzantium in the Seventh Century The Transformation of a Culture*. Cambridge Univ. Press.
- Haldon, J. (1999). The Idea of the Town in the Byzantine Empire. G. P. Brogiolo ve B. Ward Perkins (Ed.). *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Brill.
- Haldon, J. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World 565 – 1204*. Univ. College London Press.
- Haldon, J. (2003). Approaches to an Alternative Military History of the Period ca. 1025 – 1071. *The Empire in Crisis (?) Byzantium in the 11th Century (1025 – 1081)*. National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarih Atlası*. A. Özdamar (Çev.). Kitap Yayınevi.

- Haldon, J. (2009). Social élites, Wealth, and Power. J. Haldon (Ed.). *The Social History of Byzantium*. Wiley-Blackwell.
- Haldon, J. (2013). Information and War: Some Comments on Defensive Strategy and Information in the Middle Byzantine Period. A. Sarantis ve N. Christie (Ed.). *War and Warfare in Late Antiquity*. Brill.
- Harrell, C. L. (1995). *St. Basil the Great as Icon: A Study in Late Antique and Byzantine Historiography, Hagiography and Iconography*. Graduate School of Duke Univ., Department of Religion (Doktora Tezi).
- Harvey, A. (1989). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900 – 1200*. Cambridge Univ. Press.
- Hennesy, C. (2013). Byzantine Child: Picturing Complex Family Dynamics, *Approaches to the Byzantine Family*, L. Brubaker ve S. Tougher (Ed.), Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, s. 207 – 233.
- Hild, F. (1977). *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*. Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, Wien.
- Hild, F. ve M. Restle (1981). *Tabula Imperii Byzantini 2, Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Histoire de Yahya-Ibn-Sa'id d'Antioche. Fascicule II.* (1932). I. Kratchkovsky ve A. Vasiliev (Çev.). Paris, Firmin-Didot.
- Holman, S. R. (2001). *The Hungry are Dying, Beggars and Bishops of Cappadocia*. Oxford Univ. Press.
- Holmes, C. (2003). Political Elites in the Reign of Basil II. P. Magdalino (Ed.). *Byzantium in the Year 1000*. Brill.
- Holmes, C. (2016). Byzantium's Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries. D. Abulafia ve N. Berend (Ed.). *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*. Routledge.
- Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinisches Reiches*. Bruxelles.

- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. F. Işıltan (Çev.). İstanbul.
- Ierusalimskaja, A. (2000). Un chef militaire byzantin au Caucase du Nord? Le ruban de soie de Moščevaja Balka. *Αιθίοστροτον. Studien zur Byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcel Restle*. Stuttgart.
- Iverson, E. A. (2000). Urban Renewal and Imperial Revival in Byzantium (730 – 1025). *Byzantinische Forschungen*, 26, s. 1 – 46.
- Jackson, B. (1895). *The Treatise de Spiritu Sancto The Nine Homilies of the Hexameron and the Letters of Saint Basil of Caesarea*. Oxford: James Parker and Co..
- Jankowiak, M. (2013). *Notitia 1* and the impact of the Arab invasions on Asia Minor, *Millenium*, 10 (1), s. 435 – 461.
- Jerphanion, G. de (1925 – 1942). *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin Les Églises Rupestres de Cappadoce*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris.
- John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History*. (2010). J. Wortley (Çev.). Cambridge Univ. Press.
- Jolivet Lévy, C. (1987). L'image du Pouvoir dans l'art Byzantin a l'époque de la Dynastie Macédonienne (867 – 1056). *Byzantion*, 57/2, s. 441 – 470.
- Jolivet Lévy, C. (1991). *Les églises Byzantines de Cappadoce. Le Programme Iconographique de l'abside et de ses abords*. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Jolivet Lévy, C. (2002). Çarıklı kilise, l'église de la Précieuse Croix à Göreme (Korama), Cappadoce: une fondation des Mélissènoi?. *Etudes Cappadociennes*. The Pindar Press.
- Jolivet Lévy, C. (2002). La peinture byzantine en Cappadoce de la fin de l'iconoclasme à la conquête turque. *Etudes Cappadociennes*. The Pindar Press.
- Jolivet Lévy, C. (2009a). The Bahattin Samanlığı Kilisesi at Belisırma (Cappadocia) Revisited. C. Hourihane (Ed.). *Byzantine Art: Recent Studies. Essays in honor of Lois drewer*. Princeton Univ.
- Jolivet Lévy, C. (2009b). Les cavaliers de Karbala. *Zograf*, 33, s. 19 – 31.

- Jolivet Lévy, C. (2012). Militaires et Donation en Cappadoce (IXe-XIe siècle). J. M. Spieser ve É. Yota (Ed.). *Donation et Donateurs dans le monde byzantin*. Desclée de Brouwer.
- Jolivet Lévy, C. (2012 – 2013). Byzantine Settlements and Monuments of Cappadocia: A Historiographic Review. *Eastern Christian Art*, 9, s. 53 – 62.
- Jolivet Lévy, C. (2015). *La Cappadoce. Un siècle après Guillaume de Jerphanion, I-II*. Éditions Geuthner, Paris.
- Jones, A. H. M. (1964). *The Later Roman Empire, 284 – 602*, vol. 2. Oxford: Basil Blackwell.
- Kaegi, W. E. (1992). *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Univ. of Chicago Press.
- Kalas, V. G. (2000). *Rock-cut Architecture of the Peristrema Valley: Society and Settlement in Byzantine Cappadocia*. New York Univ. (Doktora Tezi).
- Kalas, V. (2004). The 2003 Survey at Selime-Yaprakhisar in the Peristrema Valley, Cappadocia. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, s. 59 – 71.
- Kalas, V. (2006). The 2004 Survey of the Byzantine Settlement at Selime-Yaprakhisar in the Peristrema Valley, Cappadocia. *Dumbarton Oaks Papers*, 60, s. 271 – 293.
- Kalas, V. (2009). Sacred Boundaries and Protective Borders: Outlying Chapels of Middle Byzantine Settlements in Cappadocia. C. Gates, J. Morin ve T. Zimmermann (Ed.). *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions*. BAR International Series 2034.
- Kalas, V. (2017). Rock-Cut Façades from Byzantine Capadocia. M. Parise ve diğerleri (Ed.). *Cappadocia-Hypogea 2017. Proceedings of International Congress of Speleology in Artificial Caves*. Ege Yayınları.
- Kalavrezou, I. (1997). Helping Hands for the Empire: Imperial Ceremonies and the Cult of Relics at the Byzantine Court. H. Maguire (Ed.). *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

- Kaldellis, A. (2017). *Streams of Gold, Rivers of Blood. The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*. Oxford Univ. Press.
- Kalopissi Verti, S. (2012). Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: the Evidence of Church Inscriptions, s. 125 – 140. J. M. Spieser ve E. Yota (Ed.). *Donation et donateurs dans le monde byzantin*. Desclée de Brouwer.
- Kamer, S. A. (1983). *Emperors and Aristocrats in Byzantium, 976 – 1081*. Harvard Univ. (Doktora Tezi).
- Kaplan, M. (1992a). Le village byzantin: naissance d'une communauté chrétienne. *Villages et Villageois au Moyen Age (Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 21th Congrès)*. Publications de la Sorbonne.
- Kaplan, M. (1992b). *Les Hommes et la Terre à Byzance du VIe au XIe Siècle. Propriété et Exploitation du Sol*. Publications de la Sorbonne.
- Kaplan, M. (2006a). Les Villageois aux Premiers Siècles Byzantins (VIe-Xe Siècles). Une société homogène?. *Byzance Villes et Campagnes*. Picard.
- Kaplan, M. (2012). Les élites rurales byzantines. Historiographie et sources. *Mélanges de l'École française de Rome Moyen Âge*, 124/2, s. 299 – 312.
- Karakaya, N. (2004). 2002 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 17 – 29. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Karakaya, N. (2005). 2003 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 119 – 129. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Karakaya, N. (2006). 2004 Yılı, Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri. *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 113 - 125. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.

- Karakaya, N. (2007). 2005 Yılı, Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Vadisi'ndeki Kaya Yerleşimi Yüzey Araştırması. *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, II, s. 501 - 511. Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Karakaya, N. (2008). Erdemli'de Ekmek ve Şarap. *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 2, s. 33 – 53. AKVAD.
- Karamaouna, N., N. Peker ve B. T. Uyar (2012). Female Donors in Thirteenth-Century Wall Paintings in Cappadocia: An Overview. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, LX/LXI, s. 231 – 242.
- Kazhdan, A. (1991). Curiales. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Kazhdan, A. (1991). Chartularios. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Kazhdan, A. (1991). Tourma. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Kazhdan, A. ve E. McGeer (1991). Taxiarchos. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Kondyli, F. (2013). *Changes in the Structure of the Late Byzantine Family and Society, Approaches to the Byzantine Family*. L. Brubaker ve S. Tougher (Ed.). Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, 2013, s. 371 – 395.
- Kopeček, T. A. (1974a), Curial Displacements and Flight in Later Fourth Century Cappadocia, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 23/3, s. 319 – 342.
- Kopeček, T. A. (1974b), The Cappadocian Fathers and Civic Patriotism, *Church History*, 43 (3), s. 293 – 303.
- Krallis, D. (2018). Popular Political Agency in Byzantium's Villages and Towns. *Byzantina Symmeikta*, 28, s. 11 – 48.
- Lafontaine Dosogne, J. (1963). Nouvelles Notes Cappadociennes. *Byzantion*, 33/1, s. 121 – 183.
- Laiou, A. E. (2005). The Byzantine Village (5th-14th Century). J. Lefort ve diğerleri (Ed.). *Les Villages dans l'Empire byzantin IVe-XVe siècle*. Lethielleux.

- Laiou, A. (2012). The Peasant as Donor (13th-14th Centuries), s. 107 – 125. J. M. Spieser ve E. Yota (Ed.). *Donation et donateurs dans le monde byzantin*. Desclée de Brouwer.
- Lamesa, A. (2011). Détermination des intervenants de chantiers d'églises rupestres en Cappadoce médiévale, VIe-XIIIe siècle: méthode d'analyse, s. 177 – 190. J. Loranz ve J. P. Gély (Ed.). *Carrières et construction V, Actes du colloque Carriers et bâtisseurs dans la période ante-industrielle en Europe et le régions limitrophes*.
- Lamesa A. (2014). L'église des Donateurs: un inédit sur le site de Soğanlı. *Journal de liaison des Amis de la Cappadoce XXX*, s. 2 – 7.
- Lamesa, A. (2015). La chapelle des Donateurs à Soğanlı, nouvelle fondation de la famille des Sképidès, *Anatolia Antiqua Eski Anadolu, XXIII*, Institut Français D'études Anatoliennes Georges-Dumezil, s. 179 – 199.
- Laurent, V. (1952). *Documents de sigilographie byzantine. La collection C. Orghidan*. Paris.
- Laurent, V. (1961). Le Statut de la Crète Byzantine Avant et Après sa Libération du Joug Arabe (961). *Kretika Chronika*, 15, s. 382 – 396.
- Lauxtermann, M. D. (2003). *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers. Texts and Contexts, I*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Le Taktikon de L'Escurial. *Les Listes de Preseance Byzantines des IXe et Xe Siècles*. (1972). N. Oikonomidès (Ed.). Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Lebides, A. M. (1899). *Ai en Monolithas Monaites Kappadokias kai Lykaomas*. Konstantinopel.
- Leidholm, N. (2016), *Political Families in Byzantium: The Social and Cultural Significance of the Genos as a Kin Group, c. 900 – 1150*, Univ. of Chicago (Doktora Tezi).

- Leidholm, N. (2018). Nikephoros III Botaneiates, the Phokades, and the fabii: embellished genealogies and contested kinship in eleventh-century Byzantium. *Byzantine and Modern Grek Studies*, 42/2, s. 185 – 201.
- Lidov, A. (2007). Holy Face, Holy Script, Holy Gate. Revealing the Edessa paradigm in Christian imagery. R. Calderoni ve diğeri (Ed.). *A Intorno al Sacro Volto. Bisanzio, Genova e il Mediterraneo. Venezia*.
- Lilie, R. J. (1976). *Die Byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*. München: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität.
- Lloyd-Moffett, S. R. (2005), *Ascetism and the Common Life: Basil of Caesarea, Vedic India, and the Social Formation of Religion*. Univ. of California (Doktora Tezi).
- Magdalino, P. (1997). The Byzantine Army and the Land: From *Stratiotikon Ktēma* to Military *Pronoia*. K. Tsiknakis (Ed.). *Byzantium at War (9th – 12th C.)*. Athens.
- Markopoulos, A. (1994). Constantine the Great in Macedonian historiography: models and approaches. P. Magdalino (Ed.). *New Constantines The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th – 13th Centuries (Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St. Andrews, March 1992)* , s. 159 – 170.
- Mansi, J. D. (1767). *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*.
- Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*. Pennsylvania State Univ. Press.
- Mathews, T. F. (1982). “Private” Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal. *Cahiers Archeologiques*, 30, s. 125 – 138.
- Mathews. T. F. ve diğeri (1997). Islamic-Style Mansions in Byzantine Cappadocia and the Development of the Inverted T-Plan. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 56/3, s. 294 – 315.
- McGeer, E. (1990). Syndotai. *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.

- McGeer, E. (1995a). *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Dumbarton Oaks and Research Library Collection.
- McGeer, E. (1995b). The Legal Decree of Nikephoros II Phokas Concerning Armenian *Stratiotai*. T. S. Miller ve J. W. Nesbitt (Ed.). *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*. Washington D.C.
- McGeer, E. (2000). *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*. Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- McGeer, E., J. Nesbitt ve N. Oikonomidès (2005). *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, C. 5*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Mecit, S. (2017). *Anadolu Selçukluları Bir Hanedanın Evrimi*. İletişim Yayınları.
- Metivier, S. (2005). *La Cappadoce (IVe - VIe siècle). Une histoire provinciale de l'Empire romain d'Orient*. Publications de la Sorbonne.
- Metivier, S. (2008). L'organisation de la frontière arabo-byzantine en Cappadoce (VIIIe-IXe siècle). *Puer Apuliae. Mélanges offerts à Jean-Marie Martin*. 1/30, ACHCByz, s. 433 – 454.
- Michael Attaleiates. The History*. (2012). A. Kaldellis ve D. Krallis (Çev.). Dumbarton Oaks Medieval Library.
- Michael the Great. The Chronicle*. R. Bedrosian (Çev.). (1871 Edition).
- Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. (1992). I. Demirkent (Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Michel le Syrien. Patriarche Jacobite d'Antioche (1166 – 1199)*. (1905). J. B. Chabot (Çev.). Paris.
- Militärs und Höflinge im Ringen um das Kaisertum. Byzantinische Geschichte von 969 bis 1118 nach der Chronik des Johannes Zonaras*. (1986). E. Trapp (Çev.). Verlag Styria.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia, Lands, Men and Gods in Asia Minor, II*. Clarendon.

- Morris, R. (1976). The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality, *Past & Present*, 73.
- Morris, R. (1988). The two faces of Nikephoros Phokas. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, s. 83 – 115.
- Morris, R. (1994). Succession and usurpation: politics and rhetoric in the late tenth century. P. Magdalino (Ed.). *New Constantines*. Variorum.
- Morris, R. (1995). *Monks and Laymen in Byzantium, 843 – 1118*. Cambridge Univ. Press.
- Negşau, E. (2011). The Ruler's Portrait in Byzantine Art. A Few Observations Regarding Its Functions. *European Journal of Science and Theology*, 7/2, s. 63 – 75.
- Neville, L. (2004). *Authority in Byzantine Provincial Society, 950 – 1100*. Cambridge Univ. Press.
- Neville, L. (2013). Organic Local Government and Village Authority. P. Armstrong (Ed.). *Authority in Byzantium*. Ashgate.
- Nicéphore Bryennio. Histoire*. (1975). P. Gautier (Çev.). CFHB, IX.
- Niketas Khoniates. Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. (1995). F. Işıltan (Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Oikonomidès, N. (1966). The Donations of Castles in the Last Quarter of the 11th Century (Dölger, *Regesten*, no. 1012), s. 413 – 417. *Polychronion, Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*. Heidelberg.
- Oikonomidès, N. (1972). *Les Listes de Préséance Byzantines des IXe et Xe Siècles*. Éditions Du Centre National de la Recherche Scientifique.
- Oikonomidès, N. (1983). The Dedicatory Inscription of Eğri Taş Kilisesi (Cappadocia). *Harvard Ukrainian Studies, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševçenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*, s. 501 – 506.

- Oikonomidès, N. (1988). Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament. J. Duffu and J. Peradotto (Ed.). *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies presented to Leendert G. Westerink at 75*. Arethusa.
- Oikonomidès, N. (1997). Title and Income at the Byzantine Court. H. Maguire (Ed.). *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Harvard Univ. Press.
- Oikonomidès, N. (2002). The Role of the Byzantine State in the Economy. A. E. Laiou (Ed.). *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*. Dumbarton Oaks Studies XXXIX.
- Ousterhout, R. (2005). *A Byzantine Settlement in Cappadocia*. Dumbarton Oaks Studies XLII.
- Ousterhout, R. (2010). Remembering the Dead in Byzantine Cappadocia: The Architectural Settings for Commemoration. *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries. Materials of the International Seminar* (November 17 – 21, 2009). The State Hermitage Publishers.
- Ousterhout, R. (2011). Messages in the Landscape: Searching for Gregory Nazienzenos in Cappadocia (with two excursions to the Çanlı Kilise). A. Lymberopoulou (Ed.). *Images of the Byzantine World, Visions, Messages and Meanings, Studies Presented to Leslie Brubaker*. Ashgate.
- Ousterhout, R. (2013). Women at Tombs: Narrative, Theatricality, and the Contemplative Mode. A. Eastmond ve L. James (Ed.). *Wonderful Things: Byzantium Through Its Art (Papers from the Forty Spring Symposium of Byzantine Studies, London, 20 – 22 March 2009)*, s. 229 – 247.
- Ousterhout, R. (2016). Sightlines, Hagioscopes, and Church Planning in Byzantine Cappadocia. *Art History*, 39/5, s. 848 – 867.
- Ousterhout, R. (2017). *Visualizing Community. Art, Material Culture and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Oxford Dictionary of Byzantium*. (1991). Oxford Univ. Press.

- Ötüken, Y. (1984). Selime’de Derviş Akın Kilisesi ve Mezar Odası. *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*. Hacettepe Ün. Armağan Dizisi: 1.
- Öztürk, F. G. (2010). *A Comparative Architectural Investigation of the Middle Byzantine Courtyard Complexes in Açıksaray – Cappadocia: Questions of Monastic and Secular Settlement*. Middle East Technical Univ. (Doktora tezi).
- Öztürk, F. G. (2012). The Unusual Separation of Cappadocian Refectories and Kitchens: an Enigma of Architectural History. *METU Journal of Faculty of Architecture*, 29/1, s. 153 – 169.
- Öztürk, F. G. (2013). Negotiating between the Independent and Groups of Courtyard Complexes in Cappadocia. *Proceedings of the Society of Architectural Historians, Australia and New Zealand: 30, Open, II*, s. 837 – 849.
- Öztürk, F. G. (2014). Açıksaray “Open Palace”: a Byzantine rock-cut settlement in Cappadocia. *Byzantinische Zeitschrift*, 107/2, s. 785 – 810.
- Öztürk, F. G. (2017). Transformation of the ‘Sacred’ Image of a Byzantine Cappadocian Settlement. P. Blessing ve R. Goshgarian (Ed.). *Architecture and Landscape in Medieval Anatolia, 1100 – 1500*. Edinburgh Univ. Press.
- Pallis, G. (2017). Messages from a Sacred Space: The Function of the Byzantine Sanctuary Barrier Inscriptions (9th – 14th centuries), s. 145 – 158. I. Berti ve diğerleri (Ed.). *Writing Matters. Presenting and Perceiving Monumental Inscriptions in Antiquity and the Middle Ages*. De Gruyter.
- Parani, M. G. (2003). *Reconstructing the Reality of Images, Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*. Brill.
- Patlagean, E. (1977). *Pauvreté Économique et Pauvreté Sociale à Byzance, 4e-7e Siècles*. Mouton.
- Payaslian, S. (2007). *The History of Armenia from the Origins to the Present*. Palgrave MacMillan.
- Pekak, M. S. ve N. Soykan (2013). Aksaray, Belisırma Köyü, Karagedik Kilise. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1.

- Peker, N. (2008). *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Mahkeme Sahneleri*. Hacettepe Üniversitesi (Doktora Tezi).
- Peker, N. (2010). Gülşehir Karşı Kilise Duvar Resimleri. *I. Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu. Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim*. Vehbi Koç Vakfı Yayınları.
- Peker, N. ve T. Uyar (2011). Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2010. *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, s. 283 – 302.
- Peker, N. ve T. Uyar (2012). Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2011. *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, s. 251 – 265.
- Peker, N. ve T. Uyar (2013). Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2012. *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, s. 147 – 156.
- Peker, N. ve T. Uyar (2014). Güzelöz-Başköy ve Çevresi Bizans Dönemi Yerleşimleri 2013. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, s. 110 – 120.
- Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*. (2013). R. Macrides ve diğerleri. (Ed.). Birmingham Byzantine and Ottomann Studies, Vol. 15.
- Ragia, E. (2013). “Εντεύξεις” and the “political” party: gatherings, friendships and social profiles in the 11th-12th century Byzantium, s. 1 – 16. (Paper delivered at the International Medieval Congress at Leeds, 1-4 July 2013).
- Ragia, E. (2016). Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions about Social Class Distinctions. *Byzantina Symmeikta*, 26, s. 309 – 372.
- Ramsay, W. M. (1890). *Historical Geography of Asia Minor*. London: Royal Geographical Society.
- Ramsay, W. M. (1903). Cilicia, Tarsus, and the Great Taurus Pass. *The Geographical Journal*, 22, s. 357 – 413.
- Ramsay, W. M. (1904). Lycaonia. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, VII, s. 57-132.

- Rapp, C. (2000). The Elite Status of Bishops in Late Antiquity in Ecclesiastical, Spiritual and Social Contexts, *Arethusa*, 33 (3), s. 379 – 399.
- Rapp, C. (2005). *Holy Bishops in Late Antiquity The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*. Univ. of California Press.
- Restle, M. (1969). *Wall Paintings of Asia Minor, I – III*. Irish Univ. Press.
- Restle, M. (1970). Zum Datum der Karabaş-Kilise im Soğanlı Dere. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 19, s. 261 – 266.
- Restle, M. (1979). *Studien zur Frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens, I-II*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Riedel, M. (2015). Nikephoros II Phokas and Orthodox Military Martyrs. *The Journal of Medieval Religious Cultures*, 41/2, s. 121 – 147.
- Rhoby, A. (2010). On the Interaction of Word and Image in Byzantium: The Case of the Epigrams on the Florence Reliquary. P. L. Grotowski ve S. Skrzyński (Ed.). *Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology and Art*. Warsaw.
- Rodley, L. (1983). The Pigeon House Church, Çavuşin. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 33, s. 301 – 339.
- Rodley, L. (1985). *Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge Univ. Press.
- Rodley, L. (2016). Patron Imagery from the Fringes of the Empire. D. C. Smythe (Ed.). *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*. (Papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, March 1998). Routledge.
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig.
- Sarris, P. (2009). Social Relations and the Land: The Early Period. J. Haldon (Ed.). *A Social History of Byzantium*. Wiley-Blackwell.
- Saunders, W. B. R. (1982). The Aachen Reliquary of Eustathios Maleinus, 969 – 970. *DOP*, 36, s. 211 – 219.

- Schaff, P. *Nicene and Post-Nicene Fathers, II, 7 (Cyril of Jerusalem, Gregory Nazianzen)*. Christian Classics Ethereal Library.
- Schiemenz, G. P. (1969). Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 18, s. 239 – 258.
- Schiemenz, G. P. (1973-1974). Die Kreuzkirche von Açıksaray. *Istanbuler Mitteilungen*, 23-24, s. 233 – 262.
- Schilbach, E. (1991). Litra. *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford Univ. Press.
- Schlumberger, G. (1884). *Sigillographie de L'empire Byzantin*. Paris: Ernest Leroux.
- Schmink, A. (1990). Prochiron. *Oxford Dictionary of Byzantium*, s. 1725.
- Schroeder, R. (2009). Prayer and Penance in the South Bay of the Chora Esonarthex. *Gesta*, 48/1, s. 37 – 53.
- Seibt, W. (1978). *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich, I, Kaiserhof*. Vienne.
- Sewter, E. R. A. (1953). *The Chronographia of Michael Psellus*. London.
- Shephard, J. (1999). Byzantium Expanding, 944 – 1025. T. Reuter (Ed.). *New Cambridge Medieval History, III c. 900 – c. 1204*. Cambridge.
- Sıddıki, F. İ. (2004). *Kapadokya Bölgesi Soğanlıdere Vadisi Karabaş, Gök ve Canavar Kiliseleri (Mimari ve Resim)*. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Yüksek Lisans tezi).
- Sitz, A. (2017). “Great Fear”: Epigraphy and Orality in a Byzantine Apse in Cappadocia. *Gesta*, 56/1, s. 4 – 26.
- Sifonas, C. S. (1994). Basile II et l'aristocratie Byzantine. *Byzantion*, 64/1, s. 118 – 133.
- Skirmishing. *Three Byzantine Military Treatises*. (1985). G. T. Dennis (Çev.). Dumbarton Oaks Research Library and Collection, CFHB, XXV.
- Soykan, A. N. (2017). *Aksaray-Belisırma Karagedik Kilise*. Arkeoloji Sanat Yayınları.

- Stanković, N. (2017). *At the Threshold of the Heavens: the Narthex and Adjacent Spaces in Middle Byzantine Churches of Mount Athos (10th-11th Centuries) – Architecture, Function, and Meaning*. Princeton Univ. (Doktora Tezi).
- Stephenson, P. (1994). A Development in Nomenclature on the Seals of the Byzantine Provincial Aristocracy in the Late Tenth Century. *Revue des Études Byzantines*, 52.
- Stephenson, P. (2003). The Balkan Frontier in the Year 1000. P. Magdalino (Ed.). *Byzantium in the Year 1000*. Brill.
- Stephenson, P. (2012). Religious Services for Byzantine Soldiers and the Possibility of Martyrdom, c. 400 – c. 1000, s. 25 – 47. S. H. Hashmi (Ed.). *Just Wars, Holy Wars, and Jihads. Christian, Jewish and Muslim Encounters and Exchanges*. Oxford Univ. Press.
- Streza, C. I. (2013). Church and Politics – The Christian Leadership in the 4th Century Cappadocia. *European Journal of Science and Theology*, 000 (000), s. 33 – 55.
- Şahna, H. (2018). Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi (Belisırma) ve Yaprakhisar Yerleşimlerindeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi. Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü (Doktora Tezi).
- Talbot, A. M. (1990). The Byzantine Family and the Monastery. *Dumbarton Oaks Papers*, 44, s. 119 – 129.
- Texier, C. (1862). *Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archéologique, I*. Paris.
- Teteriatnikov, N. (1992). Frescoes of the Chapel of St. Basil in Cappadocia: Their Date and Context Reconsidered. *Cahiers Archaeologiques*, 40, s. 99 – 114.
- Teteriatnikov, N. (1996). *The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia*. Pontificio Instituto Orientale.
- Teteriatnikov, N. (1998). A Group of Early Churches in Cappadocia: Evidence for Dating. *Byzantina Chronika*, 55, s. 237 – 237.

- The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History. AD 284 – 813.* (1997). C. Mango ve R. Scott (Ed.). Clarendon Press.
- Theocharides, D. (1985). Theognostos Melissenos, Katepan von Mesopotamia. *Byzantinische Zeitschrift*, 78, s. 363 – 364.
- The History of al-Tabari*, 30. (1985). C. E. Bosworth (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of al-Tabari*, 32. (1985). C. E. Bosworth (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of al-Tabari*, 33. (1991). C. E. Bosworth (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of al-Tabari*, 34. (1989). J. L. Kraemer (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of al-Tabari*, 36. (1992). D. Waines (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of al-Tabari*, 37. (1989). P. M. Fields (Çev.). State Univ. of New York series in Near Eastern Studies.
- The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century.* (2005). A. M. Talbot ve D. F. Sullivan (Çev.). *Dumbarton Oaks Studies*, XLI.
- The Taktika of Leo VI.* (2010). G. Dennis (Çev.). *Dumbarton Oaks Research Library and Collection, CFHB*, XLIX.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus.* (1838). I. Bekker (Çev.). *CSHB (Continuata)*.
- Theotokis, G. (2012). Rus, Varangian and Frankish mercenaries in the service of the Byzantine Emperors (9th-11th c.): Numbers, Organisation and Battle Tactics in the operational theatres of Asia Minor and the Balkans. *Byzantina Symmeikta*, 22, s. 125 – 156.
- Thierry, N. ve M. Thierry (1963). *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce. Région du Hasan Dağı*. Paris.

- Thierry, N. (1968). Un style schématique de Cappadoce daté du XIe siècle d'après une inscription. *Journal des savants*, 1968, s. 45 – 61.
- Thierry, N. (1973). Un atelier de peinture du début du Xe siècle en Cappadoce: l'atelier de l'ancienne église de Tokali. *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, s. 170 – 178.
- Thierry, N. (1975). L'art monumental byzantin en Asie Mineure du XIe siècle au XIVE. *DOP*, 29, s. 75 – 111.
- Thierry, N. (1976). L'église peinte de Nicétas Stylite et d'Eustrate clisurarque ou fils de clisurarque: Cappadoce. *Actes du XIVE Congrès International des études byzantines*.
- Thierry, N. (1981). La Culte de la croix dans l'empire byzantin du VIIe siècle au Xe dans ses rapports avec la guerre contre l'infidèle: nouveaux témoignages archéologiques. *Rivista di studi bizantini e slavi*, 1, 205 – 228.
- Thierry, N. (1984). Découvertes à la nécropole de Göreme (Cappadoce). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 128th année, 4, s. 656-691.
- Thierry, N. (1985). Un portrait de Jean Tzimiskès en Cappadoce. *Travaux et Mémoires*, 9, s. 477 – 184.
- Thierry, N. (1991). Le culte du cerf en Anatolie et la Vision de saint Eustathe. *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, 72, s. 33 – 100.
- Thierry, N. (1994). *Haut-Moyen Âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavuşin, I-II*. Paris.
- Thierry, N. (2002). *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge*. Brepols Publishers.
- Thierry, N. (2006). L'église de Saint Constantin et des Quarante Martyrs du Basilikos Kandidatos, Basil Tigori, a Erdemli. *Deltion*, 27, s. 137 – 146.
- Thierry, N. (2009). Portraits Funéraires inédits de deux officiers byzantins morts au combat sur les frontières de la Cappadoce. Etude préliminaire, *Deltion*, 30, s. 169 – 176.

- Thierry, N. (2011). 10. Yüzyılda Kral Kiliseleri: Ahtamar, İşhan, Tokalı. A. Pralong (Ed.). *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*. Kitap Yayınevi.
- Thierry, J. M. (1997). A Propos d'un Sceau du Couvent des XL Martyrs de Sébastée. *Deltion* 12, s. 41 – 46.
- Thomas, J. P. (1983). A Disputed Novel of Basil II. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 24, s. 273 – 283.
- Thomas, J. P. (1987). *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*. *Dumbarton Oaks Studies* 24.
- Thomas, J. ve A. C. Hero (2000). *Byzantine Monastic Foundation Documents, I- V*. *Dumbarton Oaks Research Library and Collection*.
- Treadgold, W. T. (1983). The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire. *Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students*.
- Treadgold, W. T (1988). *Byzantine Revival 780-842*. Stanford Univ. Press.
- Treadgold, W. (1993). The Army in the Works of Constantine Porphyrogenitus. *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 29, s. 77 – 162.
- Treadgold, W. (1995). *Byzantium and Its Army 284 – 1081*. Stanford Univ. Press.
- Tsakalos, A. (2004). «Ένταλματικοῦ» ou «ἐντάλματί σου»? Nouvelle lecture de l'inscription d' un donateur à Karanlık kilise (Göreme, Cappadoce). *Deltion*, 43, s. 219 – 224.
- Tsakalos, A. (2012). Art et Donation en Cappadoce Byzantine: L'église Rupestre de Karanlık Kilise. J. M. Spieser ve É. Yota (Ed.). *Donation et donateurs dans le monde byzantin*. Desclée de Brouwer.
- Tsakalos, A. (2013). Une Représentation du “Vrai” Mandyllion en Cappadoce?. *Deltion*, 52, s. 107 – 116.
- Turchetto, J. (2012). “...e fino a Mazaka... passando per Soandos e Sadakora...” (STRABO, XIV, 2, 29) La koinè odós straboniana e la possibile viabilità della Cappadocia centrale. *Journal of Ancient Topography*, 22, s. 83 – 94.

- Turchetto, J. (2015). Beyond the Myth of the Cilician Gates. The Ancient Road Network of Central and Southern Cappadocia, *La Cappadoce Méridionale de la préhistoire à la période byzantine*. D. Beyer, O. Henry ve A. Tibet (Eds), Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, s. 179 – 201.
- Turchetto, J. (2017). Moving landscape. I Califfi, vulcani e i cambiamenti ambientali della Cappadocia tra VII e X secolo. *Paesaggi in Movimento Recherche dedicate a Guido Rosada*. Padova Univ. Press.
- Turchetto, J. ve G. Salemi (2013). Slope and Distance Analysis in Southern Cappadocia (Turkey): Geomatic Approach for Archaeological Research, *Agri Centuriati. An International Journal of Landscape Archaeology*, 10.
- Turchetto, J. Ve G. Salemi (2017). Hide and Seek. Roads, Lookouts and Directional Visibility Cones in Central Anatloi. *Open Archaeology*, 3, s. 69 – 82.
- Türker, A. (2011). *Space and Image: The Meaning of the Wall Paintings at the Hermitage of Ioannes*. Univ. of Georgia-Athens (Yüksek Lisans Tezi).
- Umar, B. (2000). *Nikephoros Bryennios Tarihin Özü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Uyar, T. B. (2011). *Art et Societe en Pays de Rum: les Peintures 'Byzantines' du XIIIe Siecle en Cappadoce, I-II*. L'Université Paris 1. (Doktora Tezi).
- Vasiliev, A. A. (1935). *Byzance et les Arabes, Tome I, La Dynastie D'Amorium (820 – 867)*. Bruxelles.
- Vryonis, S. Jr. (1957). The Will of a Provincial Magnate, Eustathios Boilas (1059). *DOP*, 11, s. 263 – 277.
- Vryonis, S. (1959). Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2, s. 157 – 175.
- Vryonis, S. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Univ. of California Press.
- Vryonis, S. (1974). The *Peira* as a Source for the History of Byzantine Aristocratic Society in the First Half of the Eleventh Century. K. K. Dickran (Ed.). *Near*

- Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History*. American Univ. of Beirut, s. 279 – 285.
- Walter, C. (2003). *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*. Routledge.
- Warland, R. (2008). Die Byzantinische Höhlensiedlung von Gökçe/Momoasson in Kappadokien. *Istanbuler Mitteilungen*, 58, s. 347 – 369.
- Warland, R. (2013). *Byzantinisches Kappadokien*. Zabern.
- Weissbrod, U. (2003). “Hier liegt der Knecht Gottes...” *Gräber in byzantinischen Kirchen und ihr Dekor (11. bis 15. Jahrhundert)*. Harrassowitz Verlag.
- Whittow, M. (1995). Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, Tenth to Twelfth Centuries. *Byzantinische Forschungen*, 21, s. 57 – 74.
- Whittow, M. (2009). Early Medieval Byzantium and the End of the Ancient World. *Journal of Agrarian Change*, 9, s. 134 – 153.
- Wickham, C. (2005). *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Medirerranean, 400 – 800*. Oxford Univ. Press.
- Wood, D. (1959). Byzantine Military Standards in a Cappadocian Church. *Archaeology*, 12/1, s. 38 – 46.
- Wood, D. (1964). *Leo VI's Concept of Divine Monarchy, Illustrated in a Cave Chapel*. Monarchist Press Association. Historical Series I.
- Wybrew, H. (1989). *The Orthodox Liturgy. The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*. SPCK.
- Yiannias, J. J. (1972). The Elevation of the Panaghia. *Dumbarton Oaks Papers*, 26, s. 225 – 236.
- Zacos, G. (1972). *Byzantine Lead Seals, I-II*. Benteli Publishers Berne.

EK 1a. ERKEN DÖNEM BİR STRATEJİ METNİNİN BAZI BÖLÜMLERİNİN ÇEVİRİSİ/A

Kaynak: Dennis, G. T. (1985). The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, s. 29 – 30 [9.1-35], Three Byzantine Military Treatises. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, CFHB, XXV.

“Bir kale/*phrourion* (φρουρίων), birçok amaç için kullanılır: ilki, düşmanın yaklaşıp yaklaşmadığını gözlemek; ikincisi, düşmandan kaçanları kabul etmek; üçüncüsü, kendi tarafımızdan kaçanları engellemek. Dördüncüsü düşman topraklarına yapılacak akınlar için toplanmayı kolaylaştırmak. Tüm bunların nedeni yağmadan çok düşmanın ne yaptığını ve bize karşı ne gibi planlar kurduğunu anlamaktır.

Bu kaleler sınıra yakın ve düşmanın geçmesinin beklendiği rotadan çok da uzakta inşa edilmemelidir ki hiçbir düşman ilerlemesi, garnizonun denetimi dışında gerçekleşmesin. Kaleler çok açığa da inşa edilmemelidir. Yoksa araziden yararlanan düşman oldukça uzaktan bile buraları gözetleyebilir ve adamlarımızın ihtiyaç doğduğunda kaleye girip istediklerinde kaleyi terketmelerini engelleyebilirler.

Kalelerin savunulmasında teknik beceri kadar doğal güç de gereklidir. Kalelere değerli eşyalar depolanmamalı, buralarda çok fazla insan da toplanmamalıdır. Bu durumlar düşmanın kaleyi uzun zaman kuşatmasına neden olabilir. Bu da kendi askerlerimizi taarruz için orada toplamamızı güçleştirirken düşmanın çekilme hazırlıklarını kolaylaştırır.

Her kaledeki garnizonun kendisine tamamen güvenilen sorumlu bir komutanı olmalıdır. Bu kişi bir devlet görevlisinden beklenen tüm özellikler ile birlikte dini yönüyle de öne çıkan bir kimse olmalıdır. Garnizondakiler eş ve çocuklarını yanlarında bulundurmamalıdır. Çoğu, farklı bir bölgede bırakılmalıdırlar ki özlemleri askerin düşman tarafına geçerek kalenin güvenliğini tehlikeye atmasına neden olmasın. Askerler bu mevkilerde çok uzun kalmamalı, düzenli aralıklarla değiştirilmelidirler. Bir başka grup evlerinden kaleye gelirken diğer bir grup evlerine dönebilir. Ancak bir kale çok güçlüyse ve kuşatılma tehlikesi yoksa, askerlerin ailelerini de yanlarına almamaları için bir neden yoktur.

Bu kalelerin güvenliğinden tam olarak emin olmamalı, daha önce düşman tarafından ele geçirilmiş, akrabaları düşman tarafından tutsak edilmiş veya bir suç isnat edilmiş askerleri garnizonlukla görevlendirmemeliyiz. Her durumda kalelere olası bir düşman kuşatması sırasında yetecek kadar yemek ve su tedarik edilmelidir.”

EK 1b. ERKEN DÖNEM BİR STRATEJİ METNİNİN BAZI BÖLÜMLERİNİN ÇEVİRİSİ/B

Kaynak: Dennis, G. T. (1985). The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, s. 31 – 37 [10 – 12], *Three Byzantine Military Treatises*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, CFHB, XXV.

“Bir şehir inşa etme niyetindeki kimse ilk önce arazinin uygunluğunu, inşa edilecek surların bir kuşatmayı kaldırıp kaldıramayacağını dikkatlice incelemelidir.

Daha sonra suyun içmek için güvenli olup olmadığı, şehrin nüfusuna ve tehlike anında şehre sığınacak topluluklara yetecek kadar su bulunup bulunmadığı araştırılmalıdır. Su kaynağı surların dışındaysa, ya şehrin inşasından vazgeçilmeli veya su taşıyıcıların düşman varlığında bile kaynağa gitmelerinin bir yolu bulunmalıdır.

Üçüncüsü, kayanın/taşın kullanılıp kullanılamayacağı, veya taşocağından kolayca sağlanıp sağlanamayacağı öğrenilmelidir ki tehlike altında uzun mesafeden taşınmak zorunda kalınmasın. Kerestenin uzaktan veya zorlukla getirilmesinin gerekip gerekmediği de araştırılmalıdır; öyleyse inşa sırasında keresteye ulaşmak oldukça zor olacaktır.

Dördüncüsü arazinin yeterli besin sağlayıp sağlamadığı veya besinin başka yerden getirilmesinin gerekip gerekmeyeceği anlaşılmalıdır. Benzer şekilde şehir sakinleri burada başka besin kaynağı bulabilecekler midir? Tüm bunlara olumlu cevap verilirse, inşaata devam edin; cevap olumsuzsa projeden vazgeçmek en iyisidir.

Özellikle sınıra oldukça yakın olacak şehirler için uygun alanlar, ulaşımı güçleştirecek dik bayırlara sahip yüksek arazilerdir. Etrafindan büyük nehirler akan veya aktırılabilir alanlar ile arazinin özelliği yüzünden yolu kolaylıkla çevrilemeyecek alanlar da uygundur. ...

... Ancak düz araziye kurulan bir şehrin – nehirler, deniz veya kayalıklarla desteklenmiyor olsa da - güçlü olması, kullanılan taşların boyutları, inşa tekniği, genel plan, ve diğer ayrıntılar ile mümkündür. Ama bu şehirlerin de ani saldırılardan kaçınmak için sınırdan oldukça uzakta kurulması önemlidir. İnşa sürecinde, aşağıda verilen noktalar akılda tutulmalıdır.

İlkin, surlar 3 metreden az kalınlıkta, 20.5 metreden az yükseklikte olmamalıdır. Bu, surun koçbaşlarıyla veya taş fırlatma makineleriyle fırlatılan taşlarla yerle bir olmasını engelleyecektir. Yüksekliği ise duvara merdiven dayamayı zorlaştıracak ve tırmanmayı tehlikeli hale getirecektir.

Kulelerin ve duvarların planlanması surların savunma gücüne önemli katkı sağlar. Kulelerin dışa bakan ve kuşatmacıların karşılaşacağı yüzleri eşkenar altıgen oluşturmalıdır. İç açığı oluşturan iki düz çizgi kaldırılmalı, paralel kenarları bağlayan tek bir düz çizgi oluşturmalıdır. Kule içeriden silindirik olmalıdır. Bu biçim zemin seviyesinde başlayıp, kubbe-çatının merkezine doğru dengeli biçimde genişlemelidir; böylece kuşatmacılara karşı savaşan adamlara bir alan oluşturulmuş olacaktır.

Mazgallı siperler dik açılarda olmalıdır. Mazgalları güçlendirmek, taş fişeklere daha iyi karşı koymalarını sağlamak, biraz dinlenmeleri için oraya gönderilen adamların sur boyunca ilerleyen diğer askerler tarafından üzerlerine basılmaması ve kendisi de onların yolunu engellememesi için 70 santimden az olmayan oyukları bulunmalıdır.

Gücümüz yeterse zemin seviyesinden 4 metre yukarıya kadar çok büyük taşlar kullanılmalıdır. Boyut önemlidir; ayrıca taşlar sert, dikkatlice bir araya getirilmiş, duvarın derinliği kadar kalın olmalıdır. Böylece koçbaşlarıyla kolayca sarsılmayacak, lağımıcılar tarafından kazılamayacaktır.

Ön surların güvenliği de ayrıca dikkate alınmalıdır. Ön surlar, kırsaldan sur içine sığınmaya gelen kendi insanımızı içeriye kabul etmede kullanılırlar. Bu, şehirdeki izdihamı/birikmeyi azaltacak; sığınmacılar da orada durup düşmana karşı savaşabileceklerdir. Bu ayrıca taşınabilir sundurma/deponun ve ana surla atılan koçbaşlarının ilerleyişini kontrol etmede de özellikle işe yarayacaktır.

Bu duvarın dışına hendek kazmak da iyi bir fikirdir. Ön sur ve hendek ana sur için çifte koruma sağlayacaktır. Hendeği en az 25 metre genişliğinde, temelden ya daha derin ya da aynı derinlikte kazmalıyız. Böylece düşman surla kazarak zarar vermek isterse kazılı alana ulaştığında fark edilecek ve durmaya zorlanacaktır. Kazılan hendekten çıkarılan toprak ana sur ile ön sur arasındaki alanı doldurmak için kullanılmalı; burada düşmanla savaşan askerler için uygun olacak yüksek geniş bir platform oluşturmalıdır.

Düz araziye kurulan diğer şehirler için aynı hendek derinliği geçerlidir. Düşmanın ulaşabileceği tepelere kurulmuş şehirleri güvenli hale getirmede hendek, aşağıda anlatılan prosedürden daha az kullanışlıdır. Surdan 18 veya 25 metre geride durarak tepenin etrafındaki toprağı daire halinde temizler, bayır aşağı hale getirmek için dikey olarak kazarız. Bu, tepeden yukarı çıkan düşmanın önüne iki engel koyacaktır, toprakta iki metreden az olmayan derinlikteki yarıklar, ve onun ardında yükselen çok dik ve zorlu bayır.”

EK 2. ORTAÇAĞ'DA KAPPADOKİA'DA DYNATOİ VE SANAT

	Kilisenin Adı	Bulunduğu Yer	Bani	Yapı İşlevi
BÖLGEDE, BU ÇALIŞMAYA DAHİL EDİLEN BANİ YAZITLARI VE PORTRELERİ	Aziz Niketas Kilisesi	Kızılçukur Vadisi	<i>kleisourarkhes</i> Eustratios (yazıt)	İnziva yeri
	Bahattin Samanlığı Kilisesi	Bellsırma	<i>protospatharios</i> ve <i>topoteretes ...das</i> (yazıt)	konut kilisesi
	Eğritaş Kilisesi	Ihlara Vadisi	<i>spatharokandidatos</i> ve <i>tourmarkhes</i> (yazıt)	manastır kilisesi
	Aşağı Mahalle Kilisesi	Gelveri	<i>tourmarkhes Mikhael</i> ve skribon Leon (yazıt ve portre)	gömü şapeli
	Kuzey Ambar Kilisesi	Ihlara Vadisi	keşiş Arsenios ve oğlu <i>protospatharios</i> ve <i>taxiarkhes</i> Theophilaktos (yazıt)	konut kilisesi
	Aziz Konstantinos ve Kırk Martirler Kilisesi	Erdemli Vadisi	<i>basilikos kandidatos</i> Basileios Tigorı (yazıt)	konut kilisesi
	Çanlı Kilise Yerleşiminde bir kilise	Akhisar Çanlı Kilise	<i>spatharokandidatos ...</i> (yazıt)	konut kilisesi
	Azize Barbara Kilisesi	Soğanlı Vadisi	<i>domestikos</i> Basileios (yazıt)	gömü şapeli
	Karabaş Kilisesi	Soğanlı Vadisi	<i>protospatharios</i> Skepides (yazıt ve portre)	manastır kilisesi
	Banı Şapeli	Soğanlı Vadisi	Anna, Konstantinos ve Niketas (Skepides?)	gömü şapeli
	Geyikli Kilise	Soğanlı Vadisi	<i>protospatharios, hypatos</i> ve <i>strategos</i> Ioannes Skepides (yazıt)	manastır kilisesi
	Canavar Kilise	Soğanlı Vadisi	Katerina (Skepides?) (portre)	manastır kilisesi
	Karagedik Kilise	Bellsırma	Basileios, imparator IX. Konstantinos Monomakhos, başpiskopos Kyrillos ve <i>hegümenos</i> Ioannes (yazıt)	?
	Güvercinlik (Nikephoros Phokas) Kilisesi	Çavuşın	iki banı (portre)	?
	Gökçe 2	Mamasun	Nikephoros	konut kilisesi
	Karanlık Kilise	Göreme	<i>rahip/hegümenos</i> Nikephoros, Bassianos (Basileios), Genethlios, Ioannes (yazıt ve portre)	manastır kilisesi
	Çanlı Kilise	Göreme Vadisi	Theognostos, Mikhael ve Leontos (yazıt ve portre)	manastır kilisesi
Tokalı Kilise	Göreme Vadisi	Konstantinos ve Leontios (yazıt)	?	

EK 3. KAPPADOKIA VE KHARSIANON THEMALARI STRATEGOSLARI

Kappadokia *theması* *strategosları*

Maxentios: Kappadokia *strategosu* Maxentios. Askerin 855'ten önce *thema strategosu* olabileceği düşünülür (Cheynet, 2008, II, s. 477).

N...os: Kappadokia *strategosu* ve *emperyl spatharios* ...os. Askerin mührü 9. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁵³.

[Yaşlı] Bardas Phokas: Kappadokia *strategosu* Bardas Phokas. Askerin 945 yılından önce *thema strategosu* olduğu düşünülür (Cheynet, 2008, II, s. 481).

Leontios Phokas: Kappadokia *strategosu* Leontios Phokas. Askerin 945 yılından sonra *thema strategosu* olduğu düşünülür (Cheynet, 2008, II, s. 484).

Konstantinos: Kappadokia *strategosu* ve *protospatharios* Konstantinos. Askerin mührü 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁵⁴.

Konstantinos Maleinos: Kappadokia *strategosu* ve *patrikios* Konstantinos Maleinos. Askerin adının okunduğu metin 10. yüzyılın ilk yarısını anlatmaktadır ve bu kişinin askeri görevi, imparator VII. Konstantinos Porphyrogennetos dönemine rastlamış olabilir³⁵⁵.

Eustathios Maleinos: Kappadokia *strategosu* ve *patrikios* Eustathios Maleinos. Asker, 969 yılında bu görevdedir (Cheynet, 2008, II, s. 515).

Mikhael: Kappadokia *strategosu* ve *emperyl protospatharios* Mikhael. Askerin mührü 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁵⁶.

Konstantinos: Kappadokia *strategosu*, *anthypatos*, *patrikios* ve *emperyl protospatharios* Konstantinos. Askerin mührü geç 10.-erken 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁵⁷.

Balantios: Kappadokia *strategosu* ve *emperyl protospatharios* Balantios. Askerin kurşun mührü 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilmektedir³⁵⁸.

³⁵³ “Κύριε οὐ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ...ῳ βασιλικῷ σπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Καππαδοκίας/Tanrı (Tanrı'nın Anası), hizmetkarın *emperyl spatharios* ve Kappadokia *strategosu* ..os'a yardım et.” BZS.1951.31.5.1959 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1959/view>

³⁵⁴ “Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Καππαδοκίας/Tanrı anası, hizmetkarın *protospatharios* ve Kappadokia *strategosu* Konstantinos'a yardım et.” BZS.1951.31.5.3114 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3114/view>

³⁵⁵ “...τῷ στρατηγῷ Καππαδοκίας Κωνσταντίνῳ τῷ πατρικίῳ Μαλεΐνῳ ...”, Theophanes Continuatus [1838, s. 479, 6.14].

³⁵⁶ “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Καππαδοκίας/Tanrı, hizmetkarın *emperyl protospatharios* ve Kappadokia *strategosu* Mikhael'e yardım et.” BZS.1958.106.2924 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.2924/view>

³⁵⁷ “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Κωνσταντίνῳ ἀνθυπάτῳ πατρικίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Καππαδοκίας/Tanrı hizmetkarın, Kappadokia *strategosu*, *anthypatos*, *patrikios* ve *emperyl protospatharios* Konstantinos'a yardım et.” Zacos Collection (Zacos II no. 116).

Tornikios Aporos: Kappadokia *strategosu* ve *protospatharios* Tornikios Aporos. Askerin mührü 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁵⁹.

[Pher]ses Tzotzikios: Kappadokia *strategosu*, *anthypatos* ve *patrikios*. Askerin mührü 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁶⁰.

Davit Senekerim (?): Kappadokia *strategosu* Davit Senekerim. Tarafımızca Davit'e 1022 yılından önce *strategos* unvanı verildiği düşünülmektedir³⁶¹.

....

Kharsianon theması strategoları

[Yaşlı] Nikephoros Phokas: Kharsianon *strategosu* Nikephoros Phokas. Askerin 885'ten önce *thema strategos* olduğu düşünülür (Cheynet, 2008, II, s. 477).

Niketas: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal protospatharios* Niketas. Askerin mührü 9.-10. yüzyıllara tarihlendirilmektedir³⁶².

Leontios: Kharsianon *strategosu*, *patrikios* ve *emperyal protospatharios* Leontios. Askerin mührü 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁶³.

Leontios: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal protospatharios* Leontios. Askerin mührü 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilmektedir³⁶⁴.

Nikephoros: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal protospatharios* Nikephoros. Askerin mührü 10. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁶⁵.

³⁵⁸ “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Βαλαντίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Καπαδοκίας/Τανρίμ, hizmetkarın emperyal protospatharios ve Kappadokia strategos'u Balantios'a yardım et.” BZS.1947.2.52 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1947.2.52/view>. ‘Balantios’ adı 10. yüzyılda ileride soyadı olarak kullanılacak isimlerden biridir., Cheynet, 1996, s. 275.

³⁵⁹ “Τορνίκιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Καπαδοκίας ὁ Ἄπορος/Tornikios Aporos, *protospatharios* ve Kappadokia *strategosu*.” BZS.1951.31.5.2314 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2314/view>. Kurşun mühürde aile adı görünümünde olan ‘Aporos’, terim anlamıyla “mülkü elli *nomismatadan* az olan yoksul köylü” demektir., Harvey, 1989, s. xiii.

³⁶⁰ Φέρσης ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Καπαδοκίας ὁ Τζοτζίκιος/*Anthypatos*, *patrikios* ve Kappadokia'nın *strategosu* Pherses Tzotzikios.” BZS.1955.1.3367 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3367/view>

³⁶¹ Bu konudaki düşüncemiz için bkz. bu çalışmada “Tarihi Bağlam” bölümü.

³⁶² “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικήτᾳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τοῦ Χαρσιανοῦ/Τανρίμ, hizmetkarın emperyal protospatharios ve Kharsianon *strategos* Niketas'a yardım et”. BZS.1958.106.3654 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.3654/view>

³⁶³ “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι πατρικίῳ, βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Χαρσιανοῦ/Τανρίμ, hizmetkarın *patrikios*, *emperyal protospatharios* ve Kharsianon *strategos* Leontios'a yardım et.” BZS.1955.1.2796 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.2796/view>

³⁶⁴ “Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Λέοντι βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τοῦ Χαρσιανοῦ/Τανρίμ'nın Anası, hizmetkarın emperyal protospatharios ve Kharsianon *strategos* Leontios'a yardım et.” BZS.1958.106.5684 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5684/view>

Nikephoros: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal spatharokandidatos* Nikephoros. Askerin mührü 9. – 10. yüzyıllara tarihlendirilir³⁶⁶.

Theodoros: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal protospatharios* Theodoros. Askerin mührü 10. yüzyıla tarihlendirilir³⁶⁷.

Ioannes Xyleas: Kharsianon *strategosu* ve *anthypatos* Ioannes Xyleas. Askerin mührü 11. yüzyıla tarihlendirilmektedir³⁶⁸.

Aleksios: Kharsianon *strategosu* ve *emperyal protospatharios* Aleksios. Askerin mührü 11. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilir³⁶⁹.

Marianos: Kharsianon *strategosu* ve *protospatharios* Marianos. Askerin mührü 11. yüzyılın başlarına tarihlendirilir³⁷⁰.

Ioannes Skepides (?): Kharsianon *strategosu*, *Khrysotriklinion protospathariosu* ve *hypatos* Ioannes Skepides. Soğanlı Vadisindeki bu askerin, 1040'larda bu görevde olduğunu önermekteyiz.

³⁶⁵ “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Χαρσιανοῦ/Τανρίμ, hizmetkarın *emperyal protospatharios* ve Kharsianon *strategosu* Nikephoros’a yardım et.” BZS.1955.1.1575 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1575/view>

³⁶⁶ “Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Νικηφόρῳ βασιλικῷ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ στρατηγῷ Χαρσιανοῦ/Τανρίμ, hizmetkarın *emperyal spatharokandidatos* ve Kharsianon *strategosu* Nikephoros’a yardım et.” BZS.1955.1.1569 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.1569/view>

³⁶⁷ “Κύριε βοήθη τῷ σῷ δούλῳ Θεοδώρῳ Βασιλικῷ σπαθαριῳ στρατηγῳ του Χαρσιανου/Τανρίμ, hizmetkarın *emperyal spatharios* ve Kharsianon *strategosu* Theodoros’a yardım et.” Schlumberger, 1884, s. 285.

³⁶⁸ Θεοτόκε βοήθει Ἰωάννη ἀνθυπάτῳ καὶ στρατηγῷ Χαρσιανοῦ τῷ Ξυλέα/Τανρί’νιν Anası, hizmetkarın *anthypatos* ve Kharsianon *strategosu* Ioannes Xyleas’a yardım et.” BZS.1955.1.3414 <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.3414/view>

³⁶⁹ “Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ / Ἀλεξίῳ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ Χαρσιανοῦ/Τανρί’νιν Anası, *emperyal protospatharios* ve Kharsianon *strategosu* Aleksios’a yardım et.” Zacos Collection (Zacos II no. 1061).

³⁷⁰ “Μιχαήλ. / Κύριε βοήθει Μαρριανῷ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ στρατηγῷ τοῦ Χαρσιανοῦ/Mikhael/Τανρίμ, *protospatharios* ve Kharsianon *strategosu* Marianos’a yardım et.” Laurent, 1952, no. 332.

EK 4. SÖZLÜK

Bandon: Bir *themanın* askeri ve yönetsel alt bölümü olan *tourmanın* da altında *bandon* birikleri bulunurdu. Bir *bandon* birliği, elli veya yüz atlı askerden ya da iki yüz – dört yüz piyade askerden oluşmaktaydı (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 250).

Domestikos: Bu görev unvanı, askeri, sivil ve dini alanlarda görevli kimselere verilmekteydi. **Thema domestikosu** unvanına sahip bir kişi, *themada* askeri ve mali işlerden sorumluydu; *tagma* komutanı olan asker, **Skholenlerin domestikosu** unvanını alıyordu. Bunların yanı sıra **kilisenin domestikosu (Kapılardan sorumlu domestikos)**, özellikle Ayasofya’da ayin sırasında görevli olan dini görevliler, **duvarların domestikosu**, kalelerin yapımı ve onarımından sorumlu bir askeri görevliydi. Ayrıntı için bkz. Macrides ve diğerleri, 2013.

Doukhes ve Katepanos: Bu çalışmada kullanıldığı anlamıyla *doukhes ve katepanos*, 10. yüzyılın sonuna doğru alınarak sınır bölgesi ve askeri açıdan önemli konuma gelen bölgelerin askeri yönetimine getirilen komutanlar için kullanılan görev unvanlarıydı (Oikonomidès, 1972, s. 344; *Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 659).

Hypatos: İmparatorluğa ödeme yapılarak satın alınan bir soyluluk unvanı. Bu unvanın genellikle bürokratik, hukuki ve mali görevleri de bulunabilen kişilerce, bazense *strategoslarca* da satın alındığı görülmektedir (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 964).

Kharistikion: *Kharistikion*, imparator, başpiskopos, metropolit, piskopos, manastır kurucuları ve yüksek rütbeli devlet görevlileri tarafından, manastırların geçici olarak (iki veya üç kuşak), din dışı bir kimse veya kuruma devredilmesini sağlayan bir bağış sistemi (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 412). Metropolit veya piskopos, bir şekilde artık işlemeyen manastırı kendi otoriteleri altına alarak başka bir kişiye (zaten güçlü olan veya güçlü hale getirilmek istenen kişiye) bağışlıyordu.

Khrysotriklinionun protospathariosu: *Khrysotriklinion*, Büyük Saray’ın törenler için kullanılan kabul ve taht salonuydu. Bu unvan, bu salondan sorumlu kimseler için kullanılan unvandır (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 456). Hem mühürlerden

hem de Kappadokia bölgesi örneklerinden görüldüğü gibi, bu görev unvanı, *strategos* unvanı taşıyan askerlere de bağışlanmıştır.

Kleisourarkhes: ‘Dağ geçidi bölgesi’ anlamındaki *kleisoura*, *themadan* daha küçük ve genellikle *themadan* bağımsız bölgesel bir yönetim birimidir; *kleisourarkhes*, bu birimin komutanına verilen görev unvanıydı (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 1132).

Magistros: Farklı sivil ve askeri görev unvanlarıyla birleşebilen yüksek bir soyluluk unvanıydı; örneğin 831 yılında imparator Theophilos doğu seferindeyken kentin (İstanbul’un) güvenliği bir *magistrosa* bırakılmıştı (Bury, 1911, s. 30). Oikonomidès, en yüksek soyluluk unvanlarından biri olsa da bu rütbenin, kişi tarafından imparatorluğa herhangi bir ödeme yapılmaksızın ve imparatorla yapılan görüşmelerden sonra kazanıldığını vurgular (1997, s. 205).

Patrikios: Yönetici ve komutanlara verilen üst düzey bir soyluluk unvanıydı (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 1600).

Protospatharios: İmparatorluğa ödeme yapılarak satın alınan bir soyluluk unvanı. Unvanın, genellikle bir Senato üyesi olmayı kapsadığı ve imparatorluk tarihi boyunca çoğunlukla *strategos*lara bağışlanan bir unvan olduğu belirtilir (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 1748).

Spatharokandidatos: 9. yüzyılın ilk yarısından itibaren verilmeye başlanan *spatharokandidatos* unvanı, imparatorluğa yapılan ödeme yoluyla satın alınabilen bir soyluluk unvanıydı (Oikonomidès, 1997, s. 205). İmparatorların hizmetinde olan ‘beyaz giysili’ bu saray muhafızları orduda veya sarayda ikincil görevde bulunuyordu (Oikonomidès, 1972, s. 297).

Strateia: Toprağa bağlı askeri hizmet anlamına gelen *strateia*, bu toprağa sahip olan *stratiotes* tarafından ya bizzat gerçekleştiriliyor ya da bu kişi bir askeri desteklemekle yükümlü oluyordu (*Oxford Dictionary of Byzantium*, 1991, s. 1965; McGeer, 2000, s. 16)

Tourmarkhes: *Tourma*, bir *themanın* en önemli askeri ve yönetsel alt birimidir. *Tourmarkhes*, bu alt birimin komutanı olan askere verilen görev unvanıdır (Konstantinos Porphyrogennetos [2012, II, s. 835]).

Topoteretes: *Topoteretes*, askeri taktik metinlerinde, bir imparatorluk birliğinin komutanı, atlı birliklerin kumandanı, bölge savunucusu olarak tanımlanır. Genellikle bu asker, *Skholen tagmasının* yerel birliklerini komuta ederdi.

Taksiarkhes: 500'ü mızraklı, 300'ü okçu, 200'ü kargılı olmak üzere 1000 yaya askerin komutanına verilen görev unvanıydı (Oikonomidès, 1972, s. 335).

resim 1. Kyzistra Kalesi

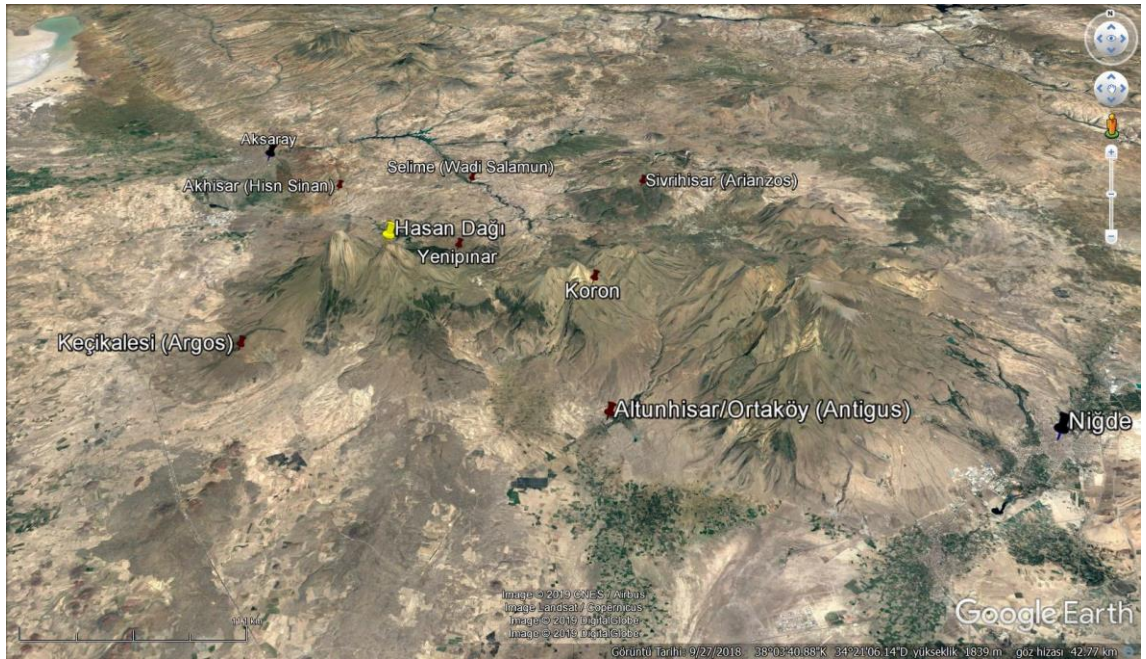

resim 2. Podandos, Rodandos ve Lulon dağ geçitleri

resim 3. Tzamandos Kalesi

resim 4. Bölge kalelerinden bazıları ile Aksaray (Koloneia Arkhelais) ve Niğde (Nahida)

resim 5. Güleşhir Açksaray yerleşimi (fotoğraf: Bilge Bahar)

resim 6. Soğanlı Vadisi, Güzelöz-Başköy, Erdemli ve Şahinefendi yerleşimleri birbirlerine göre konumları

resim 7. Erdemli Vadisi, Saray denilen kompleks

resim 8. Göreme Aynalı Kilise Kompleksi

resim 9. Göreme Karanlık Kilise kompleksi, cephe

resim 10. Şahinefendi (Altıparmak) Kompleksi (fotoğraf: Can Erpek)

resim 11. Belisırma Bahattin Samanlığı kompleksi kilisesi (Şahna, 2018)

resim 12. Belisırma Karagedik Kilise

resim 13. Ihlara Kuzey Ambar kompleksi kilisesi (Şahna, 2018)

resim 14. Ihlara Eğritiş Manastırın Kilisesi

resim 15. Gelveri Aşağı Mahalle Kilisesi (Jolivet Lévy, 2009b)

resim 16.Çavuşin Büyük Güvercinlik Kilisesi, kuzey duvar, atlı askerler Melias ve Ioannes Tzimiskes, Başmelek ve ayakları dibinde baniler

resim 17. Göreme Çarıklı Kompleksi kilisesi, batı haç kolu batı duvar, baniler

resim 18. Azize Barbara Kompleksi, konum, avluya bakış

resim 19. Azize Barbara Kompleksi avlusu ve kiliselerin oyulduğu kaya kütlesi

resim 20. Azize Barbara güney kilise, doğuya bakış

resim 21. Azize Barbara güney kilise, güney duvardaki *arkosolium*lar ve yazıtın bulunduğu batı duvar

resim 22. Azize Barbara güney kilise, kuzey duvar

resim 23. Azize Barbara kuzey kilise, doğuya bakış

resim 24. Azize Barbara Kompleksi, kiliselerin doğusundaki mezar mekanı

resim 25. Azize Barbara güney kilise, apsis yarım kubbesi, Maiestas Domini

resim 26. Azize Barbara güney kilise, apsis duvarı (ayrıntı)

resim 27. Azize Barbara güney kilise, tonozun doğu bölümü, güney yüz, Müjde

resim 28. Azize Barbara Güney kilise, tonozun batı bölümü, güney yüz, Su Deneyi ve Yusuf'un Meryem'i Suçlaması

resim 29. Azize Barbara güney kilise, tonozun batı alınlığı, Beytullahim'e Gidiş

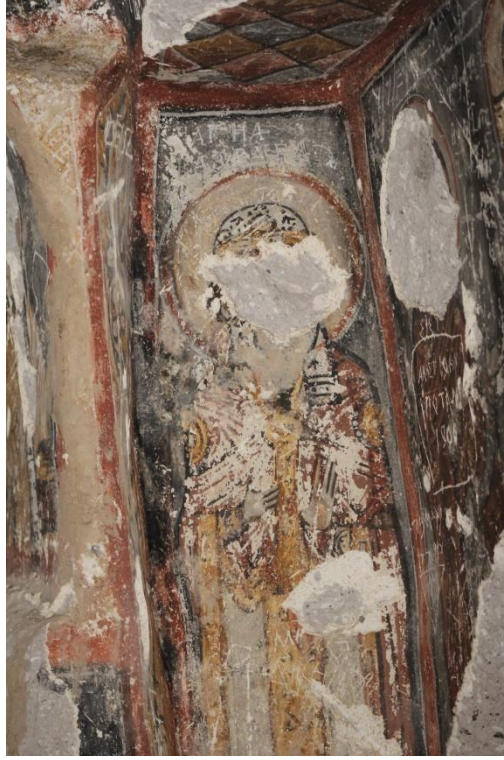

resim 30. Azize Barbara güney kilise, tonozun batı bölümü, kuzey yüz, İsa'nın Doğumu

resim 31. Azize Barbara güney kilise, tonozun doğu bölümü, kuzey yüz, Anastasis

resim 32. Azize Barbara güney kilise, doğu duvar, Azize Barbara (ayrıntı)

resim 33. Azize Barbara güney kilise, kuzey duvar

resim 34. Azize Barbara güney kilise, giriş mekanı, kubbe ve duvarlar

resim 35. Geyikli Kilise Kompleksi ve etrafındaki diğer kiliseler

resim 36. Geyikli kuzey ve güney kiliseler, avludan güneydoğuya bakış

resim 37. Geyikli güney kilise, doğuya bakış

resim 38. Geyikli kuzey kilise, doğuya bakış

resim 43. Geyikli Kompleksinin doğusundaki altı kaya ve köye göre konumları (kayalar içinde mezarlar, kiliseler ve arka planda Bizans köyü

resim 44. Geyikli Kompleksinin doğusundaki kayalar, sağdan sola A, B ve D kayaları

resim 45. A kayası içinde kilise, doğuya bakış

resim 46. E kayası içinde kilise, kuzeydoğuya bakış

resim 47. Anonim Kilise 1, genel görünüş

resim 48. Anonim Kilise 1, güney nef, güneydoğuya bakış

resim 49. Soğanlı 1 no.lu Kilise, genel görünüş

resim 50. Soğanlı 2 no.lu Kilise, genel görünüş

resim 51. Soğanlı 1 no.lu Kilise, doğuya bakış

resim 52. Soğanlı 2 no.lu Kilise, kuzey ve güney nefler, güneydoğuya bakış

resim 53. Karabaş Kompleksi, karşı yamaçtan görünüş (doğuya bakış)

resim 54. Karabaş Kompleksi, avlunun doğu cephesi, 1 no.lu kiliseye çıkan basamaklar ve kilisenin giriş mekanı

resim 55. Karabaş 1 no.lu kilise, doğuya bakış

resim 56. Karabaş 1 no.lu kilise, güney duvar ve 2 no.lu kiliseye geçiş

resim 57. Karabaş 2 no.lu kilise, apsisten batıya bakış

resim 58. Karabaş 3 ve 4 no.lu kiliseler, doğuya bakış

resim 59. Karabaş 3 no.lu kilisenin batısındaki mekan

resim 60. Karabaş I no.lu kilise, tonozun güney ve kuzey bölümleri (fotoğraf: Macit Tekinalp)

resim 61. Karabaş 1 no.lu kilise, tonozun doğu bölümü, güney yüz, İsa'nın Doğumu (ayrıntı)

resim 62. Karabaş 1 no.lu kilise, tonozun batı bölümü, güney yüz, Tapınağa Takdim

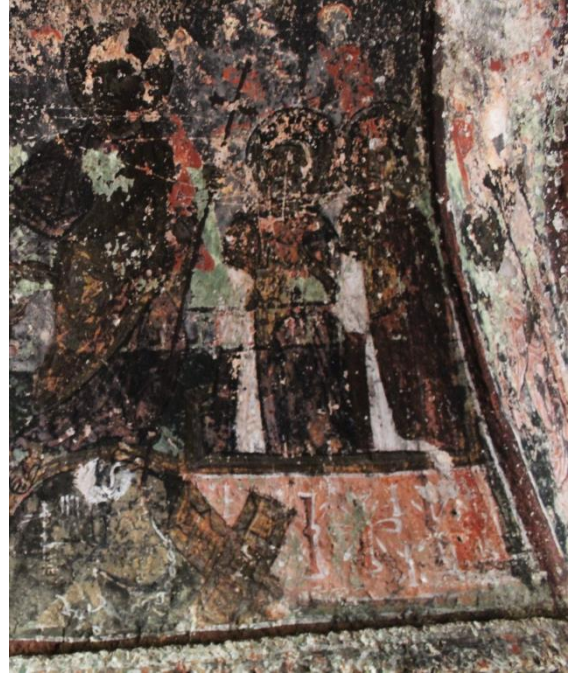

resim 63. Karabaş 1 no.lu kilise, batı tonoz alınlığı, Başkalaşım ve altındaki silmede bani yazıtı

resim 64. Karabaş 1 no.lu kilise, tonozun batı bölümü, kuzey yüz, Çarmih (ayrıntı) ve ikinci evre duvar resimlerinin izleri

resim 65. Karabaş 1 no.lu kilise, tonozun doğu bölümü, kuzey yüz, Anastasis (ayrıntı) ve ikinci evre duvar resimlerinin izleri

resim 66. Karabaş 1 no.lu kilise, apsis yarım kubbesi, Komünyon ve ikinci evre duvar resimlerinin izleri

resim 67. Karabaş 1 no.lu kilise, apsis ekseninde kathedra, üzerindeki duvarda Deesis

resim 68. Karabaş 1 no.lu kilise, güney duvar, doğu kemer içi, *protospatharios* Mikhael Skepides

resim 69. Karabaş 1 no.lu kilise, kuzey duvar, *prothesis* nişi duvarı rahip Basileios

resim 70. Karabaş 1 no.lu kilise, kuzey duvar, eksendeki niş Başmelek Mikhael, keşiş Nyphonos ve Eudokia (ayrıntı)

resim 71. Karabaş 1 no.lu kilise, kuzey duvar, batı niş rahibe Katerina

resim 72. Karabaş 1 no.lu kilise, kuzey duvar, batı niş asker bani

resim 73. Karabaş 1 no.lu kilise giriş mekanı, alınlık ve tonoz, ikinci evre (?) duvar resimleri

resim 74. Karabaş 1 no.lu kilise, ikinci evre (?) duvar resimleri, apsis duvarında ayakta azizlerin izleri ve *synthrononda* Kırk Martirler

resim 75. Karabaş 1 no.lu kilise, kuzey duvar, ilk evre duvar resimleri

resim 76. Karabaş 4 no.lu kilise, doğu duvar, keşiş Zakarias

resim 77. Karabaş 1 no.lu kilise, İsa'nın Doğumu, melek ve çoban (ayrıntı)

resim 78. Canavar Kompleksi, genel görünüş

resim 79. Canavar güney kilise, doğuya bakış, apsis ve *arkosolium*lar; solda, kuzey kilisenin kapatılmış apsisi

resim 80. Canavar kuzey kilise, tonozun güney yüzü, İsa'nın Doğumu ve Yeşu'nun Tanrı ile konuşması

resim 81. Canavar kuzey kilise, güneydeki kemerler, azize Katerina ve bani Eudokia

resim 82. Canavar kuzey kilise, batı duvar, azizler Georgios ve Theodoros ?, kapının üzerinde *Mandyllion*

resim 83. Canavar güney kilise, tonozun batı bölümü, Günlerin en yaşlısı İsa, tonozun güney yüzünde Cennet'te oturan üç peygamber (ayrıntı), tonozun kuzey yüzünde Cennet (ayrıntı)

resim 84. Canavar güney kilise, güney duvar, arkosoliumlar ve tonoz örtüsünün bir kısmı

resim 85. Soğanlı 26 no.lu kilise, genel görünüş

resim 86. Soğanlı 27 no.lu kilise ve sağda Karabaş kompleksi

resim 87. Soğanlı 26 no.lu kilise, doğuya bakış

resim 88. Soğanlı 27 no.lu kilise, doğuya bakış

resim 89. Sağda Bani Şapelinin oyulduğu kaya kütleşi; kilisenin etrafındaki mezarlar

resim 90. Bani Şapeli, doğuya bakış, yıkık apsis ve *prothesis* nişi

resim 91. Bani Şapeli, tonozun güney yüzü, İsa'nın Doğumu ve Tapınağa Takdim (ayrıntı)

resim 92. Bani Şapeli, güney duvar, banilerin kutsal figürlere yakarışı

resim 93. Bani Şapeli, güney duvar, Başmelek Nikhael'in yanında bani Konstantinos ve yanında bani Nikitas'ın yazıtı

resim 94. 29, 30, 31 ve 32 no.lu kiliselerin birbirlerine göre konumları

resim 95. 29 no.lu kilise, cephede *arkosolium*lar ve alt kottaki mekan

resim 96. 29 no.lu kilise, naos, doğuya bakış

resim 97. 30 no.lu kilise, giriş mekanı, doğuya bakış

resim 98. 30 no.lu kilise, naos, güney duvar ve apsis

resim 99. 31 no.lu kilisenin taşla kapatılmış girişi

resim 100. 32 no.lu kilise, doğuya bakış, apsis ve *arkosolium*

resim 101. Solda Küçük Geyikli Kilise, kapıya bakış

resim 102. Küçük Geyikli Kilise, naos, örtü

resim 103. Küçük Geyikli Kilise, apsis, Deesis

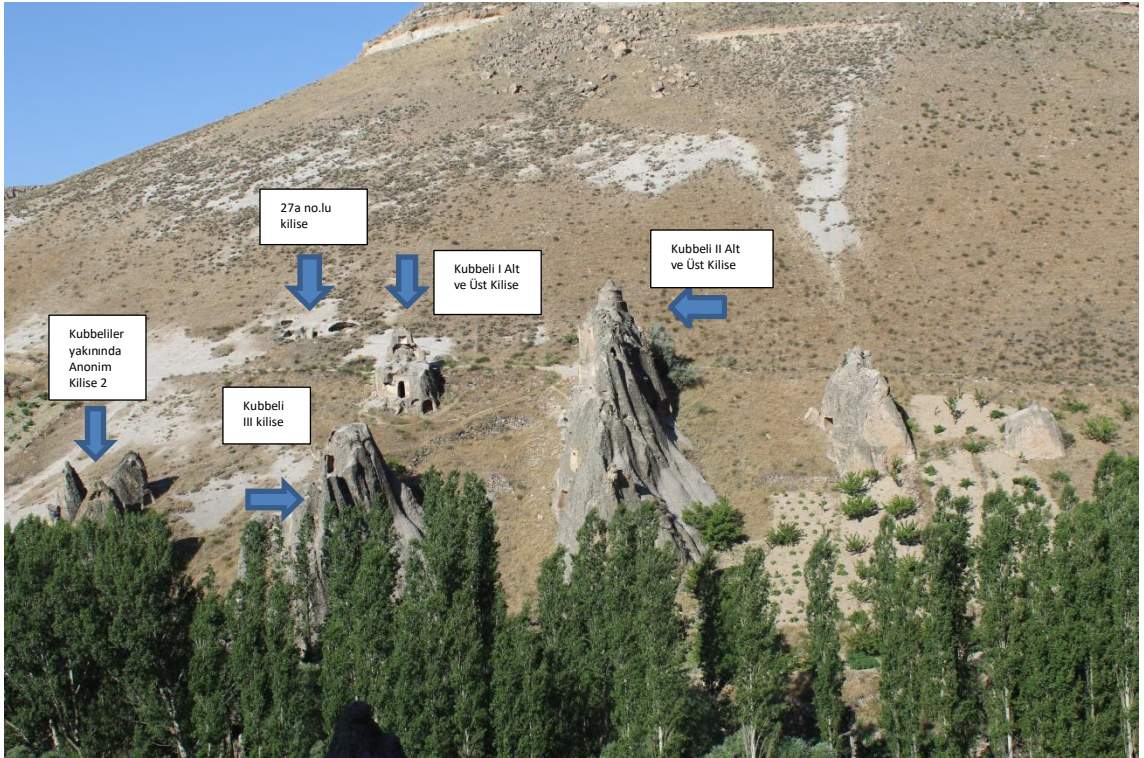

resim 104. Küçük Geyikli Kilise, naosun batı duvarı, azize Katerina ve azize Barbara (?)

resim 105. Küçük Geyikli Kilise, naos, kuzey duvar

resim 106. Kubbeli kiliselerin birbirlerine göre konumları, 27a no.lu kilise, Kubbeli kiliseler yakınında bir ek kilise ve Kubbeli kiliseler topluluğu mezarlığı

resim 107. Kubbeli I Alt ve Üst Kiliselerin oyulduğu kaya kütlesi, Kubbeli I Üst kilisenin çökmüş kubbesi ve mezarlar

resim 108. Kubbeli I Üst Kilise, dış motifi

resim 109. Kubbeli I Üst Kilise, güney duvar, azizeler

resim 110. Kubbeli I Alt Kilise, naosa giriş kapısı ve kuzey duvar

resim 111. Kubbeli I Alt Kilise, orta ve güney nef, güney nef güney duvar ekseninde ek mekana geçişi sağlayan kapı

resim 112. Kubbeli I Alt Kilise, kuzey nef, apsis, Deesis (ayrıntı)

resim 113. Kubbeli I Alt Kilise, kuzey nef, tonozun güney yüzü, havari Petros ve Pavlos hikayeleri

resim 114. Kubbeli I Alt Kilise, orta nef, *prothesis* nişi, aziz Basileios

resim 115. Kubbeli I Alt Kilise, orta nef, tonozun kuzey yüzü

resim 116. Kubbeli II Üst ve Alt Kilisenin oyulduğu kaya kütleleri ve mezarlar

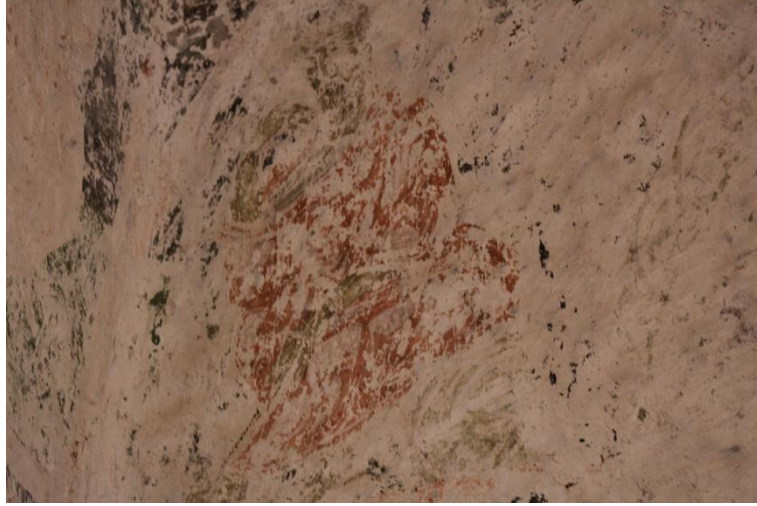
resim 117. Kubbeli II Üst Kilise, serbest haç planlı bölümden güney nef apsisine bakış

resim 118. Kubbeli II Üst Kilise, güney nef apsisine, solda bir melek ve yanında bir aziz (Vaftizci Yahya?)

resim 119. Kubbeli II Üst Kilise, kuzey nef, tonozun kuzey yüzü, Su Deneyi (ayrıntı)

resim 120. Kubbeli II Üst Kilise, serbest haç planlı bölüm, doğu kemer alınlığı, İsa'nın Doğumu (ayrıntı)

resim 121. Kubbeli II üst Kilise, serbest haç planlı bölüm, kubbe, Göğe Yükseliş

resim 122. Kuzey nef, bema tonozu, azizler (havariler?), taşla doldurulmuş yıkık apsis ve *prothesis* nişinin kemeri

resim 123. Kuzey nef, naos, batı duvar, baniler (Filikianin ve Ioannes?)

resim 124. Kubbeli II Alt Kilise, orta kilisenin naosundan güney kiliseye bakış

resim 125. Kubbeli II Alt Kilise, orta kilisenin üç apsisi, solda kuzey kiliseye geçişi sağlayan kemer

resim 126. Kubbeli III Kilise, güney ve batı cepheler, karşıda karabaş Kompleksi

resim 127. Kubbeli III Kilise, batı duvar, solda kilisenin orijinal girişine ait kapı

resim 128. Kubbeli III Kilise, tonozun doğu bölümü, kuzey yüz, Tapınağa Takdim

resim 129. Kubbeli III Kilise, tonozun doğu bölümü, Müjde (ayrıntı)

resim 130. 27a no.lu kilise, doğu ve kuzey haç kolları

resim 131. 27a no.lu kilise, templon düzenlemesi

resim 132. Solda Kubbeli III Kilise, sağda bir kilise ile gömü odalarını barındıran iki kaya kütlesi, karşı yamaçta Karabaş kompleksi

resim 133. Anonim Kilise 2

resim 134. Yılanlı Şapel, aşağıda bugünkü kontrol gişesi

resim 135. Yılanlı Şapel, doğuya bakış

resim 136. Yılanlı Şapel, güney ve batı duvarların bir kısmı, duvarlardaki anikonik bezemeler ve arkosolium kemeri

resim 137. Soğanlı Han kompleksi, Doğu kilise, kompleksin kuzey cephesini hareketlendiren kemerlerden biri ve kilisenin giriş mekanı ile naosu

resim 138. Soğanlı Han kompleksi, Batı kilise, kompleksin kuzey cephesinin devamı, üst kotta kilise, alt kotta ek mekan (?)

resim 139. Batı kilise, güney ve kuzey nef, kuzeye bakış, zemin mezarları ve çeşitli mezar düzenlenişleri

resim 140. Soğanlı Vadisi, Ak Kilise (Rott, 1908)

resim 141. Soğanlı Vadisi, Ak Kilisenin bulunduğu nokta (2019)

resim 142. Soğanlı Vadisi, Bizans köyü ve artık kullanılmayan modern köy

resim 143. Soğanlı Vadisi, kuzey kol, batı yamaç, olasılıkla bir Bizans köy evi

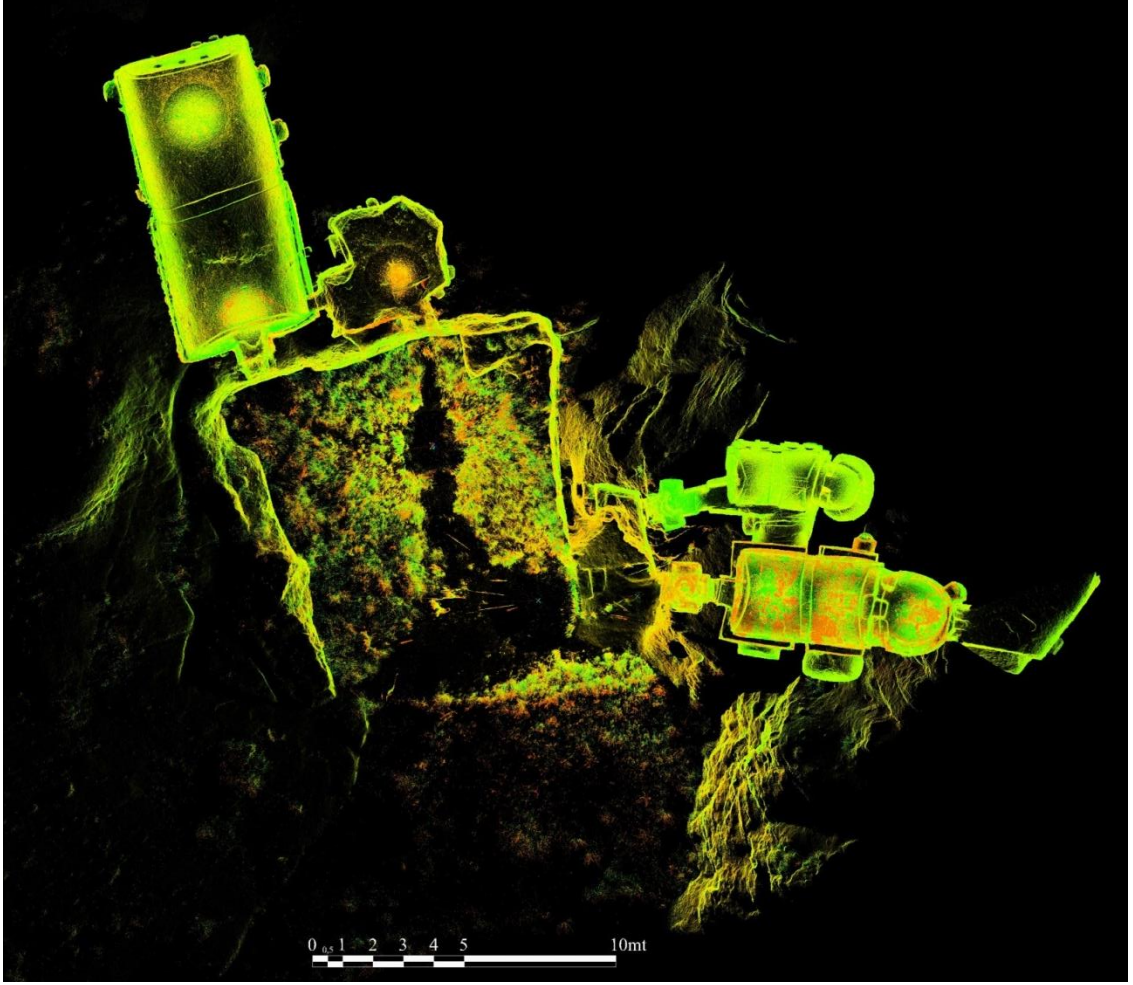

resim 144. Soğanlı Vadisi, Soğanlı Han ve Azize Barbara Kompleksinin arkasındaki diğer kompleks

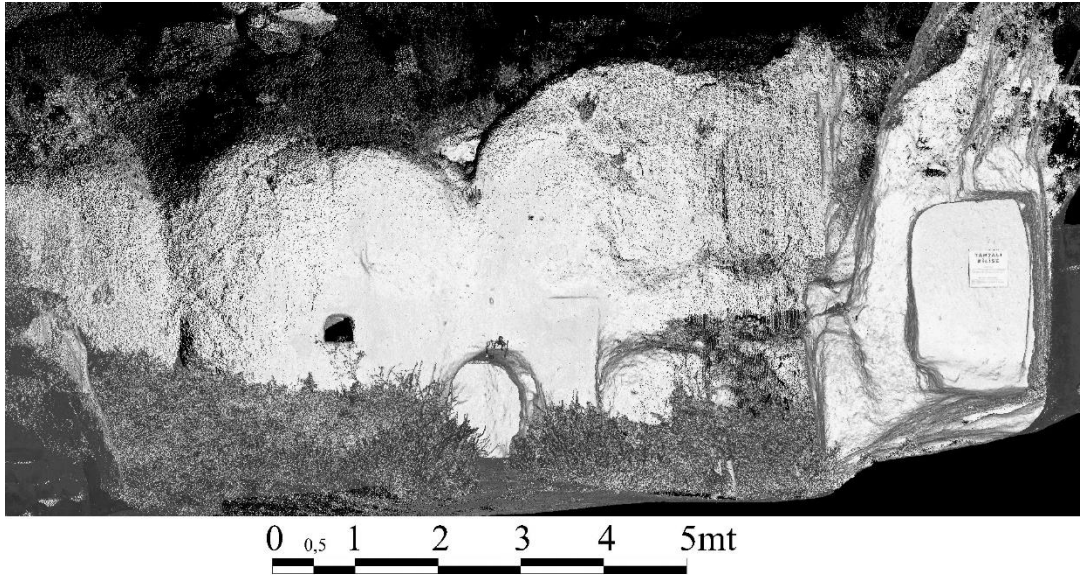

resim 145. Azize Barbara Kompleksinin arkasındaki kompleks, şarap işliğı ve mutfak

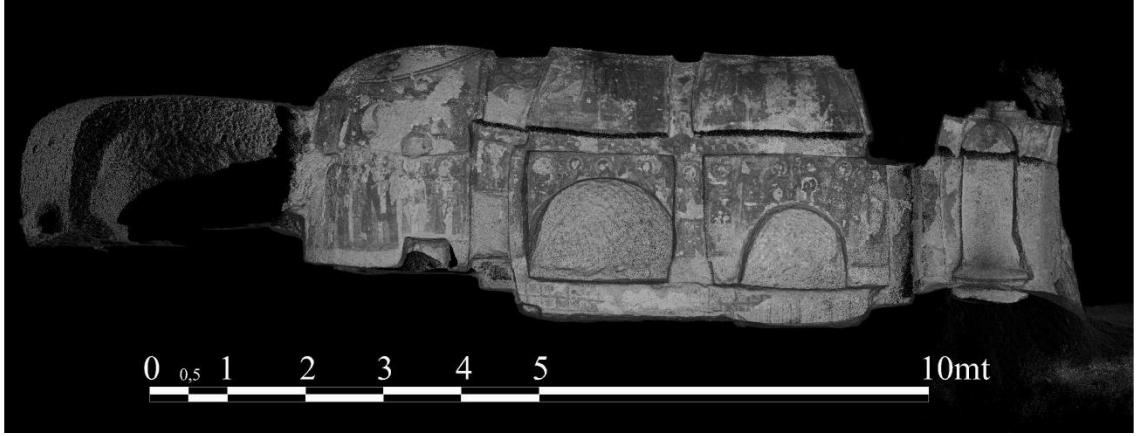

resim 146. Soğanlı Azize Barbara Kilisesi Kompleksi, vaziyet planı (ortofoto verisi)

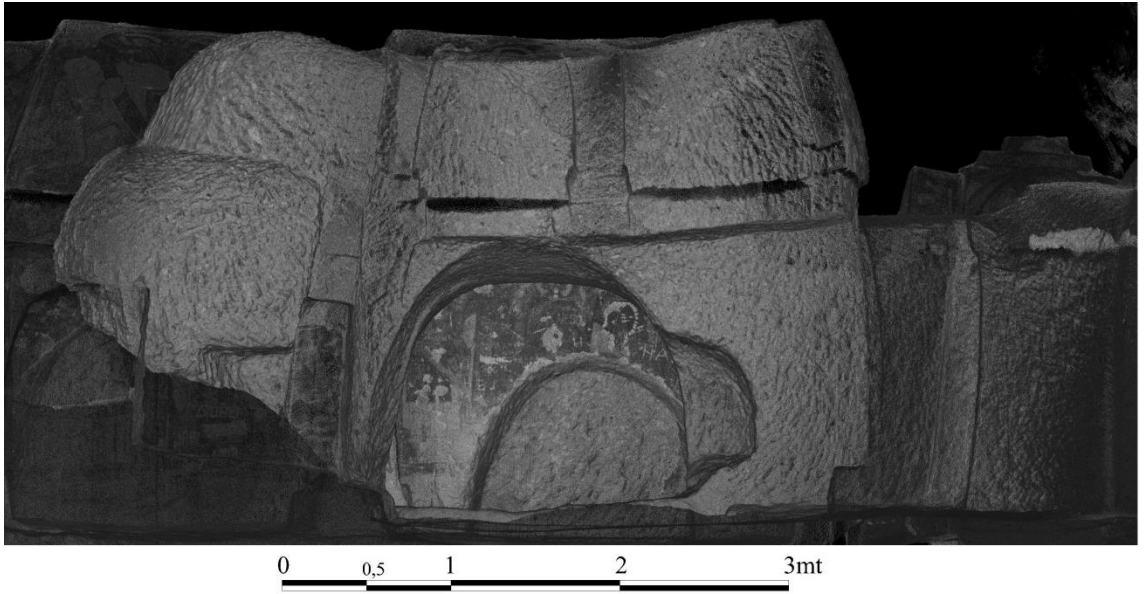

resim 747. Soğanlı Azize Barbara Kilisesi Kompleksi, avlunun kuzey cephesi (ortofoto verisi)

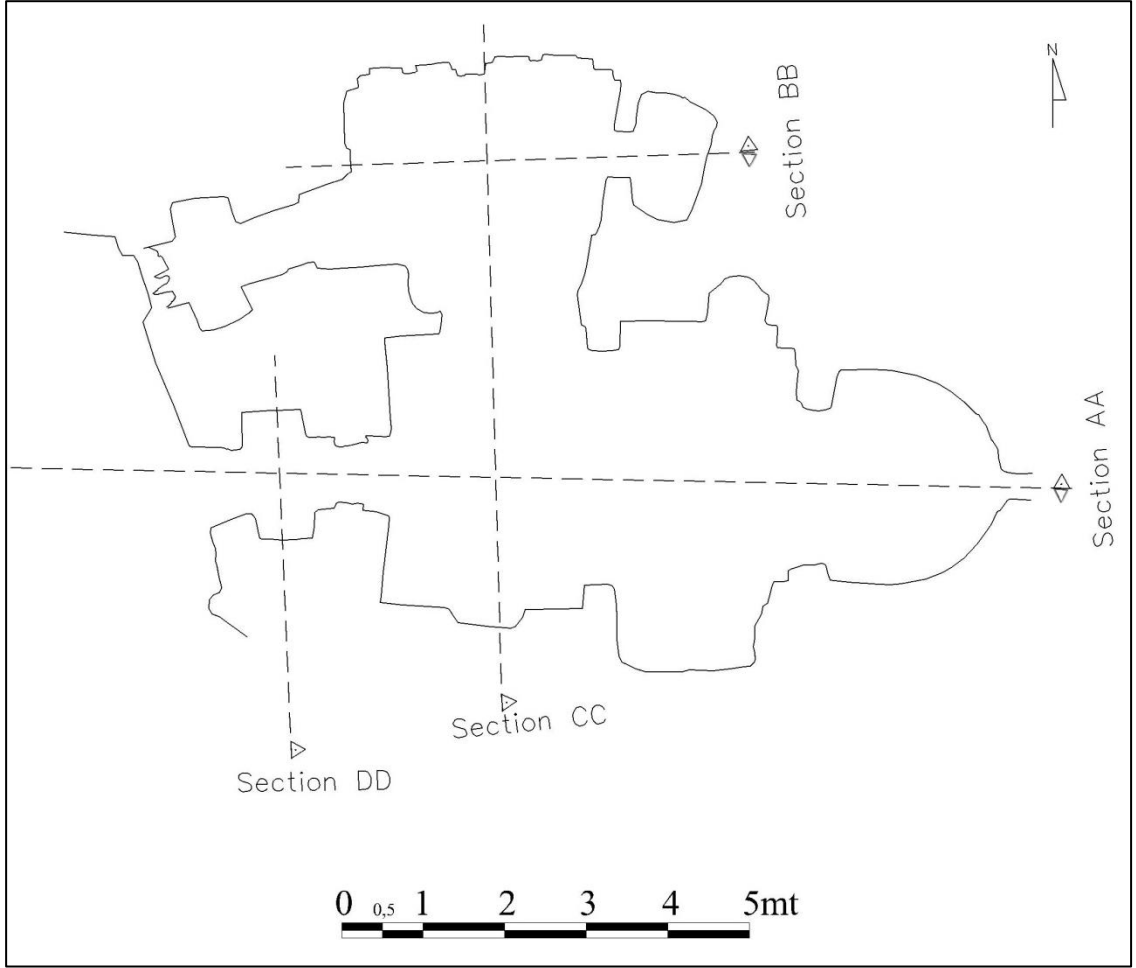

resim 148. Soğanlı Azize Barbara Kilisesi, AA kesiti, güneye bakış (ortofoto verisi)

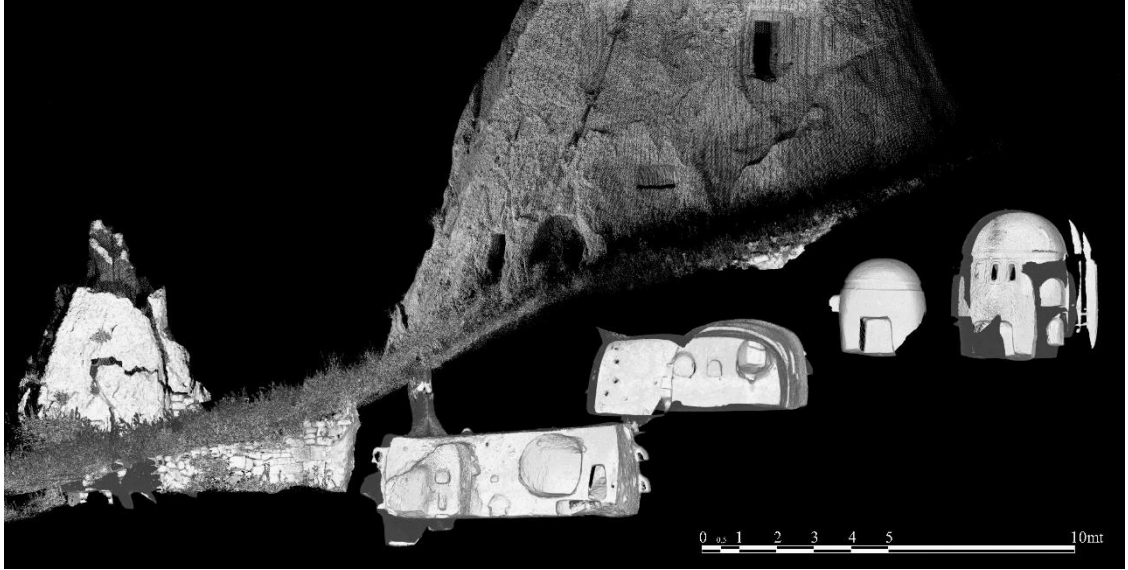
resim 149. Soğanlı Azize Barbara Kilisesi, BB Kesiti, güneye bakış (ortofoto verisi)

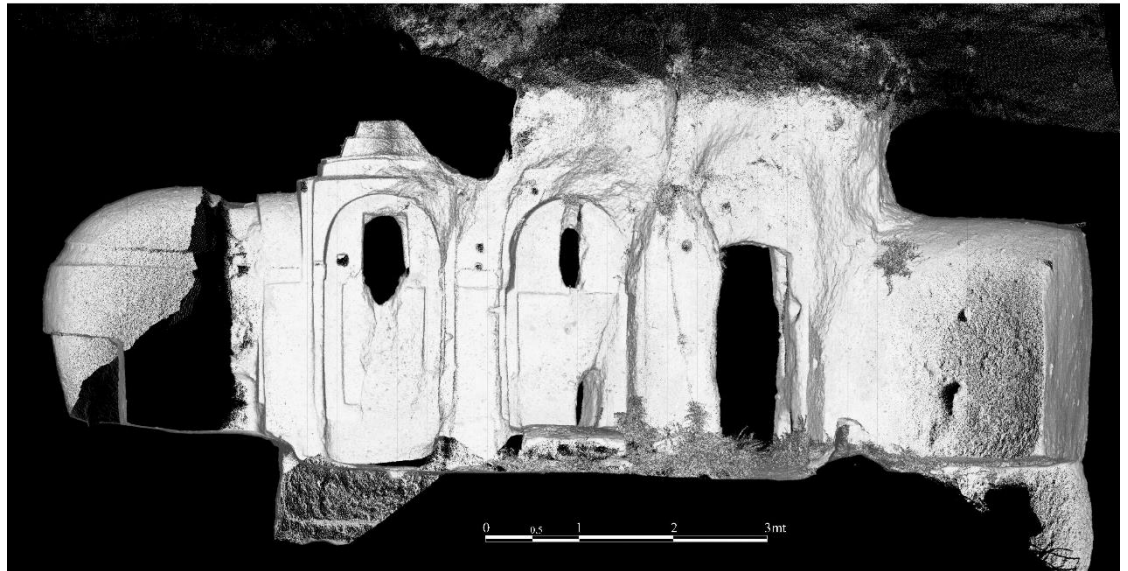
çizim 1. Soğanlı Azize Barbara, güney ve kuzey kiliseler, plan

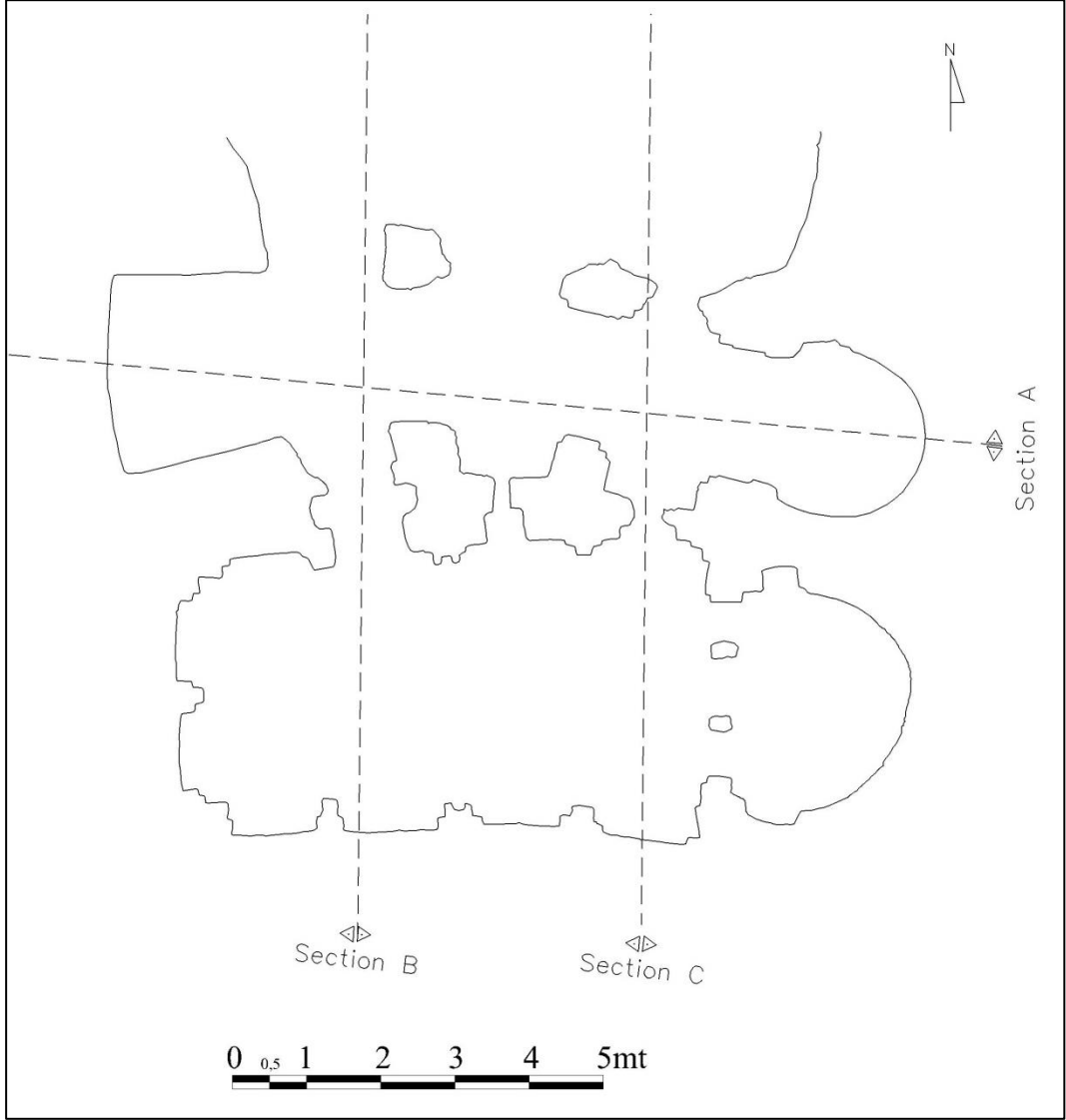
resim 150. Soğanlı Geyikli Kompleksi, vaziyet planı (ortofoto verisi)

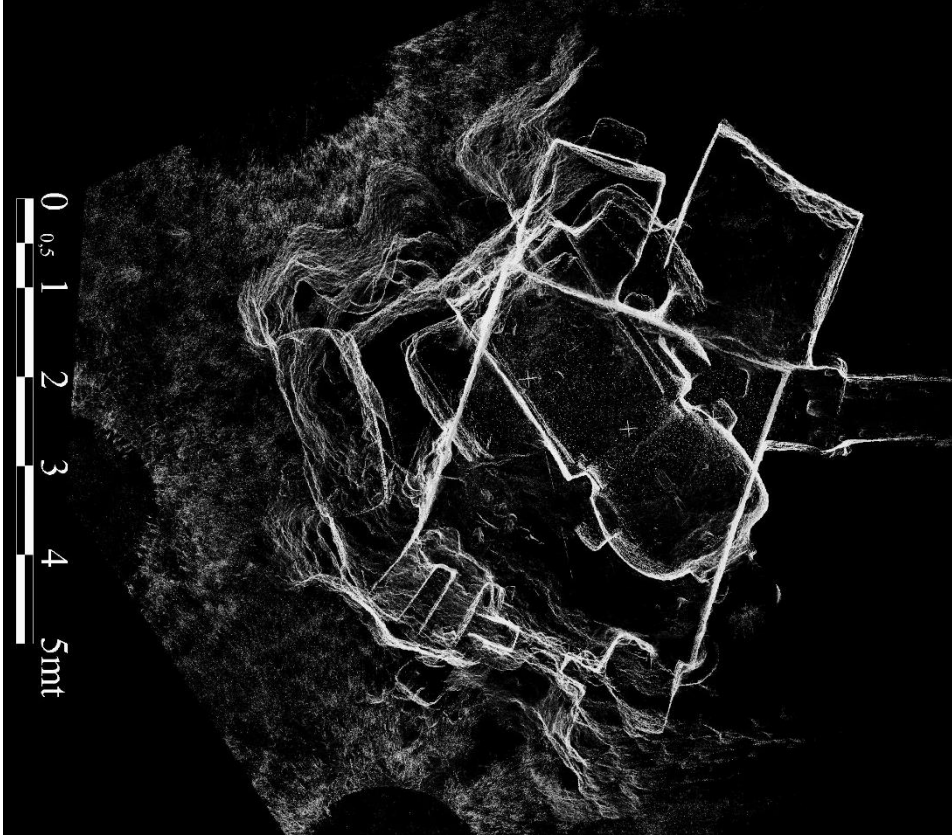
resim 151. Soğanlı Geyikli Kompleksi, kiliseler ve ek mekanların birbirlerine göre konumları, doğuya bakış (ortofoto verisi)

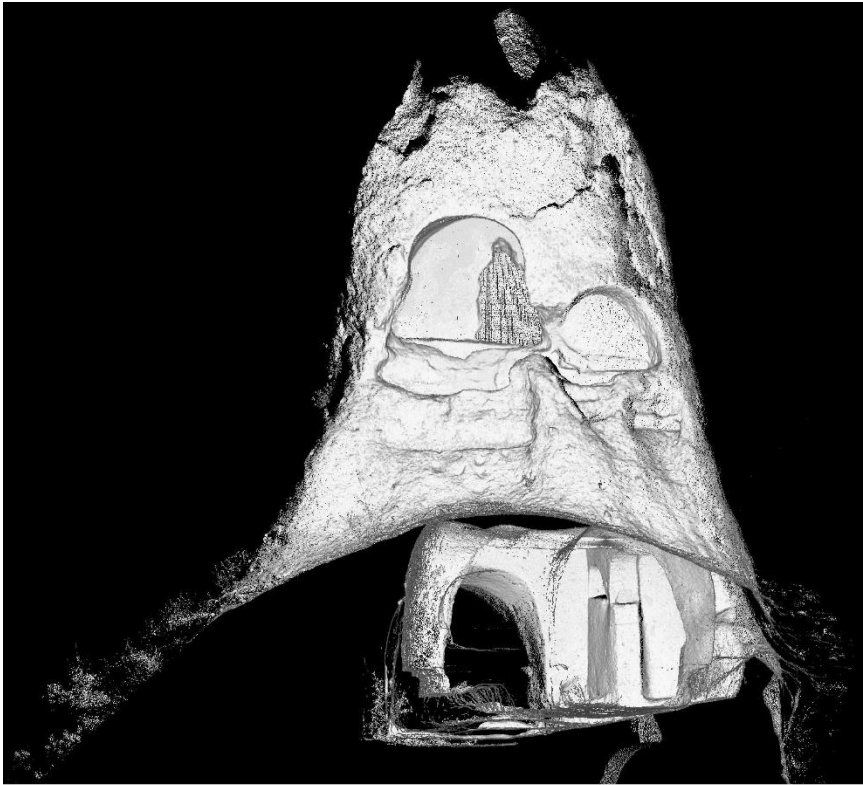
resim 152. Soğanlı Geyikli Kompleksi, kuzey kilise, AA kesiti, güneye bakış (ortofoto verisi)

çizim 2. Geyikli Kompleksi, kuzey ve güney kiliseler, plan

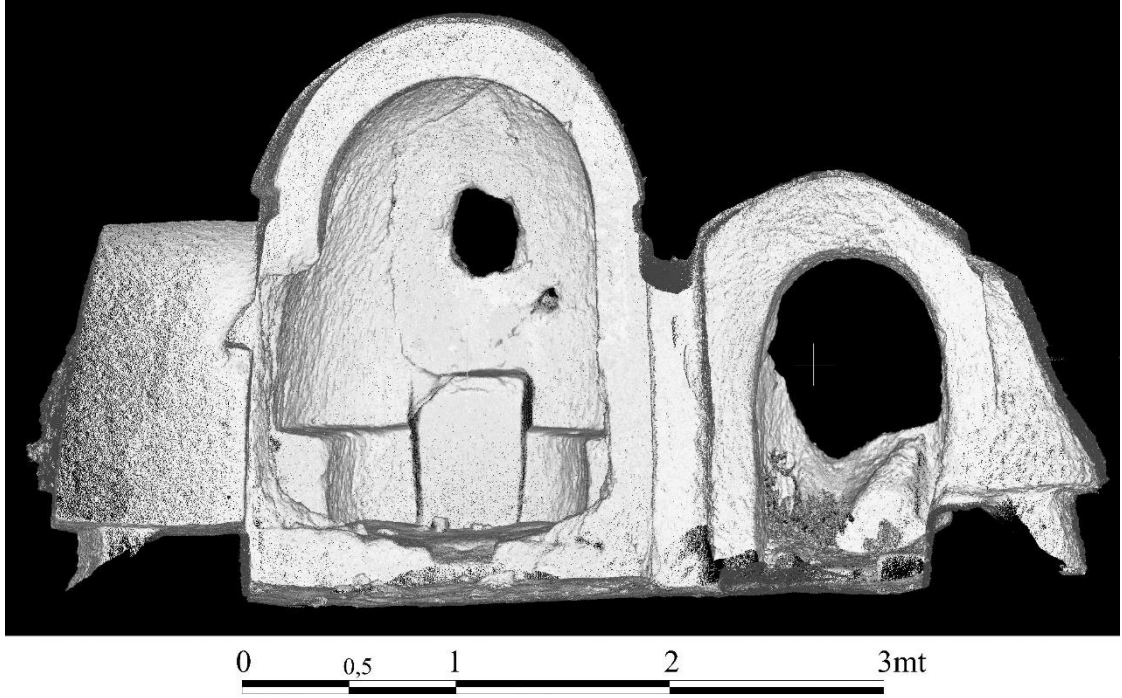

resim 153. Geyikli Kompleksi yakınındaki kaya ve kiliseler, A kayası, alt kotta ek mekan (keşiş hücre?) ve üst kotta kilisenin birbirine göre konumları (ortofoto verisi)

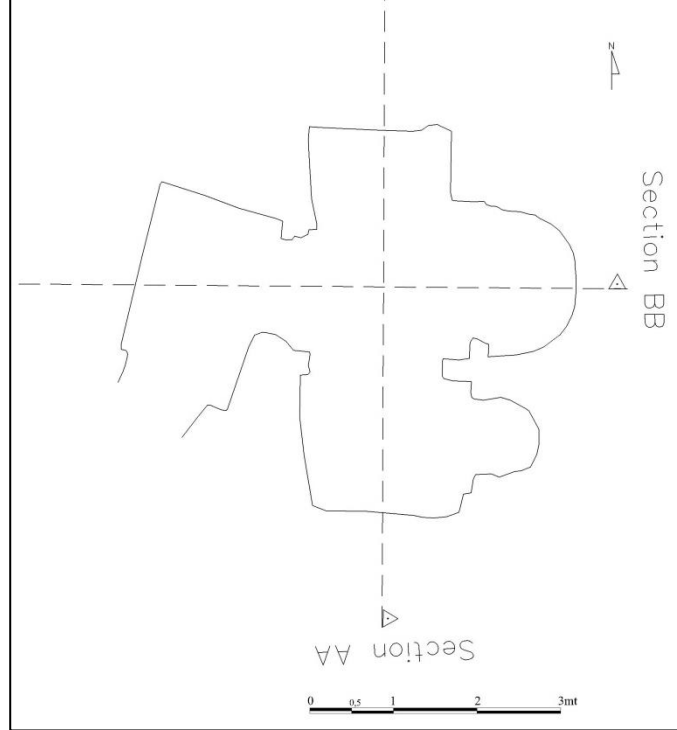

resim 154. Geyikli Kompleksi yakınındaki kaya ve kiliseler, E kayası güney cephe, alt kotta kilise, üst kotta *arkosoliumlar* (ortofoto verisi)

0 0,5 1 2 3mt

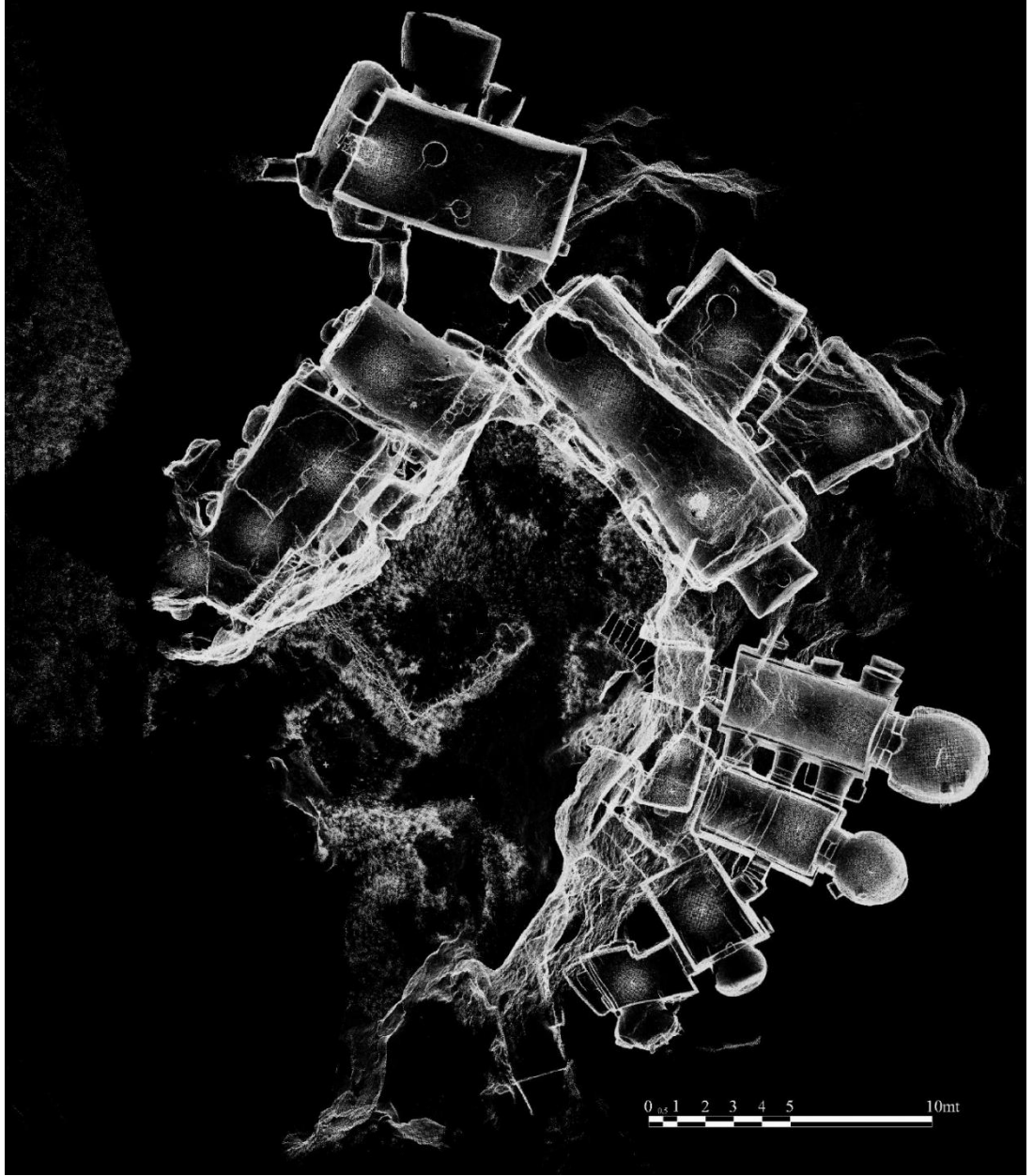

resim 155. Soğanlı 2 no.lu kilise, AA kesiti, doğuya bakış (ortofoto verisi)

çizim 3. Soğanlı 2 no.lu kilise, plan

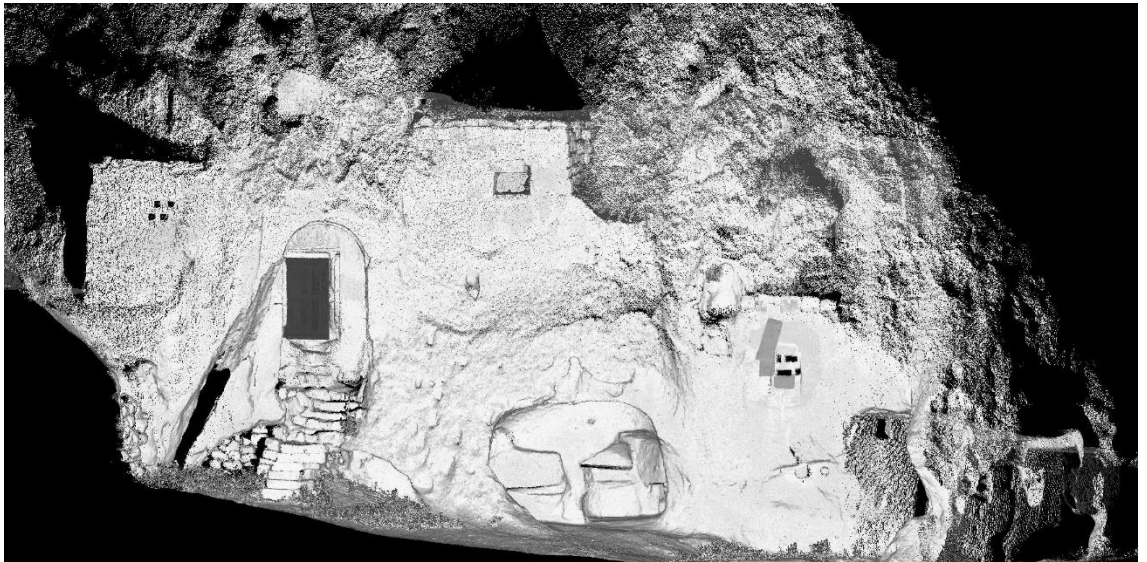

Resim 156. Soğanlı Vadisi, Karabaş Kilisesi Kompleksi vaziyet planı (ortofoto verisi)

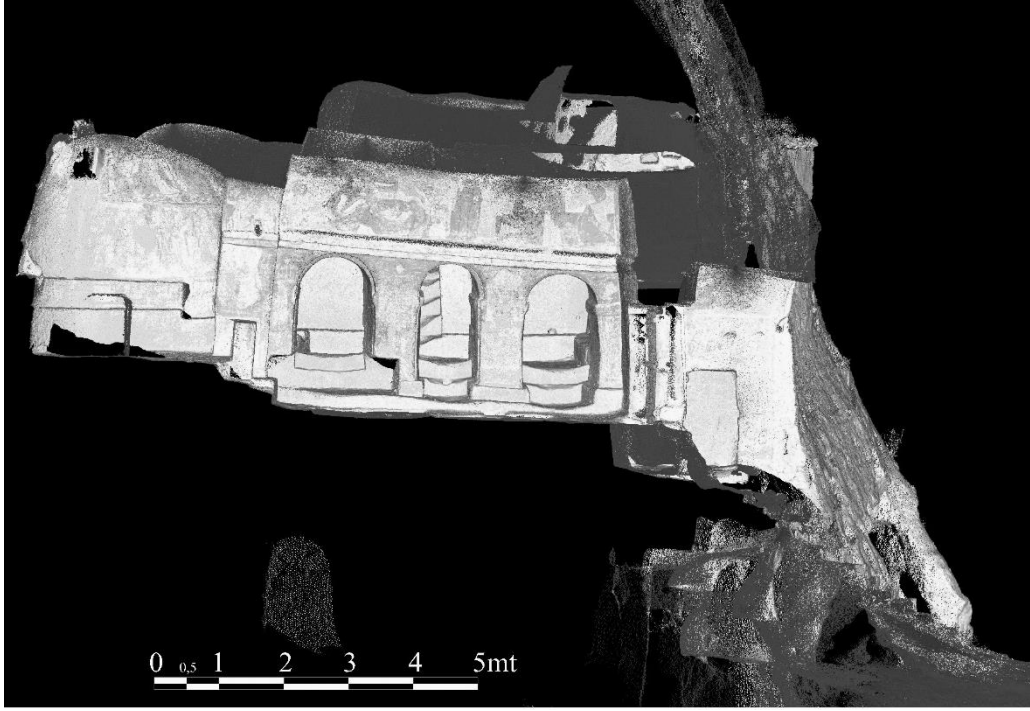

resim 157. Soğanlı Vadisi, Karabaş Kilisesi Kompleksi, 1 – 4 no.lu kiliseler, isometrik görünüş (ortofoto verisi)

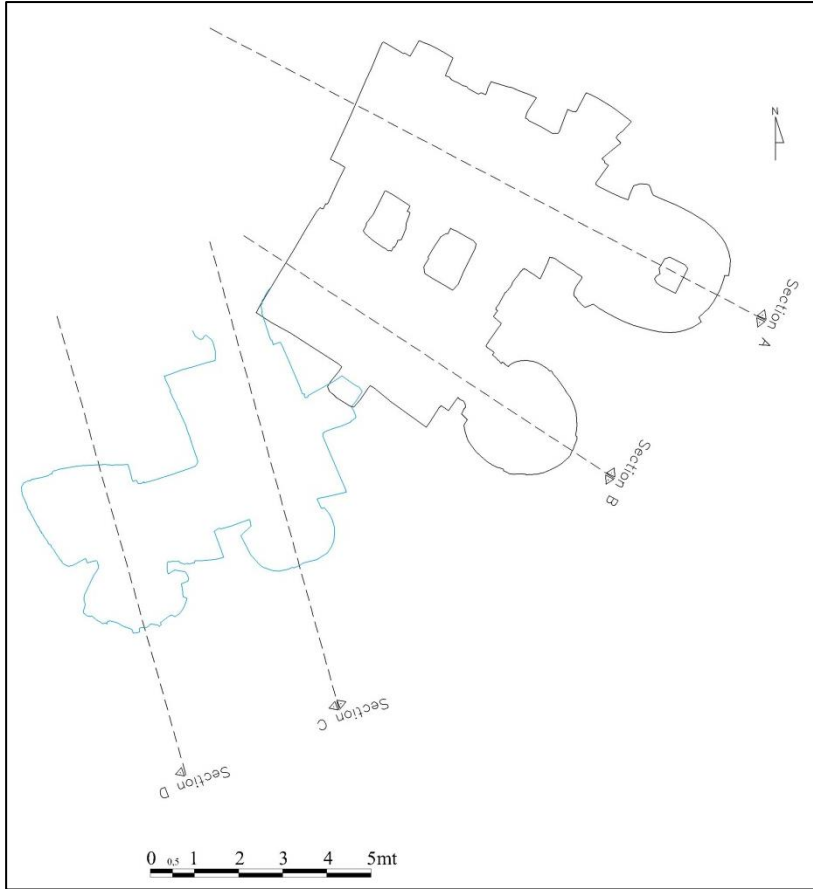

0 0.5 1 2 3 4 5 10mt

resim 158. Soğanlı Vadisi, Karabaş Kilise Kompleksi, avlunun doğu cephesi (ortofoto verisi)

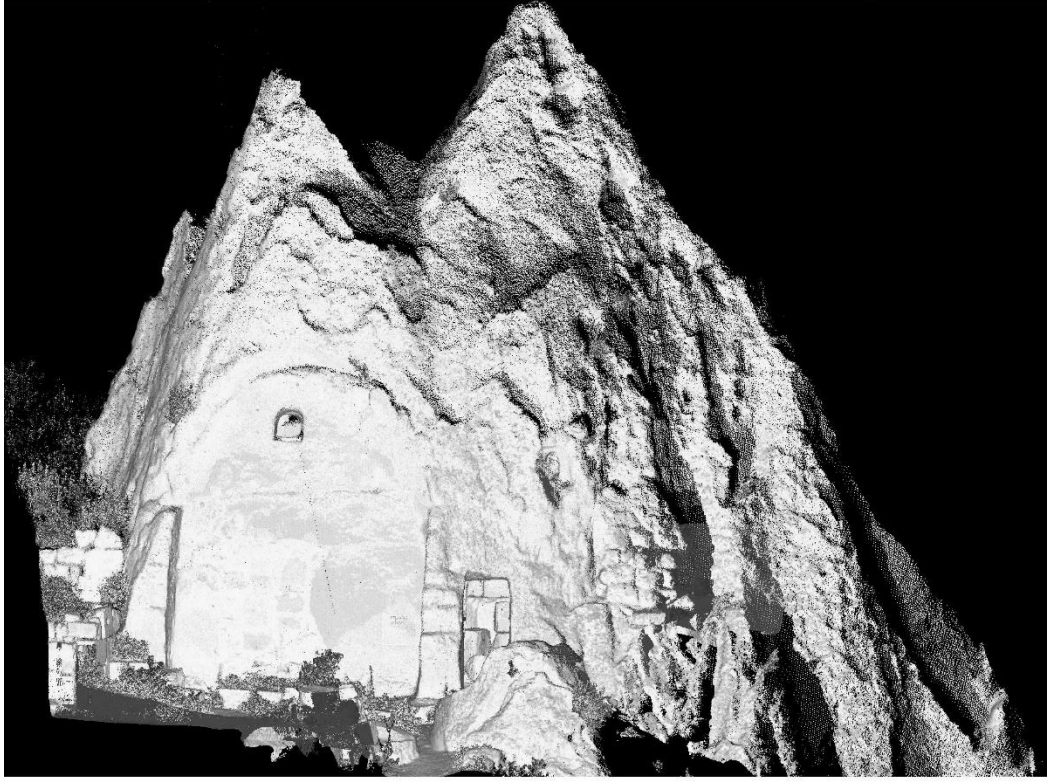
resim 159. Soğanlı Karabaş Kompleksi, 1 no.lu kilise, AA kesiti, güneye bakış (ortofoto verisi)

çizim 4. Soğanlı, Karabaş Kompleksi kiliseleri, plan

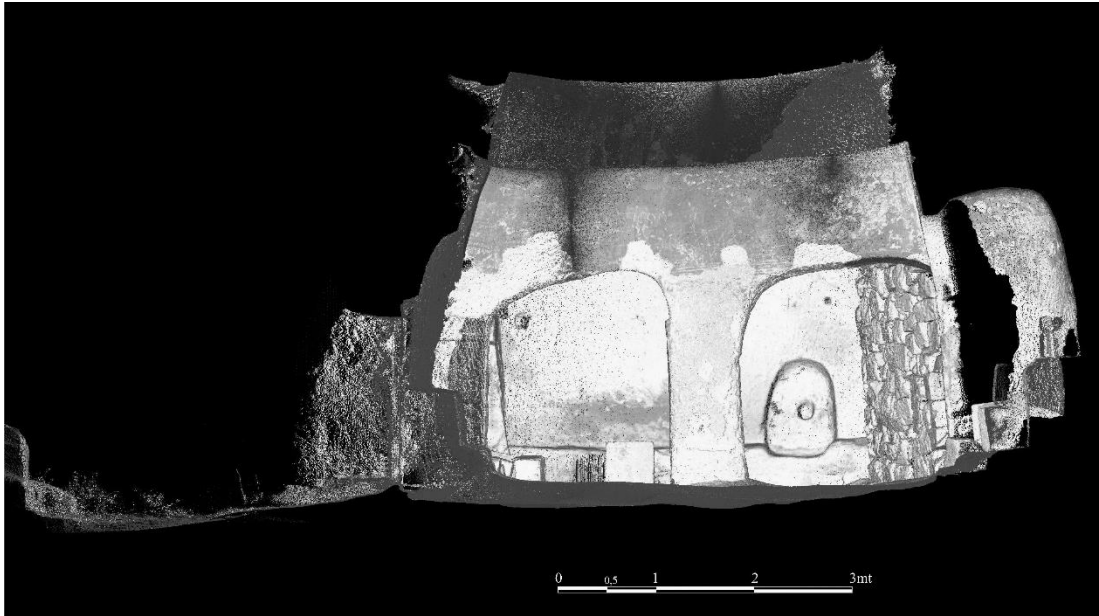

resim 160. Soğanlı, Canavar Kompleksi vaziyet planı (ortofoto verisi)

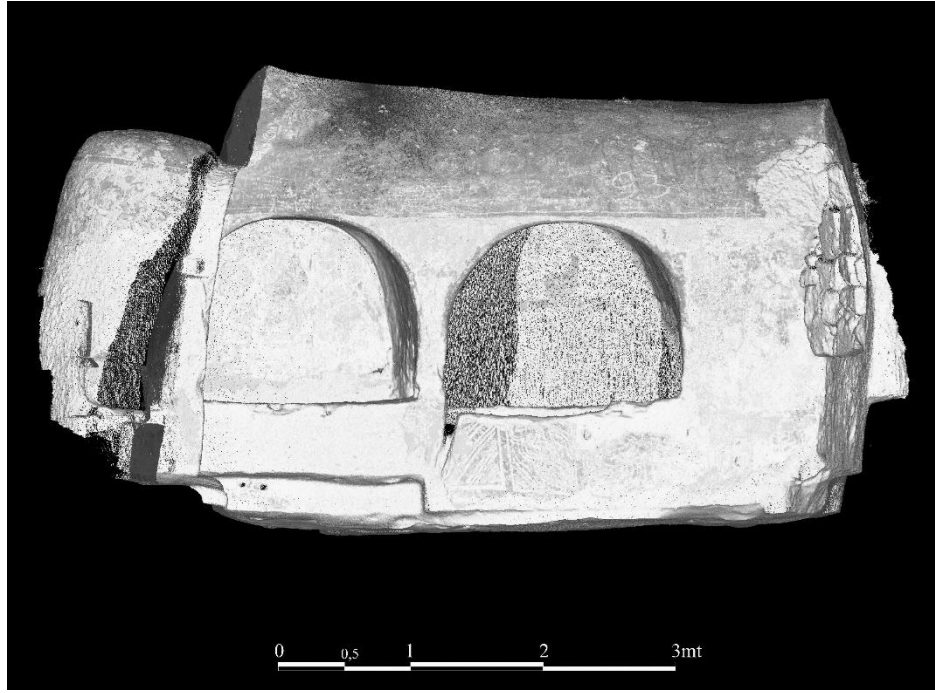

0 0.5 1 2 3 4 5mt

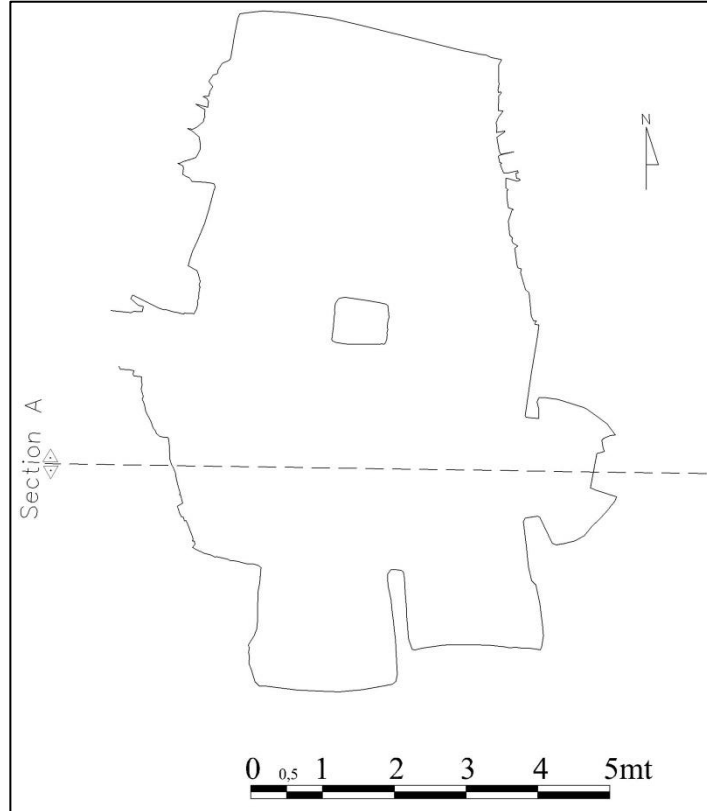
resim 161. Soğanlı, Canavar Kompleksi, kuzey ve güney kiliselerin oyulduğu kaya, avlunun doğu cephesi (ortofoto verisi)

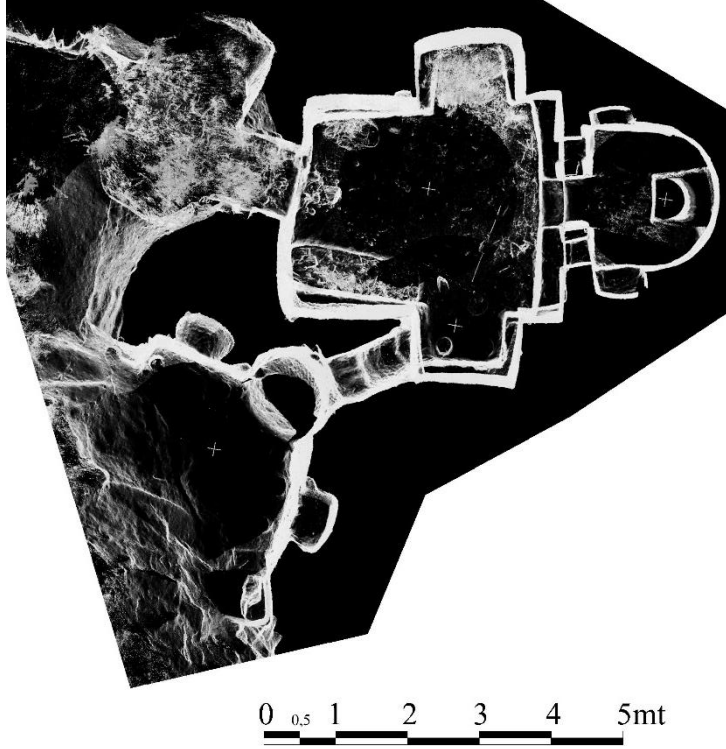
resim 162. Soğanlı, Canavar Kompleksi kiliseleri, AA kesiti, kuzeye bakış (ortofoto verisi)

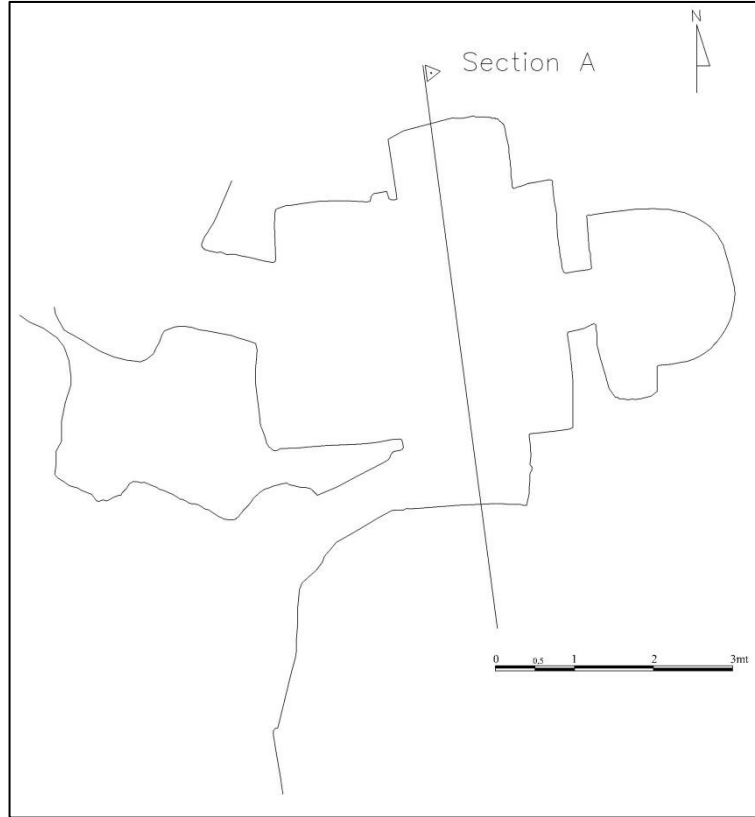
resim 163. Soğanlı, Canavar Kompleksi kiliseleri, AA kesiti, güneye bakış (ortofoto verisi)

çizim 5. Soğanlı, Canavar Kompleksi kuzey ve güney kiliseler, plan

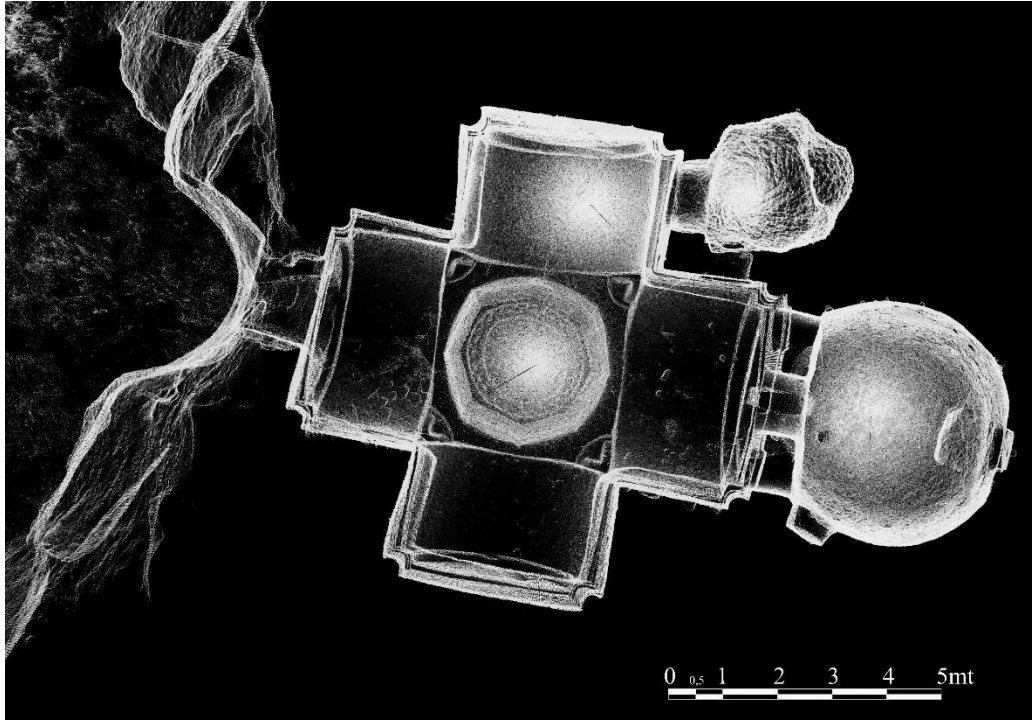

resim 164. Soğanlı 26 no.lu kilise (ortofoto verisi)

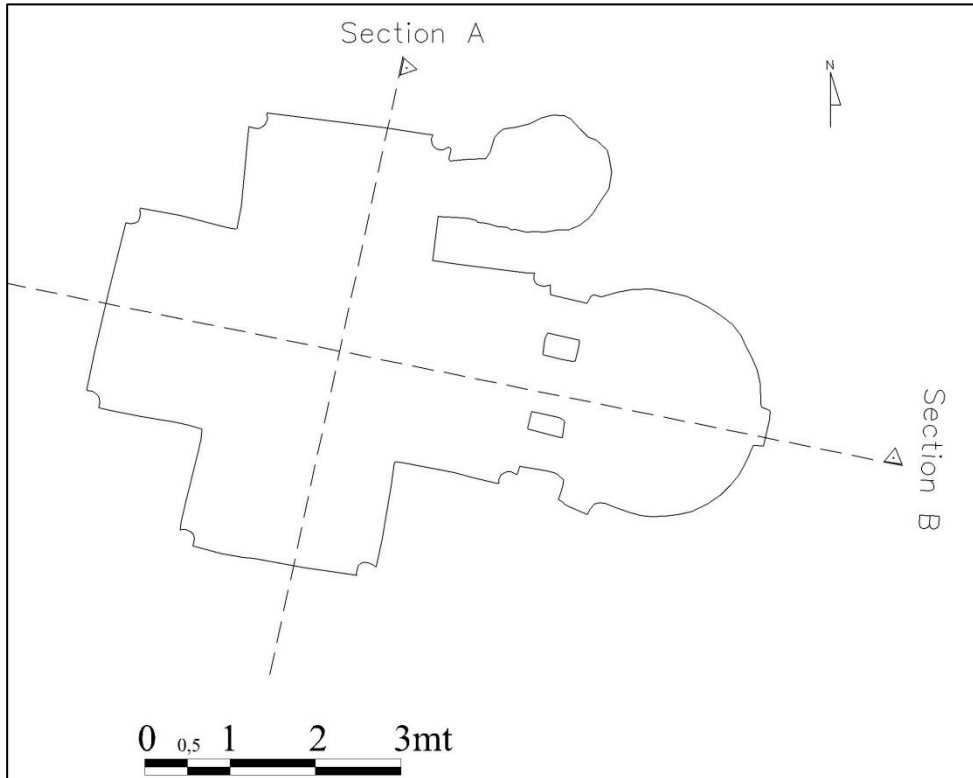

çizim 6. Soğanlı 26 no.lu kilise, plan

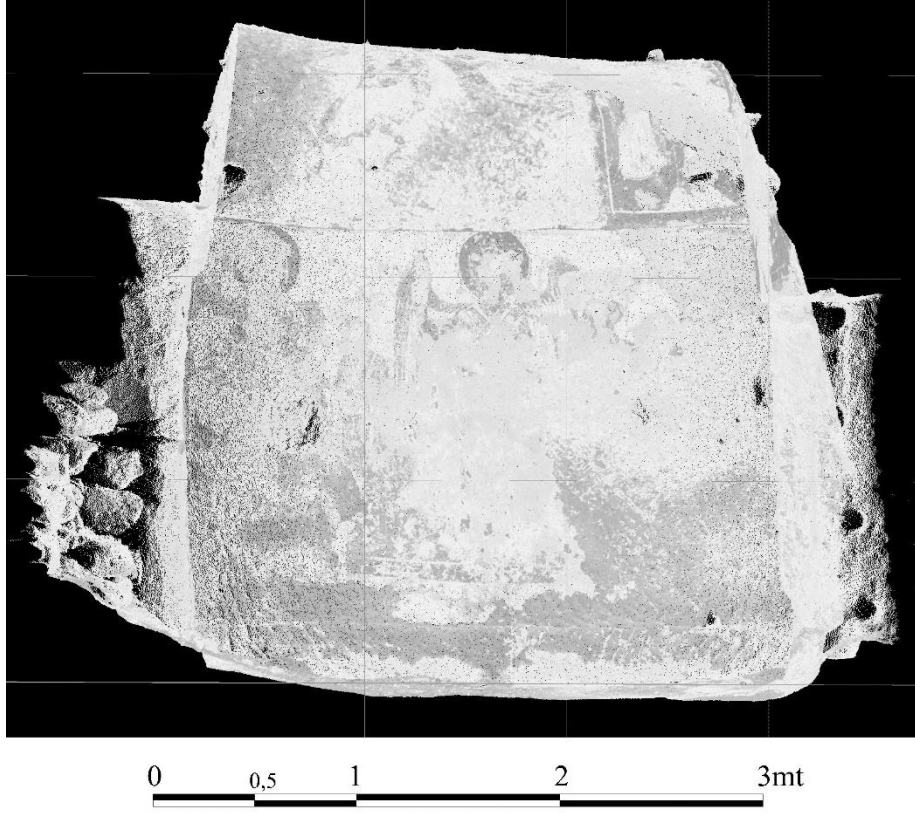

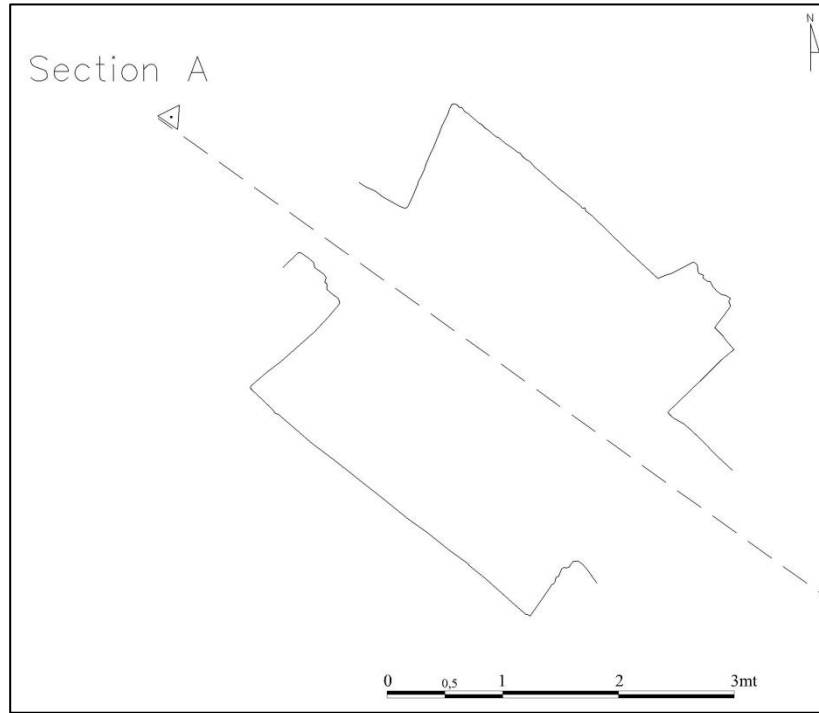
resim 165. Soğanlı 27 no.lu kilise (ortofoto verisi)

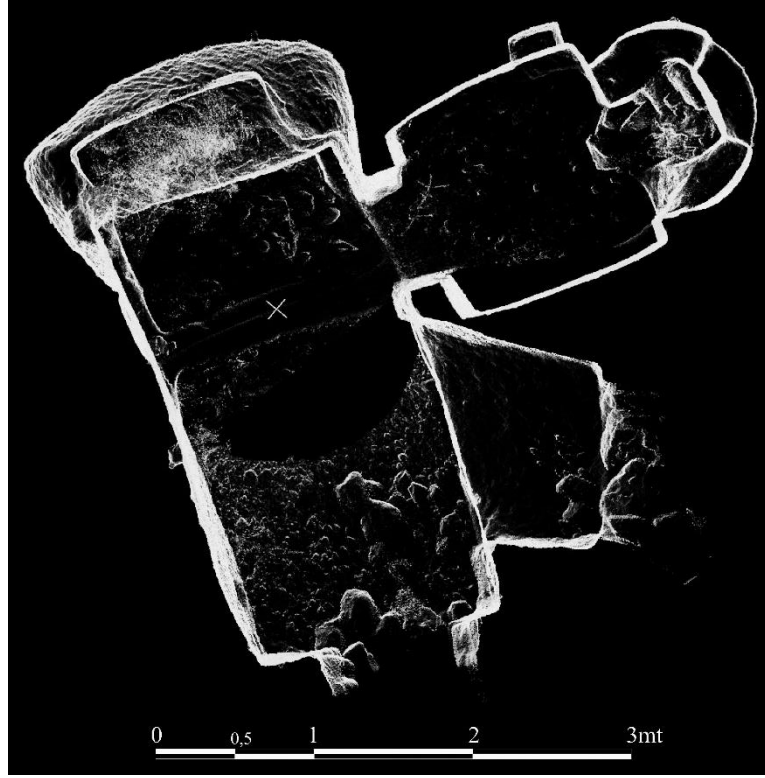
çizim 7. Soğanlı 27 no.lu kilise, plan

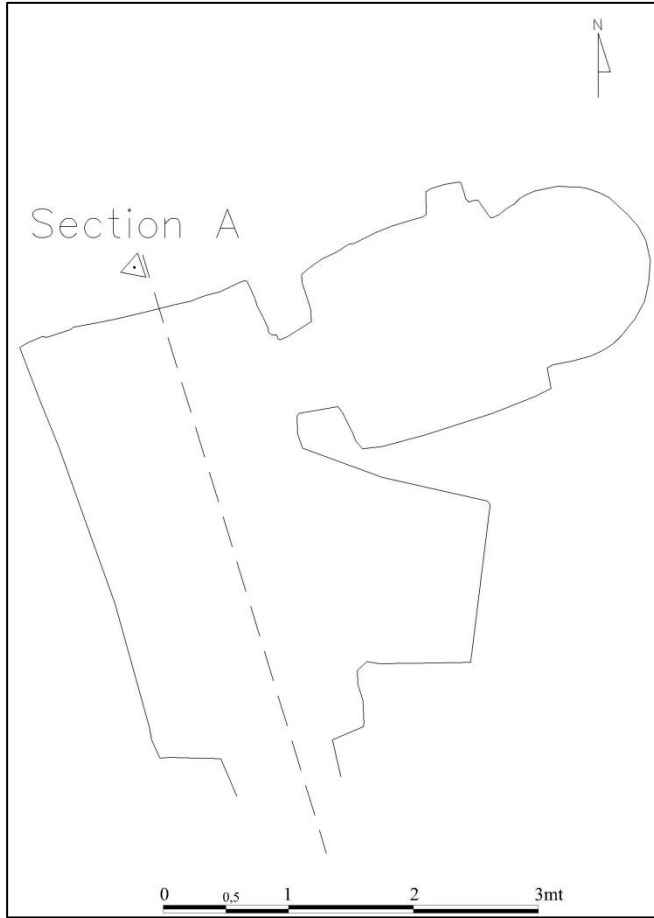
resim 166. Bani Şapeli, güney duvar (ortofoto verisi)

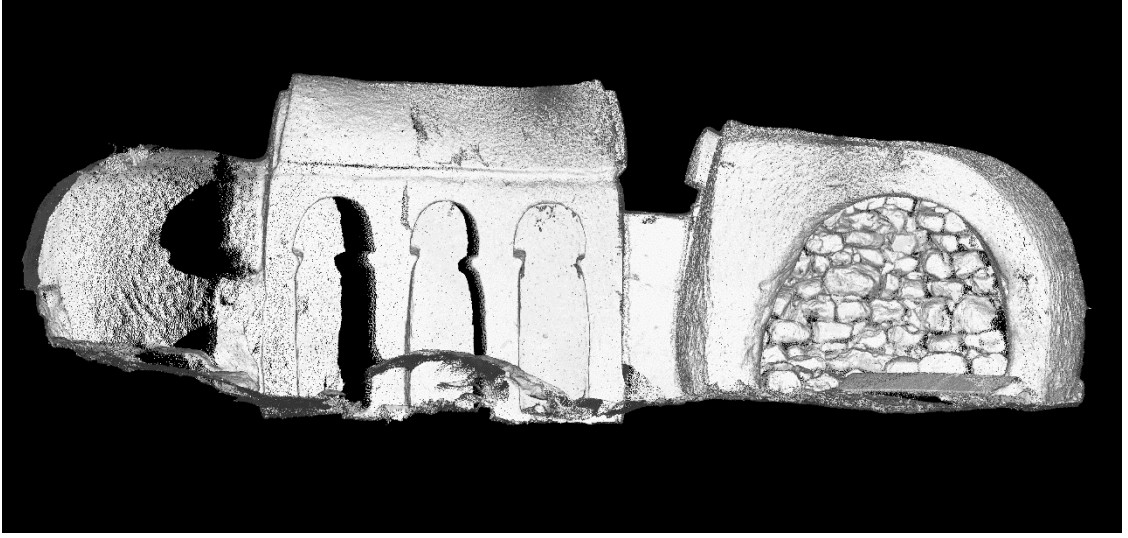
çizim 8. Bani Şapeli, plan

resim 167. Soğanlı 29 no.lu kilise, plan (ortofoto verisi)

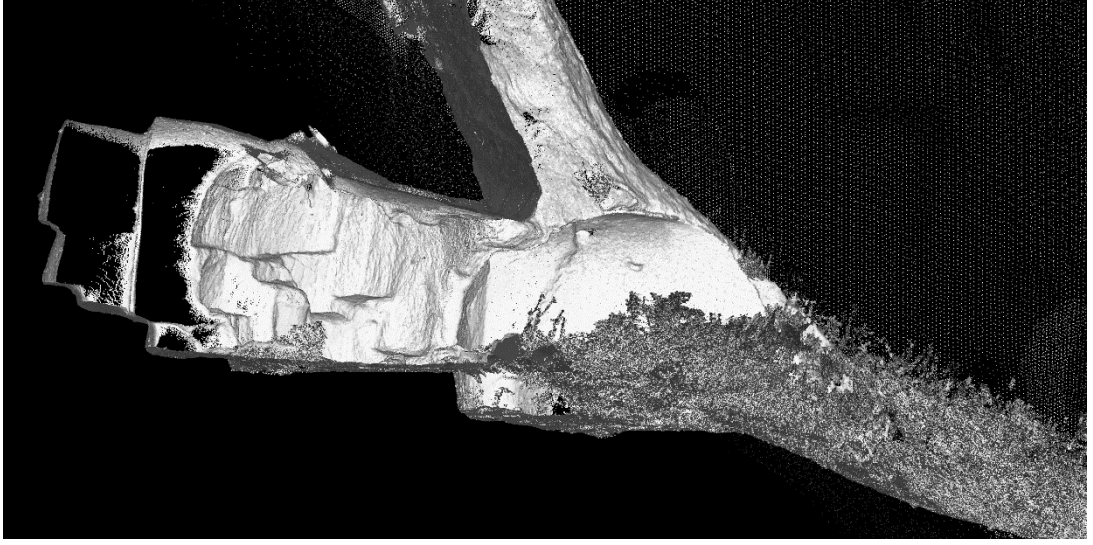
çizim 9. Soğanlı 29 no.lu kilise, plan

resim 168. Soğanlı 30 no.lu kilise, naos ve giriş mekânı, güneye bakış (ortofoto verisi)

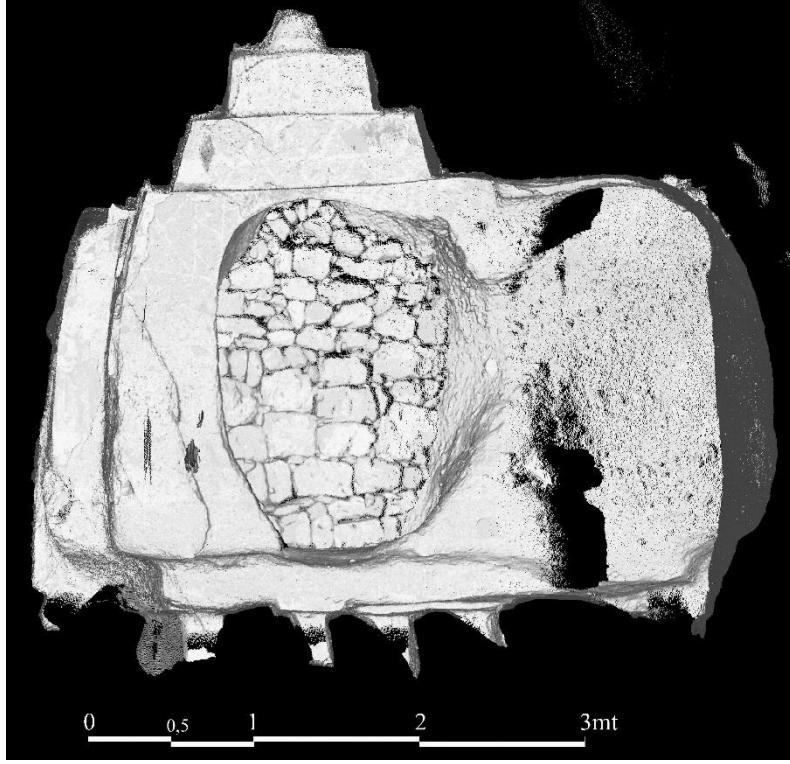
çizim 10. Soğanlı 30 no.lu kilise, plan

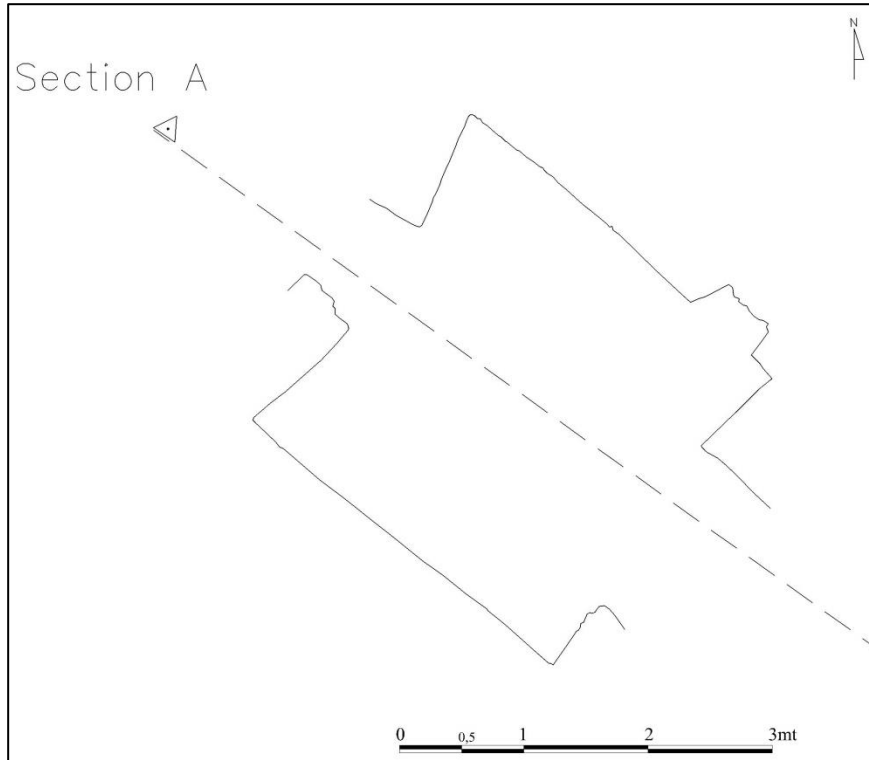
resim 169. Soğanlı 32 no.lu kilise, BB kesiti (ortofoto verisi)

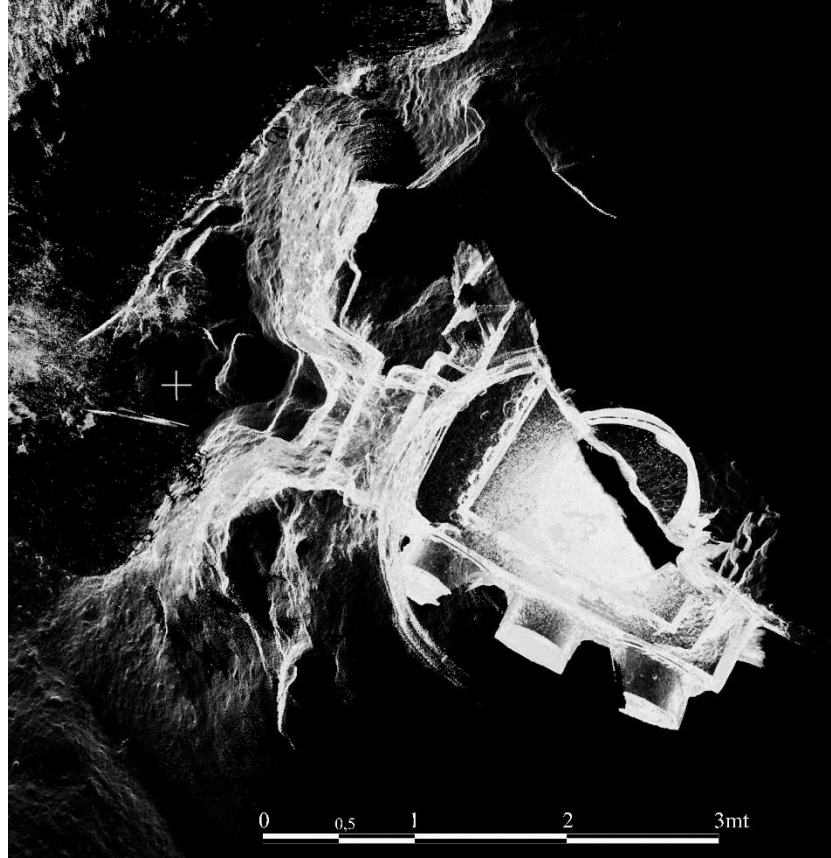
çizim 11. Soğanlı 32 no.lu kilise, plan

resim 170. Küçük Geyikli Kilise, doğuya bakış (ortofoto verisi)

çizim 12. Küçük Geyikli Kilise, plan

resim 171. Kubbeli I Üst Kilise, tepe görünüş ve naostaki çökmüş kubbe (ortofoto verisi)

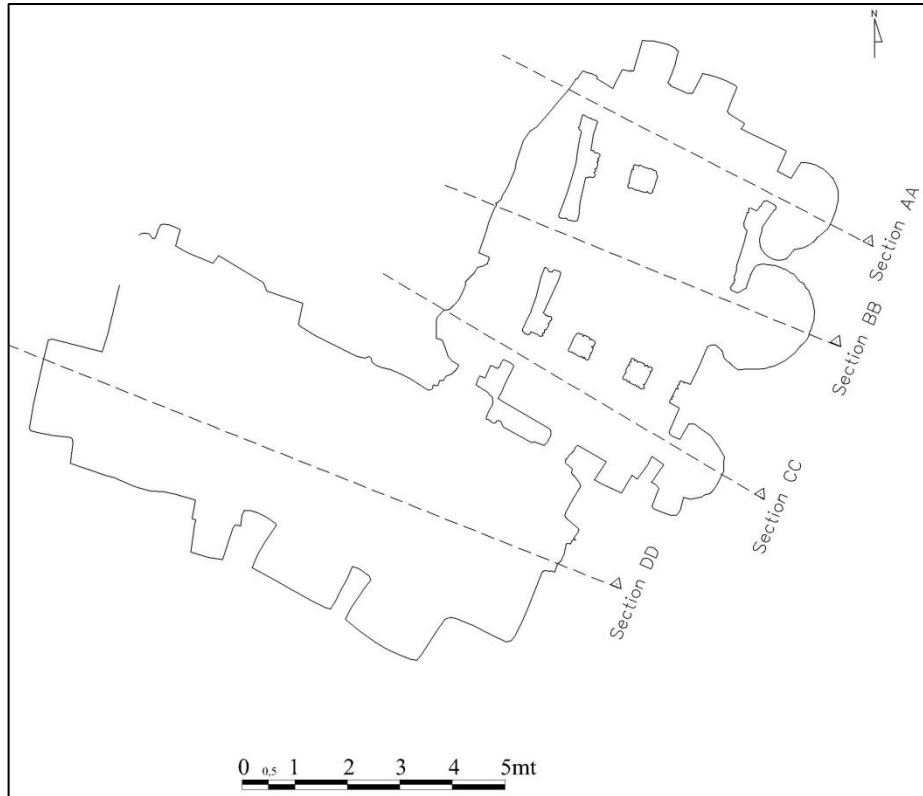

çizim 13. Kubbeli I Üst Kilise, plan

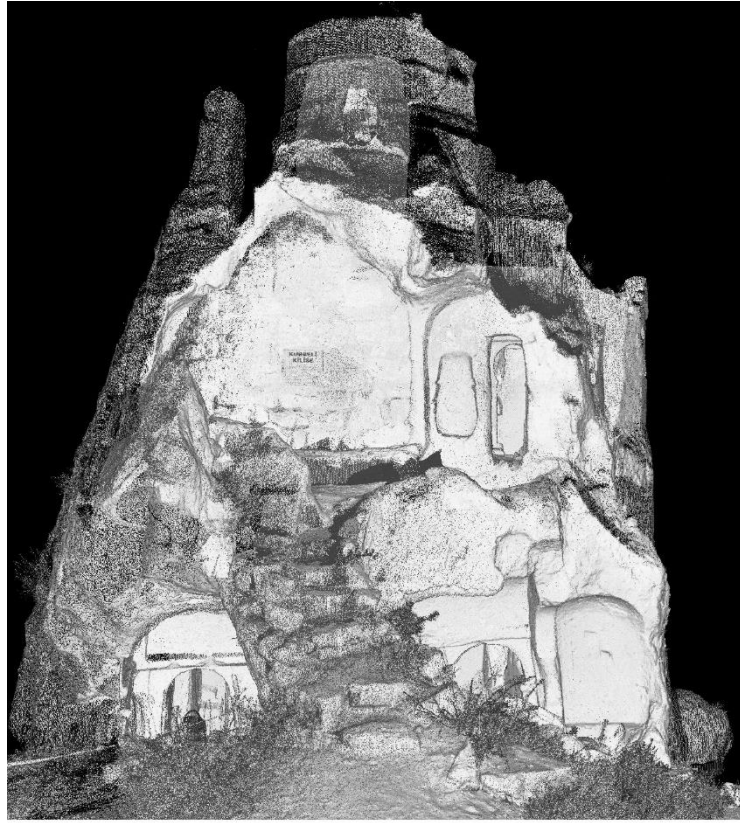

resim 172. Kubbeli I Alt Kilise, BB Kesiti (ortofoto verisi)

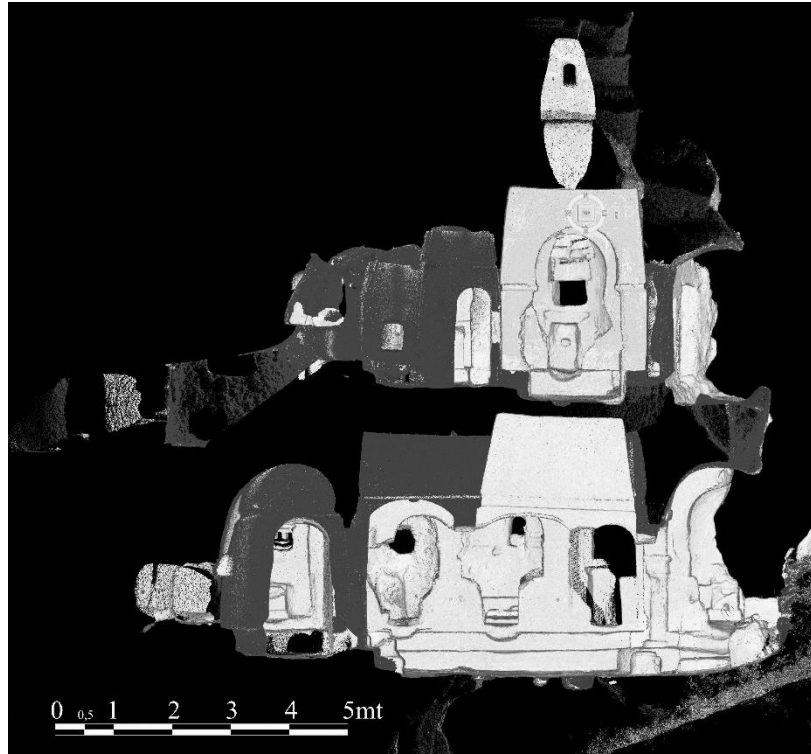

çizim 14. Kubbeli I Alt Kilise, plan

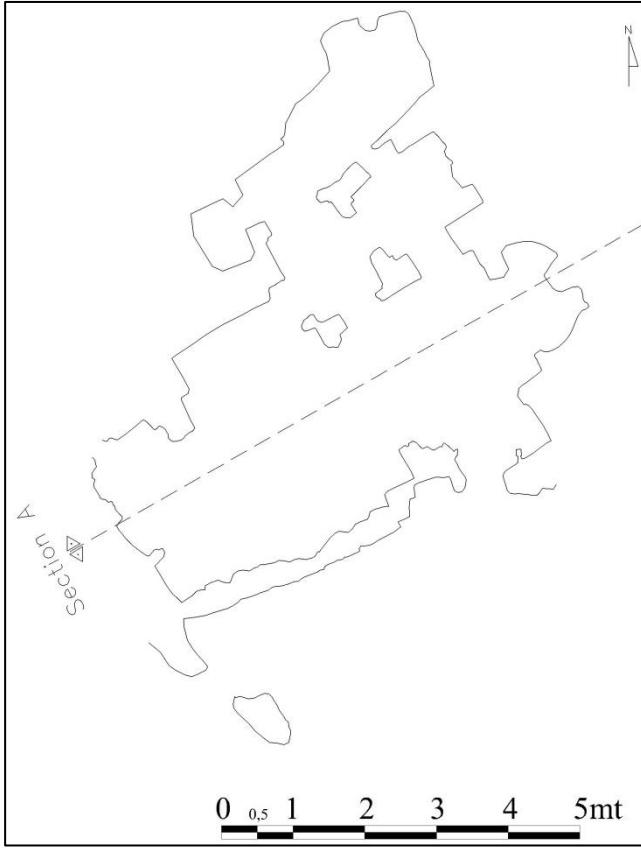
0 0,5 1 2 3 4 5mt

resim 173. Kubbeli II Alt ve Üst Kiliselerin oyulduğu kaya, güney cephe (ortofoto verisi)

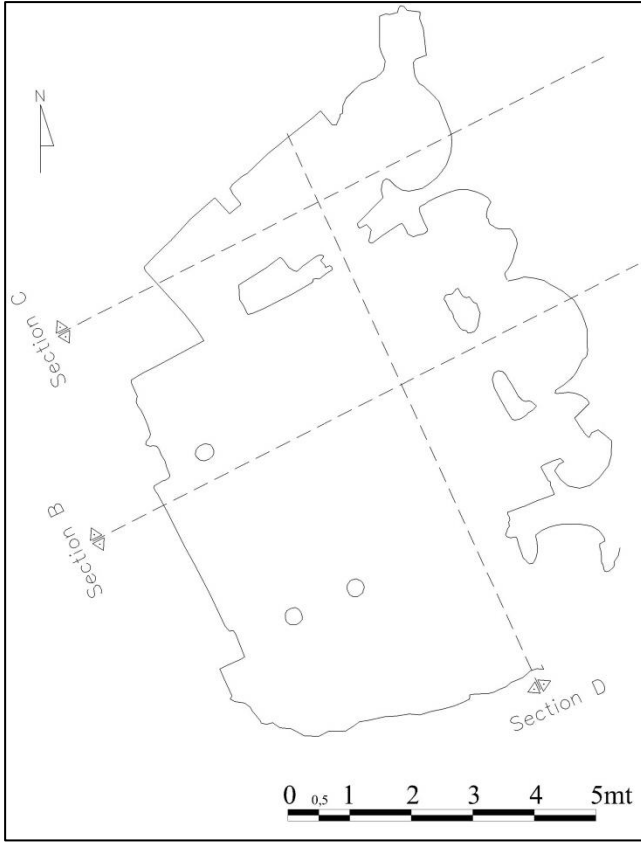

0 0,5 1 2 3 4 5mt

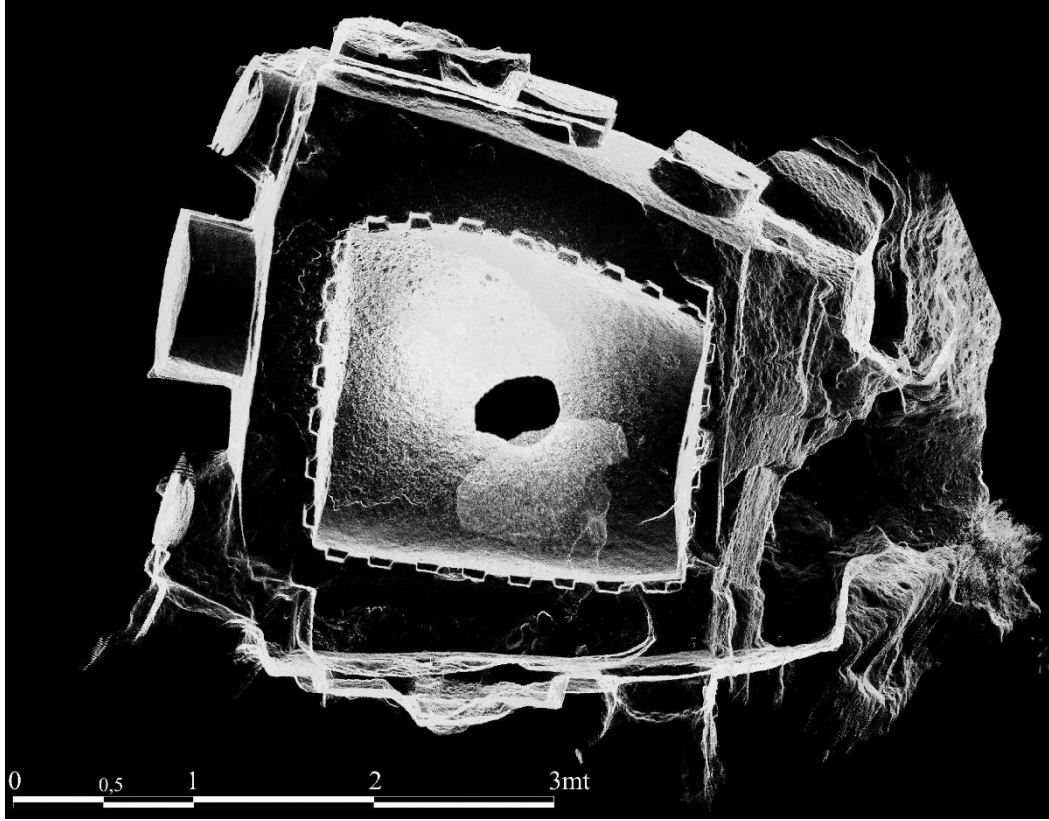
resim 174. Kubbeli II Alt ve Üst Kiliselerin birbirlerine göre konumları, doğuya bakış (ortofoto verisi)

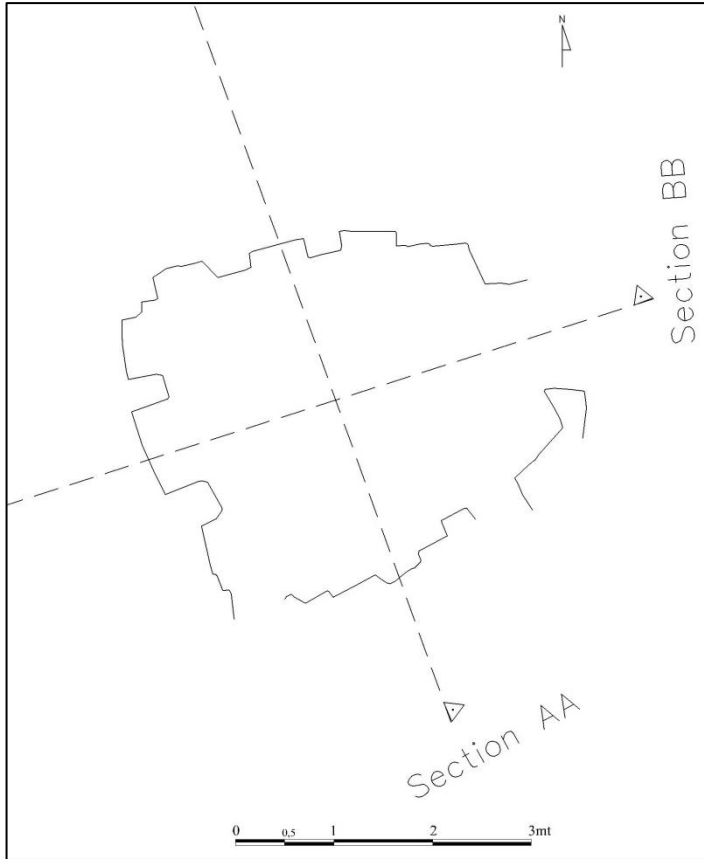
çizim 15. Kubbeli II Üst Kilise, plan

çizim 16. Kubbeli II Alt Kilise, plan

resim 175. Kubbeli III Kilise, tepe görünüş ve örtü sistemi (ortofoto verisi)

çizim 17. Kubbeli III Kilise, plan

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 14.07.2019

Tez Başlığı : Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 340.. sayfalık kısmına ilişkin, 14.07.2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % ..'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

14.07.2019

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Hüsnüye Ceylan KARACA

Öğrenci No: N12246223

Anabilim Dalı: Sanat Tarihi

Programı: Sanat Tarihi

Statüsü: Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

Hüsnüye Ceylan

UYGUNDUR.

Prof. Dr. M. Sacit PEKAK

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 14/06/2019

Tez Başlığı: Soğanlı Vadisi Örneğinde Kappadokia Bölgesinde Güçlüler ve Aristokratlar

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

14.06.2019
Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Hüsniye Ceylan KARACA
Öğrenci No: N12246223
Anabilim Dalı: Sanat Tarihi
Programı: Sanat Tarihi
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Uğurcan Başarı

Prof. Dr. M. Sacit PEKAK

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>
Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr